त्यागवैराग्यप्रेमाब्धेः श्रीचैतन्यमहाप्रभोः ।
भक्तानन्दकरी भूयात् चैतन्यचरितावली ॥

ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને પ્રેમના સાગરસ્વરૂપ શ્રીચૈતન્ય મહા-
પ્રભુનું આ ચરિત ભક્તોને આનંદકારી થાઓ.

પ્રકાશકનું નિવેદન

"શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ" ના ૧ થી ૩ ખંડો આ અગાઉ વિવિધ ગ્રંથમાળા દ્વારા બે પુસ્તકોમાં અપાઇ ચૂકયા છે. તે પછીના ખંડ ૪–૫ આ ગ્રંથમાં આપ્યા છે. અને એ રીતે મહાપ્રભુનું આખુંય ચરિત્ર આ પાંચ ખંડોમાં પૂર્ણ થાય છે.

આ અગાઉ પ્રકટ થયેલા ખંડ ૧ થી ૩ માં મહાપ્રભુના જન્મકાળથી લઇને તેમની બાળલીલાઓ તેમજ કુમાર અને કિશોર-વયની જીવનકથા અપાઇ છે. ઉપરાંત સંન્યાસગ્રહણ અને તે પછી અનેક ભકતો સાથેના પ્રસંગોનાં વર્ણનો આવે છે. અને આ ખંડ ૪–૫ માં, તેમના અંતિમ જીવનના પ્રસંગો તેમજ લીલાવિસ્તાર વગેરે વર્ણવાયું છે. મહાપ્રભુના લીલાવિસ્તારનો પ્રસંગ હરકોઇ વાચકને કરુણાજળમાં ડૂબાવી દે છે અને આવી મહાન વિભૂતિના અદશ્ય થવાથી—ભકિતરસનો જે અખંડ ઝરો વહેતો તેના લુપ્ત થવાથી, વાચકનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુબિંદુઓ ટપકાવે છે. ઇત્યાદિ.

આખાય ચરિત્રના જુદાજુદા દરેક ખંડમાં લેખકે માર્ગદર્શક એવું પૂર્વકથન આપ્યું છે તે સાચેજ, આ ચરિત્રને સમજવા માટેની કુંચી જેવું છે. વળી લેખકે, પાંચમા ખંડના છેવટે, પોતે આ ભકિતમધુ કયાં કયાંથી લાવી એકત્ર કર્યું છે તેની સવિસ્તર યાદી આપી છે તે વાંચતાં તેઓશ્રીના અત્યંત પરિશ્રમ માટે સહેજે મસ્તક નમી પડે છે.

આવું વિસ્તૃત ચરિત્ર લેખક પાસેથી પ્રાપ્ત કરી શકવા માટે વાચકવર્ગ તેમનો ચિરકાળ ઋણી રહેશે; અને સાથે સાથે ગીતા પ્રેસ–ગોરખપુરના સંચાલકોનું ઋણ પણ તેટલુંજ છે. કારણ કે બ્રહ્મચારીજી જેવા મધુપે અનેક સ્થળેથી લાવી એકત્ર કરેલું આ મધ, જો માત્ર તેઓની પાસેજ રહ્યું હોત તો તો તેઓ એકલાજ તેના ભોકતા બનત; પરંતુ તેમની પાસેથી મેળવી સર્વજનહિતાર્થે જનતા સમક્ષ રજુ કરનાર એ સંસ્થાના સંચાલકોજ છે. અહીં ફરીવાર એ લેખક–પ્રકાશક સજ્જનોનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

આ પુસ્તકમાંનાં નવ ચિત્રો પણ, આગલા બન્ને ગ્રંથોની જેમ ગીતા પ્રેસ–ગોરખપુર દ્વારા બ્લોકો તૈયાર કરાવાઇ અહીં સંસ્થાના મુદ્રણાલયમાં છાપી યથાસ્થાને અપાયાં છે.

આશા છે વાચકવર્ગ મહાપ્રભુનું આખુંય ચરિત્ર વાંચી તેમાંના ભકિતરસામૃતનું પાન કરી કૃતકૃત્યતા અનુભવશે અને શ્રીપ્રભુચરણોની પ્રાપ્તિ અર્થે વધુ પ્રયત્નશીલ થશે એ ભાવનાપૂર્વક ॐ તત્સત્

ધનતેરશ–સં. ૧૯૯૨ ભિક્ષુ–અખંડાનંદ

વિષય	પૃષ્ઠાંક

નિંદા કરનારનું પણ સન્માન	૨૮૯
મહાત્મા હરિદાસનો પરલોકવાસ	૨૯૯
ભક્ત કાલીદાસ પર પ્રભુની કૃપા	૩૧૦
જગદાનંદજી સાથે પ્રેમકલહ	૩૧૬
જગદાનંદજીની લોકનિષ્ઠા	૩૨૫
શ્રી રઘુનાથ ભટ્ટને પ્રભુની આજ્ઞા	૩૩૭
ગંભીરા મંદિરમાં શ્રીગૌરાંગ	૩૪૪
પ્રેમદશાઓનો ટૂંક પરિચય	૩૫૪
મહાપ્રભુનો દિવ્યોન્માદ	૩૭૬
[illegible] ભ્રમથી ચટકગિરિ તરફ ગમન	૩૮૨
[illegible]	૩૮૬
[illegible] અદ્ભુત આકૃતિ	૩૯૩
[illegible]	૪૦૧
[illegible]	૪૦૬
[illegible]	૪૧૧
[illegible]	૪૧૬
[illegible]	૪૨૩
[illegible]	૪૩૩
[illegible]	૪૪[illegible]
[illegible]	૪૫૭
[illegible] ...	૪૬૨
[illegible]	૪૭૮
[illegible]	૪[illegible]
[illegible]	૪[illegible]

[illegible]

[illegible]	૧
[illegible] ...	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible] ...	[illegible]
[illegible] ...	[illegible]

श्रीचैतन्य महाप्रभु

चतुर्थ खंड

વિષય	પૃષ્ઠાંક
નિંદા કરનારનું પણ સન્માન ...	૨૮૯
મહાત્મા હરિદાસનો પરલોકવાસ	૨૯૫
ભક્ત કાલીદાસ પર પ્રભુની કૃપા	૩૧૦
જગદાનંદજી સાથે પ્રેમકલહ	૩૧૬
જગદાનંદજીની એકનિષ્ઠા	૩૨૫
શ્રી રઘુનાથ ભટ્ટને પ્રભુની આજ્ઞા	૩૩૭
ગંભીરા મંદિરમાં શ્રીગૌરાંગ	૩૪૪
પ્રેમદશાઓનો ટૂંક પરિચય	૩૫૪
મહાપ્રભુનો દિવ્યોન્માદ	૩૭૬
[illegible] ભ્રમથી ચટકગિરિ તરફ ગમન	૩૮૨
[illegible]	૩૮૬
[illegible] અદ્ભુત આકૃતિ	૩૯૩
[illegible]	૪૦૧
[illegible]	૪૦૬
[illegible]	૪૧૧
[illegible]	૪૧૬
[illegible]	૪૨૩
[illegible]	૪૩૩
[illegible]	૪૪૬
[illegible]	૪૫૭
[illegible]	૪૬૨
[illegible]	૪૭૮
[illegible]	૪૮૯
[illegible]	૪૯૬

[illegible]

[illegible]	૧
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

श्रीचैतन्य महाप्रभु

— [illegible] खंड —

॥ श्री हरिः ॥

मंगलाचरण

वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात्
पीताम्बरादरुणबिम्बफलाधरोष्ठात् ।
पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात्
कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने ॥

[illegible] તે જાણી ન શકું, તો એ બીજી વાત છે; [illegible] મુરલી, આકાશ સમાન [illegible] કિનારીદાર પીળું પીતાંબર, અ[illegible] અને કોમળ એવા પ્યારા પ્યારા [illegible] મુખ અને કુટીલ કટાક્ષો[illegible] નેત્ર, એ સિવાય જા[illegible] નથી. તેથી જાણવાં કે આ[illegible] છું.

ચાર ખંડોમાં સમાપ્ત નહિ થતાં આ ગ્રંથ પાંચ ખંડોમાં સમાપ્ત થયો. અને આજે ચોથો–પાંચમો બન્નેય ખંડો સમાપ્ત થઇ ગયા છે. હવે ભવિષ્યમાં શું કરાવશે તેની ખબર નથી. અસ્તુ. વાચકોને તેની સાથે શો સંબંધ! તેઓ આ શરીરવડે કંઇક કરાવવા ઇચ્છે તો કરાવે. પરંતુ વાચક તો પ્રેમથી શ્રીચૈતન્યચરિત્રનુંજ અધ્યયન કરે. તેથી હવે આગળ વધારે વાત નહિ લંબાવતાં વાચકોને સવિનય પ્રાર્થના છે કે, તેઓ પૂણ મન દઇને શાંત અને અનન્ય હૃદયે તથા એકાગ્ર ચિત્તે મહાપ્રભુના વૃંદાવનગમનનો વૃત્તાન્ત આગલા અધ્યાયોમાં વાંચવાનો શરૂ કરી દે.

શ્રી હરિ બાબાનો બાંધ
ગંવા (બદાયૂં)
વૈશાખી પૂર્ણિમાનો પ્રાતઃકાળ
વિક્રમ સંવત. ૧૯૮૯ } ભક્તચરણદાસાનુદાસ
–પ્રભુદત્ત બ્રહ્મચારી

पूर्वकथन

नमस्ते सर्वभावाय ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ।
कृष्णाय वासुदेवाय योगानां पतये नमः

(શ્રીમદ્‌ભાગવત, '

અર્થાત્ સર્વભાવે ભગવાનને નમસ્કાર છે
સ્કાર છે, અનંત શક્તિને નમસ્કાર છે, શ્રીકૃ
છે, વાસુદેવને નમસ્કાર છે અને યોગીઓન
નમસ્કાર છે.

એ કાળા કૃષ્ણની લીલાને કોણ જાણી
મનુષ્યમાં જેટલું વધારે અજ્ઞાન હશે, તે તે
આગળનો કાર્યક્રમ ઘડશે. કોણ જાણે મ
કેટકેટલી વાતો વિચાર્યા કરે છે. પરંતુ " શ
રચી રાખ્યું હોય છે, તેજ પ્રમાણે થાય છે. "
લામાં કોઈ ફેરફાર કરી શકતું નથી. કેમકે
તો સમજ છે, અલ્પજ્ઞ પ્રાણીનો સંકલ્પ તો
અસ્થિર હોય છે.

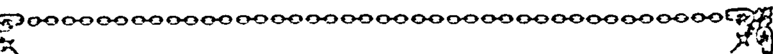
પહેલા બે ભાગોમાં આ ચરિત્ર સમ
વિચાર હતો. પછી વિચાર્યું કે ચાર ભાગોમાં
પહેલામાં જન્મથી સંકીર્તન શરૂ કરવા સુ
સંન્યાસ લેતે [illegible] સુધી, બીજામાં [illegible]
[illegible] અને [illegible] ભાગમાં પુરીની [illegible] ઘટનાઓ
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

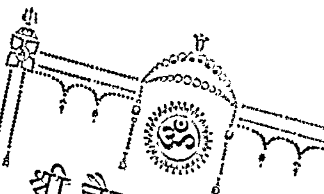
॥ श्री हरिः ॥

मंगलाचरण

वंशीविभूपितकरान्नवनीरदाभात्
पीताम्बरादरुणबिम्बफलाधरोष्ठात् ।
पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात्
कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने ॥

ગમે તો જાણી ન શકું, તો એ બીજી વાત છે; પરંતુ વાંસની છિદ્રોવાળી પોલી મુરલી, આકાશ સમાન નીલો વાદળી રંગ, ચળકતું કિનારીદાર પીળું પીતાંબર, અરુણ-રાતા રંગના પાતળા અને કોમળ એવા પ્યારા પ્યારા હોઠ, મંદ મંદ હાસ્યભર્યું મનોહર મુખ અને કુટીલ કટાક્ષોવાળાં કમળસમાન મોટાં મોટાં સુંદર નેત્ર, એ સિવાય જાણવા-યોગ્ય કોઈ બીજી વસ્તુજ નથી. તેથી જાણતાં કે અજાણતાં હું એ સર્વને ફરી ફરીને પ્રણામ કરૂં છું.

श्री चैतन्य महाप्रभु

चतुर्थ खंड–सचित्र

भु वृंदावन जवाथी भक्तोनो विरह

जनसङ्गो माभूद् यदि सङ्गो माऽस्तु तत्पुनः स्नेहः ।
हो यदि मा विरहो यदि विरहो माऽस्तु जीवितस्याशा ॥
(સુભાષિત રત્નભાંડાગાર ૬૧-૨૦)

અર્થાત્ ઉત્તમ વાત તો એ છે કે, સજ્જનોનો સંગજ ન થાય. જો કદાચ સંગ થઈ જાય, તો તેમની સાથે સ્નેહ ના થાય, દૈવયોગથી સ્નેહ પણ બંધાઇ જાય તો તેમનો વિયોગ ના થજો અને જો વિયોગ થાય તો પછી આ જીવનની આશા ન રહેજો–અર્થાત્ વહાલાના વિરહ કરતાં મરણ પામવું એજ સારૂં છે.

દક્ષિણની યાત્રા સમાપ્ત કર્યા પછી મહાપ્રભુને નીલાચલમાં રહેતાં રહેતાં ચાર વર્ષ થઇ ગયાં. વૃંદાવન જવાનો વિચાર તેઓ દર વર્ષે કરતા હતા, પરંતુ રથયાત્રા પછી ભક્તો કહેતા કે ચાતુર્માસમાં યાત્રાનો નિષેધ છે. તેઓ કાર્તિક આવે ત્યારે દિવાળી કરીને જવાનું કહેતા. પછી

ઠંડી પડતી, ઠંડી સમાપ્ત થતાં કહેતા કે ખૂબ ગરમી છે, પશ્ચિમમાં તો ઘણી વધારે પડે છે, હવે હમણાં ન જવાય. આ પ્રમાણે આજકાલ કરતાં કરતાંજ ચાર વર્ષ વીતી ગયાં. મહાપ્રભુ રાય રામાનંદજી તથા સાર્વભૌમ ભટ્ટાચાર્ય વગેરે ભક્તોના પ્રેમપાશમાં એવા જકડાયેલા હતા કે તેઓ સ્વેચ્છાથી જવા સમર્થ હોવા છતાં પણ એ સજ્જનોની સંમતિ લીધા વિના જવા ઇચ્છતા નહોતા. ભક્તોએ જ્યારે જોયું કે, આ વખતે તેઓ વૃંદાવન જવાનો નિશ્ચયજ કરી બેઠેલા છે, એટલે તેમણે વિવશપણે પોતાની સંમતિ આપી દીધી. આ વખતે ગૌડીય ભક્તો રથયાત્રા કરીનેજ પાછા ચાલ્યા ગયા હતા. હમેશની પેઠે તેમણે ચાતુર્માસ પુરીમાં કર્યા નહોતા. પ્રભુએ તેમને કહી દીધું હતું કે, તમે જાઓ, હું પાછળથી આવીશ અને એજ આનંદમાં ભક્તો પ્રસન્નતાપૂર્વક ચાલ્યા ગયા હતા.

વર્ષાનો સમય પૂરો થઇ ગયો. આસો માસ આવી [illegible]. વિજયાદશમીને દિવસે મહાપ્રભુએ ગૌડ થઇને વૃંદાવન જવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રાતઃકાળે ઉઠીને તેઓ નિત્યકર્મથી નિવૃત્ત થયા. સમુદ્રસ્નાન કરીને તેઓ આવ્યા [illegible] ત્યાં તો ભક્તોની ભીડ થવા લાગી. ધીરે ધીરે [illegible] ભક્તો મહાપ્રભુના સ્થાને એકઠા થયા. [illegible] સાથે લઇને શ્રી જગન્નાથજીનાં દર્શન [illegible] મંદિરમાં જઇને તેમણે ભગવાન પાસે આજ્ઞા [illegible] અને પ્રસાદ લાવીને [illegible] અને મહાપ્ર- [illegible] અને તેનેજ [illegible] કરતા કરતા [illegible]

ઉભા રહી જતા હતા અને બધાને પ્રેમપૂર્વક આલિંગ
કરતા કરતા કહેતાઃ—" બસ, હવે બહુ થયું. હવે આપ
આપને ઘેર જાઓ. પુરુષોત્તમ ભગવાનની કૃપા હશે, તો
હું તરતજ પાછો ફરીને આપનાં દર્શન કરીશ." આ પ્રકારે
પ્રભુ વિવિધ પ્રકારે તેમને સમજાવતા, પરંતુ કોઈ પાછું
ફરવુંજ નહોતું. પાછા ફરવાનું તો બાજુએ રહ્યું, પાછ
જોવામાં પણ ભક્તોનું હૃદય ફાટી જતું હતું. તેઓ પ્રભુના
વિયોગના દુઃખનું સ્મરણ થતાંજ મોટેથી રુદન કરવા લાગતા.
આ પ્રકારે ભક્તોને આક્રંદ કરતા કરતાજ તેઓ ભવાનીપુર આવી પહોંચ્યા. મહાપ્રભુએ હવે વધારે આગળ ચાલવું ઉચિત ન માન્યું, તેથી ત્યાંજ રાત્રિનિવાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એટલામાંજ પાલખીમાં બેસીને રાય રામાનંદજી પણ પ્રભુની સેવામાં આવી પહોંચ્યા. તેમના નાના ભાઇ વાણીનાથજી પણ ભગવાનનો ઘણો ઘણો પ્રસાદ કેટલાએ માણસો પાસે ઉપડાવી ભવાનીપુર આવીને હાજર થયા. મહાપ્રભુએ પોતાના હાથ વડે જગન્નાથજીનો મહાપ્રસાદ બધા ભક્તોને આગ્રહપૂર્વક ખૂબજ ખવડાવ્યો અને પોતે પણ ભક્તોની પ્રસન્નતા ખાતર તેમની સાથેજ પ્રસાદ જમ્યા. આખી રાત બધાએ ત્યાંજ વિશ્રામ કર્યો.

મહાપ્રભુના અત્યંત આગ્રહથી થોડાક ભક્તો તો પુર પાછા ફર્યા; પરંતુ તેઓમાંના ઘણા તો પ્રભુની સાથેજ જવામાટે તૈયાર થયા હતા. તેઓમાં મુકુંદ, ગોવિંદ દત્ત, ગદાધર, દામોદર પંડિત, વક્રેશ્વર, સ્વરૂપ ગોસ્વામી, ગોવિંદ, ચન્દનેશ્વર, સાર્વભૌમ ભટ્ટાચાર્ય તથા રામાનંદ રાય વગેરે મુખ્ય હતા. મહાપ્રભુ એ બધાની સાથે ભુવનેશ્વર આવ્યા અને ત્યાંથી દર્શન કરીને કટક પહોંચ્યા. ત્યાં બધાએ ગોપાળ ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં અને બધા મળીને સંકીર્તન કરવા લાગ્યા. એ સમયે સ્વપ્નેશ્વર નામના એક બ્રાહ્મણે તેમને નિમંત્રણ આપ્યું. મહાપ્રભુ તેનું નિમંત્રણ સ્વીકારીને તેને ત્યાં ભિક્ષા કરવા ગયા. બાકીના

ઠંડી પડતી, ઠંડી સમાપ્ત થતાં કહેતા કે ખૂબ ગરમી છે, પશ્ચિમમાં તો ઘણી વધારે પડે છે, હવે હમણાં ન જવાય. આ પ્રમાણે આજકાલ કરતાં કરતાંજ ચાર વર્ષ વીતી ગયાં. મહાપ્રભુ રાય રામાનંદજી તથા સાર્વભૌમ ભટ્ટાચાર્ય વગેરે ભક્તોના પ્રેમપાશમાં એવા જકડાયેલા હતા કે તેઓ સ્વેચ્છાથી જવા સમર્થ હોવા છતાં પણ એ સજ્જનોની સંમતિ લીધા વિના જવા ઇચ્છતા નહોતા. ભક્તોએ જ્યારે જોયું કે, આ વખતે તેઓ વૃંદાવન જવાનો નિશ્ચયજ કરી બેઠેલા છે, એટલે તેમણે વિવશપણે પોતાની સંમતિ આપી દીધી. આ વખતે ગૌડીય ભક્તો રથયાત્રા કરીનેજ પાછા ચાલ્યા ગયા હતા. હમેશની પેઠે તેમણે ચાતુર્માસ પુરીમાં કર્યા નહોતા. પ્રભુએ તેમને કહી દીધું હતું કે, તમે જાઓ, હું પાછળથી આવીશ અને એજ આનંદમાં ભક્તો પ્રસન્નતા-પૂર્વક ચાલ્યા ગયા હતા.

વર્ષાનો સમય પૂરો થઇ ગયો. આસો માસ આવી પહોંચ્યો. વિજયાદશમીને દિવસે મહાપ્રભુએ ગૌડ થઇને વૃંદાવન જવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રાતઃકાળે ઉઠીને તેઓ નિત્યકર્મથી નિવૃત્ત થયા. સમુદ્રસ્નાન કરીને તેઓ આવ્યા [illegible] ત્યાં તો ભક્તોની ભીડ થવા લાગી. ધીરે ધીરે [illegible] મુખ્ય ભક્તો મહાપ્રભુના સ્થાને એકઠા થયા. [illegible] શ્રી જગન્નાથજીનાં દર્શન [illegible] મંદિરમાં જઇને તેમણે ભગવાન પાસે આજ્ઞા [illegible] અને પ્રસાદ લાવીને [illegible] પ્રસાદી માળા અને મહાપ્ર-[illegible] સંતુષ્ટ થયા અને તેમને [illegible] મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરતા કરતા [illegible]

મહારાજે પ્રભુની યાત્રાના માર્ગમાં બધેજ તેમના ઉતરવાનો તથા નક્કી કરેલે સમયે જગન્નાથજીનો પ્રસાદ પહોંચાડવાનો પ્રબંધ કરી દીધો. ઘણા માણસો પહેલેથીજ તૈયારીઓ કરવા માટે મોકલવામાં આવ્યા કે જ્યાં જ્યાં તેમને રોકાવાનું હોય, ત્યાં ત્યાં રહેવાનું સ્થળ તથા ભોજનાદિનો બધો સુવ્યવસ્થિત પ્રબંધ થઈ શકે. મહા-પ્રભુને પહોંચાડવાને માટે તેમણે પોતાના હરિચંદનેશ્વર અને મંગરાજ નામના બે રાજમંત્રીઓને રાજ્યની હદપાર કરાવવાને માટે તેમની સાથે મોકલ્યા અને મહાપ્રભુની આજ્ઞા થતાં મહારાજ પોતાની રાજધાનીમાં પાછા ફર્યા.

ચાંદની રાત હતી, ઋતુ ઘણી સુશોભિત હતી, તો ગરમી હતી કે ન તો ઠંડી. મહાપ્રભુએ રાત્રે પણ યાત્રા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મહારાજની રાણીઓ પણ પ્રભુનાં દર્શનને માટે ઉત્સુકતા દર્શાવી રહી હતી, તેથી મહારાજે હાથીઓ ઉપર જરીદાર પડદા નંખાવીને તેમને રસ્તાની બન્ને બાજુએ ઉભા કરી દીધા કે જેથી તેઓ મહાપ્રભુનાં સારી રીતે દર્શન કરી શકે. મહાપ્રભુ પ્રેમમાં પાગલ થઇને મંદ મંદ ગતિથી આગળ ચાલવા લાગ્યા. તેમની પાછળ હાથી, ઘોડા તથા ઘણા લોકોનું ટોળું ચાલ્યું. આ પ્રકારે બધા ભક્તો સાથે પ્રભુ ચિત્રોત્પલા નદીને કિનારે આવ્યા. ત્યાં મહારાજ તરફથી નૌકા પહે-લેથીજ તૈયાર હતી. મહાપ્રભુએ ભક્તો સાથે ચિત્રોત્પલા નદી પાર કરી અને ચતુર્દ્વારમાં આવીને બધાએ રાત્રિ ગાળી. જ્યાંથી પ્રભુએ ચિત્રોત્પલા પાર કરી હતી, ત્યાં મહારાજે તેમના સ્મરણમાં એક ઘણો મોટો સ્મૃતિસ્તંભ બનાવરાવ્યો અને તે ઘાટને તીર્થરૂપ માનીને સ્નાન કરવા આવવા લાગ્યા.

ગદાધર પંડિતનું નામ તો વાચક જા... મહાપ્રભુની આજ્ઞાથી ક્ષેત્ર-સંન્યાસ ... ગોપીનાથજીના મંદિરમાં તેમની સે

રહેતા હતા. કોઇ તીર્થમાં ઘરબાર છોડીને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક રહેવું તેને ક્ષેત્રસંન્યાસ કહે છે. ત્યાં રહીને ભગવત્પ્રીત્યર્થેજ બધાં કાર્ય કરવામાં આવે, એવા સંકલ્પથી પુરુષોત્તમક્ષેત્રમાં ગદાધરજી નિવાસ કરતા હતા. જ્યારે મહાપ્રભુ ગૌડ દેશમાં જવા લાગ્યા, ત્યારે તો તેમને પુરુષોત્તમ ક્ષેત્રમાં રહેવું અસહ્ય થઇ પડયું અને તેઓ સર્વ કંઇ છોડીને તેમની સાથે ચાલી નીકળ્યા. મહાપ્રભુના ચરણોમાં તેમને દૃઢ અનુરાગ હતો, તેઓ મહાપ્રભુનો પરિત્યાગ કરીને ક્ષણ વાર પણ બીજી જગાએ રહેવા ઇચ્છતા નહોતા. મહાપ્રભુએ તેમને ઘણુંયે સમજાવ્યા, પરંતુ તેઓ કોઇ પણ પ્રકારે પાછા ફરવાને તૈયાર થયા નહિ. જ્યારે મહાપ્રભુએ ઘણોજ આગ્રહ કર્યો ત્યારે પ્રેમજન્ય રોષના સ્વરમાં તેમણે કહ્યું:-"આપ મને વિવશ કેમ કરી રહ્યા છો? જાઓ, હું આપની સાથે નહિ આવું, હું તો નવદ્વીપમાં શચી માતાનાં દર્શન કરવાને જાઉં છું. આપ મારા રસ્તાને રોકી તો નહિ લોને? બસ, એટલુંજ કે હું આપની સાથે નહિ આવું." આટલું કહીને તેઓ તેમનાથી જુદા જુદાજ ચાલીને કટક થઇને ત્યાં આવીને મળી ગયા. મહાપ્રભુએ તેમને પ્રેમપૂર્વક સમજાવતાં કહ્યું:-"જુઓ, તમે હઠ કરો છો અને પોતાની વાત આગળ કોઇની વાત માનતા નથી એ સારી વાત નથી. તમે વિચારો તો ખરા કે, તમારા ગૌડ જવાથી બે મહાન પાપ થશે; એક તો ગોપીનાથ ભગવાનની પૂજા રહી જશે, અને બીજું તમારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થશે. તેથી તમે નીલાચલજ પાછા જાઓ, હું તરતજ પાછો ફરીશ."

[illegible] ગદાધર પંડિત [illegible]

પ્રભુ વૃંદાવન જવાથી ભક્તોનો વિરહ

મહાપ્રભુએ કહ્યું:—" આપના, તમારું જવાથી નહિ.
બધું પાપ મારે જ માટે થશે. જો તમે મને પાછી જવા-
ની ઇચ્છા હો તો હવે મારી સાથે ચાલો, નહિ તો પુરી
પાછા ફરો."

ગદગદ થઇને મહારાજ ગોસ્વામીએ કહ્યું: " પ્રભો !
બધાં પાપ મારે માથે છે. હું બધાં પાપો સહન કરી
લઇશ, પરંતુ આપનો વિયોગ સહન કરી શકીશ નહિ."

એટલે મહાપ્રભુએ કરુણાપૂર્વક કહ્યું:—" મહારાજ !
તમે મને પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છતા હો તો હમણાં પુરી પાછા
જાઓ. તમારા સાથે આવવાથી મને વાદિક દોષ થશે.
જો તમે મારું કંઇ પણ માન રાખતા હો તો તમને હું
તમારા સોગન દઇને કહું છું કે, તમે પુરી પાછા ફરો." આ
આમ કહીને પ્રભુએ તેમને ગાઢ આલિંગન કર્યું. પ્રભુનું
આલિંગન પામતાંજ મહારાજ પતિત મૂર્છિત થઇને પૃથ્વી
ઉપર પડી ગયા. હવે આગળ કહેવાની કોઇ વાત જ રહી
નહિ. તે સમયે સુયોગ જોઇને પ્રભુએ પાસે ઉભેલા સાર્વ-
ભૌમ ભટ્ટાચાર્યને જોઇને તેમને કહ્યું:—" ભટ્ટાચાર્ય મહો-
દય ! આમને આપની સાથે જ પુરી લઇ જાઓ."

ભટ્ટાચાર્ય અવાક્ થઇ ગયા. તેમને કંઇ કહેવાનો
પ્રસંગ જ મળ્યો નહિ. તેમણે દુઃખી ચિત્તે ચૈતન્યદેવનાં
ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા. તેઓ તેમને પ્રેમપૂર્વક ભેટીને
આગળ ચાલી નીકળ્યા અને ભટ્ટાચાર્ય ઉભા ઉભા તેમના
તરફ જોતા જોતા રડતા જ રહ્યા.

હવે મહાપ્રભુની સાથે પરમાનંદ પુરી, સ્વરૂપ ૦ સ્વા-
…, જગદાનંદ, મુકુંદ, ગોવિંદ, કાશીશ્વર, હરિ
…ા ભક્તો ગૌડ જવાની ઇચ્છાથી ચાલ્યા.
…ંચીને પ્રભુએ એ બન્ને રાજમંત્રીઓને પ…
… મોકલી દીધા. તે દિવસે મહાપ્રભુ આ
… સાથે કૃષ્ણકથાકીર્તન કરતા રહ્યા

પહોંચીને રાય રામાનંદજીને પણ ચૈતન્યદેવે પાછા ફરવાની આજ્ઞા આપી. તેઓ દુઃખી મને રડતાં રડતાં પ્રભુની ચરણ-રજને મસ્તકે ચઢાવીને પાછા ફર્યા અને મહાપ્રભુ રેમુના પાર કરીને આગળ ચાલી નીકળ્યા.

મહાપ્રભુ જે કોઇ ગામમાં જતા, ત્યાં મહારાજ પ્રતાપરુદ્ર તરફથી તેમના સ્વાગતને માટે ઘણા માણસો આવતા. તેઓ મહાપ્રભુનો ખૂબ સત્કાર કરતા. સ્થળે સ્થળે જગન્નાથજીના પ્રસાદનો પહેલેથીજ પ્રબંધ હતો. આ પ્રકારે રસ્તામાં કૃષ્ણકીર્તન કરતાકરતા અને પોતાનાં શુભ દર્શ-નોથી ગ્રામવાસીઓ તથા રાજ્યાધિકારીઓને કૃતાર્થ કરતા કરતા તેઓ ઓરિસ્સા રાજ્યની હદ સુધી જઇ પહોંચ્યા.

मातानां दर्शन

जननी जन्मभूमिश्च जाह्नवी च जनार्दनः ।
जनकः पञ्चमश्चैव जकाराः पञ्च दुर्लभाः ॥
(સુભાષિત રત્નભાંડાગાર ૧૬૩-૧૭૦)

અર્થાત્ જનની, જન્મભૂમિ, જાહ્નવી (ગંગાજી), જનાર્દન અને જનક (પિતા), એ પાંચ 'જ'કાર સંસારમાં દુર્લભ છે–અર્થાત્ ભાગ્યશાળીનેજ તેમનાં દર્શન થાય છે.

નીલાચલથી પ્રસ્થાન કરતી વખતે પ્રભુએ સાર્વભૌમ વગેરે ભક્તોને કહ્યું હતું કે:–" ગૌડ દેશ થઈને વૃંદાવન જવાથી એક પંથ ને બે કાજ થશે–પ્રેમમયી માતાનાં દર્શન થશે. ભાગીરથીમાં સ્નાન કરી, ભક્તોને મળતો મળતો હું રસ્તામાં જન્મભૂમિનાં પણ દર્શન કરતો જઈશ. મહાપ્રભુ, જનાર્દન થઈ જવા છતાં પણ જનની (માતા) જન્મભૂમિ અને જાહ્નવીના પ્રેમને ભૂલ્યા નહોતા. તેમના વિશાળ હૃદયમાં એ ત્રણેને માટે ખાસ સ્થાન હતું. એ ત્રણેનાં દર્શનો માટે તેઓ વ્યગ્ર થઈ રહ્યા હતા. ઉડીસા પ્રાંતની છેલ્લી હદે પહોંચતાંજ ત્રિતાપહારિણી ભગવતી ભાગીરથીનાં મનને પરમ પ્રસન્નતા આપનારાં શુભ દર્શન થયાં. આજે ઘણા સમય પછી જગદ્વંદ્ય સુરસરિ ભગવતી જાહ્- દર્શનમાત્રથીજ તેઓ મૂર્છિત થઈને પૃથ્વી ઉપર અને " ગંગે ! ગંગે ! " ઉચ્ચારતા મોટેથી ાગ્યા. તેઓ ગદ્ગદ્ કંઠે ગંગાજીની સ્તુતિ ડી વાર પછી તેઓ ઊઠ્યા અને ભક્તોની ગાજીના નિર્મળ શીતળ જળમાં સ્નાન

પહોંચીને રાય રામાનંદજીને પણ ચૈતન્યદેવે પાછા ફરવાની આજ્ઞા આપી. તેઓ દુઃખી મને રડતાં રડતાં પ્રભુની ચરણ-રજને મસ્તકે ચઢાવીને પાછા ફર્યા અને મહાપ્રભુ રેમુના પાર કરીને આગળ ચાલી નીકળ્યા.

મહાપ્રભુ જે કોઇ ગામમાં જતા, ત્યાં મહારા પ્રતાપરુદ્ર તરફથી તેમના સ્વાગતને માટે ઘણા માણ આવતા. તેઓ મહાપ્રભુનો ખૂબ સત્કાર કરતા. સ્થળે સ જગન્નાથજીના પ્રસાદનો પહેલેથીજ પ્રબંધ હતો. આ પ્ર રસ્તામાં કૃષ્ણકીર્તન કરતાકરતા અને પોતાનાં શુભ નોથી ગ્રામવાસીઓ તથા રાજ્યાધિકારીઓને કૃતાર્થ કરતા તેઓ ઓરિસ્સા રાજ્યની હદ સુધી જઇ પહ

[illegible] દરરોજ જેટલે ભાગી [illegible] વળી [illegible] અને તેમના [illegible]
દેહના [illegible] તેમનાં [illegible] દર્શન [illegible]

તે સમયના [illegible] પોતાના એક ખાસ વિશ્વાસપાત્ર [illegible]
[illegible] પ્રાંતના અધિકારીઓની પાસે [illegible]
કરવાની પોતાની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી. [illegible] પ્રભુનાં દર્શન
[illegible] પ્રેમના પ્રભાવથી [illegible] પ્રભુના
પણ તે [illegible] નહિ [illegible]
અને તેઓનું પ્રેમમાં [illegible]
ઉડિયા-અધિકારીઓને કહી મોકલાવ્યું. પોતાના સ્વામીના [illegible]
આવી અનુનયપૂર્ણ અભિલાષા સાંભળીને યવન અધિકારીની
ના નિર્દોષપાવન પ્રેમની વારંવાર પ્રશંસા કરતા ઉડિયા-અધિકારી પણ
દેવા લાગ્યા:– "મહાપ્રભુ કોઈ એક જાતના તો નથી.
તેમના ઉપર તો પ્રાણીમાત્રનો સમાન અધિકાર છે. આપના
સ્વામી જો પ્રભુનાં દર્શનની ઈચ્છા રાખે છે તો અમારું
સદ્ભાગ્ય છે. તેઓ આવે અને જરૂર જરૂર આવે. અમા-
રાથી બનશે તેટલો તેમનો આદર-સત્કાર કરીશું, પરંતુ
તેઓ લશ્કર સાથે ના આવે, પોતાના પાંચ-દસ વિશ્વાસુ
સેવકોની જ સાથે તેમનાં દર્શન માટે આવે."

આ સમાચાર સાંભળતાંની સાથે યવન અધિકારી પોતાના
દસ-વીસ વિશ્વાસુ સેવકોની સાથે હિન્દુઓના જેવો પોશાક
પહેરીને પ્રભુની પાસે આવ્યા. તેમણે પ્રભુનાં ચરણોમાં
વંદન કર્યું. પ્રભુએ તેમને પ્રેમપૂર્વક આલિંગ[illegible]
તેઓ ઘણી વાર સુધી પ્રભુની સ્તુતિ-વિનય [illegible]
ઉડિયા અધિકારીએ તેમનું યથાયોગ્ય સન્મા[illegible]
કર્યો. તેમને ઘણી વસ્તુઓ ઉપહાર તરીકે [illegible]
અને તેમની સાથે પરમ મૈત્રીનો વ્યવહ[illegible]
[illegible]દર્શનોથી પોતાને કૃતાર્થ માનીને એ
[illegible] [illegible]ારે પ્રભુના સાથી [illegible]
[illegible]પીને કહ્યું કે "

કર્યું. ઉડીસાના સરહદપ્રાંતના અધિકારીએ તેમના સ્વાગત-સત્કારનો પહેલેથીજ ખાસ પ્રબંધ કરી રાખ્યો હતો, તેમનાં દર્શનોથી અધિકારીઓ તથા બધા રાજ-કારભારીઓને પરમ પ્રસન્નતા થઈ. તેઓ તેમનાં ચરણોમાં પડીને રુદન કરવા લાગ્યા. પ્રભુએ તેમને છાતી સરસા લગાવીને કૃપા દર્શાવતાં તેમનાં શરીરો ઉપર પોતાનો કોમળ હસ્ત ફેરવ્યો. પ્રભુનો સ્પર્શ પામતાંજ તેઓ પ્રેમમાં ઉન્મત્ત થઇને 'હરિબોલ, હરિબોલ' કહેતા નૃત્ય કરવા લાગ્યા. પ્રભુના આગમનના સમાચાર સાંભળી આસપાસનાં બધાં ગામોનાં સ્ત્રી-પુરુષો તથા બાળ-બચ્ચાં પ્રભુનાં દર્શનોની લાલસાથી ઘાટ ઉપર આવી આવીને એકઠાં થઇ ગયાં. તેઓ બધાં હાથ ઉંચા કરી કરીને નૃત્ય કરવા લાગ્યાં અને આકાશને ધ્રૂજાવી મૂકનાર હરિ-ધ્વનિથી દિશા-ઉપદિશાઓને ગુંજાવવા લાગ્યાં.

પેલે પાર ગૌડ દેશની હદ હતી, ગૌડ દેશની સરહદના મુસલમાન અમલદારે આ ભારે કોલાહલ સાંભળ્યો. આથી તેણે આનું મૂળકારણ જાણવાને માટે એક ગુપ્તચર-જાસૂસને મોકલ્યો. તે દિવસોમાં બન્ને રાજ્યોમાં ભયંકર તાણાતાણી ચાલતી હતી. અહીંથી ગૌડ જવાના ત્રણ રસ્તા હતા. તે ત્રણે યુદ્ધને લીધે બંધ હતા. આપસમાં એક-બીજાને હંમેશાં ભયજ રહ્યા કરતો હતો. તે જાસુસ હિંદુનો વેશ ધારણ કરીને પ્રભુની પાસે આવ્યો! પ્રભુનાં દર્શન કરતાંજ તે પોતાની જાતનું ભાન ભૂલી ગયો અને પ્રેમમાં ઉન્મત્ત થઈને જોરથી નૃત્ય કરવા લાગ્યો. તેજ બેભાન અવસ્થામાં તે [illegible] સ્વામી પાસે પહોંચ્યો. પ્રાન્તના અધિકારીએ તેને તેની અવસ્થાનું કારણ પૂછ્યું. તેણે ગદ્ગદ [illegible] "[illegible]! શું કહું, [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

આ વાત [illegible] સાંભળવામાં [illegible] છે, [illegible] વર્ષથી પુત્ર [illegible] પોતાના [illegible] પુત્રનું મુખ જોવા માટે માતા આકુળ વ્યાકુળ થઈ રહ્યાં, [illegible] રોજ સમયે આ [illegible] સંદેશાઓને મોકલવા. બધા [illegible] તરફથી માતાના આંગણામાં આવીને બેસતા થઈ ગયા, બધા પ્રભુનાં દર્શન માટે સ્વપ્નના [illegible] હતા. તે સમયે રાણી માતાને પાલખી મંગાવવામાં આવી અને માતા પણ પોતાના જન્માન્ધ પુત્રનું મુખ જોવાની ઇચ્છાથી શાંતિપૂર જવા-ની ઉતાવળ કરવા લાગી.

સંસારમાં મનુષ્ય બધી બા[illegible] [illegible]અનુ-ભવ કરી શકે છે, પરંતુ સતી સાધ્વી [illegible]ની વિરહવેદનાને સમજવાની અને સમ[illegible]ની શક્તિ કોઈનામાં પણ નથી. ભક્તો [illegible] પડાતા

ગંગાપાર જવા ઇચ્છે છે, શું આપ પાર જવાનો યોગ્ય પ્રબંધ કરી દેશો ?" યવનાધિકારીએ પ્રભુને પ્રાતઃકાળે પાર પહોંચાડવાનું વચન આપ્યું અને તે પ્રભુને તથા બધા ભક્તોને પ્રણામ કરીને પોતાને સ્થાને પાછો ફર્યો.

બીજે દિવસે યવનાધિકારીએ મોકલેલી ઘણી નૌકાઓ આવી પહોંચી. અધિકારીના મુખ્ય મંત્રીએ પ્રભુનાં ચરણ-કમળોમાં પ્રણામ કરીને પ્રસ્થાન કરવા કહ્યું. મહાપ્રભુ બધા ઉડીસા–પ્રાંતના અધિકારીઓને પ્રેમાશ્વાસન આપીને નૌકા પર ચઢયા. તેમની નૌકાની ચારે બાજુ સશસ્ત્ર સૈનિકોવાળી ઘણી નાવો જળદસ્યુ–ચાંચિયાઓનો કોઇ પણ જાતનો ભય ન થાય તેટલા માટે પ્રભુના રક્ષણમાટે આગળ પાછળ ચાલવા લાગી. આ તરફ કિનારા ઉપર ઉભા ઉભા ઉડિયા-અધિકારી તથા ગ્રામવાસીઓ આંસુ વહાવતા વહાવતા હરિ-ધ્વનિ કરતા હતા; પેલી બાજુ નાવ ઉપરજ પ્રભુ ભક્તો સાથે સંકીર્તન કરતા હતા. આ પ્રકારે પ્રેમપૂર્વક સંકીર્તન કરતાં કરતાં મંત્રેશ્વર નામના નાળાને પાર કરીને પ્રભુ ભક્તો સાથે પિછલદહ પહોંચ્યા. ત્યાંથી પ્રભુએ પેલા યવન અધિકારીને વિદાય કર્યો અને તેને પોતાના હાથ વડે જગન્નાથજીનો પ્રસાદ આપ્યો. તે પ્રભુના આપેલા પ્રેમપ્રસાદને પામીને પ્રસન્નતા દર્શાવતો અને પ્રભુના વિયોગથી આકુળ વ્યાકુળ થતો ત્યાંથી પાછો ફર્યો. મહાપ્રભુ તેજ નાવથી પાનીહાટી પહોંચ્યા.

પાનીહાટી ઘાટ ઉપર પ્રભુના આવ્યાના સમાચાર [illegible] ચારે તરફથી સ્ત્રી-પુરુષ [illegible] જય" "શચીનંદનની જય" [illegible]

પણ હતું. તે સમયે તેઓ સકુટુંબ ત્યાં હતા. પ્રભુના પધારવાથી તેમના સમસ્ત પરિવારમાં પ્રસન્નતા છવાઈ ગઈ. સ્ત્રી-પુરુષ, બાળ-બચ્ચાં બધાં આવી આવીને પ્રભુનાં ચર-ણોમાં આળોટવા લાગ્યાં. કાંચનપાડાના શિવાનંદ સેન પ્રભુને આગ્રહપૂર્વક પોતાને ઘેર લઈ ગયા અને ત્યાંજ મહાપ્રભુએ મુકુંદ દત્તના ભાઈ વાસુદેવના ઘરને પણ પોતા-ની ચરણરજથી પાવન કર્યું. એક દિવસ ત્યાં રહીને પ્રભુ બીજે દિવસે શાંતિપુરમાં અદ્વૈતાચાર્યને ત્યાં જવા નીકળ્યા.

શાંતિપુરમાં પહોંચવાનાં પહેલાંજ સમસ્ત નગરમાં તેમના આગમનની ખબર પહોંચી ગઈ હતી. લોકો દોડતા દોડતા તેમનાં દર્શને જવા લાગ્યા. મહાપ્રભુ તો અપાર ભીડ સાથે અદ્વૈતાચાર્યને ઘેર આવ્યા. આચાર્ય પોતાના પુત્ર અચ્યુતને સાથે લઈને પ્રભુનાં ચરણોમાં પડી ગયા. મહા-પ્રભુએ તેમને ઉઠાવીને છાતી સરસા લગાવ્યા અને અચ્યુતના મસ્તક ઉપર વારંવાર હાથ ફેરવવા લાગ્યા.

આ તરફ કોઇએ જઇને શચી માતાને પણ સમાચાર સંભળાવ્યા કે, પ્રભુ શાંતિપુર આવ્યા છે. છ વર્ષથી છૂટા પડેલા પોતાના સંન્યાસી પુત્રનું મુખ જોવા માટે માતા આકુળ વ્યાકુળ થઇ ઉઠયાં, અને તેમણે તેજ સમયે આ ચાર્ય ચંદ્રશેખરને બોલાવ્યા. બધા ભક્તો તત્કાળ શચી માતાના આંગણામાં આવીને એકઠા થઇ ગયા. બધા પ્રભુનાં દર્શન માટે વ્યગ્રતા દર્શાવતા હતા. તે સમયે શચી માતાને માટે પાલખી મંગાવવામાં આવી અને માતા પણ પોતાના જગન્માન્ય પુત્રનું મુખ જોવાની ઇચ્છાથી શાંતિપુર જવા-ની ઉતાવળ કરવા લાગી.

સંસારમાં મનુષ્ય બધી બાબતોનો [illegible] ભવ કરી શકે છે, પરંતુ સતી સાધ્વી આ વિરહવેદનાને સમજવાની અને સમજીને શક્તિ કોઇનામાં પણ નથી. ભક્તો તો

ગંગાપાર જવા ઇચ્છે છે, શું આપ પાર જવાનો યોગ્ય પ્રબંધ કરી દેશો?" યવનાધિકારીએ પ્રભુને પ્રાતઃકાળે પાર પહોંચાડવાનું વચન આપ્યું અને તે પ્રભુને તથા બધા ભક્તોને પ્રણામ કરીને પોતાને સ્થાને પાછો ફર્યો.

બીજે દિવસે યવનાધિકારીએ મોકલેલી ઘણી નૌકાઓ આવી પહોંચી. અધિકારીના મુખ્ય મંત્રીએ પ્રભુનાં ચરણ-કમળોમાં પ્રણામ કરીને પ્રસ્થાન કરવા કહ્યું. મહાપ્રભુ બધા ઉડીસા-પ્રાંતના અધિકારીઓને પ્રેમાશ્વાસન આપીને નૌકા પર ચઢયા. તેમની નૌકાની ચારે બાજુ સશસ્ત્ર સૈનિકોવાળી ઘણી નાવો જળદસ્યુ-ચાંચિયાઓનો કોઇ પણ જાતનો ભય ન થાય તેટલા માટે પ્રભુના રક્ષણમાટે આગળ પાછળ ચાલવા લાગી. આ તરફ કિનારા ઉપર ઉભા ઉભા ઉડિયા-અધિકારી તથા ગ્રામવાસીઓ આંસુ વહાવતા વહાવતા હરિ-ધ્વનિ કરતા હતા; પેલી બાજુ નાવ ઉપરજ પ્રભુ ભક્તો સાથે સંકીર્તન કરતા હતા. આ પ્રકારે પ્રેમપૂર્વક સંકીર્તન કરતાં કરતાં મંત્રેશ્વર નામના નાળાને પાર કરીને પ્રભુ ભક્તો સાથે પિછલદહ પહોંચ્યા. ત્યાંથી પ્રભુએ પેલા યવન અધિકારીને વિદાય કર્યો અને તેને પોતાના હાથ વડે જગન્નાથજીનો પ્રસાદ આપ્યો. તે પ્રભુના આપેલા પ્રેમપ્રસાદને [illegible] પ્રસન્નતા દર્શાવતો અને પ્રભુના વિયોગથી આકુળ વ્યાકુળ થતો ત્યાંથી પાછો ફર્યો. મહાપ્રભુ તેજ નાવથી [illegible] પહોંચ્યા.

[illegible] ઘાટ ઉપર પ્રભુના આવ્યાના સમાચાર [illegible] ફેલાઈ ગયા. ચારે તરફથી સ્ત્રી-પુરુષો [illegible] "[illegible] જય" "શચીનંદનની જય" [illegible] ગજવવા લાગ્યા. ઘાટ ઉપર [illegible] કોઈ પણ પ્રકારે [illegible] ત્યાં એક દિવસ [illegible]

વિચારોની સાથે સાથેજ, વિષ્ણુપ્રિયાજીને નિદ્રા આવી ગઈ.

શચી માતા શાંતિપુર જવા માટે તલપતાં હતાં. તેમનું હૃદય તલપાપડ થઈ રહ્યું હતું, તેઓ વિચારતાં કે જો પાંખો હોય તો હું ઊડતીજ પહોંચીને મારા નિમાઈના ચંદ્રમા જેવા શીતળ મુખને ચૂમી લઉં અને તેના સોના જેવા શરીર ઉપર મારો હાથ ફેરવીને મારી ઘણા દિવસની ઈચ્છા પૂરી કરું. તેઓ અંતિમ સમયમાં વિષ્ણુપ્રિયાને મળવા માટે તેને શયનમંદિરના અંદર ઘરમાં જઈ પહોંચ્યાં. ત્યાં જઈને તેમણે જે જોયું તે જોઈને તો તેઓ એકદમ ભયભીત થઈ ઉઠ્યાં. વિષ્ણુપ્રિયાજીની આંખો સજળ ઉઘડેલી હતી, તેમની પાંપણો મીંચાતી નહોતી. ચહેરાપર વિરહજન્ય વેદનાની રેખાઓ વ્યક્ત રૂપ ધારીને તેમના આંતરિક અપાર દુઃખનું સ્પષ્ટ સૂચન કરતી હતી. તેમનું શરીર જડ વસ્તુની પેઠે જેમનું તેમજ સ્થિર હતું. તેમાં જીવનનું કોઈ પણ ચિહ્ન નહોતું. ભયભીત થઈને માતાએ કહ્યું: "બેટા! બેટા! વિષ્ણુપ્રિયા! હાય! બેટા! તું પણ મને દગો દઈને ચાલી ગઈ કે શું?" એમ કહીને માતા પોતાના ધ્રૂજતા હાથો વડે તેના શરીરને ઢંઢોળવા લાગી. આથી તે જલદી ઊઠીને આમ તેમ બાવરી બનીને જોતી જોતી કહેવા લાગી: "શું સાચેજ, તેઓ મને ઊંઘતીજ છોડીને ચાલ્યા ગયા! હાય! હું લૂંટાઈ ગઈ. મારું સર્વસ્વ લૂંટાઈ ગયું. આ જુઓ, ખીંટી તો ખાલી પડી છે, તેમનું પીતાંબર પણ નથી." એમ કહીને વિષ્ણુપ્રિયા પછાડ ખાઈને ફરીથી પડી ગયાં. માતાએ પોતાના હાથનો ટેકો આપતાં કહ્યું: "બેટા! તું શું કહે છે? અરે ગાંડી! આ તને શું થઈ ગયું છે? હું શાંતિપુર જાઉં છું; તું શું કહે છે?"

માતા પોતાની વહુની આંતર્વેદના સમજી ગઈ. નારી-હૃદયની વેદના નારીહૃદયજ સમજી શકે છે. વિષ્ણુપ્રિયા-જીને હવે ભાન આવ્યું. તેમણે પોતાના ભાવોને છુપાવતાં કહ્યું: "માતાજી! મને ઊંઘ આવી ગઈ હતી, તેમાં કોણ

પ્રભુનાં દર્શન કરવા શાંતિપુર ચાલ્યા જશે. વૃદ્ધ માતા પણ ભક્તોની સાથે પાલખીમાં બેસીને શાંતિપુરમાં પોતાના વહાલા પુત્રનું માથું સૂંઘી આવશે અને પોતાની ઘણા દિવસોની ઇચ્છા પૂરી કરી આવશે. પરંતુ પતિવ્રતા વિષ્ણુપ્રિયાની શી દશા થશે ? બે કોસ ઉપરજ બેઠેલા પોતાના પ્રાણેશ્વરના દર્શનથી તે વંચિતજ રહેશે. તેને માટે તેના પતિ ગમે તો નીલાચલ હોય કે શાંતિપુર—બન્નેજ સ્થાન સરખાં છે. હાય રે સમાજ ! તેં પતિવ્રતાઓને માટે આટલી બધી કઠોરતા શામાટે રાખેલી છે ? રાતદહાડો જેની મૂર્તિ આંખોમાં નૃત્ય કરતી રહે છે, પ્રતિક્ષણે હૃદય જેનું ચિંતન કર્યા કરે છે, તેઓજ પ્રાણપ્રિય પ્રિયતમ આટલા નજીક હોવા છતાં પણ ઘણાજ દૂર જેવા છે! વિષ્ણુપ્રિયા પોતાની મનોવ્યથા કોની આગળ પ્રકટ કરે ? પ્રકટ કરવાની વાત પણ નહોતી, આ તો હૃદયના ઉંડા ઘાની વેદના હતી. એ તો જેને વીતી હોય તેજ જાણે. બિચારી વાણીનું શું ગજું કે તે એ વેદના વ્યક્ત કરી શકે ! વિષ્ણુપ્રિયા પોતાના પતિના શયનગૃહમાં જઇને છાનાંમાનાં બેસી ગયાં. તે સમયે તેમની આંખોમાં એક પણ આંસુ નહોતું, તેમનું હૃદય દાઝતું નહોતું પણ ધીરે ધીરે સળગતું હતું. તેમાંથી કડવો કડવો ધુમાડો નીકળી વિષ્ણુપ્રિયાજીના કમળ સમાન વિકસિત મુખને નિસ્તેજ બનાવતો હતો. વિષ્ણુપ્રિયા સામેની ભીંત તરફ તાકીને જોઇ રહ્યાં હતાં. એ રાત્રિની બધી ઘટનાઓ એકેએક તેમની દૃષ્ટિ સમક્ષ આવી આવીને પ્રત્યક્ષ નૃત્ય કરવા લાગી. [illegible] ઉપર એક ઓશીકું [illegible] [illegible] આજ [illegible] [illegible] કોમળ અંગોને ધીરે [illegible] આલિંગન આપતા [illegible] છે! હવે છે શું કામ! [illegible]

[illegible]

"બેટા! તું શું કહે છે? અરે ગાંડી! આ તને શું થયું છે? હું મણિપુર જાઉં ત્યાં તું શું કહે છે?"

માતા પોતાની વહાલીના અંતરના ભાવ સમજી ગઈ. નારી-હૃદયની વેદના નારીહૃદયજ સમજી શકે છે. ચિત્રાંગદા-એ હવે ભાન આવ્યું. તેણીએ પોતાના ભાવોને છુપાવતાં કહ્યું: "માતાજી! મને ઊંઘ આવી ગઈ હતી, તેમાં કોણ

જાણે મેં કેવુંયે સ્વપ્ન જોયું ! તેમાં કંઈક બકવા લાગી હોઈશ. હા, આપ શાંતિપુર જાઓ છો, જાવ. એમને જોઈ આવો. મારા ભાગ્યમાં એમનાં દર્શન નિર્માયેલાં નથી. અરે ના, ના, મારૂં એટલુંજ સદ્‌ભાગ્ય શું ઓછું છે કે તેમનાં દર્શન માટે લાખો માણસો જાય છે. આપ જાઓ, મારી ચિંતા ના કરશો.”

પોતાની પુત્રવધૂનાં આવાં દૃઢતાપૂર્ણ વચનો સાંભળીને માતાનું હૃદય ફાટવા લાગ્યું. તેમણે પોતાની છાતી મજબૂત બનાવીને એ આંતરિક દુઃખ દર્શાવ્યું નહિ અને પોતાની વહુ તરફ જોતાં જોતાં તેઓ પોતાની પાલખીમાં બેસી ગયાં. નિત્યાનંદ, વાસુદેવ, ચંદ્રશેખર આચાર્યરત્ન તથા અન્યાન્ય સેંકડો ભક્તો સંકીર્તન કરતા કરતા શચી માતાની પાલખીની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા.

મહાપ્રભુએ માતાના આગમનના સમાચાર સાંભળ્યા કે તરતજ તેઓ ઉઠીને બારણા આગળ આવ્યા. તેમણે પોતાના હાથો વડે માતાને પાલખીમાંથી ઉતાર્યાં અને તેઓ અજ્ઞાન બાળકની પેઠે તેમનાં ચરણોમાં આળોટવા લાગ્યા. પ્રભુનાં ચરણોમાં નિત્યાનંદજી પડ્યા હતા અને બીજા ભક્તો [illegible]નાં ચરણો પકડીને રુદન કરતા હતા. [illegible] સુધી આ કરુણાપૂર્ણ પ્રેમદૃશ્ય જેમનું તેમ રહ્યું. [illegible] માતાએ [illegible] ધ્રુજતા હાથો વડે સિંહ સમા [illegible] પુત્રને ઉઠાડીને છાતી સરસો દબાવ્યો [illegible] અશ્રુપ્રવાહ જેવું નીકળવા લાગ્યું [illegible] ગઈ. માતાએ પુત્રના શરી[illegible] [illegible] પુત્રનું મુખ [illegible] [illegible] શરીર ઉપર હાથ [illegible] [illegible] [illegible]

માતા પ્રત્યે અત્યંત પ્રેમ દર્શાવવા લાગ્યા. માતા આટલા દિવસો પછી પોતાના વહાલા પુત્રને પામીને પરમ પ્રસન્ન થયાં અને પોતાનાં આંસુઓથી તેમનાં વસ્ત્રને ભીંજવતાં ભીંજવતાં ભાનભાનનાં પ્રેમવાક્યો કહેવા લાગ્યાં. તે સમયે માતા-પુત્રનું આ સંમિલન અપૂર્વ હતું. રાત્રે બધા ભક્તો-એ મળીને સંકીર્તન કર્યું. માતાએ પોતાના હાથો વડે પોતાના સંન્યાસી પુત્રને ભોજન કરાવ્યું. માતાના સંતોષ ખાતર તે દિવસે તેમણે પણ ભોજન કર્યું. બીજે દિવસે તેમણે બધાંની સાથે માતાને વિદાય કર્યાં. માતાએ ઘેર આવવાનો આગ્રહ કર્યો. તેમણે વચન આપ્યું કે, હજુ તો પાંચ-સાત દિવસ હું અહીંજ છું, બનશે તો આવીશ. માતા ફરીથી મળવાની આશા રાખીને નવદ્વીપ પાછાં ફર્યાં.

જાણે મેં કેવુંયે સ્વપ્ન જોયું ! તેમાં કંઈક બકવા લાગી હોઈશ. હા, આપ શાંતિપુર જાઓ છો, જાવ. એમને જોઈ આવો. મારા ભાગ્યમાં એમનાં દર્શન નિર્માયેલાં નથી. અરે ના, ના, મારૂં એટલુંજ સદ્‌ભાગ્ય શું ઓછું છે કે તેમનાં દર્શન માટે લાખો માણસો જાય છે. આપ જાઓ, મારી ચિંતા ના કરશો.”

પોતાની પુત્રવધૂનાં આવાં દઢતાપૂર્ણ વચનો સાંભળીને માતાનું હૃદય ફાટવા લાગ્યું. તેમણે પોતાની છાતી મજબૂત બનાવીને એ આંતરિક દુઃખ દર્શાવ્યું નહિ અને પોતાની વહુ તરફ જોતાં જોતાં તેઓ પોતાની પાલખીમાં બેસી ગયાં. નિત્યાનંદ, વાસુદેવ, ચંદ્રશેખર આચાર્યરત્ન તથા અન્યાન્ય સેંકડો ભક્તો સંકીર્તન કરતા કરતા શચી માતાની પાલખીની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા.

મહાપ્રભુએ માતાના આગમનના સમાચાર સાંભળ્યા કે તરતજ તેઓ ઉઠીને બારણા આગળ આવ્યા. તેમણે પોતાના હાથો વડે માતાને પાલખીમાંથી ઉતાર્યાં અને તેઓ અજ્ઞાન બાળકની પેઠે તેમનાં ચરણોમાં આળોટવા લાગ્યા. પ્રભુનાં ચરણોમાં નિત્યાનંદજી પડ્યા હતા અને બીજા લોકો [illegible] ચરણો પકડીને રુદન કરતા હતા. ઘણી વાર સુધી આ કરુણાપૂર્ણ પ્રેમદૃશ્ય જેમનું તેમ રહ્યું; ત્યારે માતાએ પોતાના ધ્રુજતા હાથો વડે સિંહ સમાન [illegible] તેજસ્વી પુત્રને ઉઠાડીને છાતી સરસો દબાવ્યો. માતાનાં સ્તનોમાંથી આપોઆપજ દૂધ નીકળવા લાગ્યું અને તે દૂધથી [illegible] ગઈ. માતાએ પુત્રના શરીરે [illegible] સુધી, પુત્રનું મુખ ચૂમ્યું, [illegible] સમસ્ત શરીર ઉપર હાથ ફેર- [illegible] શક્યાં નહિ. ઘણ [illegible] અંદર ઘરમાં [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ઇન્દ્રિય ! [illegible]

વિદ્યુત્પ્રિયાજીની આન્તરિક દશા [illegible] હતી કે, [illegible]
[illegible] જીવનમાં પોતાના [illegible] પતિદેવના [illegible]
[illegible] પણ તે પોતાની [illegible]
અને તેમની આજ્ઞા [illegible] કેમ કરીને કરી શકે
તેઓ તો [illegible] છે, તેમની વાત [illegible] કેમ ?
તેથી પોતાના મનોગત ભાવોને [illegible]
પોતાના [illegible] મનોગત [illegible] લાગ્યાં. તે [illegible] પર વિશ્વાસ રાખીને કહેવા લાગ્યાં
[illegible] તેઓ તો [illegible] એક વાત [illegible]
[illegible] પ્રેમ [illegible] તો તેઓ [illegible]
ન દેવા પધારશે." એમ વિચારીને તેઓ [illegible]

રહ્યાં. સાચેજ, પ્રેમમાં ઘણું ભારે આકર્ષણ છે. હૃદયમાં લગની લાગવી જોઈએ, વહાલાના પ્રત્યે પૂર્ણ વિશ્વાસ હોય, હૃદય તેને માટે તરફડતું હોય અને સ્નેહ સાચો હોય તો પછી મળવામાં સંદેહજ શો છે ?

જાપર જાકો સત્ય સનેહૂ, સો તેહિ મિલઇ ન કછુ સંદેહૂ.

મન કોઇ દશ–વીસ તો છેજ નહિ. અગ્નિની પેઠે મન સર્વત્ર એકજ છે. પાત્રભેદથી મન એમજ ગંદુ અને નિર્મળ બની જાય છે. જો બે મન નિર્મળ અને પવિત્ર બની જાય તો શરીર ભલેને ગમે ત્યાં પડયું રહે, તોપણ બન્નેના મનોગત ભાવોને બન્નેજ લાખ કોસ ઉપર બેઠા હોવા છતાં પણ સમજવાને સમર્થ થઇ શકે છે. શાંતિપુરમાં બેઠાં બેઠાં પ્રભુને પણ વિષ્ણુપ્રિયાજીનો તારવિનાનો તાર મળી ગયો. જાણે પ્રભુ તેમનેજ કૃતાર્થ કરવા માટે નવદ્વીપ જવાની ઇચ્છાથી અદ્વૈતાચાર્ય પાસેથી વિદાય લઇને વિદ્યાનગર તરફ ચાલી નીકળ્યા. ત્યાં જઇને પ્રભુ સાર્વભૌમ ભટ્ટાચાર્યના ભાઈ વિદ્યાવાચસ્પતિને ઘેર ઉતર્યા. તેમનાં દર્શન માટે લોકોની અપાર ભીડ થવા લાગી. જે કોઇ સાંભળતું તે હોડીથી, ઘડાઓથી તથા હાથો વડે તરીને ગંગાજી પાર કરીને વિદ્યાનગર પ્રભુનાં દર્શન માટે ચાલી નીકળતું. તે સમયે બન્ને ઘાટો ઉપર માણસોનાં માથાંજ માથાં દેખાતાં હતાં. પ્રભુના ત્યાં પધારવાથી એક [illegible] ગયો હતો. ગંગાજીનાં જંગલો [illegible] સુંદર રાજમાર્ગવાળાં બની ગયાં [illegible] પ્રભુનાં દર્શન માટે [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] પોતપોતાના અપરાધો માટે તેમની પાસે ક્ષમા માગી. વિરોધીઓનાં હૃદય તેમના સંબંધથી એકદમ આપોઆપ પેલાં કોમળ થઈ ગયાં હતાં. ત્યાગ એજ પ્રેમનુ મૂળ છે. ત્યાગ વિના પ્રેમ ઉપજતોજ નથી. સંસારી અને પરિગ્રહીના જીવનમાં પ્રેમ શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે? પ્રભુના પ્રેમના પ્રભાવથી એ પાપકર્મવાળા નિંદકોનાં હૃદયોમાં પણ પ્રેમની લહેરો હિલોળા મારવા લાગી. સૌથી પહેલાં તો વિદ્યાનગરના પરમ ભાગવત પંડિત દેવાનંદજી પ્રભુને શરણે આવ્યા અને તેમણે માત્ર પોતાના અપરાધ માફ કરવાની યાચના ના કરી, પરંતુ તેમની પાસેથી વચન લઈ લીધું કે, અહીં આવીને જે કોઈ પણ આપની પાસે પોતાના પૂર્વકૃત અપરાધોની ક્ષમા માગે તેમને આપ કૃપાપૂર્વક ક્ષમા આપજો. મહાપ્રભુના વિશાળ હૃદયમાં કોઇના પૂર્વકૃત અપરાધોનું સ્મરણજ નહોતું; તેઓ મહા-

રહ્યાં. સાચેજ, પ્રેમમાં ઘણું ભારે આકર્ષણ છે. હૃદયમાં લગની લાગવી જોઈએ, વહાલાના પ્રત્યે પૂર્ણ વિશ્વાસ હોય, હૃદય તેને માટે તરફડતું હોય અને સ્નેહ સાચો હોય તો પછી મળવામાં સંદેહજ શો છે?

જાપર જાકો સત્ય સનેહૂ, સો તેહિ મિલઇ ન કછુ સંદેહૂ.

મન કોઇ દશ-વીસ તો છેજ નહિ. અગ્નિની પેઠે મન સર્વત્ર એકજ છે. પાત્રભેદથી મન એમજ ગંદુ અને નિર્મળ બની જાય છે. જો એ મન નિર્મળ અને પવિત્ર બની જાય તો શરીર ભલેને ગમે ત્યાં પડયું રહે, તોપણ બન્નેના મનોગત ભાવોને બન્નેજ લાખ કોસ ઉપર બેઠા હોવા છતાં પણ સમજવાને સમર્થ થઇ શકે છે. શાંતિપુરમાં બેઠાં બેઠાં પ્રભુને પણ વિષ્ણુપ્રિયાજીનો તારવિનાનો તાર મળી ગયો. જાણે પ્રભુ તેમનેજ કૃતાર્થ કરવા માટે નવદ્વીપ જવાની ઇચ્છાથી અદ્વૈતાચાર્ય પાસેથી વિદાય લઇને વિદ્યાનગર તરફ ચાલી નીકળ્યા. ત્યાં જઇને પ્રભુ સાર્વભૌમ ભટ્ટાચાર્યના ભાઈ વિદ્યાવાચસ્પતિને ઘેર ઉતર્યા. તેમનાં દર્શન માટે લોકોની અપાર ભીડ થવા લાગી. જે કોઇ સાંભળતું તે હોડીથી, ઘડાઓથી તથા હાથો વડે તરીને ગંગાજી પાર કરીને વિદ્યાનગર પ્રભુનાં દર્શન માટે ચાલી નીકળતું. તે સમયે બન્ને ઘાટો ઉપર માણસોનાં માથાંજ માથાં દેખાતાં હતાં. પ્રભુના ત્યાં પધારવાથી એક પ્રકારનો મેળોજ ભરાઈ ગયો હતો. ગંગાજીનાં જંગલો મનુષ્યોના [illegible] સુંદર રાજમાર્ગવાળાં બની ગયાં હતાં. [illegible] જયજયકાર પોકારીને મહાન [illegible] પ્રભુનાં દર્શન માટે લોકો- [illegible]

[illegible]

લાગ્યા. તેમને ભાતભાતની આશ્વાસનની વાતો સંભળાવવા લાગ્યા. અંતે જ્યારે તેમને ખબર પડી કે, પ્રભુ તો ત્યાંથી છાનામાના ચાલ્યા ગયા છે, ત્યારે તો તેમના દુઃખનું ઠેકાણુંજ રહ્યું નહિ. તેઓ બધા પ્રભુના વિરહમાં મોટેથી રૂદન કરવા લાગ્યા. એટલામાંજ કોઈ બ્રાહ્મણે આવીને ખબર આપ્યા કે, તેઓ તો કુલિયા પહોંચી ગયા છે. એટલે વાચસ્પતિએ અપાર ભીડની આગળ થઈને કુલિયા તરફજ ચાલી નીકળ્યા. કુલિયા પહોંચીને લોકોએ પ્રભુનાં દર્શન માટે પોતાની વ્યગ્રતા દર્શાવી, એટલે તેમણે અગાશીમાં જઈને પોતાનાં દર્શનોથી લોકોને કૃતાર્થ કર્યા. ઘણા લોકો પ્રભુનાં દર્શનોથી પોતાને ધન્ય માનતા પોતપોતાને સ્થાને પાછા ફર્યા; પરંતુ જેટલા લોકો જતા હતા, તેટલાજ બીજા પણ આવી પહોંચતા હતા; એટલે સાંજ સુધી આજ દૃશ્ય ચાલુ રહ્યું.

પ્રભુના આવા લોકવ્યાપી પ્રભાવને જોઈને પહેલાં જેમણે એમનો દ્વેષ કર્યો હતો, તેઓ બધા પોતાનાં પૂર્વ-કૃત્યો ઉપર પશ્ચાત્તાપ દર્શાવતા પ્રભુને શરણે આવ્યા અને પોતપોતાના અપરાધો માટે તેમની પાસે ક્ષમા માગી. વિરોધીઓનાં હૃદય તેમના સંન્યાસને જોતાંજ માખણ ...વાં કોમળ થઈ ગયાં હતાં. ત્યાગ એજ પ્રેમનું ભૂષણ ત્યાગ વિના પ્રેમ ઉપજતોજ નથી. સંગ્રહી અને પરિ-...ના જીવનમાં પ્રેમ શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે? પ્રભુના પ્રેમના પ્રભાવથી એ પાપકર્મવાળા નિંદકોનાં હૃદયોમાં પણ પ્રેમની લહેરો હિલોળા મારવા લાગી. સૌથી પહેલાં તો વિદ્યાનગરના પરમ ભાગવત પંડિત દેવાનંદજી પ્રભુને શરણે આવ્યા અને તેમણે માત્ર પોતાના અપરાધ માફ કરવાની યાચના ના કરી, પરંતુ તેમની પાસેથી વચ... લઈ લીધું કે, અહીં આવીને જે કોઈ પણ આપની ... પોતાના પૂર્વકૃત અપરાધોની ક્ષમા માગે તેમને કૃપાપૂર્વક ક્ષમા આપજો. મહાપ્રભુના વિશાળ ... કોઈના પૂર્વકૃત અપરાધોનું સ્મરણુજ નહોતું; ...

જાતને વંચિત શા માટે રાખું ? એમ વિચારીને વિષ્ણુ-પ્રિયાજી જેવાં બેઠાં હતાં તેવાંજ પ્રભુનાં ચરણકમળોનો સ્પર્શ કરવા ગયાં.

તેમણે વેણી બાંધવાનું બંધ કરી દીધું હતું, શરીર-નાં બધાં અંગોનાં આભૂષણ ઉતારી મૂક્યાં હતાં, આહાર પણ ઘણોજ ઓછો કરી નાખ્યો હતો. નિત્યના ઓછા આહારથી તેમનું શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હતું. તેઓ નિરં-તર પ્રભુનુંજ ધ્યાન કર્યા કરતાં હતાં. પ્રભુદર્શનની લાલસા-થી ક્ષીણ કાયા અને મેલાં વસ્ત્રવાળાં વિષ્ણુપ્રિયાજી પોતાના સમસ્ત શરીરને સંકોચતાં જલદીથી પ્રભુના તરફ ચાલ્યાં. પ્રભુ નજર ઉંચી કરીને કોઇના તરફ જોતા નહોતા, તેઓ જમીન તરફજ ઉભા ઉભા જોઇ રહ્યા હતા. તેજ સમયે તેમણે જોયું કે, મલિન વસ્ત્રો પહેરીને એક સ્ત્રી તેમનાં ચરણોમાં આવીને પડી છે. સ્ત્રી-સ્પર્શથી ભયભીત થઇને પ્રભુ બે પગલાં પાછા હઠી ગયા. વિષ્ણુપ્રિયાજી ડૂસકાં ભરી ભરીને ધીરે ધીરે રુદન કરવા લાગ્યાં. પ્રભુએ રૂંધાયેલા અવાજમાં પૂછ્યું કે "તું કોણ છે?"

હાય રે વૈરાગ્ય ! તારી આવી નિર્દય કઠોરતાને વારં-વાર ધિક્કાર છે! જે પોતાના શરીરનું અર્ધું અંગ કહેવાય છે, તેને માટે સ્વામી સિવાય બીજું કોઈ છેજ નહિ, તેનોજ નિર્દય સ્વામી, તેના જીવનનું સર્વસ્વ, તેનો ઇષ્ટદેવ તેને પૂછે છે કે "તું કોણ છે?" આકાશ! તું તૂટી કેમ નથી [illegible] ! તું [illegible] કેમ જતી નથી ? વિષ્ણુપ્રિયાજી [illegible] બીજુંજ [illegible] [illegible] જીવન [illegible] [illegible] [illegible]

પ્રભુએ વિષ્ણુપ્રિયાને પોતાની પાદુકાઓ આપી

વિષ્ણુપ્રિયાજીને [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] વિષ્ણુપ્રિયે ! હું [illegible]

[illegible] વિષ્ણુપ્રિયાજીએ કહ્યું: "આપના [illegible] નથી. [illegible] કંઈ છે તે આપજ છો. આપનાં [illegible] સિવાય [illegible] જીવનો આધાર નથી."

આ હૃદયવિદારક વચનો સાંભળીને ત્યાં ઉભેલાં બધાં સ્ત્રીપુરુષોનાં હૃદય ફાટવા લાગ્યાં. બધાંનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગી. વિષ્ણુપ્રિયાજીને ફરી કહ્યું: "પ્રભો ! સાંભળ્યું છે કે, આપ જગતનો ઉદ્ધાર કરો છો, તો પછી અભાગણી વિષ્ણુપ્રિયાને જગતની બહાર શામાટે કાઢી મૂકવામાં આવી છે ? એના ઉદ્ધારની વારી કેમ આવતી નથી ?"

પ્રભુએ કહ્યું: "તારી શી અભિલાષા છે ?" ડૂસકાં ખાતાં ખાતાં અચકાઈ અચકાઈને વિષ્ણુપ્રિયાજીએ કહ્યું: "મને જીવન ગાળવા માટે કંઈક આધાર મળવો જોઈએ. આપનાં ચરણોમાં આ કંગાળ ભિખારણ જોળી ભીખ માગી રહી છે."

થોડી વાર વિચાર કરીને પ્રભુએ પોતાના ચરણોની બન્ને પાવડીઓ ઉતારતાં કહ્યું: "દેવિ ! આ [illegible] પાસે તને આપવા માટે બીજું છેજ શું [illegible] ડીઓની પાદુકાઓને આધારે તારૂં જીવન વ્યતી [illegible] આ

[illegible]

આ દુઃખનિવારક વચનો સાંભળીને ત્યાં ઊભેલાં બધાં
શ્રીપુરુષોનાં હૃદય ફાટવા લાગ્યાં. [illegible]
[illegible] સાંભળ્યું છે કે, આપ જગતનો ઉદ્ધાર કરો છો, તો પછ
અનાથિની વિદ્યુત્પ્રભાને જગતની બહાર શામાટે કાઢી મૂક-
વામાં આવી છે? એના ઉદ્ધારની વારી કેમ આવતી નથી?"

પ્રભુએ કહ્યું "તારી શી અભિલાષા છે?" ડૂસકાં
ખાતાં ખાતાં અચકાઈ અચકાઈને વિદ્યુત્પ્રભાએ કહ્યું:
"મને જીવન ગાળવા માટે કંઈક આધાર મળવો જોઈએ.
આપનાં ચરણોમાં આ કંગાળ ભિખારણ દીનીજ ભીખ
માગી રહી છે."

થોડી વાર વિચાર કરીને પ્રભુએ પોતાના ચરણો-
માંથી પાવડીઓ ઉતારતાં કહ્યું: "દેવિ! આ સંસાર-
માં તને આપવા માટે બીજું છેજ શું? આ
પાદુકાઓને આધારે તારું જીવન વ્યતીત કર

આટલું સાંભળતાંજ વિષ્ણુપ્રિયાએ ધૂળવાળું થયેલું પોતાનું મસ્તક ઉંચું કર્યું અને ધ્રૂજતી આંગળીઓ વડે એ બન્ને પાદુકાઓને મસ્તકે ચઢાવીને તેઓ રુદન કરવા લાગ્યાં. તે સમયે જનસમૂહમાં હાહાકાર મચી ગયો, સૌ કોઇ મોટેથી રુદન કરવા લાગ્યાં. પ્રભુ તેજ સમયે માતાને પ્રણામ કરીને પાછા ફર્યા. માતા પોતાના વહાલા પુત્રને જતો જોઇ મૂર્ચ્છિત થઇને પૃથ્વી પર પડી ગયાં અને પ્રભુ પાછળની બાજુએ જોયા સિવાયજ જલદીથી ભીડને હઠાવતા આગળ ચાલવા લાગ્યા. ઘણા ભક્તો જલદીથી આગળ જઇને લોકોને હઠાવવા લાગ્યા. આ પ્રકારે થોડી વાર જ નવદ્વીપમાં રોકાઇને પ્રભુ નાવ વડે પેલે પાર પહોંચી ગયા, અને વૃંદાવન જવાની ઇચ્છાથી ગંગાજીને કિનારે કિનારેજ આગળની બાજુએ ચાલવા લાગ્યા. સેંકડો મનુષ્યો ઘરબારની કંઇ પણ પરવા નહિ કરતાં તેજ સમયે પ્રભુની સાથે સાથેજ વૃંદાવન જવાની ઇચ્છાથી તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. આ પ્રકારે તુમુલ હરિધ્વનિ કરતા સાગરના જેવી તે અપાર ભીડ પ્રભુના માર્ગનું અનુસરણ કરવા લાગી.

સંગ્રહ કરવો એ હાનિ છે, અને ગૃહસ્થને મોટું પાયું સંગ્રહ કરવું એ ભૂષણ છે. તેથી હવે તમે મારી સાથે રહી શકશો નહિ. અહીંજ ક્યાંક ઓરડી બાંધીને રહી જાઓ અને લગ્ન કરીને અનાસક્તભાવે ભગવત્પ્રીત્યર્થે કાર્ય કરો."

આ વાત સાંભળતાંજ ગોવિંદ જોરથી રુદન કરવા લાગ્યા. પ્રભુએ તેમની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું: "મેં તો આમસ્તુંજ કહી દીધું; તમે પોતે તો મહાભાગવત છો, તમે કેવળ મારા સ્નેહને વશ થઇનેજ આવું આચરણ કર્યું છે. કશી હરકત નથી, તમે અહીંજ રહીને ગોપીનાથજીની સેવા-પૂજા કરો. ભગવાનની સેવાને માટે લગ્ન કરવામાં આવે તો તેમાં નુકસાન જ શું છે?" ગોવિંદ પણ પ્રભુની આજ્ઞા શિરોધાર્ય માનીને ગંગાકિનારે ઝુંપડી બાંધીને રહેવા લાગ્યા. પ્રભુની આજ્ઞાનુસાર તેમણે વિવાહ પણ કર્યો. એક પુત્રને મૂકીને તેમની પતિવ્રતા પત્ની પરલોકગામી થઇ ગયાં. થોડા સમય પછી પુત્રે પણ માતાના માર્ગનું અનુસરણ કર્યું. પુત્રશોકથી દુઃખી થઇને ભગવાનની સેવા-પૂજા છોડીને તેઓ પ્રાણત્યાગ કરવા માટે તત્પર થઇ ગયા. તેમણે ન તો ભગવાનને ભોગ ધરાવ્યો કે ન તો પોતે કંઇ ખાધું. ત્યારે એક દિવસ સ્વપ્નમાં ભગવાને કહ્યું: "તમે અમારી સેવા નકામીજ સ્વીકારી. એક પિતા ઘણા પુત્રો સાથે વહાલ કરે છે, અને તેમનું સમાનભાવે લાલનપાલન પણ કરે છે; પરંતુ હું તો એકનો એકજ પુત્ર છું. હું મારા બીજા ભાઇને જોઇ શકતો નથી. હું એક બેટાવાળા બાપનોજ પુત્ર થઇને રહી શકું છું. મારો બાપ મારા કોઇ બીજા ભાઇની ઇચ્છા કરે એ મને પસંદ નથી. તેથી મારી સાથે તમારો બીજો પુત્ર કેમ કરીને રહી શકે? એક પુત્ર તો મરી જ ગયો, હવે મને પણ મારવા ઇચ્છતા હો તો તમારી મરજી ... મ તો તમારા પિંડદાન અને શ્રાદ્ધાદિ કર્મ ... હાજર છું; પછી બીજા પુત્રનું શું કા... ...તે ગોવિંદજીને સંતોષ થયો અને તેઓ ... ...વા...

ની પદ–ધૂલિથી પાવન બનાવતા બનાવતા તથા ગ્રામવાસીઓને ભગવન્નામામૃત પાતા પાતા પોતાના વહાલાના દર્શનની ઇચ્છાથી તેઓ પ્રેમમાં ઉન્મત થઇને આગળ વધતા જતા હતા.

એક દિવસ ભિક્ષા કર્યા પછી મુખશુદ્ધિને માટે પ્રભુએ ગોવિંદ ઘોષ તરફ હાથ લંબાવ્યો. ઘોષ મહાશય જાણતા હતા કે પ્રભુ ભિક્ષા પછી મુખશુદ્ધિ માટે કંઇક અવશ્ય ખાય છે; તેથી તેઓ ગામમાંથી એક હરડે માગી લાવ્યા હતા. તેમણે હરડેનો એક ટુકડો પ્રભુના હાથ ઉપર મૂક્યો ને તેઓ તે ખાઈ ગયા.

બીજે દિવસે ફરી પ્રભુએ ભિક્ષા પછી હાથ લંબાવ્યો. ઘોષ મહાશયે બીજા દિવસની વધેલી અર્ધી હરડે પોતાના વસ્ત્રના છેડામાં બાંધી રાખી હતી. પ્રભુએ હાથ લંબાવતાંજ તેમણે જલદીથી તે વસ્ત્રમાંથી ખોલીને તેમના હાથ ઉપર મૂકી દીધી. હરડેના ટુકડાને જોઇને પ્રભુ હાથને જેમનો તેમ રાખી રહ્યા. તેમણે તે મોંમાં નાખી નહિ. થોડી વાર વિચાર કરીને તેઓ કહેવા લાગ્યા કે "ગોવિંદ! આ હરડે તમે ક્યાંથી આણી ?"

ઘણીજ નમ્રતાપૂર્વક ઘોષ મહાશયે કહ્યું: "પ્રભો! ગઈ કાલની બાકી રહેલી હરડે મેં બાંધી રાખી હતી, તેજ આ હરડે છે."

પ્રભુએ કંઈક ગંભીરતાથી કહ્યું: "તમે ગઈ કાલની [illegible] બાંધી રાખી હતી ?"

[illegible]

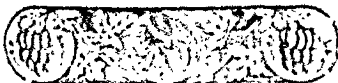
કામ કરતોજ હતો. તેણે કહ્યું:–" સરકાર ! ભયની કોઈ વાત નથી. પુરીના દશ–વીશ વૈષ્ણવ સાધુઓ છે, તીર્થયાત્રા કરવા વૃંદાવન જાય છે. કાલે ચાલ્યાજ જશે, તેઓ બધા નિઃશસ્ત્ર છે અને તેમને રાજનીતિ સાથે કોઇ પ્રયોજન નથી. તેઓ બધાજ ઘરબારત્યાગી વૈરાગી છે. " બાદશાહ તે સમયે તો હાં–હું કરીને ઘેર ચાલ્યો ગયો, પરંતુ હિન્દુ મંત્રીની વાતોથી તેને વધારે સંતોષ થયો નહિ. તેથી તેણે પોતાના ' દબિર ખાસ ' અને ' શાકિર મલ્લિક ' નામના બન્ને વિશ્વાસુ મંત્રીઓને બોલાવીને ફરીથી આ સંબંધમાં પૂછપરછ કરી. આ તરફ બાદશાહથી છૂટા પડતાંજ કેશવસિંહ મંત્રીએ છાનામાના એક વિશ્વાસુ બ્રાહ્મણ સેવકદ્વારા પ્રભુને સમાચાર મોકલ્યા કે આપે અહીંથી જલદી ચાલ્યા જવું યોગ્ય છે. મુસલમાન બાદશાહની બુદ્ધિનો વિશ્વાસ નહિ. કોણ જાણે કયારે શુંયે વિચાર કરે.

દબિર ખાસ અને શાકિર મલ્લિક આમ તો જન્મના હિંદુ હતા, પરંતુ બાદશાહના વિશેષ કૃપાપાત્ર હોવાથી તેઓ પોતાના હિન્દુપણાને ભૂલી ગયા હતા. બાદશાહ પણ તેમના ઉપર હિન્દુ અધિકારીઓની પેઠે અવિશ્વાસ રાખતો નહોતો. બાદશાહના પૂછવાથી દબિર ખાસે પ્રભુની પ્રશંસા કરતાં કરતાં કહ્યું: " એ નવદ્વીપના ગૌરાંગ મહાપ્રભુ છે, તેમણે હવે સંન્યાસ લઇ લીધો છે. તેમને રાજનીતિ સાથે કોઇ પણ સંબંધ નથી. તેઓ તો ધર્મની સંસ્થાપનામાટે પ્રગટ થયેલા છે. તેમને આપ સાક્ષાત્ નારાયણજ માનો. એમના આશીર્વાદથી આપનું કલ્યાણ થઈ જશે. તેઓ કૃપા કરવામાં કોઇ પ્રકારનો ભેદભાવ રાખતા નથી." બાદશાહને તેમની વાતોથી સંતોષ થયો અને તે મહાપ્રભુની ઘણી ઘણી પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. આ [illegible] ાહને સમજાવી–પટાવીને એ લોકો પોતાને [illegible] ગયા. પોતાને સ્થાને આવ્યા પછી એ બન્ને [illegible] થઇ કે, કોણ જાણે બાદશાહ ફરીથી કંઇક [illegible] તેથી જઇને પ્રભુને સમજાવી દેવું જોઇએ [illegible] કાઇના

ભગવાનની સેવા–પૂજા કરવા લાગ્યા. ગોવિંદ ઘોષના મૃત્યુ પછી ભગવાને પુત્રરૂપે સ્વયં તેમનાં બધાં શ્રાદ્ધાદિ કર્મો કરાવીને પોતાની ભક્તવત્સલતાને સાર્થક કરી. ધન્ય છે એવા ગોપીનાથને અને ધન્ય છે એ મહાભાગ ગોવિંદ ઘોષને કે જેમની ભક્તિને લીધે એ જગતપિતાએ પુત્ર-રૂપે તેમનાં શ્રાદ્ધાદિ કર્મ કર્યાં.

મહાપ્રભુ ચાલતાં ચાલતાં રામકેલિ નામના નગર પાસે પહોંચ્યા. નગરમાં દાખલ થતાંજ ભક્તોએ હરિધ્વનિ-થી આકાશમંડળને ગજાવી મૂક્યું. દિશા–ઉપદિશાઓમાં ભગવાનનાં સુમધુર નામોનો પ્રતિધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યો. ભક્તોનાં હૃદયમાંથી આનંદના પ્રવાહો વહી વહીને પોતાના વેગથી લોકોને તરબોળ કરવા લાગ્યા. હજારો નરનારી-ઓનાં ઝુંડનાં ઝુંડ પ્રભુનાં દર્શનને માટે આવવા લાગ્યાં અને બધા એકબીજાના હાથ પકડી પકડીને નૃત્ય કરવા લાગ્યા. રામકેલિ ગામ ગૌડ દેશની રાજધાનીની પાસેજ હતું. તેને ગૌડ દેશના બે મંત્રી ભાઇઓએ પોતાને રહેવા માટે વસાવ્યું હતું. બાદશાહે પણ ભક્તોનો ગગનભેદી તુમુલ ધ્વનિ સાંભળ્યો. સાંભળતાંજ તે પોતાના મહેલની અગા-શીમાં જઇને પોતે તેના તરફ જોવા લાગ્યો.

પાપીને હમેશાં પોતાના પાપનો ભય રહ્યા કરે છે, તેના હૃદયમાં શાંતિ રહેતી નથી. ગૌડ દેશના તે વખતના બાદશાહ હુસેનશાહ હિંદુ રાજા સુબુદ્ધિરાયને છળ–બળથી રાજ્યચ્યુત કરીને પોતેજ રાજા બની બેઠો હતો. તેથી તે [illegible]

શ્રી રૂપ અને સનાતન

महाविरागिणौ भक्तिधुरीणौ प्रेमपीयूषभाजनौ ।
भक्तिबोधेन तौ वन्दे श्रीमद्रूपसनातनौ ॥

(પ્ર. ૧. ૭.)

અર્થાત્ મહાવિરાગવાન, ભક્તિના વિષયમાં પરમ ધુરંધર અને પ્રેમરૂપી અમૃતના પાત્ર શ્રીમાન રૂપ અને સનાતનને હું પ્રણામ કરું છું.

જે મનુષ્યના હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપ છે, તે ગમે તેવી દશાએ બહેને પહોંચી ગયો હોય તોપણ તે ત્યાંથી પરમ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પરંતુ જેને પોતાનાં ખરાબ કર્મો પરત્વે દુઃખ થતું નથી, જે પોતાની પતિત દશાનો અનુભવ કરતો નથી અને જેને સમય નકામો ચાલ્યો જવાનો પશ્ચાત્તાપ નથી, તે ગમે તેટલો પણ મોટો વિદ્વાન હોય, ગમે તેવો જ્ઞાની હોય, ગમે તેવો વિવેકી હોય, તે ઉન્નતિના સુંદર શિખર ઉપર કદી પણ પહોંચી શકતો નથી. જ્યાં પૂર્વકૃત કર્મો ઉપર સાચા હૃદયથી પશ્ચાત્તાપ થયો, જ્યાં સર્વસ્વ ત્યાગીને વહાલાનાં ચરણોમાં જવાની ઇચ્છા થઈ કે સમજી લ્યો કે તેની ઉન્નતિના શ્રીગણેશ બેસી ગયા. તે તરતજ પર્વતશિખર ઉપર બેઠેલા પોતાના વહાલાનાં ચરણકમળો ચૂમવા સમર્થ થઈ શકશે. રૂપ અને સનાતન એ બન્ને ભાઈઓનું પ્રાથમિક જીવન વિષયી પુરુષોના જેવું હોવા છતાં પણ અંતમાં તો તેઓ પશ્ચાત્તાપના પ્રભાવથી પ્રભુનાં ચરણકમળો સુધી પહોંચી શકયા અને તેમની ભક્તિના પ્રભાવથી તેઓ જગન્માન્ય મહાપુરુષ થઇ ગયા.

રૂપ–સનાતનના પૂર્વજ કર્નાટક દેશના રહેવાસી હતા. તેમના પ્રપિતામહ પદ્મનાભ કોઈ ખાસ કારણથી કર્ણાટક

સમયમાં આ પ્રકારે ટોળાબંધ વૃંદાવન જવું ઉચિત નથી.

તેઓ પ્રભુના ગુણો ઉપર પહેલેથીજ મોહિત થઇ ચૂકયા હતા. પ્રભુનાં દર્શનોની તેમને ઘણા સમયથી ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. આજ સ્વાભાવિકજ એવો સુંદર સુયોગ મળવાથી તેઓ પરમ પ્રસન્ન થયા અને પ્રભુનાં દર્શનની ઇચ્છાથી રાત પડવાની રાહ જોવા લાગ્યા. વાચક જાણતાજ હશે કે, ઘણાજ એકાંતપ્રેમી સાથે રાત્રે એકાંતમાંજ વાતો કરવામાં આવે છે. એ બન્ને ભાઇઓ પ્રભુના ઘણાજ એકાંતપ્રેમી ભક્ત, સેવક, શિષ્ય અને સુહૃદ હતા. એ બન્ને ભાઇઓ વૈષ્ણવસમાજમાં 'રૂપ' અને 'સનાતન'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે; તેથી પ્રભુનાં દર્શન પહેલાં તેમનો સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવી લેવો આવશ્યક જણાય છે. તેથી આગલા પ્રકરણમાં વાચક એ બન્ને પરમ ભાગવત વૈષ્ણવ ભાઇઓનો પરિચય પ્રાપ્ત કરી શકશે.

श्री रूप अने सनातन

महाधीरौ भक्तिवीरौ प्रेमपीयूषभाजनौ ।
भक्तिभावेन तौ वन्दे श्रीमद्रूपसनातनौ ॥
(प्र. द. प्र.)

અર્થાત્ મહાધૈર્યવાન, ભક્તિના વિષયમાં પરમ શૂરવીર અને પ્રેમરૂપી અમૃતના પાત્ર શ્રીમાન્ રૂપ અને સનાતનને હું પ્રણામ કરૂં છું.

જે મનુષ્યના હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપ છે, તે ગમે તેવી દશાએ ભલેને પહોંચી ગયો હોય તોપણ તે ત્યાંથી પરમ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પરંતુ જેને પોતાનાં ખરાબ કર્મો પરત્વે દુઃખ થતું નથી, જે પોતાની પતિત દશાનો અનુભવ કરતો નથી અને જેને સમય નકામો ચાલ્યો જવાનો પશ્ચાત્તાપ નથી, તે ગમે તેટલો પણ મોટો વિદ્વાન હોય, ગમે તેવો જ્ઞાની હોય, ગમે તેવો વિવેકી હોય, તે ઉન્નતિના સુંદર શિખર ઉપર કદી પણ પહોંચી શકતો નથી. જ્યાં પૂર્વકૃત કર્મો ઉપર સાચા હૃદયથી પશ્ચાત્તાપ થયો, જ્યાં સર્વસ્વ ત્યાગીને વહાલાનાં ચરણોમાં જવાની ઇચ્છા થઈ કે સમજી લ્યો કે તેની ઉન્નતિના શ્રીગણેશ બેસી ગયા. તે તરતજ પર્વતશિખર ઉપર બેઠેલા પોતાના વહાલાનાં ચરણકમળો ચૂમવા સમર્થ થઈ શકશે. રૂપ અને સનાતન એ બન્ને ભાઈઓનું પ્રાથમિક જીવન વિષયી પુરુષોના જેવું હોવા છતાં પણ અંતમાં તો તેઓ પશ્ચાત્તાપના પ્રભાવથી પ્રભુનાં ચરણકમળો સુધી પહોંચી શકયા અને તેમની ભક્તિના પ્રભાવથી તેઓ જગન્માન્ય મહાપુરુષ થઇ ગયા.

રૂપ-સનાતનના પૂર્વજ કર્નાટક દેશના રહેવાસી હતા. તેમના પ્રપિતામહ પદ્મનાભ કોઈ ખાસ કારણથી કર્ણાટક

સમયમાં આ પ્રકારે ટોળાબંધ વૃંદાવન જવું ઉચિત નથી.

તેઓ પ્રભુના ગુણો ઉપર પહેલેથીજ મોહિત થઇ ચૂકયા હતા. પ્રભુનાં દર્શનોની તેમને ઘણા સમયથી ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. આજ સ્વાભાવિકજ એવો સુંદર સુયોગ મળવાથી તેઓ પરમ પ્રસન્ન થયા અને પ્રભુનાં દર્શનની ઇચ્છાથી રાત પડવાની રાહ જોવા લાગ્યા. વાચક જાણતાજ હશે કે, ઘણાજ એકાંતપ્રેમી સાથે રાત્રે એકાંતમાંજ વાતો કરવામાં આવે છે. એ બન્ને ભાઇઓ પ્રભુના ઘણાજ એકાંતપ્રેમી ભક્ત, સેવક, શિષ્ય અને સુહૃદ હતા. એ બન્ને ભાઇઓ વૈષ્ણવસમાજમાં 'રૂપ' અને 'સનાતન'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે; તેથી પ્રભુનાં દર્શન પહેલાં તેમનો સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવી લેવો આવશ્યક જણાય છે. તેથી આગલા પ્રકરણમાં વાચક એ બન્ને પરમ ભાગવત વૈષ્ણવ ભાઇઓનો પરિચય પ્રાપ્ત કરી શકશે.

લ્યકાળથી હતાજ, તેથી થોડાજ દિવસોમાં સંસ્કૃત,
રબી અને ફારસીના સારા પંડિત થઈ ગયા. તે દિવસોમાં
ાધર વસુ (ગુણરાજખાં) ગૌડના બાદશાહ હુસેનશાહના
જમંત્રી હતા. તેઓ ગુણગ્રાહી તથા કવિ-હૃદયના હતા.
ણે 'શ્રીકૃષ્ણવિજય' નામનું એક બંગાળી કાવ્ય રચ્યું
. તેનું 'નંદનંદન કૃષ્ણ મોર પ્રાણનાથ' એ પદ મહા-
ને અત્યંત પસંદ હતું. તેમની સાથે આ લોકોનો
ચય થઈ ગયો. તેઓ તેમની કુશાગ્ર બુદ્ધિ અને તત-
રી' બુદ્ધિથી ઘણાજ સંતુષ્ટ થયા અને તેમને રાજદર-
માં નોકરી અપાવી. તેઓ પોતાની બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા
કાર્યકુશળતાને લીધે તરતજ બાદશાહના પરમ કૃપા-
બની ગયા હતા અને બાદશાહે પ્રસન્ન થઈને તેમને
ાના રાજમંત્રી બનાવ્યા હતા. પદવૃદ્ધિની સાથે તેમની
વૃદ્ધિ પણ થવા લાગી, સાથેજ હિન્દુ ધર્મની કટ્ટરતા
ઓછી થવા લાગી. તેમણે મુસલમાનો સાથે કોઈ
તનો બાધ રાખ્યો નહોતો. બ્રાહ્મણ હોવા છતાં પણ
તું ખાનપાન તથા પહેરવેશ વગેરે મુસલમાન અમીરો
જ હતાં; એટલે સુધી કે બાદશાહે તેમનાં નામ પણ
લમાનો જેવાંજ પાડી દીધાં હતાં. બાદશાહ સનાતનને
ર ખાસ' અને રૂપને 'શાકિર મલ્લિક'ના નામથી બોલા-
હતા. રાજ્યદરબારમાં તેઓ એજ નામે પ્રસિદ્ધ હતા.
તાં જૂનાં નામોને કોઈ જાણતું પણ નહોતું. તેમણે
ને રહેવા માટે ગૌડની પાસેજ રામકેલી નામનું એક
નગર વસાવ્યું હતું અને તેમાં પોતાનો સુંદર મહેલ
વીને ખૂબ ઠાઠમાઠથી રહેતા હતા. તેમનાં આચરણ
તેવાં હોય, પણ તેઓ સંસ્કૃતના વિદ્વાન પંડિતો
સાધુ વૈષ્ણવોનું સદા સન્માન કરતા હતા. રામકેલીથી
દૂર તેમણે 'કન્હાઈ નાટશાળા' નામથી એક મૂર્તિ-
હાલય બનાવરાવ્યું હતું. તેમાં શ્રીકૃષ્ણની લીલાસંબંધી
ક પ્રકારની ઘણી મૂર્તિઓ હતી. તેમાંથી કેટલીક તો
પણ ત્યાં છે.

નિરંતર સાધુ-સમાગમ તથા શાસ્ત્રચિંતનથી આ લોકોને પોતાના અપાર વૈભવ ઉપર વૈરાગ્ય થવા લાગ્યો, તેમનું મન કોઇને આત્મસમર્પણ કરવાને માટે ઘણુંજ વ્યાકુળ થવા લાગ્યું. હવે તેમની પ્રવૃત્તિ ધીરે ધીરે ધર્મ તરફ થવા લાગી. તેજ સમયે આ લોકોએ મહાપ્રભુની પ્રશંસા સાંભળી. તે સમયે મહાપ્રભુનું ભગવન્નામ-સંકીર્તન એ એક નવીનજ વસ્તુ હતી. હજુ સુધી લોકોની એવી ધારણા હતી કે, જે સમાજનાં બંધનોનો પરિત્યાગ કરવાને લીધે એક વાર સમાજથી પતિત થઇ ગયો, તે સદાને માટેજ પતિત થઈ ગયો. પાછળથી તેમના ઉદ્ધારનો કોઇ ઉપાય નથી. મહાપ્રભુએ આ માન્યતાનું જોરથી ખંડન કર્યું. તેઓ આ વાત પર ભાર દેવા લાગ્યા કેઃ—

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥

(ગીતા. ૯-૩૦)

ગમે તેવો મોટો પાપી ભલેને હોય પણ જો તે અનન્યભાવે ભગવાનનું ભજન કરે, તો તેને પરમ સાધુ માનવા યોગ્ય છે; કેમકે હવે તેણે ઉત્તમ નિશ્ચય કરી લીધો છે. ભગવાનમાં જેનું મન લાગી ગયું છે, તે પછી પાપી રહીજ કેમ શકે ? એક વાર નિકટ આવીને પ્રભુને શરણે જવાથીજ સમસ્ત પાપો બાળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. ભગવન્નામના પ્રભાવથી ઘોર પાપીમાં પાપી પણ પ્રભુનાં ચરણકમળે [illegible] શકે છે. પ્રભુના આવા [illegible]

[illegible]

परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मसु ।
तमेवास्वादयत्यन्तर्नवसङ्गरसायनम् ॥

અર્થાત્ પર-પુરુષ સાથે સંબંધ રાખનારી વ્યભિચારિણી સ્ત્રી બહારથી ઘરનાં કાર્યોમાં વ્યસ્ત રહેવા છતાં પણ અંદર ને અંદર તે નવા જાર-સંગમરૂપી રસાયણનુંજ આસ્વાદન કર્યા કરે છે.” એજ પ્રકારે બહારથી તો તમે રાજકાર્યો ભલે કરતા રહો, પરંતુ હૃદયથી હમેશાં એજ હૃદયરમણ સાથે ક્રીડાવિહાર કરતા રહો.

પ્રભુને આવો અનુપમ ઉપદેશ પામીને એ લોકોની પ્રભુદર્શનની લાલસા વળી વધારે વધવા લાગી. જ્યારે તેમણે સાંભળ્યું કે, પ્રભુ તો સંન્યાસ લઇને પુરી ચાલ્યા ગયા છે, ત્યારે તો તેઓ વળી વિશેષ આકુળ-વ્યાકુળ થયા. હુસેનશાહ તેમને ઘણા વધારે માનતો હતો અને તેમના ઉપર વિશ્વાસ રાખતો હતો. તે દિવસોમાં કેટલાંયે રાજ્યો સાથે યુદ્ધ ચાલતાં હતાં, એવી સ્થિતિમાં તેઓ પુરી જઇજ શકે તેમ નહોતું. જ્યારે વૃંદાવન જવાની ઇચ્છાથી પ્રભુ પોતેજ રામકેલિમાં પધાર્યા ત્યારે તો તેમના આનંદની હદજ રહી નહિ. તેઓ મનોમન પ્રભુની ભક્તવત્સલતાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. બધા લોકો સમક્ષ એ લોકો પ્રભુને સ્પષ્ટ તો મળીજ શકતા નહોતા, તેથી એકાંતમાં પ્રભુનાં દર્શનોની વાત વિચારવા લાગ્યા.

જ્યારે બધા લોકો સૂઇ ગયા અને સમસ્ત નગરમાં શાંતિ છવાઈ ગઇ, ત્યારે અર્ધી રાતે તેઓ પોતાના વહાલાના સંગ-સુખની ઈચ્છાથી સાધારણ વેશમાં ચાલ્યા. તે સમયે ઘણાજ દીન થઇને દાંતોમાં તણખલું લઇને તેઓ પ્રભુના નિવાસસ્થાન પાસે પહોંચ્યા. તે સમયે બધા ભક્તો રસ્તાના પરિશ્રમથી થાકીને ગાઢ નિદ્રામાં પડીને ઊંઘતા હતા. તેમણે સૌથી પહેલાં નિત્યાનંદજી તથા હરિદાસજીને જગાડ્યા અને પોતાનો પરિચય આપ્યો. એ બન્ને ભાઇઓનો પરિચય પામીને નિત્યાનંદજી પરમ પ્રસન્ન ... ને તેમણે ધીરેથી જઇને પ્રભુને જગાડ્યા અને

નિરંતર સાધુ–સમાગમ તથા શાસ્ત્રચિંતનથી આ લોકોને પોતાના અપાર વૈભવ ઉપર વૈરાગ્ય થવા લાગ્યો, તેમનું મન કોઇને આત્મસમર્પણ કરવાને માટે ઘણુંજ વ્યાકુળ થવા લાગ્યું. હવે તેમની પ્રવૃત્તિ ધીરે ધીરે ધર્મ તરફ થવા લાગી. તેજ સમયે આ લોકોએ મહાપ્રભુની પ્રશંસા સાંભળી. તે સમયે મહાપ્રભુનું ભગવન્નામ–સંકીર્તન એ એક નવીનજ વસ્તુ હતી. હજુ સુધી લોકોની એવી ધારણા હતી કે, જે સમાજનાં બંધનોનો પરિત્યાગ કરવાને લીધે એક વાર સમાજથી પતિત થઇ ગયો, તે સદાને માટેજ પતિત થઈ ગયો. પાછળથી તેમના ઉદ્ધારનો કોઇ ઉપાય નથી. મહાપ્રભુએ આ માન્યતાનું જોરથી ખંડન કર્યું. તેઓ આ વાત પર ભાર દેવા લાગ્યા કેઃ—

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥

(ગીતા. ૯–૩૦)

ગમે તેવો મોટો પાપી ભલેને હોય પણ જો તે અનન્યભાવે ભગવાનનું ભજન કરે, તો તેને પરમ સાધુ માનવા યોગ્ય છે; કેમકે હવે તેણે ઉત્તમ નિશ્ચય કરી લીધો છે. ભગવાનમાં જેનું મન લાગી ગયું છે, તે પછી પાપી રહીજ કેમ શકે? એક વાર નિકટ આવીને પ્રભુને શરણે જવાથીજ સમસ્ત પાપો બાળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. [illegible] પાપીઓમાં પાપી પણ પ્રભુનાં [illegible] શકે છે. પ્રભુના આવા [illegible]

परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मसु ।
तमेवास्वादयत्यन्तर्नवसङ्गरसायनम् ॥

અર્થાત્ પર–પુરુષ સાથે સંબંધ રાખનારી વ્યભિચારિણી સ્ત્રી બહારથી ઘરનાં કાર્યોમાં વ્યસ્ત રહેવા છતાં પણ અંદર ને અંદર તે નવા જાર–સંગમરૂપી રસાયણનુંજ આસ્વાદન કર્યા કરે છે." એજ પ્રકારે બહારથી તો તમે રાજકાર્યો ભલે કરતા રહો, પરંતુ હૃદયથી હમેશાં એજ હૃદયરમણ સાથે ક્રીડાવિહાર કરતા રહો.

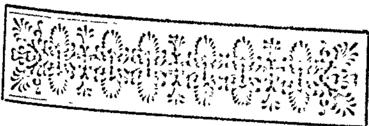
પ્રભુનો આવો અનુપમ ઉપદેશ પામીને એ લોકોની પ્રભુદર્શનની લાલસા વળી વધારે વધવા લાગી. જ્યારે તેમણે સાંભળ્યું કે, પ્રભુ તો સંન્યાસ લઇને પુરી ચાલ્યા ગયા છે, ત્યારે તો તેઓ વળી વિશેષ આકુળ–વ્યાકુળ થયા. હુસેનશાહ તેમને ઘણા વધારે માનતો હતો અને તેમના ઉપર વિશ્વાસ રાખતો હતો. તે દિવસોમાં કેટલાંયે રાજ્યો સાથે યુદ્ધ ચાલતાં હતાં, એવી સ્થિતિમાં તેઓ પુરી જઇજ શકે તેમ નહોતું. જ્યારે વૃંદાવન જવાની ઇચ્છાથી પ્રભુ પોતેજ રામકેલિમાં પધાર્યા ત્યારે તો તેમના આનંદની હદજ રહી નહિ. તેઓ મનોમન પ્રભુની ભક્તવત્સલતાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. બધા લોકો સમક્ષ એ લોકો પ્રભુને સ્પષ્ટ તો મળીજ શકતા નહોતા, તેથી એકાંતમાં પ્રભુનાં દર્શનોની વાત વિચારવા લાગ્યા.

જ્યારે બધા લોકો સૂઇ ગયા અને સમસ્ત નગરમાં શાંતિ છવાઈ ગઇ, ત્યારે અધીં રાતે તેઓ પોતાના વહાલાના સંગ–સુખની ઇચ્છાથી સાધારણ વેશમાં ચાલ્યા. તે સમયે ઘણાજ દીન થઇને દાંતોમાં તણખલું લઇને તેઓ પ્રભુના નિવાસસ્થાન પાસે પહોંચ્યા. તે સમયે બધા ભક્તો રસ્તાના પરિશ્રમથી થાકીને ગાઢ નિદ્રામાં પડીને ઉંઘતા હતા. તેમણે સૌથી પહેલાં નિત્યાનંદજી તથા હરિદાસજીને જગાડ્યા અને પોતાનો પરિચય આપ્યો. એ બન્ને ભાઇઓનો પરિચય પામીને નિત્યાનંદજી પરમ પ્રસન્ન થયા. તેમણે ધીરેથી જઇને પ્રભુને જગાડ્યા અને

નિરંતર ... ખબર આપ્યા. પ્રભુએ તેજ લોકોને પોતા... ...સે બોલાવવાની આજ્ઞા આપી. તેમનું અ... ...પુલકિત શરીરે ઘણીજ દીનતાપૂર્વક વ્યાકુળ ... અને જતાંવેંતજ અતિવ્યાકુળતા-તરફ ... ...ઈને જોરથી રુદન કરવા લાગ્યા. પ્ર... ...હાથ વડે વારંવાર તેમને ઉઠાડતા ... ...ને લીધે પ્રભુનાં ચરણકમળો છોડવા ... ...જ કરુણાના સ્વરે તેઓ પ્રભુને ... પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. પ્રભુએ તેમને ... કહ્યું કે "તમારા રુદનથી મારૂં હૃદય ... ...મે તો પરમ ભાગવત છો અને મારા ... મિત્ર-સુહૃદ્ છો. હું તમારાં દર્શનો ... રામકેલિમાં આવવાનો મારો બીજો ... ...મારી તો હું માત્ર તમારાં બન્ને ભાઈ-... ...આવ્યો છું. આજથી તમારો નવો ... આ મુસલમાની નામોનો ત્યાગ કરો, ...પ અને સનાતન છે."

...પૂર્ણ વચનોથી બન્ને ભાઈઓને પરમ ... વિવિધ પ્રકારે પ્રભુની સ્તુતિ કરવા ... ...ને કહ્યું:-"પ્રભો ! આ સુલ-... ...ભીડ સાથે વૃંદાવનયાત્રા કરવી ... ...એકલાજ જવું જોઈએ. રસ્તામાં ... ...રેળ સામગ્રી અને બધાની ... ...ર નથી. આ સમયે આપ ... ...કોઈ પણ વૃંદાવનની યાત્રા ... ...કારનો સ્વીકાર કરી ...

[illegible]

रघुनाथदासजीने प्रभुनां दर्शन

कान्ताकटाक्षविशिखा न लुनन्ति यस्य
चित्तं न निर्दहति कोपकृशानुतापः ।
कर्षन्ति भूरिविषयाश्च न लोभपाशै-
र्लोकत्रयं जयति कृत्स्नमिदं स धीरः ॥

(સુભાષિત રત્નભાંડાગાર ૮૧-૧૨)

અર્થાત્ સ્ત્રીઓનાં કટાક્ષરૂપી બાણ જેમના હૃદયને વીંધતાં નથી–અર્થાત્ જે સ્ત્રીઓના હાવભાવ—કટાક્ષોથી ઘાયલ થતા નથી, જેમના ચિત્તને ક્રોધરૂપી અગ્નિ સંતાપ આપી શકતો નથી, અને જેમને વિષયી વાસના લોભરૂપી પાશો વડે પોતાની તરફ ખેંચી શકતી નથી યાને જેમની દૃષ્ટિમાં સઘળા સંસારી લોકો તૃણસમાન છે, તે ધીર મહાપુરુષ આ સમસ્ત ત્રણે લોકને વાત વાતમાં જીતી શકે છે.

કેટલી સુંદર કલ્પના છે! એ મહાપુરુષનું હૃદય કેટલું સ્વચ્છ અને પવિત્ર હશે, કે જેમના હૃદયમાંથી કામ, ક્રોધ અને લોભ–એ ત્રણે રાક્ષસો નીકળી ગયા હોય, મનોમંદિરને અપવિત્ર બનાવનારા એ દૈત્યોના નીકળતાંજ કાચનું બનેલું આ દેવાલય એકદમ સ્વચ્છ બની જાય છે; વિષય–વિકારોની ધૂળથી મેલું થયેલું આ મંદિર આ મહાપાપી પેટભરાઓ ચાલ્યા ગયા પછી પ્રેમરૂપી અમૃતથી આપોઆપજ સ્વચ્છ થઇને ચમકવા લાગે છે; ત્યારે તેમાં પ્રાણપ્રિય આવીને વિરાજમાન થઈ જાય છે, મંદિરમાં તેની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થતાં વેંતજ આ દેહરૂપી બહારનો

એ બન્ને ભાઈઓના આવ્યાના ખબર આપ્યા.
સમયે બન્નેને પોતાની પાસે બોલાવવાની
પ્રભુની આજ્ઞા મળતાં પુલકિત શરીરે ઘણી
તેઓ પ્રભુની પાસે ગયા અને જતાંવેંતજ
થી પ્રભુનાં ચરણોમાં પડીને જોરથી રુદ
પ્રભુ પોતાના કોમળ હાથ વડે વારંવા
હતા, પરંતુ તેઓ પ્રેમને લીધે પ્રભુનાં
ઇચ્છતા નહોતા. ઘણાજ કરુણાના
પોતાના ઉદ્ધારની પ્રાર્થના કરવા
આશ્વાસન આપતાં કહ્યું કે "તમ
ફાટી જાય છે, તમે બન્ને પરમ
જન્મ-જન્માન્તરોના મિત્ર-સુ
માટે વ્યાકુળ હતો. રામકેલિ
કોઈ ઉદ્દેશ નહોતો. અહીં તે
ઓનાં દર્શન માટેજ આવ્યો
જન્મ થયો છે. હવે આ
આજથી તમારાં નામ

પ્રભુનાં આ પ્રેમ
સંતોષ થયો અને તે
લાગ્યા. અંતમાં
કાળમાં અને આ
બરાબર નથી.

પાસે રાખી લેતા હતા. તે દિવસોમાં આઠ લાખની આવક ઘણી વધારે ગણાતી હતી. આજની એક કરોડની આવક-થી પણ વધારે તે દિવસોમાં આઠ લાખ હતા. તો બન્ને ભાઈઓની બાદશાહના દરબારમાં અત્યંત પ્રતિષ્ઠા હતી અને એમની વાતો ઉપર સર્વ કોઈ પૂરો વિશ્વાસ રાખતું હતું. આટલા બધા ધનવાન હોવા છતાં તેઓ પૂરા આસ્તિક હતા. તેમના દરબારમાં વિદ્વાન પંડિતોનું ખૂબ સન્માન કરવામાં આવતું હતું અને ઘણા બ્રાહ્મણ પંડિતો તેમના આશ્રયથી પોતાની આજીવિકા ચલાવતા હતા. મહાપ્રભુના પિતા પંડિત જગન્નાથ મિશ્રની પણ આ લોકો કંઈ ને કંઈ સેવા કરતાજ રહેતા હતા, તેમજ નવદ્વીપના ઘણા પંડિતો તેમને ત્યાં આવતા જતા હતા. શ્રીઅદ્વૈતાચાર્યનાં ચરણોમાં આ બન્ને ભાઈઓની પહેલેથીજ ભક્તિ હતી. કારણ કે એમના કુલપુરોહિત શ્રીબલરામ આચાર્યની સાથે અદ્વૈતાચાર્યને ઘણો વધારે સંબંધ હતો તેથી મહા રિદાસ કોઈ કોઈ વાર સપ્તગ્રામમાં જઈને બલર ચાર્યને ઘેર ઉતરતા હતા. આચાર્ય એમની નામનિ ર મુગ્ધ હતા. તેઓ તેમને પુત્રની પેઠે ચાહતા હતા જ એ બન્ને જમીનદાર ભાઈઓ પણ હરિદાસના પ્રત્યે -ભાવ રાખવા લાગ્યા.

હિરણ્યદાસ નિઃસંતાન હતા, માત્ર ગોવર્ધનદાસનેજ એક સંતાન હતું અને તે સંતાનથી તેઓ જગદ્વંદ્ય અને અમર થઈ ગયા. મહાત્મા રઘુનાથદાસના પિતા થવાનું લોક-વિખ્યાત સૌભાગ્ય એજ શ્રીગોવર્ધનદાસજીને પ્રાપ્ત થયું હતું. બાળક રઘુનાથદાસ પહેલેથીજ ઘણા તેજસ્વી અને આશાદાયી જણાતા હતા. પોતાના કુટુંબમાં તેઓ એકજ સંતાન હોવાથી કાકા તથા પિતાનો એમના પર ઘણો વધારે સ્નેહ હતો. બાળપણથીજ તેમના સ્વભાવમાં ગંભીરતા હતી. તેઓ ઘણીજ ઓછી વાતો કરતા હતા. કોઈ વાર કોઇને અપશબ્દ કહેતા નહોતા, અને મોટાઓ સમક્ષ હમેશાં નમ્ર રહેતા. રાજપુત્ર હોવાને લીધે આમ પણ ઘણા સુંદર

અને કોમળ શરીરવાળા હતા, પછી આટલી બધી નમ્રતાએ તો સોનામાં સુગંધનુ કામ કર્યું હતું. જે પણ તેમની મોહિની મૂર્તિ જોતા તે મુગ્ધ થઇ જતા. પિતાએ પોતાના પુત્રને પ્રસિદ્ધ પંડિત બનાવવાની ઇચ્છાથી પોતાના કુલગુરુ બલરામ આચાર્ય પાસે સંસ્કૃત ભણવા મોકલ્યા. વિનયી રઘુનાથ પોતાની પોથીઓને જાતે ઉંચકી જઇ આચાર્યને ઘેર ભણવા જવા લાગ્યા. તે દિવસોમાં મહાત્મા હરિદાસજી આચાર્યને ઘેરજ રહીને અહર્નિશ ભગવન્નામોનું ઉચ્ચારણ કર્યા કરતા હતા. સરળ સ્વભાવવાળા કોમળ પ્રકૃતિના રઘુનાથદાસ ઉપર હરિદાસજીની ધર્મનિષ્ઠાનો ઘણોજ પ્રભાવ પડ્યો. તેઓ કલાકો સુધી એકીટસે હરિદાસજીના મુખમંડળ તરફ જોયા કરતા અને તેમની સાથે કોઈ કોઈ વાર ભાન ભૂલી જઇને કીર્તન પણ કરવા લાગતા. હરિદાસજીના હૃદયમાં પણ બાળક રઘુનાથદાસજીની સરળતા અને ભાવિકતાએ પોતાનું ઘર બનાવી લીધું. તેઓ મનોમન એ ગોવર્ધનદાસના કુમાર ઉપર પ્રેમ કરવા લાગ્યા.

ધીરે ધીરે રઘુનાથદાસ મોટા થયા. તેમના મનને [illegible] વૈભવ પોતાના તરફ આકર્ષી શક્યો નહિ. [illegible] લાગ્યા અને તેમનું [illegible]

પ્રકારની ભોગ્ય સામગ્રીઓ દ્વારા તેમના મનને તેમાં ફસા-
વવા ઇચ્છતા હતા; પરંતુ તેમના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ
ગયા. જે ગળ્યામાં ગળી સાકરનો સ્વાદ લઈ રહ્યો હોય,
તેને ગોળ આપીને પોતાને તાબે કરવા જવામાં મૂર્ખતાજ
છે. સૌ કોઇને તેમની આવી દશા ઉપર ચિંતા થવા લાગી.
તે સમયે મહાપ્રભુ સંન્યાસ લઇને શાંતિપુરમાં અદ્વૈતા-
ચાર્યને ઘેર ઉતર્યા હતા. પોતાના પિતાની આજ્ઞા લઇને
તેઓ તે સમયે પ્રભુનાં દર્શન કરવા ગયા હતા અને ચાર-
પાંચ દિવસ પ્રભુનાં ચરણો નજીક રહી ગયા પણ હતા.
મહાપ્રભુ તો પૂરેપુરા પારખ હતા, તેઓ એમના રંગ-
ઢંગથીજ સમજી ગયા હતા કે, આ જન્મસિદ્ધ પુરુષ છે.
સંસારમાં એ સંસારી થઇને લાંબા સમય સુધી રહી
શકશે નહિ. તેમ છતાં પણ પ્રભુએ તેમને સમજાવી પટા-
વીને અનાસક્તભાવે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને સંસારી કામ
કરતા રહેવાનો ઉપદેશ આપીને ઘેર પાછા મોકલ્યા હતા.

પિતાએ જ્યારે જોયું કે, પુત્રનું ચિત્ત સંસારી કામોમાં
લાગતું નથી, ત્યારે તેમણે એક ઘણીજ સુંદર કન્યા સાથે
તેમનો વિવાહ કરી દીધો. ગોવર્ધનદાસ ધનવાન હતા,
રાજા અને પ્રજા બન્નેના પ્રીતિપાત્ર હતા, બધા લોકો તેમને
માન આપતા હતા. રાજાઓ જેવો તેમનો વૈભવ હતો.
તેથી તેમને પોતાના પુત્રને માટે સુંદરમાં સુંદર પત્ની
શોધવામાં મુશ્કેલી નડી નહિ. તેમનો ખ્યાલ હતો કે,
રઘુનાથદાસની યુવાવસ્થા છે, તે પરમ સુંદર પત્ની પ્રાપ્ત
કરીને પોતાની બધી ઉદાસીનતા ભૂલી જશે અને તેવા
પ્રેમપાશમાં બંધાઇને સંસારી થઇ જશે. પરંતુ વિષય-
ભોગોનેજ સર્વસ્વ માનનારા પિતાને શું ખબર કે આમનાં
લગ્ન તો કોઈ બીજાની સાથે પહેલેથીજ થઇ ચૂક્યાં છે,
તેના સૌન્દર્ય આગળ આ સંસારી સુંદરીઓનું સૌન્દર્ય
ઘણુંજ તુચ્છ છે. પિતાનો આ પ્રયત્ન પણ નિષ્ફળજ
ગયો. પરમ સુંદર પત્ની રઘુનાથને પોતાના પ્રેમપાશમાં
ફસાવી શકી નહિ. રઘુનાથ... ક્યારે સંસારથી

જ્યાં મમત્વ દૂર થઇ ગયું કે બધું પોતાનુંજ પોતાનું છે. આસક્તિ તજીને વ્યવહાર કરો; ધન, સ્ત્રી તથા કુટુંબી- એમાં પોતાપણાના ભાવને ભૂલી જઇને વ્યવહાર કરો.”

રઘુનાથદાસજીએ રડતાં રડતાં કહ્યું: “ પ્રભો ! મને બાળકની પેઠે છેતરો નહિ. હું એ બરાબર જાણું છું કે, આપ બધાંના મનના ભાવો સમજીને તેને જેવો અધિકારી માનો છો તેવોજ ઉપદેશ કરો છો. બાળ-બચ્ચાંમાં અના- સક્ત રહીને અને તેમની સાથે રહેવા છતાં ભજન કરવું એ તો નદીમાં પડવું ને શરીરને ભીંજાવા ન દેવું એના જેવી વાત છે. પ્રભો ! આવો વ્યવહાર તો ઈશ્વર સિવાય સાધા- રણ મનુષ્ય કદી કરી શકતો નથી. આપ જે ઉપદેશ આપો છો, તે જેમને સંસારી વિષયોમાં થોડીઘણી વાસના રહેલી છે તેમનેજ માટે છે. હું આપનાં ચરણોનો સ્પર્શ કરીને કહું છું કે, મને સંસારી વિષયોમાં સહેજ પણ આસક્તિ નથી. મને ઘરનો અપાર વૈભવ કરડવા ધાય છે, હવે હું વધારે વખત સુધી ઘરના બંધનમાં રહી શકીશ નહિ.”

પ્રભુએ કહ્યું: “ તમે જે કંઇ કહ્યું છે તે બધું બરાબર છે; પરંતુ આ વાંદર-વૈરાગ્ય બરાબર નથી. કોઈ કોઈ વાર મનુષ્યોને ક્ષણિક વૈરાગ્ય થાય છે, અને તે દુઃખ પડતાં તદ્દન નાબુદ થઇ જાય છે; તેથી થોડાક દિવસ ઘરમાં રહ્યા પછી જોયું જશે.”

ઘણાજ કરુણ સ્વરે રઘુનાથદાસજીએ કહ્યું: “ પ્રભો ! આપનાં ચરણોને શરણે આવ્યા પછી વૈરાગ્ય નાશ જ કેમ કરીને થઇ શકે ? શું અમૃતનું પાન કર્યા પછી પણ [illegible] મૃત્યુનો ભય રહી શકે છે ? આપ મને આપનાં ચરણોમાં સ્થાન આપો.”

[illegible]

વૃંદાવનથી જ્યારે પાછો આવું, ત્યારે તમે આવીને મને પુરીમાં મળજો." પ્રભુના આવા આશ્વાસનથી રઘુનાથજીને કંઇક સંતોષ થયો. તેઓ સાત દિવસો સુધી શાંતિપુરમાંજ પ્રભુનાં ચરણોમાં રહ્યા. તેઓ એ દિવસોમાં પળવાર પણ પ્રભુથી છૂટા પડતા નહોતા. પ્રભુના ભિક્ષા લીધા પછી તેઓ તેમનો ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદજ જમતા અને પ્રભુનાં ચરણો સમક્ષજ શયન કરતા. આ પ્રકારે સાત દિવસ સુધી રહીને પ્રભુની આજ્ઞા લઇ તેઓ સસશ્રામ પાછા ફર્યા.

શ્રીમાન્ માધવેન્દ્રપુરીની પુણ્ય-તિથિ પાસેજ હતી, તેથી અદ્વૈતાચાર્યની પ્રાર્થનાથી પ્રભુ દશ દિવસ પર્યંત શાંતિપુરમાંજ રહ્યા. નવદ્વીપ વગેરે સ્થાનોના ઘણા ભક્તો પ્રભુનાં દર્શન માટે આવ્યા કરતા હતા. શચી માતા પણ પોતાના પુત્રને ફરીથી જોવાને માટે આવી ગયાં અને સાત દિવસો સુધી પોતાના હાથે તેમને ભિક્ષા કરાવતાં રહ્યાં. એટલામાં વચ્ચે એક દિવસ મહાપ્રભુ ગંગાપાર પંડિત ગૌરીદાસજીને મળવા માટે ગયા. તેઓ ગૌરાંગનાં ચરણોમાં ખૂબ શ્રદ્ધા રાખતા હતા. તેમણે પ્રભુ પાસે વરદાન માગ્યું કે, આપ નિતાઈ અને નિમાઇ બન્ને ભાઇઓ મારે ત્યાંજ રહો. એટલે પ્રભુએ એમને ત્યાં પ્રતિમામાં રહેવાનો સ્વીકાર કર્યો. તેમણે નિમાઈ અને નિતાઇની પ્રતિમાઓ સ્થાપી, અને તેમાં તેમના વિશ્વાસ અનુસાર હજુ પણ બન્ને ભાઇઓ વિરાજમાન છે. એજ મહાપ્રભુ ગૌરાંગદેવ અને નિત્યાનંદજીની આદિમૂર્તિઓ બતાવવામાં આવે છે. ે બન્ને મૂર્તિઓ ઘણીજ દિવ્ય છે.

કાલનાથી પાછા ફરીને પ્રભુ પાછા શાંતિપુરમાં આવી ગયા. ત્યાંથી તેમણે બધા ભક્તોને વિદાય કરી દીધા પોતે પોતાના બે-ચાર અંતરંગ ભક્તોને સાથે લ જગન્નાથપુરી તરફ ચાલી નીકળ્યા.

[illegible] મમત્વ દૂર થઇ ગયું કે બધું પોતાનુંજ પોતાનું છે. આસક્તિ તજીને વ્યવહાર કરો; ધન, સ્ત્રી તથા કુટુંબી-ઓમાં પોતાપણાના ભાવને ભૂલી જઇને વ્યવહાર કરો.”

રઘુનાથદાસજીએ રડતાં રડતાં કહ્યું: “પ્રભો! મને બાળકની પેઠે છેતરો નહિ. હું એ બરાબર જાણું છું કે, આપ બધાંના મનના ભાવો સમજીને તેને જેવો અધિકારી માનો છો તેવોજ ઉપદેશ કરો છો. બાળ-બચ્ચાંમાં અના-સક્ત રહીને અને તેમની સાથે રહેવા છતાં ભજન કરવું એ [illegible] નદીમાં પડવું ને શરીરને ભીંજાવા ન દેવું એના જેવી [illegible] પ્રભો! આવો વ્યવહાર તો ઈશ્વર સિવાય સાધા-[illegible] કોઇ કરી શકતો નથી. આપ જે ઉપદેશ આપો [illegible] જેમને સંસારી વિષયોમાં થોડીઘણી વાસના રહેલી [illegible] તેમનેજ માટે છે. હું આપનાં ચરણોનો સ્પર્શ કરીને કહું [illegible] કે, મને સંસારી વિષયોમાં સહેજ પણ આસક્તિ નથી. [illegible] ઘરનો અપાર વૈભવ કરડવા ધાય છે, હવે હું વધારે [illegible] ઘરના બંધનમાં રહી શકીશ નહિ.”

[illegible] કહ્યું: “તમે જે કંઇ કહ્યું છે તે બધું બરાબર [illegible] વૈરાગ્ય બરાબર નથી. કોઇ કોઇ વાર [illegible] વૈરાગ્ય થાય છે, અને તે દુ:ખ પડતાં [illegible] જાય છે; તેથી થોડાક દિવસ ઘરમાં [illegible] કરો.”

[illegible] રઘુનાથદાસજીએ કહ્યું: “પ્રભો! [illegible] વૈરાગ્ય [illegible]

[illegible]

પુરીમાં પાછા આવવું અને [illegible]

આ [illegible] મહાપ્રભુ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] બધાંને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવ્યા. રસ્તામાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] દિવસોમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વૈરાગ કરીને પ્રભુને ભિક્ષા કરાવતા. [illegible] [illegible] ગામમાંથી પણ [illegible] [illegible] [illegible] સામાન [illegible] હતા, અને [illegible] [illegible] ત્યાં તેમાંથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમની સેવાથી સદા સંતુષ્ટ રહેતા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ તો કોઈ [illegible] [illegible] પ્રભુની [illegible] [illegible] [illegible] સંતુષ્ટ થઈ ગયા [illegible] [illegible] [illegible] સંબંધ કરતા [illegible] [illegible] પણ તેમના ઉપર [illegible] [illegible] થઈ ગયા. તેથી તો કહ્યું છે કેઃ—

लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमीश्वरः ।

એ મહાપુરુષોનાં ચિત્ત કંઈક સંસારી લોકોથી વિલક્ષણ હોય છે, તેમના મનોગત ભાવો જાણવાને કોણ સમર્થ થઈ શકે ?

મહાપ્રભુ પોતાના અનુપમ પ્રભાવથી રસ્તાનાં પશુ-પક્ષી અને હિંસક જીવજંતુઓને પણ પ્રેમ-દાન દેતા દેતા આગળ વધતા હતા. હિંસક જંતુઓ પોતાનો ક્રૂર સ્વભાવ છોડીને પ્રભુનાં ચરણોમાં આળોટવા લાગતાં હતાં. પ્રભુ જે ગામમાંથી નીકળતા હતા, તે ગામના સઘળા પુરુષો 'હરિ હરિ' કહેતા કહેતા પ્રભુને ચારે તરફથી ઘેરી લેતા હતા. આ પ્રકારે માર્ગનાં જીવજંતુઓને કૃતાર્થ કરતા કરતા તેઓ થોડાક દિવસોમાં અવિમુક્ત ક્ષેત્ર શ્રીવારાણસી પુરીમાં (કાશીમાં) પહોંચ્યા. વિશ્વનાથજીની કાશીપુરીમાં જઈને સર્વપ્રથમ મહાપ્રભુ સ્નાનાર્થે કાશીના પ્રસિદ્ધ મણિકર્ણિકા ઘાટ ઉપર ગયા. સ્નાન કરીને પ્રભુ એકાન્ત

...ટલાં વરસો દર્શન કર્યાં ... આ ... સાહેબ,
...યાત્રાનો નથી."

પ્રભુએ કહ્યું:–" ખોટું કંઈ નથી, મને ...
...લાગી ગયો. તેમને સાથે ના લઈ ગયા અને ...
...થી અહીં મૂકતા ગયા, તેથીજ હું વૃંદાવન ગ...
...યો નથી."

હાથ જોડીને દીનભાવે ગદાધર ગોસ્વામીએ કહ્યું:–
પ્રભો ! આપને માટે વૃંદાવન કેવું ! આપ તો જ્યાં આપ
... ત્યાંજ વૃંદાવન છે ! પરંતુ લોકશિક્ષણને માટે આપ
...યાત્રા વગેરે કરો છો, એ આપની લીલાજ છે."

પ્રભુએ કહ્યું:–" સનાતને મને સર્વોત્તમ સલાહ આપી
... તે બંને ભાઈઓ પણ જાગ્રત વૈષ્ણવ છે. તેમના
...માં પ્રભુપ્રેમ છલોછલ ભરેલો છે. આટલાં મોટાં રાજ-
... કરતાં કરતાં પણ તેઓ સદા તેથી ઉદાસીનજ રહ્યા
છે, અને ભગવાનનું સદા ચિંતન કરતા રહે છે. તેમણે-
...ને સલાહ આપી છે કે, વૃંદાવન એકલાજ જવું જોઈએ.
... હવે હું એકલોજ વૃંદાવન જઈશ."

રાય રામાનંદજીએ જણાવ્યું કે " પ્રભો ! વર્ષાઋતુ
...ક આવી છે, રથ–યાત્રાનો ઉત્સવ પણ આવે છે, તેથી
...યાત્રા કરીને અને ચાતુર્માસ ગાળીને પછી જેવો
...ર થાય તેમ કરજો."

રાય મહાશયની આ વાતનું સાર્વભૌમ ભટ્ટાચાર્ય,
...પ ગોસ્વામી અને ગદાધર વગેરે બધા ભક્તોએ સમર્થન
... પ્રભુએ બધાની સલાહ આગળ મસ્તક ઝુકાવી દીધું
... તેઓ વર્ષાકાળ ગાળીનેજ વૃંદાવન જવા ખુશી થઈ
... શાંતિપુરથી નીકળતી વખતે પ્રભુ ભક્તોને કહેતા
...યા હતા કે:–" આ વખતે હું વૃંદાવન ચાલ્યો જઈશ,
રથયાત્રામાં હવે પુરી આવવાની આવશ્યકતા નથી."
...ની આજ્ઞા માનીને આ વર્ષે ગૌડીય ભક્તો પહેલાંની

પેઠે ટોળાબંધ રથયાત્રા પર આવ્યા નહોતા. મહાપ્રભુએ હમેશની પેઠે રથયાત્રાનો ઉત્સવ ઉજવ્યો અને પુરીમાંજ ચોમાસાના ચાર માસ વ્યતીત કર્યા.

ચોમાસુ વીતી ગયા પછી શરદૃઋતુના આરંભમાં પ્રભુ ભક્તોની રજા લઈને વૃંદાવન જવા માટે તૈયાર થયા. પ્રભુ એકલા જતા હતા અને સાથે બીજા કોઇને પણ લઈ જવા ઇચ્છતા નહોતા એટલે ગદ્ગદ્ કંઠે સ્વરૂપ ગોસ્વામીએ કહ્યું કે "પ્રભો ! મારી એક પ્રાર્થના છે, તે આપ અવશ્ય સ્વીકારો. આપ એકલાજ વૃંદાવન જાઓ છો, એ અમારે માટે અસહ્ય છે; તેથી જો બીજા કોઇને સાથે લઈ જવા ઇચ્છતા ન હો તો આ બળભદ્ર ભટ્ટાચાર્યને તો આપ અવશ્યજ સાથે લઇ જાઓ. એ કુલીન બ્રાહ્મણ છે, સેવા કરતાં સારી રીતે જાણે છે, પ્રભુનાં ચરણકમળોમાં એમને દૃઢ અનુરાગ છે. એમની પોતાની પણ વ્રજમંડળનાં બધાં તીર્થોની યાત્રા કરવાની ઇચ્છા છે, એ આપની ભિક્ષા વગેરે બનાવી આપ્યા કરશે. એથી આપને પણ અગવડ પડશે નહિ અને અમને પણ સંતોષ થશે." સ્વરૂપની વાત સાંભળીને અને બધા ભક્તોની એવીજ ઇચ્છા જાણીને ભક્તવત્સલ પ્રભુ બોલ્યા:—"આપ લોકોની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કોઇ કામ કરવાની મારી શક્તિ નથી. આપ સર્વે જેમ પ્રસન્ન હશો અને આપ જેમ કહેશો તેમજ મારે કરવું પડશે. ઠીક, આપ લોકોના આગ્રહને લીધે હું બળભદ્રને સાથે લઈ જઈશ." પ્રભુના આ નિશ્ચયથી બધાને પ્રસન્નતા થઈ અને [illegible]. પ્રભુના [illegible] નિશ્ચિંત થયા. [illegible]

[illegible]

ત્યાં આવી પહોંચ્યા. વાચકોને સ્મરણ હશે કે, મહાપ્રભુ જ્યારે પૂર્વબંગાળની યાત્રા કરીને પોતાની શિષ્યમંડળી સાથે ગયા હતા, ત્યારે તેમને આજ તપન મિશ્ર મળ્યા હતા. અને પ્રભુએ તેમને ભગવન્નામનો ઉપદેશ આપીને કાશીજી મોકલ્યા હતા. આજે અકસ્માત્ પ્રભુને સંન્યાસીના વેશમાં જોઇને તપન મિશ્ર પ્રભુનાં ચરણોમાં પડીને જોરથી રુદન કરવા લાગ્યા. પ્રભુએ મિશ્રજીને ઉઠાડીને ગળે લગાડ્યા અને તેમના કુશળ સમાચાર પૂછતાં તેમના મસ્તક ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યા. મિશ્રજીએ ગદ્ગદ્ કંઠે કહ્યું:-"પ્રભો ! આપે આપનું ભક્તવત્સલ નામ આજે સાર્થક કરી દીધું છે. મને અધમને અહીં આવીને આપનાં દેવદુર્લભ દર્શનોથી કૃતાર્થ કરી દીધો છે. હવે કૃપા કરીને થોડો સમય આ કંગાળની ઝૂંપડીમાં નિવાસ કરીને આ દીનહીનને કૃતાર્થ કરો." મહાપ્રભુએ મિશ્રજીની પ્રાર્થના સ્વીકારી અને તેઓ તેમને સાથે લઇને સૌથી પહેલા તો ભગવાન વિશ્વનાથજીનાં દર્શને ગયા. પછી બિંદુ-માધવનાં દર્શન કરીને તપનમિશ્રને ઘેર પધાર્યા. મિશ્રજીએ પાદ્ય, અર્ઘ્ય, આચમન, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય અને ફળ-ફૂલ વગેરેથી પ્રભુની યથાયોગ્ય પૂજા કરી, તેમનાં ચરણો ધોઇને ચરણામૃત લીધું અને તેને પોતાના આખા ઘરમાં છાંટ્યું. મહાપ્રભુ તેમને ઘેર સુખેથી રહેવા લાગ્યા, તેમના પુત્ર રઘુનાથભટ્ટ પ્રભુની ઘણીજ ભાવપૂર્વક સેવા કરવા લાગ્યા. તેઓ [illegible] પ્રભુની [illegible] રહેતા હતા, પ્રભુને ત્યજીને તેઓ [illegible]

[illegible] એક બંગાળી વૈદ્ય [illegible] પ્રભુનાં દર્શન [illegible] પ્રભુની [illegible]

આ પ્રમાણે એ બધા બંગાળી ભક્તોના આગ્રહથી પ્રભુ દસ-બાર દિવસ કાશીમાં રહ્યા. એટલામાં એક મરાઠા બ્રાહ્મણ પ્રભુનાં દર્શનમાટે આવવા લાગ્યો. તેનો સંબંધ શ્રીસ્વામી પ્રબોધાનંદજી મહારાજ સાથે પણ હતો. તેણે જઈને મહાપ્રભુના પ્રેમની, તેમના સંકીર્તન અને અદ્ભુત નૃત્યની સ્વામીજી આગળ પ્રશંસા કરી. જે પ્રમાણે ઘણાખરા અદ્વૈતવાદીઓ સઘળી બાબતોને માયા અને લીલા જાણીને ઉપેક્ષા કરે છે, તેજ પ્રમાણે તેમણે પ્રભુના ભક્તિભાવની ઉપેક્ષા કરી દીધી અને તેમના સંબંધમાં પણ તેમણે ઉદાસીનતા બતાવી. એ મરાઠા બ્રાહ્મણને આ વાત સારી લાગી નહિ. તેણે આવીને પ્રભુને કહ્યું. પ્રભુએ તેને સમજાવતાં કહ્યું કે "સંસારમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિનાં મનુષ્યો હોય છે. જેમના ઉપર ભગવાનની પૂર્ણ કૃપા થાય છે, તેમનેજ પ્રભુનો પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય છે. આપને બીજાઓ સાથે શું? લોકો ગમે તે ભલેને કહે, આપે પ્રભુનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવાનો સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એજ પરમ શ્રેયસ્કર માર્ગ છે." આ પ્રકારે પોતાના એ ભક્તોને સંતુષ્ટ કરીને પ્રભુ કાશીજીથી ચાલીને તીર્થરાજ પ્રયાગ પહોંચ્યા. ત્યાં ભગવતી ભાગીરથી ગંગા પોતાની બહેન સૂર્યનંદિની કાલિન્દી (યમુના)ને આવીને મળે છે, તે સિતાસિત (ઠંડું અને ગરમ)ના સંગમ અને સંગેતન-દર્શનની સૌ લોકોને પરમ આનંદ થાય છે. મહાપ્રભુ પોતાના કૃષ્ણની પ્યારી યમુનાનાં દર્શનથી ઘણાજ વ્યાકુળ થઈ ગયા અને જલદીથી ભાવાવેશમાં આવી જઈ યમુનાજીમાં કૂદી પડ્યા. બળભદ્રે તેમને પકડીને બહાર કાઢ્યા. તીર્થરાજની અદ્ભુત, અપૂર્વ શોભા જોઈ પ્રભુ ગદ્ગદ્કંઠે સ્તોત્રપાઠ કરવા લાગ્યા.

ત્રણ દિવસ પ્રયાગરાજમાં રોકાઈને પ્રભુ વૃંદાવન તરફ ચાલ્યા. ચાલતાં ચાલતાં તેઓ મથુરાજીમાં પહોંચી ગયા. સૌથી પહેલાં તેમણે વિશ્રામઘાટે પહોંચીને યમુનાજીમાં સ્નાન કર્યું. વ્રજભૂમિની પવિત્ર રજને પામીને પ્રભુ ફૂલ્યા સમાતા નહોતા. તેઓ ત્યાંની રજમાં આળોટીને

પોતાનો એ આનંદ પ્રદર્શિત કરતા હતા. ઘણી વાર સુધી તેઓ યમુનાજીમાં સુંદર શ્યામ કમળની પેઠે નીલા જળમાં ક્રીડા કરતા રહ્યા. પછી હુંકાર કરીને બહાર નીકળ્યા અને ભીનાંજ વસ્ત્રોથી કીર્તન કરતા કરતા નૃત્ય કરવા લાગ્યા. પ્રભુના અદ્‌ભુત નૃત્યને જોઇને બધા દર્શનાર્થીઓ તથા મથુરાવાસીઓ મંત્રમુગ્ધની પેઠે એકીટસે પ્રભુના તરફ જોવા લાગ્યા. જે કોઇ આવતું તે પ્રભુને જોતાંજ ‘કૃષ્ણ–કૃષ્ણ’ કહીને કીર્તન કરવા લાગતું. હજારો માણસોની ભીડ એકઠી થઇ ગઇ. મહાપ્રભુ શરીરનું ભાન ભૂલીને પ્રેમમાં ઉન્મત્ત થઇ જઇ નૃત્ય કરતા હતા. તેજ સમયે તેમણે જોયું કે, ભીડમાં એક વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણ ઘણાજ પ્રેમપૂર્વક સંકીર્તન કરી રહ્યો છે, તેના શરીરમાં બધા સાત્ત્વિક ભાવોનો સાથેજ ઉદય થઇ રહ્યો છે. પ્રભુ તેના આ અદ્‌ભુત પ્રેમને જોઇને ઘણા પ્રસન્ન થયા અને તેનો હાથ પકડીને નૃત્ય કરવા લાગ્યા.

સંકીર્તન સમાપ્ત થયા પછી પ્રભુએ પેલા બ્રાહ્મણને પૂછ્યું કે “મહાભાગ! આપને આ અદ્‌ભુત પ્રેમનિધિની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થઈ છે?”

બ્રાહ્મણે ઘણીજ દીનતાપૂર્વક કહ્યું: “પ્રભો! પ્રેમાવતાર જગન્માન્ય શ્રીમાધવેન્દ્ર પુરી મહારાજે મારા ઉપર કૃપા કરીને મને મંત્રદીક્ષા આપી છે. તેઓજ મારા દીક્ષાગુરુ છે. મારામાં જે કંઇ થોડો ઘણો પ્રેમ આપને જણાય છે તે એજ મહાપુરુષની કૃપાનું ફળ છે.”

શ્રીમદ્ માધવેન્દ્ર પુરીનું નામ સાંભળતાંજ પ્રભુ ને [illegible]

પ્રભુએ સ્પષ્ટ કરી કહ્યું: "વિપ્રવર! હું સમજતો હતો કે, આવો પ્રેમ મારા પરમ ગુરુ શ્રીમાધવેન્દ્ર પુરીના માણસોમાં જ સંભવી શકે છે. *[illegible]ના ઉચ્ચસ્થાન તેઓ ભગવાન માધવેન્દ્ર પુરીજી છે. હું તેમનો શિષ્ય છું, તેથી આપ મારા ગુરુ સમાન છો." પ્રભુનો પરિચય પામીને તે બ્રાહ્મણને ઘણો સંતોષ થયો. તે પ્રભુને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને ત્યાં જઈને પ્રભુને ભિક્ષા કરાવી. બ્રાહ્મણે પ્રભુનો ઘણો ઘણો સત્કાર કર્યો. તે પ્રભુની તન, મન અને ધનથી યથાશક્તિ સેવા કરવા લાગ્યો. પ્રભુએ બ્રાહ્મણને સાથે લઈને, (૧) અવિમુક્ત ઘાટ, (૨) અધિરૂઢ ઘાટ, (૩) ગુહ્યતીર્થ, (૪) પ્રયાગતીર્થ, (૫) કનખલતીર્થ, (૬) તિન્દુક, (૭) સૂર્યતીર્થ, (૮) વટસ્વામી, (૯) ધ્રુવઘાટ, (૧૦) ઋષિતીર્થ, (૧૧) મોક્ષતીર્થ, (૧૨) બોધનતીર્થ, (૧૩) ગોકર્ણ ઘાટ, (૧૪) કૃષ્ણગંગા, (૧૫) વૈકુંઠઘાટ, (૧૬) અસિકુંડ, (૧૭) ચતુઃસામુદ્રિક કૂપ, (૧૮) અક્રૂરતીર્થ, (૧૯) યાજ્ઞિક વિપ્રસ્થાન, (૨૦) કુબ્જાકૂપ, (૨૧) રંગસ્થળ, (૨૨) મંચસ્થળ, (૨૩) મલ્લયુદ્ધ સ્થાન, (૨૪) દશાશ્વમેધ વગેરે યમુનાજીના ચોવીસે ઘાટો ઉપર સ્નાન કર્યું અને સ્વયંભૂ, વિશ્રામઘાટ, દીર્ઘવિષ્ણુ, ભૂતેશ્વર, મહાવિદ્યા તથા ગોકર્ણાદિ તીર્થોનાં દર્શન કર્યાં. હવે પ્રભુને વ્રજમંડળનાં બારે વનોનાં દર્શનોની ઇચ્છા થઈ; તેથી તે બ્રાહ્મણને સાથે લઈને તેઓ વનોની યાત્રા કરવા ચાલી નીકળ્યા.

श्रीवृंदावन वगेरे तीर्थोनां दर्शन

क्वचिद्भृङ्गीगीतं क्वचिदनिलभङ्गीशिशिरता
क्वचिद् वल्लीलास्यं क्वचिदमलमल्लीपरिमलः ।
क्वचिद् धाराशाली करकफलपालीरसभरो
हृषीकाणां वृन्दं प्रमदयति वृन्दावनमिदम् ॥

(વિદગ્ધમાધવ ના૦ ૧-૨૮)

પોતાના પ્રિય સખા મનસુખને ભગવાન કહી રહ્યા છે કે " પ્રિય મિત્ર ! આ વૃંદાવન મારી ઇન્દ્રિયોને વિવિધ પ્રકારે આનંદ આપે છે. તું જુએ છે ને કે કોઈ સ્થાને મધ-લોલુપ ભ્રમર પોતાના સૂરીલા સ્વરથી ગુંજારવ કરી રહ્યો છે, ક્યાંક ક્યાંક વાયુના વેગથી લતાઓ નૃત્ય કરતી કરતી પોતાની સૌરભથી સુખ આપી રહી છે. ક્યાંક મલ્લિકાનાં પુષ્પોના નિર્મળ પરિમલ મનને મુગ્ધ કરી રહ્યાં છે અને કોઈ જગાએ દાડમનાં ફળોમાંથી ધારારૂપ રસ ઝરી રહ્યો છે. (આ પ્રમાણે વૃંદાવનમાં ચારે તરફ આનંદ, આનંદ ને આનંદજ છવાઈ રહ્યો છે.)

મથુરાથી મધુવન, તાલવન, કુમુદવન અને બહુલાવન વગેરે વનોને [illegible] વૃંદાવનમાં અનેક તીર્થકુંડોમાં સ્નાન-આચમન કરતાં કરતાં [illegible] મુખ્ય લીલા- [illegible]

[illegible]

[illegible] પ્રભુના સમયમાં [illegible] પછીથી [illegible].
દયા–ધીર આચાર્યોની [illegible] દર્શન કર્યાં.
તો પાછું [illegible] હતું.
જઈને ત્યાં દર્શન [illegible] હતાં, નહિ
મથુરા પાછા ફરતા આવતા હતા અને દર્શન કરીને
[illegible] ગયાં હતાં. [illegible] તેમનાં નામ પણ

જાણુતા નહિ. જ્યારે મહાપ્રભુ સંન્યાસ લીધા પહેલાં નવદ્વીપમાંજ રહીને ભક્તોની સાથે સંકીર્તન કરતા હતા, ત્યારે તેમણે ભૂગર્ભ પંડિત અને લોકનાથ ગોસ્વામીને વ્રજમંડળનાં લુપ્ત તીર્થોને પ્રગટ કરવા અને તેમનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાને માટે વૃંદાવન મોકલ્યા હતા. એ લોકોએ જ્યારે પ્રભુના સંન્યાસી થયાની વાત સાંભળી ત્યારે તો તેઓ તેમનાં દર્શનની લાલસાથી વૃંદાવન છોડીને દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા ગયા હતા. આ કારણથી વૃંદાવન આવતાં પ્રભુનો તેમને મેળાપ થઇ શકયો નહિ. મહાપ્રભુએ પોતેજ થોડાં લુપ્ત તીર્થોને પ્રગટ કર્યાં.

જે સ્થાને ભગવાને અરિષ્ટાસુરનો વધ કર્યો હતો, ત્યાં 'આરિઠ' નામનું એક ગામ છે. મહાપ્રભુએ ત્યાં આવીને લોકોને પૂછ્યું કે "અહીં રાધાકુંડનો ઉલ્લેખ પુરાણોમાં મળી આવે છે, તે રાધાકુંડ કયાં છે?" પ્રભુના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગ્રામવાસીઓ આપી શકયા નહિ. તેમનામાંથી કોઇને પણ રાધાકુંડની ખબર નહોતી. પ્રભુનો સાથી બ્રાહ્મણ પણ રાધાકુંડથી અજાણ્યો હતો, તેથી પ્રભુએ પોતે ધ્યાનમગ્ન થઇને રાધાકુંડને ઓળખ્યો અને બે ખેતરોની વચમાં ભરાયેલા થોડા જળમાં સ્નાન કરીને પોતે રાધાકુંડનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું. તે દિવસથી એજ સ્થળ રાધાકુંડના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. રાધાકુંડને પ્રગટ કરીને પ્રભુ કુસુમ સરોવર આગળ આવ્યા. ત્યાં શ્રી ગોવર્ધન પર્વતનાં દર્શન કરીને તેઓ પુલકિત થઇ ઉઠયા. જમીન પર સૂઇને તેમણે ગિરિરાજને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા અને તેના નાના નાના પથ્થરો લઇને હૃદયે ચાંપવા લાગ્યા. ગોવર્ધન, ભગવાનનું અભિન્ન સ્વરૂપ છે. શાસ્ત્રોમાં તેને ભગવાનનું શરીરજ કહેલું છે. ગોવર્ધનમાં પ્રભુએ હરિદેવજીનાં દર્શન કર્યાં. અહીં બ્રહ્મકુંડમાં સ્નાન કરીને ત્યાંજ ભિક્ષા કરી.

[illegible]

[illegible]

કરવાની પ્રભુને ઇચ્છા થઈ, પરંતુ તેઓ તો ગિરિરાજ ઉપર ચડવાજ ઇચ્છતા નહોતા. તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે, ગોપાલ ભગવાનનાં દર્શન કેમ કરીને થાય ? સર્વાન્તર્યામી ભગવાન પોતાના ભક્તની ઇચ્છા જાણી ગયા. તેઓ તો ભાવના ભૂખ્યા છે, ભક્તોને હાથે તો તેઓ વગર પૈસેજ વેચાઈ જાય છે; તો પછી પર્વતથી નીચે ઉતરવું એ શી વિસાતમાં હતું ! તે દિવસોમાં ગોપાલ ભગવાનની સ્થિતિ અસ્થિર હતી. મુસલમાનોના ઉત્પાતોને લીધે તેઓ અહીંથી તહીં ફરતા રહેતા હતા. કોઈ વાર કોઈ કુંજમાંજ પૂજા થાય છે, તો કોઈ વાર કોઈ ગામમાં જ વિરાજમાન છે. તેઓ તો વ્રજવાસીઓના સખા છે; ઈશ્વર યા પરમાત્મા હશે, તો શિવ, બ્રહ્મા અથવા લક્ષ્મીજીને માટે હશે. વ્રજમાં તો તેઓ એજ જુના 'કનૈયા' છે. જ્યારે વ્રજવાસીઓને યવનોનો ભય છે, તો તેમને પણ હોવો જોઈએ, તેથી વ્રજવાસી ગોપબાલો જ્યાં પણ જતા ત્યાં ગોપાલને સાથે લઈ જતા હતા. તે દિવસોમાં એક તુર્ક સેના મૂર્તિઓનો નાશ કરતી કરતી આવતી હતી. વ્રજવાસી રાજપૂતો એજ બળથી અન્નકૂટ નામના ગામમાંથી ગોપાલજીને 'ગાઠોલી' નામના ગામમાં લઈ આવ્યા અને ત્યાં ચુપચૂપ ચાર પાંચ દિવસો સુધી તેમની સેવા-પૂજા કરતા રહ્યા. ગાઠોલી ગામ ગિરિરાજની નીચે છે. પ્રભુએ જ્યારે સાંભળ્યું કે, ગોપાલ ભગવાન તો જાણે મને જ દર્શન દેવામાટે પર્વતપરથી નીચે ઉતરી ગાઠોલીમાં આવીને બિરાજ્યા છે, ત્યારે તો તેમના આનંદની સીમા જ રહી નહિ. પ્રાતઃકાળે માનસી ગંગામાં સ્નાન કરીને ગોવર્ધન પર્વતની પરિક્રમા શરૂ કરી દીધી. ગોવર્ધન પર્વતની પરિક્રમા સાત કોસની કહેવાય છે. પરિક્રમા જ્યાંથી શરૂ થાય છે ત્યાં પાછી સમાપ્ત કરે છે. ઘણા મનુષ્યો તો દંડવત્ કરતાકરતાજ આખી પરિક્રમા પૂરી કરે છે. પ્રભુએ પણ પૂરી પરિક્રમા કરી. મહાપ્રભુની સાથે બલભદ્ર ભટ્ટાચાર્ય અને પેલો સાધુબ્રાહ્મણ એ બે સેવકો બીજા હતા. બધા ગોવિંદ

કુંડે પહોંચ્યા અને ત્યાંથી ગાઠૌલીમાં ગોપાલજીનું આગમન સાંભળી ત્યાં ગયાં. મહાપ્રભુ ગોપાલજીની મનમોહિની મૂર્તિનાં દર્શનોથી મુગ્ધ થઇ ગયા અને તેઓ પ્રેમમાં ભાન ભૂલી જઇને ગોપાલજીની આગળ નૃત્ય કરવા લાગી ગયા, અને ગોપાલસ્તોત્રો દ્વારા તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ત્રણ દિવસ પ્રભુ ગાઠૌલીમાં રહી ગોપાલજીનાં દર્શનનું સુખ પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી તેઓ નંદીશ્વર, પાવન સરોવર, શેષશાયી, લક્ષ્મી, ખેલાતીર્થ, ભાણ્ડીરવન, ભદ્રવન, લોહવન, ગોકુલ, મહાવન વગેરે ભગવાનનાં લીલાસ્થળોનું દર્શન કરતા કરતા ફરીથી મથુરાજીમાં પાછા આવ્યા અને તેજ સાધુ બ્રાહ્મણના ઘરમાં રહ્યા. બ્રાહ્મણે પ્રભુની ખૂબ સેવા કરી હતી, તેનાથી સંતુષ્ટ થઇને પ્રભુ તેના ઘરમાં રહેવા લાગ્યા. ત્યાં નગરની ભીડ–ભાડ જોઇને મથુરા અને વૃંદાવનની વચમાં અક્રૂર ઘાટ ઉપર એકાંત સમજીને ત્યાં રહેવા લાગ્યા. ત્યાંથી તેઓ વૃંદાવન જઇને કાલીદહ, પ્રસ્કન્દન ક્ષેત્ર, દ્વાદશ આદિત્ય, કેશીતીર્થ, રાસસ્થળી વગેરે પુણ્ય તીર્થોનાં દર્શન કરીને સંધ્યાકાળે પાછા ફરીને અક્રૂર તીર્થમાંજ આવી ગયા. ત્યાં પણ ઘણા લોકો તેમનાં દર્શન કરવાને માટે આવવા જવા લાગ્યા, તેથી તેઓ વૃંદાવનમાં યમુનાજીના તટ ઉપર એકાંતમાં રહીને ભગવન્નામસંકીર્તન કરવા લાગ્યા. ત્યાંજ શ્રીકૃષ્ણદાસ નામનો એક રજપૂત ક્ષત્રિય પ્રભુને શરણે આવ્યો અને તે ઘરબાર છોડીને પ્રભુનીજ સાથે રહેવા લાગ્યો.

એક દિવસ સમસ્ત વૃંદાવનમાં હાહાકાર થઈ ગયો કે, વૃંદાવનમાં ફરીથી શ્રીકૃષ્ણ ઉત્પન્ન થયા છે. તેઓ કાલીદહમાં કાલીયનાગની ફેણ ઉપર નૃત્ય કરે છે અને તેના મસ્તકમાંનો મણિ પણ પ્રત્યક્ષ ચમકે છે. ઘણા લોકો આ વાત સાંભળીને પ્રભુને પૂછવા આવ્યા કે, શું આ વાત સાચી છે? પ્રભુએ કહ્યું "[illegible] [illegible] અસત્ય!" [illegible]
[illegible] જ, [illegible]

એક મણિ જેવું ચમકતું હતું. લોકો આનંદ અને કુતૂ-
હલપૂર્વક તે તરફ આગળ વધવા લાગ્યા. બળભદ્ર ભટ્ટા-
ચાર્યે પણ કાલીદહ આગળ જઈને સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ ભગ-
વાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. પ્રભુએ પ્રેમપૂર્વક
તેના ગાલ ઉપર એક ધીમી ધપ્પટ મારીને કહ્યું: "લોકોની
ગતિ તો ઘેટાં જેવી છે. એક ઘેટું કૂવામાં પડે છે, તો
બધાંયે ઘેટાં તેની પાછળ કૂવામાં પડે છે. આ કલિકાળમાં
ભગવાનનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થવાં એ કોઈ સાધારણ વાત
થોડી જ છે કે બધાને ભગવાનનાં દર્શન થઈ જાય. કરો-
ડોમાં કોઈક એવા એક બે ભાગ્યવાન પુરુષો હોય છે કે
જેમને ભગવાનની કૃપાથી પ્રભુનાં સાક્ષાત્ દર્શનોનું સદ્-
ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં બેસીને જ ભગવન્નામના જપ
કરો. સવારે લોકોને પૂછી લેજો કે, શી વાત હતી."
ભટ્ટાચાર્યે પ્રભુના સમજાવવાથી રાત્રે કાલીદહ આગળ
જવાનો વિચાર છોડી દીધો. આ તરફ લોકોનું ટોળું ત્યાં
પહોંચ્યું. ત્યાં તેમણે જોયું કે, એક કાળા રંગનો નાવિક
હોડકામાં ફાનસ રાખીને માછલી મારે છે. તેના હાથમાં
માછલી મારવાની વાંસળી હતી. લોકોનો ભ્રમ દૂર થયો.
પ્રાતઃકાળે જ્યારે લોકો પ્રભુનાં દર્શન કરવા આવ્યા, ત્યારે
પ્રભુએ તેમને પૂછ્યું:–"કેમ, આપ લોકોને શ્રીકૃષ્ણ ભગ-
વાનનાં દર્શન થયાં કે ?"

એક તેજસ્વી વૃદ્ધ પંડિતે પ્રભુને બધો વૃત્તાન્ત સંભ-
ળાવ્યો અને અંતમાં કહ્યું: "ત્યાં તો અમને જે દર્શન
થવાનાં હતાં તે થયાં, પણ અહીં તો ભગવાનનાં પ્રત્યક્ષ
દર્શન અવશ્યજ થઈ ગયાં છે."

પ્રભુએ ચારે બાજુ જોતાં જોતાં કહ્યું: "અહીં ભગ-
વાન ક્યાં છે ? મને પણ ભગવાનનાં દર્શન કરાવો. હું
ભગવાનનાં દર્શન માટે ઘણો ઉત્સુક છું."

તે બ્રાહ્મણે પ્રભુના તરફ સંકેત કરતાં કરતાં કહ્યું:–
"સંન્યાસીના ગુપ્તવેશમાં આ સામે તો શ્રીહરિજ બેઠા

છે.” આટલું સાંભળતાંજ પ્રભુએ તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના પગ પકડી લીધા અને રડતાં રડતાં કહેવા લાગ્યાઃ-“મહાનુભાવ! આપની આ અદ્‌ભુત નિષ્ઠાને ધન્ય છે, આપને અવશ્યજ ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન થઈ ગયાં છે; ત્યારે તો આપ ચરાચર વિશ્વમાં ભગવદ્‌ભાવના રાખો છો. સાચા ભક્તને પોતાના ભગવાન સિવાય બીજું કોઈ રૂપ દેખાતુંજ નથી. તેને સર્વત્ર પોતાના વહાલાનાંજ દર્શન થાય છે.” આ પ્રકારે તે બ્રાહ્મણની વિવિધ પ્રકારે સ્તુતિ કરીને તેને વિદાય કર્યો.

મહાપ્રભુ દિવસમાં વૃંદાવનમાં સ્નાન-જપથી નિવૃત્ત થઈને ભિક્ષા અક્રૂરતીર્થેજ આવીને કર્યા કરતા હતા. ગ્રામવાસી બ્રાહ્મણ તથા બીજા દ્વિજાતિના લોકો હમેશાં પ્રભુને ભિક્ષા કરાવવાનો આગ્રહ કર્યા કરતા હતા. કોઈ કોઈ વાર તો દશ-દશ, વીસ-વીસ માણસોનું સાથેજ નિમંત્રણ આવી જતું. મહાપ્રભુની ત્યાં વિચિત્ર દશા હતી. જ્યારે પણ તેમને એ વાતનું સ્મરણ થઈ આવતું કે, આજ સ્થાનમાં ડૂબકી મારતાં અક્રૂરને ભગવાનનાં દર્શન થયાં હતાં, ત્યારે તેઓ જલદીથી યમુનાજીમાં કૂદી પડતા અને શરીરનું ભાન ભૂલી જઈ બેભાન થઈને યમુનાના તીક્ષ્ણ પ્રવાહમાં વહેવા લાગતા. તેથી ભટ્ટાચાર્યને પ્રભુની ઘણીજ સાવચાનીથી હંમેશાં દેખરેખ રાખવી પડતી હતી. એટલે ભટ્ટાચાર્યે તે બ્રાહ્મણની રજા લઈને પ્રભુને પાછા લઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે પ્રભુને જણાવ્યું કે “પ્રભો! અહીં હવે વધારે એકાંત રહ્યું નથી, નિમંત્રણો પણ ઘણાં આવવા લાગ્યાં છે. આપની દશા અહીં પણ વિચિત્ર થતી જાય છે. [illegible] છે કે, હવે અહીંથી જવું [illegible] છે. [illegible] કરી શકીશું. [illegible]!”

[illegible] કહ્યું કે “ભટ્ટાચાર્ય [illegible]

ભૂમિનાં દર્શન થઈ ગયાં છે. તમેજ મને વૃંદાવનનાં દર્શન કરાવીને મારા આ જન્મને સાર્થક કર્યો છે; તેથી આ શરીર તમારૂંજ છે. તમે એને જ્યાં લઈ જવા ઇચ્છો ત્યાં લઈ જાઓ, મને એમાં કશી આપત્તિ નથી."

પ્રભુની સંમતિથી સઘળાને ઘણીજ પ્રસન્નતા થઈ. કૃપાપાત્ર રાજપૂત ઠાકોર તથા મથુરાના સાધુ બ્રાહ્મણ એ બન્ને પણ પ્રભુની સાથેજ ચાલવા તૈયાર થયા. ભટ્ટાચાર્ય સાથે સાથે મથુરાજીમાં આવ્યા અને ત્યાંથી યમુનાજી પાર કરીને પ્રયાગ તરફ ચાલવા લાગ્યા. વ્રજની પવિત્ર ભૂમિનો ત્યાગ કરતી વખતે પ્રભુને ઘણુંજ દુઃખ થયું. તેઓ શોકમાં વિહ્વળ થઈને જમીન ઉપર પડી ગયા અને ઘણી વાર સુધી અચેતન અવસ્થામાં પડી રહ્યા. ગમે તેમ કરીને ત્રણેએ મળીને તેમને જાગ્રત કર્યા અને તેમને સાથે લઈને આગળ ચાલવા લાગ્યા.

पठाणोने प्रेमदान—प्रयाग-मां पाछा आववुं

मलयाचलगन्धेन त्विन्धनं चन्दनायते ।
तथा सज्जनसङ्गेन दुर्जनः सज्जनायते ॥

(સુભાષિત રત્નભાંડાગાર ૯૦-૪)

અર્થાત્ મલયાચળની સુગંધથી લાકડાં પણ જેમ સુખડ બની જાય છે, તેજ પ્રમાણે સજ્જનોના સંસર્ગમાત્રથી દુર્જન પુરુષ પણ સજ્જન થઇ જાય છે.

યમુના પાર કરીને પ્રભુ અનિચ્છાપૂર્વક ચાલતા હતા. વૃંદાવનની પુણ્ય-ભૂમિ છોડતાં તેમને અપાર કષ્ટ થતું હતું. બ્રહ્માચાર્ય વગેરે પ્રભુના સાથી તેમને પકડીને ચાલતા હતા. મહાપ્રભુ હવે વધારે ચાલી શક્યા નહિ. તેઓ એક સુંદર ઘટાવાળા વૃક્ષની છાયામાં પોતાના સાથીઓ સાથે બેસી ગયા. ત્યાં બેસીને તેઓ વિશ્રામ કરતા હતા ત્યાં [illegible] ગાયો ચરતી હતી. વ્રજમંડળની સુંદર અને [illegible] પોતાના ગોપાળની રંગીલી અને [illegible] મૂર્તિનું સ્મરણ કરાવે છે. ગાયો અહીં તહીં ચરતી [illegible] ગોપબાલો ગમ્મતમાં [illegible] વ્રજમંડળનો પવિત્ર [illegible] [illegible]

ફીણ નીકળતું હતું અને તેમની આંખો ઉંચે ચઢી ગઇ
હતી. તેમની આવી દશા જોઇને તે સવારે પોતાના સ્વામી-
ને આ વાત કહી. બધા સવારો તરતજ પોતપોતાના
ઘોડાઓ ઉપરથી ઉતરી પડયા. મહાપ્રભુના અદ્ભુત રૂપ-
લાવણ્યયુક્ત દિવ્ય ચહેરાને જોઇને બધા તરતજ તેમના
તરફ આકર્ષિત થઈ ગયા અને તે બધાના હૃદયમાં તેમના
પ્રત્યે ગાઢ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. તેમણે ધાર્યું કે, આ સંન્યાસી
પાસે કંઈક દ્રવ્ય હશે, તેની લાલચથી તેમના સાથીઓએ
એમને ધંતૂરો ખવડાવ્યો છે. એમ વિચારીને તે સવારોના
સરદારે તેમના બધા સાથીઓને કસીને બાંધી દીધા અને
કહેવા લાગ્યો: 'આમને અહીંજ કતલ કરી નાખો.'

કતલનું નામ સાંભળતાંજ બંગાળી ભટ્ટાચાર્ય મહ[illegible]
શય તો ગભરાઇ ગયા. બંગાળીઓનું ઢીલું ધોતિયું અ[illegible]
પણ પ્રખ્યાત છે. વળી પરદેશમાં તો ભલભલા સાહસિકો[illegible]
રેવડી દાણાદાણ થઇ જાય છે. બિચારા ભટ્ટાચાર્ય શર[illegible]
કંપવા લાગ્યા. આગળ પેલા મથુરાના સાધુ બ્રાહ્મણે હિમ્મ[illegible]
પૂર્વક કહ્યું કે "આપ અમારા ઉપર વિનાકારણ [illegible]
લાવો છો. અમે તો અહીંનાજ છીએ. અમને આપ અ[illegible]
રાજ્યકર્તા પાસે લઇ જાઓ. ત્યાં મારા ઘણા યજ[illegible]
અને શિષ્યો છે. તેઓ બધા મને ઓળખે છે. અમે [illegible]
આવું કામ કરીએ?" બ્રાહ્મણની આ વાતથી એ લો[illegible]
સંતોષ ન થયો. પ્રભુના એક સાથી રજપૂત હતો[illegible]
નામ કૃષ્ણદાસ હતું. આ બનાવથી કૃષ્ણદાસના [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] દીધો, એમનાં [illegible] ઉપર ઘણું પ્ર-

ભાવ પડયો હતો. તે પ્રભુની સરળતા, ભાવિકતા, તન્મય-
તા જોઈને મુગ્ધ થઈ ગયો અને હૃદયથી તેમને ચાહવા
લાગ્યો. પીરસાહેબ પણ ધર્માંધ નહોતા, તેમના હૃદયમાં
પણ સદસદ્‌વિવેક, વિચાર અને પ્રેમપ્રસંગને સમજવાની
શક્તિ હતી. પ્રભુની પ્રેમભરી વાતો સાંભળીને તે પોતાના
ઈસ્લામીપણાના આગ્રહને ભૂલી જઈ પ્રભુને શરણે આવ્યો.
પ્રભુના ચરણો પકડીને તે કહેવા લાગ્યોઃ—“ આપ સાચેજ
નારાયણ છો, આપનાં દર્શનથી મને બહુ શાંતિ થઈ છે.
હવે આપ મારા ઉદ્ધારનો કોઈ ઉપાય બતાવો. હું તો
પીરપણાના મિથ્યાભિમાનમાં મારા સ્વરૂપનેજ ભૂલી ગયો
હતો. આપે મને ડૂબતાને હાથ પકડીને ઉગાર્યો છે; હવે
આપજ મને આગળનો રસ્તો કૃપા કરીને બતાવો.”

પ્રભુએ કહ્યું: “ આપનું હૃદય શુદ્ધ છે, એમાં અભિ-
માન રહીજ શકે નહિ. એ તો રામને રહેવાની જગ્યા છે.
અંતર્યામી ભગવાન સૌનાં હૃદયોની વાત જાણે છે. ભગ-
વાન સર્વશક્તિમાન અને સર્વ કંઈ કરવા સમર્થ છે. તેમ-
નાથી કોઈનાયે હૃદયનો ભાવ છૂપો નથી. તેમને કોઈ પણ
નામથી પોકારો, તેમનું કોઈ પણ રૂપથી સાચા હૃદયથી
ધ્યાન ધરો, તેનાથી તેઓ પ્રસન્ન થઈ જશે. કેમકે સંસા-
રમાં જેટલાં નામ છે, જેટલાં રૂપ છે, તે બધાં તેમનાંજ
છે. તેમના વિના કોઈ નામ-રૂપની પ્રતીતિજ થઈ શકતી
નથી. ભગવાનને દાસ્યભાવથી ભજવા જોઈએ; પોતાને ગુરુ,
આચાર્ય કે શિક્ષક સમજવા જોઈએ નહિ. આજથી આપ-
ને [illegible] ભજો, તેમાંજ આપનું કલ્યાણ છે.”

[illegible] પોતાનું નામ [illegible]
[illegible] ‘ શ્રીકૃષ્ણ શ્રીકૃષ્ણ ’ કહીને નૃત્ય કરવા
[illegible]
[illegible]
[illegible]

পাণ্ডবদের প্রস্থান

ધર્મગુરુના આ પરિવર્તનનો તેના ઉપર અત્યંત પ્રભાવ પડ્યો. તે પણ 'કૃષ્ણ, કૃષ્ણ' કહીને પ્રભુનાં ચરણકમળોમાં આળોટવા લાગ્યો. પ્રભુએ તેને પ્રેમાલિંગન આપ્યું; જાણે તેના હૃદયમાં પ્રભુએ શક્તિનો સંચાર કર્યો ના હોય ! પ્રભુનું પ્રેમાલિંગન પામતાંજ સરળહૃદય રાજકુમાર ગાંડાની પેઠે નૃત્ય કરવા લાગ્યો. તેજ સમયે તેણે ઇસ્લામી ધર્મ-પદ્ધતિ છોડીને વૈષ્ણવ ધર્મનું શરણ લીધું. તે પોતાના સાથીઓ સહિત હમેશાં શ્રીકૃષ્ણકીર્તનમાંજ મગ્ન રહેવા લાગ્યો. તેઓ બધા 'પઠાણ વૈષ્ણવ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. તેમનો એક જુદોજ જથ્થો બની ગયો. વિજળીખાં હિંદુઓના જે કોઇ તીર્થમાં જતો, ત્યાં વૈષ્ણવ લોકો તેના ભક્તિ-ભાવથી સંતુષ્ટ થઇને તેને ઘણુંજ માન આપતા હતા.

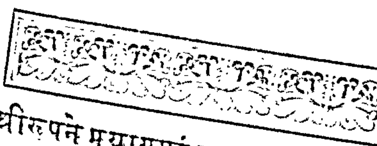
આ પ્રકારે પઠાણોને પ્રેમદાન આપીને ચૈતન્યદેવ ગંગાજીને કિનારે સોરોં (સૂકર ક્ષેત્ર)માં પહોંચ્યા. સોરોંમાં ગંગાસ્નાન કરીને પ્રભુ ઘણાજ પ્રસન્ન થયા. તેમણે પોતાના સાથી કૃષ્ણદાસને તથા પેલા માથુરિયા સાધુ બાવાને અહીંથી પાછા જવાની આજ્ઞા આપી. આથી તેઓ પ્રભુનાં ચરણો પકડી રડતા રડતા કહેવા લાગ્યા કે " પ્રભો ! જો આપ અમને સદા આપની સાથે રાખવા ન ઇચ્છતા હો, તો પ્રયાગ સુધી આવવાની આજ્ઞા તો અવશ્ય આપોજ. મકર સંક્રાંતિનું સ્નાન કરીને અમે પાછા ફરીશું." પ્રભુએ એ બન્નેની વિનંતિ સ્વીકારી લીધી અને તેઓ પોતાના બધા સાથીઓ સહિત ભગવતી ભાગીરથીને કિનારે કિનારે પ્રયાગ તરફ ચાલવા માંડયા. ગંગાજીના કિનારાનાં લગભગ બધાં ગામ ગંગા માતાના પ્રભાવથી ઘણાંજ શુદ્ધ–પવિત્ર હોય છે. એ ગામોના લગભગ બધા ગૃહસ્થો સાધુ–મહાત્માઓને પૂર્ણજ શ્રદ્ધાપૂર્વક ભિક્ષા આપે છે. તેથી સારા સારા વિરક્ત સાધુ મહાત્માઓ રાજમાર્ગથી (સડકથી) કદી યાત્રા કરતા નથી, તેઓ હમેશાં માતાનાં દર્શન કરતા કરતા અને માતાના અમૃતતુલ્ય જળનું પાન કરતા કરતા ગંગાજીને કિનારે કિનારેજ વિચરે છે. ગંગાજીને

કિનારે કિનારે યાત્રા કરવામાં પગલે પગલે પ્રયાગનું ફ
મળે છે. ગંગાજીના કિનારાને સાધુ-મહાત્માઓનો રા
માર્ગજ માનવો જોઇએ. પ્રભુ પણ ગંગાજીના કિનારા
ગામોમાં હરિનામસંકીર્તનનો પ્રચાર કરતા કરતા અ
લોકોને પ્રેમાનંદમાં તરબોળ કરતા કરતા પ્રયાગ પહોંચ્ય
તથા ત્યાં ફરીથી યમુનાજીનાં દર્શન કરીને પ્રેમમાં ઉન્મ
થઇ જઈ નૃત્ય કરવા લાગ્યા. પ્રયાગરાજમાં સંગમ ઉ
આમેય હમેશાં મેળોજ રહ્યા કરે છે, પરંતુ પ્રભુના આ
વાથી એ મેળાની શોભા અત્યંત વધારે વધી ગઇ. હજા
આદમીઓ આવી આવીને પ્રેમમાં લવલીન થઇને પ્રભુ
સાથે નાચવા લાગતા અને નાચતાં નાચતાં બેભાન થઇ
જમીન ઉપર પડી જતા. આ પ્રકારે પ્રભુના પ્રયાગમાં આ
વાથી ત્યાં ભક્તિની એક પ્રકારની ભરતી આવી ગઈ. બધ
પ્રભુએ આપેલા પ્રેમાસવનું પાન કરીને પાગલ જેવા બન
ગયા અને પોતાની જાતનું ભાન ભૂલીને હમેશાં-

શ્રીકૃષ્ણ ગોવિંદ હરે મુરારે, હે નાથ નારાયણ વાસુદેવ.

એ ભગવાનનાં સુમધુર નામોથી આકાશમંડળ
ગજાવવા લાગ્યા.

श्रीरूपने प्रयागमां महाप्रभुनां दर्शन

देशं देशं दुगाकरुणहृदयो निष्कपालो नराणां
धावं धावं पुण्यदानित्रमनिगडं बन्धनं पादयामि ।
आपापापाय नगस्य नव पावनाम्भोजमन्तः समाधा-
पन्नेऽनन्तेऽतिपुण्ये पुलकितवपुषो धानवन् पादयन्ति ॥
(श्रुति ... १६२-२३०)

અર્થાત્ હે નાથ ! દુષ્ટ લોક જેવો કુબુદ્ધિવાળો હું કે જે દયાથાક્રાન્ત હૃદયથી દેશેદેશમાં નિર્દય ધનવાન મનુષ્યો આગળ દોડી દોડીને મારો જન્મ વ્યર્થ ગુમાવી રહ્યો છું. હે કૃપાકાન્ત ! સુબુદ્ધિવાળા તો તેઓજ છે કે જેઓ અત્યંત પવિત્ર વનમાં સમાધિમાં આપના ચરણારવિંદોનું ધ્યાન ધરતા ધરતા રોમાંચિત શરીરથી દિવસો ગાળે છે.

ગૌડેશ્વરના મંત્રી રૂપ અને સનાતન એ બન્ને ભાઈઓને વાચકો ભૂલ્યા નહિ હોય. રામકેલિ નામના ગામમાં પ્રભુનાં દર્શન કરીને અને નવીન જન્મ પામીને એ બન્ને ભાઈઓ પ્રભુની પાસેથી વિદાય થયા. પ્રભુનાં દર્શનોથીજ એમની અંદર છુપાયેલી ભાવિકતા અને ભગવદ્ભક્તિ એકદમ જાગ્રત થઈ આવી. તેમને પોતાનાં પૂર્વકૃત્યો પર પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. સાધુસમાગમથી સંસારમાં મનુષ્યશરીરની સાર્થકતાનું ભાન થવા લાગે છે, તે સમયે હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ સળગવા લાગે છે અને તે અગ્નિમાં પડીને મન સુવર્ણની પેઠે શુદ્ધ થવા લાગે છે. પશ્ચાત્તાપરૂપી અગ્નિના તાપથી મનનો મેલ બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે, અને પછીથી કેવળ શુદ્ધ સુવર્ણજ બાકી રહે છે.

તેમાં મેલનું નામ પણ રહેતું નથી, તે એકદમ નિર્મળ થઇને ચમકવા લાગે છે. તેમાં પસાર થઇને ભગવાનનાં દર્શન થાય છે. દર્શન શું થાય છે, ભગવાન ત્યાં આવીને બિરાજમાન થઈ જાય છે અને પછીથી તેને પોતાનું ઘરજ નહિ પણ શરીર–અંગજ બનાવી લે છે! તેથી સાધુ–સંગનું મુખ્ય ફળ પૂર્વકૃત પાપોનો પશ્ચાત્તાપજ છે. જેને સાધુસંગ થવા છતાં પણ પશ્ચાત્તાપ થતો નથી, તેને ખરો સાધુસંગજ પ્રાપ્ત થયો નથી અથવા તે પૂર્વજન્મકૃત પાપોને લીધે એટલો બધો અપાત્ર છે કે હજુ તેને ઘણા ઘણા સમય સુધી સાધુસેવા કરવાની આવશ્યકતા છે. જ્યારે પણ પૂર્વકૃત કર્મોને માટે હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપ થાય અને પ્રભુપ્રાપ્તિને માટે હૃદય હમેશાં તરફડતું રહે, ત્યારે સમજવું કે સાધુસમાગમનું વાસ્તવિક ફળ મળી ગયું છે.

એ બન્નેય ભાઇઓ ભાગ્યવાન હતા, ભગવાનના પોતાના માણસો હતા, અનુગ્રહસૃષ્ટિના જીવ હતા. પ્રભુનાં દર્શન માત્રથીજ તેમની કાયા પલટાઈ ગઇ. પ્રભુનાં દર્શન કરતાંજ તેમને પદ, પ્રતિષ્ઠા, પરિવાર, પૈસા અને પ્રેય પદાર્થો ઉપર તદ્દન તિરસ્કાર આવી ગયો. તેમનું મન વૃંદાવનની કુંજોમાં વિહાર કરવાને માટે તરફડવા લાગ્યું. જે પ્રતિષ્ઠિત પદને માટે સંસારી લોકો સર્વ કંઇ કરવા તૈયાર થઇ જાય છે, તેજ રાજમંત્રીનું પદ તેમને ઘોર બંધન જેવું જણાવા લાગ્યું. રૂપ તો પાછા ફરીને ગૌડ ગયાજ નહિ. [illegible] પોતાની ધન-સંપત્તિને હોડીમાં લાદીને દશ-[illegible] [illegible]. [illegible] પોતાની જન્મભૂમિ ફતેહાબાદ આવી [illegible]. ત્યાં [illegible] પોતાનું બધું ધન તો તેમણે બ્રાહ્મણો [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] પવિત્ર સમાજે રાખ્યું અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મોદીની દુકાને જમા મૂક્યા.

[illegible]

ગયા. બધાં કામ મન વડેજ થાય છે, મન તો એકજ છે. તેની પાસે ગમે તો આ લોકનું કામ કરાવી લ્યો અથવા પરમાર્થમાર્ગની સ્વચ્છતા કરાવી લ્યો. એક મન બે કામ કદી પણ કરી શકતું નથી. સનાતન જાણતા હતા કે, બાદશાહ મને પ્રાણથી પણ વધારે ચાહે છે. જો હું તરતજ રાજકાજમાંથી રાજીનામું આપી દઈશ, તો બાદશાહ તે કદી પણ સ્વીકારશે નહિ અને વળી હાલમાં તો તેમને ઓરિસ્સાના મહારાજ સાથે યુદ્ધ ચાલે છે. તેઓ મારા ઉપર સૌથી વધારે વિશ્વાસ રાખે છે, એવા સમયમાં તે મને કદી પણ છોડશે નહિ. આ બધું વિચારીને તેમણે બાદશાહને કહાવી મોકલ્યું કે "હું માંદો છું, રાજકાજ કરવા તદ્દન અસમર્થ છું. તેથી કેટલોક સમય આરામ લેવા ઈચ્છું છું."

બાદશાહને તેમની માંદગીની ઘણી ચિંતા થઈ, તેમણે પોતાના દરબારના મુખ્ય હકીમને તેમની દવા કરવા મોકલ્યો. હકીમે જઈને તેમની નાડી જોઈ, પરંતુ તે અનાડી એમની નાડીને કેમ કરીને ઓળખી શકે? તેમની વેદના તો કોઈ પરમાર્થી વૈદ્યજ જાણી શકે તેમ હતું. આ ના વૈદ્યોનાં પુસ્તકોમાં ન તો આ રોગનું નિદાન છે તો દવા. રાજવૈદ્યે તેમના સમસ્ત શરીરની પરીક્ષા કર કહ્યું કે "મહાશય! મને તો આપના શરીરમાં કોઈ રે જણાતો નથી." આ વાત સાંભળીને સનાતનજી હ પડયા, તેમણે કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

દરબારી હકીમે જઈને બાદશાહને કહ્યું: "શ્રીમાન્! ને તો તેમના શરીરમાં કોઈ રોગ જણાયો નહિ. તેઓ સાજા સમા બેઠા બેઠા પંડિતો પાસે ભાગવતની કથા મળી રહ્યા છે. મેં તો આજ પર્યંતમાં આવો પણ જોયો નથી."

બાદશાહ આટલું સાંભળતાંજ ગુસ્સે થઈ સમયે-ઉઠીને જાતે સનાતનજીના નિવા

ચ્યો. સાચેજ, સનાતનજી બેઠા બેઠા કથા સાંભળતા હતા. દશ–વીસ બ્રાહ્મણપંડિતો તેમની આજુબાજુ બેઠા હતા. બાદશાહને અકસ્માત્ પોતાને ત્યાં આવતા જોઇને સનાતનજી ઊઠીને ઊભા થયા અને તેમને વંદન કરીને બેસવા યોગ્ય એક સુંદર આસન આપ્યું. બધાના બેસી ગયા પછી બાદશાહે કંઇક કૃત્રિમ વ્યગ્રતા પ્રગટ કરતાં કહ્યું: "મલ્લિક મહાશય! તમને શી બિમારી થઇ છે?"

કંઈક એજ પ્રમાણે અન્યમનસ્ક ભાવે ધીરે ધીરે સનાતનજીએ કહ્યું કે "શ્રીમાન્! સહેજ કંઇક તબિયત ખરાબ રહે છે. કામ કરવામાં બિલકુલ મન લાગતું નથી." બાદશાહે કહ્યું: "કંઇક તો કારણ હશે ને! મને બરાબર કહો કે શો રોગ છે? શી બિમારી છે અને કામમાં ચિત્ત નહિ લાગવાનું કારણ શું છે?"

તેજ પ્રમાણે ઉપેક્ષાપૂર્વક સનાતનજીએ કહ્યું: "ના, કોઇ ખાસ કારણ તો નથી; તબિયત ઠીક નથી."

હવે બાદશાહ પોતાના ગુસ્સાને રોકી શકયો નહિ, તેણે કડકાઇથી કહ્યું: "રાજકાજમાં તમારી આવી બેદરકારી બરાબર નથી. તમે જાણો છો કે, હું તમો બન્ને ભાઇઓ ઉપર કેટલો બધો વિશ્વાસ રાખું છું! પરંતુ જોઉં છું કે તમે બન્ને બરાબર વખતેજ મને દગો દેવા ઇરાદો રાખો છો. એને હું વિશ્વાસઘાત ન કહું તો બીજું કહું પણ શું? તમારો ભાઇ અહીંથી ભાગીને ફતેહાબાદ ચાલી ગયો. તમે [illegible] બિમારીનું બહાનું કાઢીને ઘરમાં [illegible] માં કંઇ વાત છુપાયેલી છે, તે મને [illegible] બેદરકારીને લીધે [illegible] રાજ[illegible] [illegible]."

[illegible]

આપનો શુભચિંતક છું; પરંતુ હવે મારાથી રાજકાજ થઇ શકતું નથી."

લાલ લાલ આંખો કરતાં બાદશાહે કહ્યું: "કેમ થઇ શકતું નથી?"

સનાતને પહેલાંનાજ નમ્રતા ભરેલા અવાજે ઉત્તર આપ્યો:—"એટલાજ માટે કે શ્રીમાન્! હવે મારૂં મન મારા કાબુમાં નથી, તે વૃંદાવન તરફ ચાલ્યું ગયું છે."

બાદશાહે ધુંધવાઇને કહ્યું: "હું એ બધું સાંભળવા નથી ઇચ્છતો; તમે એક વાત કહો. રાજકાજ સંભાળો છો કે નહિ?"

દૃઢતાપૂર્વક સનાતનજીએ કહ્યું: "મેં શ્રીમાનને પહેલેથીજ જણાવી દીધું છે કે હું હવે કોઇ પણ પ્રકારનું રાજકાજ કરી શકીશ નહિ."

સનાતનજીની આ દૃઢતા જોઇને બાદશાહ હુસેનશાહ ખૂબ જ ચકિત થઇ ગયો. જે આજ સુધી હમેશાં હાથ જોડીને આજ્ઞાની રાહ જોયા કરતો હતો, તેજ મારો પગારખાઉ નોકર મારી સામે આ પ્રમાણે નિર્ભય થઇને જવાબ આપે છે! આ વાતથી તેને ક્રોધ આવી ગયો, પરંતુ અસમયે ક્રોધ પ્રગટ કરવો ઉચિત નથી, એમ સમજીને કંઇક બનાવટી પ્રેમ દર્શાવતાં કહ્યું: "ઠીક, જવા દો; તમે અહીંનું કામ ના કરશો. મારી સાથે લડાઇ લડવા ઓરિસ્સા તો આવશો ને?"

સનાતનજીએ ફરીથી એજ પ્રમાણે કહ્યું: "શ્રીમાન્! મને કોઇ ખાસ કામ ઉપર ચીઢ નથી. મને તો જેટલાં સંસારી કામો છે, તે બધાં કરડવા દોડે છે. હું કંઇ પણ કરી શકીશ નહિ. આપ હવે મારી પાસેથી કોઇપણ જાતના કામની આશા રાખો નહિ."

પોતાના ભીષણ ક્રોધને દબાવતાં અને ગુસ્સાથી હોઠ કરડતાં બાદશાહે કહ્યું: "શાકિર મલ્લિક! તમે ભાનમાં રહીને વાત કરો છો કે નશામાં? તમને ખબર છે કે તમે

કોની સાથે વાત કરી રહ્યા છો ? પોતાની વાત
વિચાર કરો અને બરાબર સમજી-વિચારીને જવાબ

સનાતનજીએ કહ્યું: " મેં કોઇ જાતનો નશો કર્યો
નથી. હું બરાબર ભાનમાં હોઇને વાત કરૂં છું. મને ખબર
છે કે ગૌડ દેશના એકમાત્ર સ્વતંત્ર શાસક અને બંગાળના
અધીશ્વર સાથે હું વાતો કરી રહ્યો છું, કે જેમની સહેજ
આજ્ઞાથી દેશના દેશ નષ્ટભ્રષ્ટ અને બરબાદ થઇ શકે છે,
જેમની આજ્ઞા નિષ્ફળ જતી નથી. શ્રીમાન્ ! મેં બહુજ
વિચાર કરી લીધો છે અને બહુજ વિચારીને ઉત્તર આપુ
છું કે, હવે મારાથી રાજકાજ કોઇ પણ સ્થિતિમાં થઇ
શકશે નહિ ! "

ક્રોધના સ્વરમાં બાદશાહે કહ્યું: " તમે જાણો છો કે
તમારી આ ધૃષ્ટતાનું શું પરિણામ આવશે ? "

મસ્તક નમાવીને સનાતનજીએ કહ્યું: " હું બરાબર
જાણું છું કે, આ મસ્તક ધડથી અલગ થઈ જશે. શ્રીમાન્ !
એની મને સહેજ પણ પરવા નથી."

બાદશાહ આગળ કંઇજ કહી શક્યો નહિ. તેણે તેજ
સમયે ક્રોધમાં આવી જઇને કહ્યું: " કોઈ છે ? " તરતજ બે
સેવકો પ્રણામ કરીને બાદશાહ સમક્ષ હાજર થઇ ગયા.
બાદશાહે કહ્યું: " રાજ્યના મુખ્ય અધિકારીને કહીને આને
[illegible] કેદખાનામાં મોકલી આપો." રાજા-
[illegible] પાળવામાં આવી. સનાતનજીને
[illegible] કેદી બનાવીને કેદખાનામાં મોકલ્યા અને
[illegible] આપીને ઉડીસા પ્રાંતમાં યુદ્ધ કરવા
[illegible]

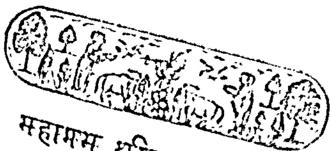
ગયાના સમાચાર સાંભળીને રૂપ પોતાના નાના ભાઇ અનૂપ(શ્રીવલ્લભ)ને સાથે લઇને તેમની શોધમાં વૃંદાવન તરફ ચાલી નીકળ્યા. ચાલતી વખતે તેઓ પોતાના ભાઈ સનાતનને એક એવા ભાવનો પત્ર લખતા ગયા હતા કે "અમે શ્રી ચૈતન્યની શોધમાં વૃંદાવન જઇએ છીએ. મારું મન શ્રી ચૈતન્યનાં ચરણકમળોના મકરંદનું પાન કરવા માટે ઉન્મત્ત જેવું થઈ રહ્યું છે. હવે હું અહીં ક્ષણ વાર પણ રહી શકું તેમ નથી. શ્રી ચૈતન્યદેવ જ્યાં પણ હશે ત્યાં જઇને હું તેમને શરણે જઇશ. આપ કોઈ વાતની ચિંતા કરશો નહિ. મંગલમય શ્રી ચૈતન્ય પ્રભુ આપનું ભલું કરશે તેઓ આપને તરતજ માત્ર કારાગારના બંધનથીજ નહિ પરંતુ સંસારી બંધનથી પણ મુક્ત કરશે. અમુક મોદીની દુકાને આપને માટે હું દશ હજાર રૂપિયા જમા રાખીને જાઉં છું. જો કારાવાસમુક્તિમાં તેનો કંઇ ઉપયોગ થઇ શકે તો કરજો અને તરતજ કારાગારમાંથી મુક્ત થઇને મજમાં આવી શ્રીચૈતન્યદેવનાં દર્શન કરજો. આ પત્ર હું ગુપ્ત રીતે આપની પાસે મોકલું છું. મંગલમય ભગવાન આપનું ભલું કરો."

ગુપ્ત રીતે આ પત્ર સનાતનજીની પાસે પહોંચ્યો. પત્ર વાંચીને તેમનું ચિત્ત પણ શ્રી ચૈતન્યદેવનાં ચરણોનાં દર્શન માટે તરફડવા લાગ્યું. તેઓ કોઇ ને કોઇ પ્રકારે જેલમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય વિચારવા લાગ્યા. પેલી બાજુ રૂપ પણ પોતાના ભાઈ અનૂપની સાથે પ્રભુની શોધ કરતાકરતા કાશી થઇને પ્રયાગ પહોંચ્યા. પ્રયાગમાં ત્રિવેણીપુર (ઝૂસી)ના ઘાટેથી પાર થઇને તેઓ હાલના દારાગંજ નજીક પહોંચ્યા. ત્યાં તેમને અનેક આદમીઓથી ઘેરાયેલા મહાપ્રભુ ચૈતન્યદેવનાં દર્શન થયાં. પ્રભુપ્રેમમાં લવલીન થઇને ભક્તો સાથે સંકીર્તન–નૃત્ય કરતાકરતા તેઓ બિંદુ માધવજીનાં દર્શન કરવા જતા હતા. એ બન્ને ભાઈઓ પણ તે ભીડની સાથે સાથેજ ચાલવા લાગ્યા. મહાપ્રભુને જે કોઈ નૃત્ય કરતા જોતું તે તેમની સાથે ચાલી

નીકળતું. આ પ્રકારે બિંદુ માધવજીનાં દર્શન કરીને પ્રભુ પાછા ફર્યા. એક દક્ષિણી બ્રાહ્મણે તે દિવસે મહાપ્રભુને નિમંત્રણ આપ્યું હતું. મહાપ્રભુ તેને ત્યાં ભિક્ષા કરવા ગયા. ભીડ દૂર થયા પછી એ બન્ને ભાઈઓ પ્રભુની પાછળ પાછળ એ બ્રાહ્મણના ઘરમાં ગયા. બ્રાહ્મણે પોતાના ઘરની બહાર નાનકડા ઉદ્યાનમાં પથ્થરના ઓટલા ઉપર પ્રભુને માટે આસન પાથર્યું હતું. તેઓ ત્યાં બેઠા બેઠા ચારે બાજુએ વાટિકાની શોભા નિહાળતા હતા એટલામાંજ રૂપ અને અનૂપ એ બન્ને ભાઈઓએ તેમનાં ચરણકમળોમાં સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. રૂપને પોતાનાં ચરણોમાં પડેલા જોઈને પ્રભુ જલદીથી આસન પરથી ઉઠીને ઉભા થઈ ગયા અને તેમને બળપૂર્વક ઉઠાડીને છાતી સરસા દબાવીને તેમના મસ્તક ઉપર પોતાનો કોમળ હાથ ફેરવવા લાગ્યા.

મહાપ્રભુના બેસી ગયા પછી બન્ને ભાઈઓ પ્રભુનાં ચરણો પકડીને બેઠા. પ્રભુએ અનૂપનો પરિચય પૂછ્યો અને સનાતનજીના સમાચાર જાણવા ઈચ્છ્યું. શ્રી રૂપજીએ બધો વૃત્તાન્ત સંભળાવીને કહ્યું: "પ્રભો! તેઓ શ્રીચરણોનાં દર્શનને માટે કારાવાસની કાળી કોટડીમાં પડ્યા પડ્યા [illegible] છે."

પ્રભુએ હસતાં હસતાં કહ્યું: "હવે તેઓ કારાવાસમાં ક્યાં છે? હવે તો તેઓ ત્યાંથી છૂટી ગયા છે. [illegible]

महाप्रभु श्रीवल्लभाचार्य

श्रीमदाचार्यचरणं पुष्टिमार्गप्रचारकम् ।
वल्लभं गोपवंशाब्जं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥

(પ્ર. દ. ન.)

અર્થાત્ જેઓ પુષ્ટિમાર્ગના પ્રચારક છે, જેમણે પોતાને ગોપવંશના ગણાવ્યા છે, તેવા શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું.

અમે પહેલાંજ બતાવી ગયા છીએ કે, પુષ્ટિમાર્ગના પ્રવર્તક ભગવાન શ્રીવલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુ શ્રીચૈતન્યદેવના સમકાલીનજ હતા. એ બન્ને મહાપુરુષોના જીવનમાં અનેક રીતનું સામ્ય છે. તેઓ બન્ને ભગવાનના અનન્ય ભક્ત હતા, બન્નેય લોકશિક્ષક આચાર્ય હતા તેમજ ભક્તિમાર્ગના પ્રવર્તક હતા અને બન્નેય પોતપોતાના સંપ્રદાયોમાં ભગવાનના અવતારરૂપ મનાય છે. બન્નેય મહાપ્રભુ કહેવાતા હતા. બન્નેનો જન્મ પણ માત્ર ૭ વર્ષ આગળ પાછળ થયો હતો. ભગવાન વલ્લભાચાર્યજી મહાપ્રભુ ચૈતન્યદેવથી ૭ વર્ષ પહેલાંજ આ અવનિ ઉપર અવતર્યા હતા, અને બે-અઢી વર્ષ પહેલા આ સંસારમાંથી તિરોભાવ પામ્યા હતા. એઓ બન્નેના જીવનમાં ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને પ્રેમના ભાવો સંપૂર્ણ રીતે વિકસિત થયેલા હતા. બન્નેએ પોતાના અનંત પ્રેમના પ્રભાવથી-પ્રેમામૃતરૂપી ભક્તિરસથી પૃથ્વીને તરબોળ બનાવી દીધી હતી. બન્નેય નમ્ર હતા, બન્નેય રસિક હતા, બ ગુણગ્રાહી, શાંત, અહોપદર્શી અને પ્રેમોપાસક હ બન્ને મહાપુરુષોનો બે વાર પરસ્પરમાં સમાગમ

હતો. તેનું નિષ્પક્ષ વિવરણ પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમ છતાંયે એટલું જાણી શકાય છે કે, તેઓ એકબીજાની ઉપર ઘણોજ પ્રેમ રાખતા હતા અને બન્નેમાં ઘણો વધારે નિકટનો સંબંધ રહ્યો હશે. કેમ ન રહે? જેઓ સંસારને પોતાના પ્રેમામૃતથી અમર બનાવી શકે છે, તેઓ આપસમાં સંકુચિત યા દ્વેષપૂર્ણ ભાવ રાખીજ કેમ શકે? તેથી પ્રસંગવશાત્ અહીં ઘણુંજ સંક્ષેપમાં ભગવાન વલ્લભાચાર્યનો પરિચય કરાવી દેવો આવશ્યક લાગે છે. જેમના જીવનમાં ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને પ્રેમરૂપી ચૈતન્યતા છે, તે ચૈતન્યચરિતાવલીના પાત્ર છે, તેથી શ્રીવલ્લભાચાર્યનું ચરિત્ર અહીં અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય અને તેમના સુંદર ચરિત્રથી વાચકોને શાંતિ તથા આનંદની પ્રાપ્તિજ થશે.

મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્યનો જન્મ ભારદ્વાજ ગોત્રના તૈત્તિરીય શાખાવાળા યજુર્વેદી શુદ્ધ અને કુલીન બ્રાહ્મણ વંશમાં થયો હતો. તેમના પૂર્વજ ભટ્ટઉપાધિધારી દક્ષિણી બ્રાહ્મણ હતા. તેમનું કુળ 'એલનાટ' નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. તેઓશ્રીના પિતાનું નામ શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટ અને માતાનું નામ યલ્લમાગારૂ હતું. એ લોકો આંધ્ર દેશમાં વ્યોમસ્થંભ પર્વતની પાસે કૃષ્ણા નદીના કિનારા ઉપર કાકરવાડ (કાકુંભકર) નામના નગરમાં રહેતા હતા. પાછળથી તેમના પૂજ્ય પિતા અગ્રહાર નામના ગામમાં આવીને રહેવા લાગ્યા.

શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટ એક વાર પત્ની સાથે તીર્થયાત્રાને નિમિત્તે કાશી આવ્યા હતા અને ત્યાંજ હનુમાનઘાટ ઉપર એક ઘર લઈને રહેવા લાગ્યા. તે સમયે કાશીમાં મહાન અસ્તવ્યસ્તતા હતી, તેથી ભટ્ટ મહોદય પોતાની પત્ની સાથે સ્વદેશ ચાલ્યા ગયા. તેમનાં પત્ની ગર્ભવતી હતાં. રસ્તામાં ચંપારણ્ય પાસે ચોડાનગર (ચતુર્ભદ્રપુર) માં મહાપ્રભુનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. પિતાએ ચંપારણથી બધી સામગ્રી લાવી પુત્રના યથાયોગ્ય જાતકર્મ વગેરે સંસ્કાર કર્યા અને પછી કાશીમાંજ આવીને રહેવા લાગ્યા. મહાપ્રભુનો જન્મ

સંવત ૧૫૩૫ (શાકે ૧૪૦૦)ના વૈશાખ* વદી ૧૧ ની રાત્રે થયો હતો. પાંચ વર્ષની ઉમરમાં પિતાએ તેમના યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર કર્યો. ત્યારથી તેઓ વેદશાસ્ત્રોનું શિક્ષણ પામવા લાગ્યા. જ્યારે તેઓ અગિયાર વર્ષના હતા, ત્યારે તેમના પૂજ્ય પિતાજી પરલોકવાસી થઈ ગયા એટલે તેઓ પોતાનાં માતા તથા કેટલાયે શિષ્યોને સાથે લઈને સ્વદેશ ગયા. આટલી નાની ઉમરમાં જ તેમણે વિદ્યાનગરની રાજસભામાં પંડિતોની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરીને વિજય મેળવ્યો અને આચાર્યની પદવી પ્રાપ્ત કરી. વિદ્યાનગરના મહારાજ તરફથી તેમનું ખૂબ સન્માન કરવામાં આવ્યું. આથી તેમની ખ્યાતિ દૂર દૂરસુધી ફેલાઈ ગઈ. પછી તેમણે પોતાના ઘણા અનુયાયીઓ સાથે વિદ્યાનગરથી કન્યાકુમારી, પંઢરપુર વગેરે સ્થાનોની યાત્રા કરી. પંઢરપુરથી તેઓ નાસિક, ત્ર્યંબક, નર્મદાતટ, ૐકારેશ્વર, માહિષ્મતી, ઉજ્જૈન, સિદ્ધવટ, ચૈદપુર, દતિયા, ગ્વાલિયર, ધોલપુર વગેરે સ્થાનોમાં પોતાના પ્રતિપક્ષીઓને હરાવતા હરાવતા અને રાજસભાઓમાં સન્માન પ્રાપ્ત કરતા કરતા મથુરા થઈને ગોકુલમાં પધાર્યા. ત્યાં તેમને ભક્તિમાર્ગ પ્રગટ કરવા [illegible]ગવાનની આજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ અને સ્વપ્નમાં ભગવાને તેમને [illegible]ક ગદ્યાત્મક મંત્રનો ઉપદેશ કર્યો. તેના દ્વારા જીવોનો [illegible]બ્રહ્મની સાથે સંબંધ કરવામાં આવે છે. અહીં થોડા શિષ્યો [illegible]મને શરણે આવ્યા અને તેઓ અહીં રહીને શાસ્ત્ર-રચના [illegible]વા લાગ્યા.

આ પછી તેમણે સમસ્ત વ્રજનાં તીર્થોની યાત્રા કરી. [illegible] તેઓ ભક્તિનો પ્રચાર કરવા [illegible] તરફ ગયા [illegible] ત્યાં ગુજરાત, કાઠિયાવાડ [illegible] અનેક પ્ર-[illegible]પ્રસિદ્ધ નગરોમાં જઈને [illegible] સાથે શાસ્ત્રા-[illegible] અને ભક્તિમાર્ગનું [illegible]ન કર્યું. ત્યાં

* ગુજરાતની ગણત્રી [illegible] જેમકે આસો વદને
ઉત્તરહિંદવાસીઓ [illegible] અનુવાદક

તેમના પાંડિત્યની સર્વત્ર ખ્યાતિ ફેલાઈ ગઈ અને હજારો સોની, ભાટિયા તથા ધનવાન-આબરૂદાર માણસો તેમના શિષ્ય થયા. ભેટ-પૂજા પણ પુષ્કળ આવવા લાગ્યાં અને ગુજરાત-કાઠિયાવાડના ભાવિક લોકોએ તેમનો ઘણો ભારે સત્કાર કર્યો. દક્ષિણની યાત્રા સમાપ્ત કરીને તેમણે ઉત્તર અને પૂર્વદિશાનાં તીર્થોની યાત્રા કરી. કુરુક્ષેત્ર, હરિદ્વાર, ઋષિકેશ, તિહરી, ગંગોત્રી, કેદારનાથ, બદ્રીનાથ વગેરે ઉત્તરનાં તીર્થોમાં થઈને પાછા ફરીને હરિદ્વાર આવી ગયા અને તેઓ નૈમિષારણ્ય વગેરે તીર્થોમાં દર્શન કરતા કરતા જગન્નાથજીનાં દર્શને ગયા. જગન્નાથજીથી દક્ષિણને રસ્તેથી મહેન્દ્રી પર્વત ઉપર પરશુરામજીનાં દર્શન કરીને પછી પોતાના ગામ અગ્રહારમાં આવી ગયા.

થોડો સમય અગ્રહારમાં રહીને આચાર્યે બીજી વાર ભારતયાત્રા કરવાનો વિચાર કર્યો. તેથી તેઓ મંગલપ્રસ્થ, વિદ્યાનગર ને લોહગઢ થઈને પંઢરપુર આવ્યા. પંઢરપુરમાં આવીને તેમણે ભગવાન વિઠ્ઠલનાથજીનાં દર્શન કર્યાં. આજ પર્યંત તેઓ દંડ, મેખલા, જટા, કૃષ્ણાજીન (કાળું મૃગચર્મ) વગેરે બધાં બ્રહ્મચારીઓનાં ચિહ્ન ધારણ કરતા હતા અને બ્રહ્મચારી વેશમાં રહેતા હતા. અહીં ભગવાને તેમને વિવાહ કરવાની આજ્ઞા આપી. તેમણે ભગવાનની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરી લીધો. ત્યાંથી પછી તેઓ ગુજરાત-કાઠિયાવાડની યાત્રા કરીને અને પોતાના શિષ્ય-સેવકોને ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરતા કરતા પુષ્કર થઈને વ્રજમાં પધાર્યા. ગોવર્ધનમાં ગોવર્ધનનાથજી (ગોપાળજી)નું પ્રાકટ્ય થયું હતું. ત્યાં તેમની સેવા-પૂજામાં તેમણે સાથ આપ્યો, અને [illegible]

[illegible]

... પછી તેઓ ... [illegible]

... રહેવા લાગ્યા. ત્યાં તેમના બીજા પુત્ર ... [illegible]

તેમના પાંડિત્યની સર્વત્ર ખ્યાતિ ફેલાઈ ગઈ અને હજારો સોની, ભાટિયા તથા ધનવાન-આબરૂદાર માણસો તેમના શિષ્ય થયા. ભેટ-પૂજા પણ પુષ્કળ આવવા લાગ્યાં અને ગુજરાત-કાઠિયાવાડના ભાવિક લોકોએ તેમનો ઘણો ભારે સત્કાર કર્યો. દક્ષિણની યાત્રા સમાપ્ત કરીને તેમણે ઉત્તર અને પૂર્વદિશાનાં તીર્થોની યાત્રા કરી. કુરુક્ષેત્ર, હરિદ્વાર, ઋષિકેશ, તિહરી, ગંગોત્રી, કેદારનાથ, બદ્રીનાથ વગેરે ઉત્તરનાં તીર્થોમાં થઈને પાછા ફરીને હરિદ્વાર આવી ગયા અને તેઓ નૈમિષારણ્ય વગેરે તીર્થોમાં દર્શન કરતા કરતા જગન્નાથજીનાં દર્શને ગયા. જગન્નાથજીથી દક્ષિણને રસ્તેથી મહેન્દ્રી પર્વત ઉપર પરશુરામજીનાં દર્શન કરીને પછી પોતાના ગામ અગ્રહારમાં આવી ગયા.

થોડો સમય અગ્રહારમાં રહીને આચાર્યે બીજી વાર ભારતયાત્રા કરવાનો વિચાર કર્યો. તેથી તેઓ મંગલપ્રસ્થ, વિદ્યાનગર ને લોહગઢ થઈને પંઢરપુર આવ્યા. પંઢરપુરમાં આવીને તેમણે ભગવાન વિઠ્ઠલનાથજીનાં દર્શન કર્યાં. આજ પર્યંત તેઓ દંડ, મેખલા, જટા, કૃષ્ણાજીન (કાળું મૃગચર્મ) વગેરે બધાં બ્રહ્મચારીઓનાં ચિહ્ન ધારણ કરતા હતા અને બ્રહ્મચારી વેશમાં રહેતા હતા. અહીં ભગવાને તેમને વિવાહ કરવાની આજ્ઞા આપી. તેમણે ભગવાનની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરી લીધો. ત્યાંથી પછી તેઓ ગુજરાત-કાઠિયાવાડની યાત્રા કરીને અને પોતાના શિષ્ય-સેવકોને ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરતા કરતા પુષ્કર થઈને વ્રજમાં પધાર્યા. ગોવર્ધનમાં ગોવર્ધનનાથજી (ગોપાળજી)નું પ્રાકટ્ય થયું હતું. ત્યાં તેમની સેવા-પૂજામાં તેમણે સાથ આપ્યો, અને [illegible] ત્યાંની સેવાનો [illegible] [illegible] ઠાકુર [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] થઈ ગયો.

ત્યાર પછી તેઓ પુનાના [illegible] આર્ટ[illegible] ત્યાં [illegible] રહેવા લાગ્યા. ત્યાં તેમના બીજા પુત્ર [illegible] શ્રી.

વિઠ્ઠલનાથજી મહારાજનો જન્મ થયો. અંતે તેમણે કાશી-માં ભાગવત રીતિ પ્રમાણે સંન્યાસ લીધો. ઘરબાર છોડીને અને શિખા, સૂત્ર, દંડ, કમંડલુ સાથે ભગવાં વસ્ત્ર પહેરીને તેઓ ભિક્ષા ઉપર નિર્વાહ કરવા લાગ્યા. તે સમયે તેમનો વૈરાગ્ય અપૂર્વ હતો. આટલી ભારે સંપત્તિ, આટલી ભારે પ્રતિષ્ઠા, સ્ત્રી, બાળકો તથા શિષ્ય–સેવકોથી તદ્દન અલગ થઇને તેઓ નિરંતર ભગવાનની અર્ચા–પૂજા અને નામસં-કીર્તનમાંજ ચોજાયલા રહેતા હતા. આ પ્રકારે પોતાના પરમ ત્યાગમય જીવન દ્વારા પોતાના શિષ્ય–પ્રશિષ્ય તથા વંશજો માટે ત્યાગનો આદર્શ બતાવતા થકા સંવત ૧૫૮૭ ના અષાઢ માસની સુદ ત્રીજને દિવસે તેઓ આ અસાર સંસારથી વિદાય થઇને ગોલોકવાસી બની ગયા.

મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્ય, ખાસ કરીને ગોકુળ, અરૈલ, ચુનાર અને કાશીમાંજ રહેતા હતા. એ ચારેય સ્થાનોમાં તેમની બેઠકો આજ સુધી હયાત છે. અને તે ‘મહાપ્રભુની બેઠક’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેમના વંશજો ‘ગોકુળનાથજી’ ગોસાંઇ કહેવાય છે. ભારતવર્ષમાં આ સંપ્રદાયના આચાર્ય સૌથી વધારે ધનવાન અને વૈભવશાળી ગણાવવામાં આવે છે. મોટા મોટા મહાજન ધનવાન શેઠીઆઓ આ કુળના સેવક તથા શિષ્ય છે. આચાર્યના બીજા પુત્ર ગોસ્વામી શ્રી-વિઠ્ઠલનાથજી મહારાજને આ સંપ્રદાયના માણસો સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણના અવતારરૂપ માને છે. તેમણે આ સંપ્રદાયનો ખૂબજ પ્રચાર કર્યો છે. તેઓ ઘણાજ તેજસ્વી, કાર્યપરાયણ તથા ધર્મમાં આસ્થા રાખનારા આચાર્ય હતા. તેમના શ્રી-ગિરિધરલાલજી, ગોવિંદલાલજી, બાળકૃષ્ણજી, ગોકુલેશજી, રઘુનાથજી, યદુનાથજી અને ઘનસ્યામલાલજી, એ સાત પુત્રો થયા. તેમની સાત ગાદીઓ હજુ પણ મોજૂદ છે. પાછળથી એમની વંશવૃદ્ધિ સારી થઇ અને તેઓ મુંબઇ, કાશી, મથુરા, ગોકુળ, નાથદ્વારા વગેરે ભિન્ન ભિન્ન સ્થા-નોમાં હજુસુધી હયાત છે. તેમના શિષ્ય–સેવકો ગોસ્વામી બાળકોને હજુસુધી ભગવદ્‌બુદ્ધિથી માને છે તથા પૂજે છે.

બતાવે છે અને કહે છે કે, પુષ્ટિ–માર્ગમાં સર્વ કર્મત્યાગ-નો નિષેધ કહેલો છે, તે તેમની ભારે ભૂલ છે. ભગવાન વલ્લભાચાર્ય બે માર્ગ બતાવે છેઃ–એક નિવૃત્તિમાર્ગ અને બીજો પ્રવૃત્તિમાર્ગ. નિવૃત્તિમાર્ગને તેઓ સર્વશ્રેષ્ઠ દર્શાવે છે, પરંતુ નિવૃત્તિમાર્ગના અધિકારી કોઇ વિરલાજ હોય છે; તેથી જ્યારે કોઈ તેનું અનુસરણ ન કરી શકે તો તે કૃષ્ણાર્પણ બુદ્ધિથી પોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મ અનુસાર શ્રીકૃષ્ણપ્રીત્યર્થેજ કર્મ કરતો રહે. બ્રહ્મચારીમાંથી ગૃહસ્થ થવું, ગૃહસ્થમાંથી વાનપ્રસ્થ અને વાનપ્રસ્થમાંથી સંન્યાસ ધારણ કરવો–એનું નામ પ્રવૃત્તિમાર્ગ છે. લોકો ભૂલથી સઘળા સંન્યાસીઓને નિવૃત્તિમાર્ગનાજ માની બેસે છે. નિવૃત્તિમાર્ગના સંન્યાસી તો તેઓજ છે કે જેઓ જ્ઞાન થતાંજ ગમે ત્યાં હોય ને ગમે તે દશામાં હોય, ત્યાંથીજ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને અને વિધિ–નિષેધની જંજાળ છોડીને અવધૂત પરમહંસ બની જાય છે. તેની ક્રિયાઓ બાળક જેવી, જડ જેવી અથવા ગાંડા જેવી થઇ જાય છે. ક્રમશઃ જ્ઞાનપૂર્વક એક પછી એક આશ્રમમાં પ્રવેશ કરતાં કરતાં સંન્યાસ ધારણ કરવો એ પ્રવૃત્તિમાર્ગ છે. ભગવાન વલ્લભાચાર્યે આ પ્રવૃત્તિમાર્ગને પોતાના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ બતાવીને લોકોને શિક્ષણ આપ્યું હતું. તેઓ નિવૃત્તિમાર્ગની સર્વશ્રેષ્ઠતાનો અસ્વીકાર કરતા નથી; પરંતુ તેના અધિકારી ઘણા ઓછા છે એમ કહે છે. તેમનાજ શબ્દોમાં સાંભળો. નીચે અમે તેમના સારભૂત સિદ્ધાંતોના પાંચ શ્લોકો ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ. પુષ્ટિસંપ્રદાયવાળા એ પાંચ શ્લોકોને ભક્તિપ્રકરણના સારરૂપ સમજે છે. આચાર્ય આજ્ઞા કરે છે–

गृहं सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्त्यक्तुं न शक्यते ।
कृष्णार्थं तत्प्रयुञ्जीत कृष्णोऽनर्थस्य मोचकः ॥

[illegible]

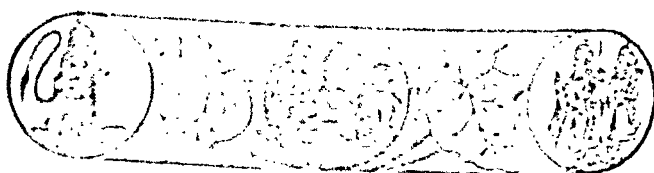
જો ઘરનો પૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરવાની શક્તિ ન હોય તો ઘરમાં રહીને બધાં કાર્યો શ્રીકૃષ્ણને નિમિત્તે-તેમના પ્રીત્યર્થેજ કરવાં. (આમ કરવાથી, કર્મ કરવાથી જે પાપ લાગે છે તે પાપ નહિ લાગે.) કેમકે શ્રીકૃષ્ણ સર્વ પ્રકારના અનર્થોનો નાશ કરનાર છે.

सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः स चेत्त्यक्तुं न शक्यते ।
सं सद्भिः सह कर्तव्यः सन्तः सङ्गस्य भेषजम् ॥

(સર્વોત્તમ સિદ્ધાંત તો એ છે કે) સંગ કોઇનો કરવોજ ન જોઇએ. બધા પ્રકારના સંગોનો એકદમ પરિત્યાગ કરવો જોઇએ. (પરંતુ અનેક જન્મોથી જીવનો સમાજમાં મળીને રહેતા આવવાનો સ્વભાવ પડી ગયો છે, તેથી) સર્વ પ્રકારના સંગોનો ત્યાગ કરવા સમર્થ ન થઇ શકે તો સજ્જન તથા સંત-મહાત્માઓનોજ સંગ કરવો જોઇએ. કેમકે સંગથી જે કામ ઉત્પન્ન થાય છે, તેની ઔષધિ સંતજ છે.

भार्यादिरनुकूलश्चेत्कारयेद्भगवत्क्रियाः ।
उदासीने स्वयं कुर्यात् प्रतिकुले गृहं त्यजेत् ॥
तत्त्यागे दूषणं नास्ति यतः विष्णुपराङ्मुखाः ।

(હવે કહે છે કે, જે ગૃહસ્થ બની ચૂક્યો છે, તેણે વ્યવહાર કરવો જોઇએ. તેને માટે કહે છે) જે સ્ત્રી પોતાના મનની પેઠે ભગવદ્‌ભક્તિપરાયણા હોય, તો તેની પાસે પણ ભગવાનની સેવા-પૂજા વગેરે કરાવવી; અને જો [illegible] આ બાબતમાં ઉદાસીન હોય (અને આજ્ઞા કરવાથીજ [illegible]વા કરવા રાજી હોય તો) તો તેની પાસે નહિ કરાવતાં તેજ કરવી. વળી જો તે ભગવત્સેવાથી વિરુદ્ધ હોય તો એકદમ ઘરનો ત્યાગ કરીને એકાંતમાંજ ભગવત્પૂજા-[illegible]અર્ચા કરવી જોઇએ. (જાકે પ્રિય ન રામ વૈદેહી, ત[illegible] [illegible]તાહિ કોટિ વૈરી સમ યદ્યપિ પરમ સનેહી.) જે વિ[illegible] [illegible]પરાઙ્‌મુખ હોય તેનો ત્યાગ કરવામાં કોઇ પણ

श्रीमद् वल्लभाचार्य अने महाप्रभु गौरांगदेव

श्रीगौरवल्लभभगवत्परायणौ महाप्रभू भक्तप्रियौ सुनायकौ।
भक्तिपरौ कृष्णकथातिगायकौ भक्तिविहीनस्य प्रसीदतां मे ॥

(प्र. द. ख.)

અર્થાત્ જે બન્નેય ભગવત્પરાયણ છે, બન્નેય પોતપોતાના ભક્તોને ઘણાજ પ્રિય છે, બન્ને શ્રી આચાર્ય મનાય છે, બન્નેય ભક્તિનિષ્ઠ છે અને બન્નેય કૃષ્ણકથાગાન કરવામાં ઘણાજ કુશળ છે—એવા મહાપ્રભુ ગૌરાંગદેવ અને મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્ય મુજ ભક્તિવિહીન મનુષ્ય ઉપર પ્રસન્ન થાઓ.

મહાપ્રભુ ગૌરાંગદેવ પોતાના સુમધુર સંકીર્તન અને ઉદ્દંડ નૃત્યથી પ્રયાગવાસી નરનારીઓને પાવન અને પ્રસન્ન કરતા થકા થોડોક સમય ત્રિવેણીના તટની પાસેજ રહ્યા. ત્યાં જ્યારે ખૂબ ભીડ થવા લાગી, ત્યારે તેઓ એકાંતમાં રહેવાની ઇચ્છાથી દારાગંજની પાસે દશાશ્વમેધ ઘાટની પાસે આવીને રહેવા લાગ્યા. પ્રભુની કીર્તિ પ્રયાગના લગભગ બધા પ્રતિષ્ઠિત પંડિતો અને ધનવાન—આબરૂદાર સજ્જનોના કાનો સુધી પહોંચી ગઈ હતી; તેથી ઘણા લોકો પ્રભુનાં દર્શન અને સંકીર્તન જોવાની ઇચ્છાથી તેમની પાસે આવવા લાગ્યા. ભગવાન વલ્લભાચાર્યે પણ મહાપ્રભુની પ્રશંસા સાંભળી કે, એક ગૌડ દેશના યુવક સંન્યાસી પોતાના ભક્તિભાવમય સંકીર્તન અને નૃત્યથી પ્રેક્ષકોનાં મન ચુંબકન પેઠે પોતાની તરફ આકર્ષી લે છે, ત્યારે

ભક્તિભાવની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

આ પછી આચાર્યે મહાપ્રભુને પોતાને ઘેર પધારીને ભિક્ષા કરવાની પ્રાર્થના કરી. પ્રભુએ પોતાના બધા સાથીઓ સાથે આચાર્યનું નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું અને તેઓ પોતાના બધા ભક્તોને સાથે લઇને આચાર્યના વાસસ્થાન અરૈલ તરફ ચાલ્યા. યમુનાજી પાર કરીને અરૈલ જવું પડે છે, તેથી શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ તેજ સમયે એક સુંદર નૌકા મંગાવી અને તેના ઉપર પ્રભુના બધા ભક્તો સાથે પ્રભુને બેસાડીને પોતે એક બાજુ બેસી ગયા. શ્રીયમુનાજીના વાદળ જેવા શ્યામ રંગવાળા સુંદર જળને જોતાંજ ભાવાવેશમાં આવીને નૌકા ઉપર જ પ્રભુ નૃત્ય કરવા લાગ્યા. નૌકા ડગમગવા લાગી, બધા ભક્તો ભયભીત થઇ ગયા; પરંતુ મહાપ્રભુ પોતાના ભાવનું સંવરણ કરવા અશક્ત નીવડ્યા; તેઓ નૃત્ય કરતા કરતા પ્રેમમાં ઉન્મત્ત થઇને એકદમ યમુનાજીની વચ્ચે સખ્ત પ્રવાહમાં કૂદી પડ્યા. નાવમાં ચારે બાજુએ હાહાકાર મચી ગયો. મહાપ્રભુનું સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળું શરીર યમુનાજીના નીલા રંગના જળમાં ઉછળતું અને ડૂબતું ઘણું જ સુંદર દેખાવા લાગ્યું. મહાપ્રભુ યમુનાજીના પ્રવાહમાં વહેવા લાગ્યા. તેજ સમયે નાવિક જળમાં કૂદી પડ્યા અને પ્રભુને કોઈ પણ પ્રકારે પકડીને નાવમાં ચડાવી દીધા તથા તેઓ સઘળા પેલે પાર અરૈલ જઇ પહોંચ્યા.

આચાર્યના શિષ્ય, સેવક તથા ગ્રામવાસીઓએ મહાપ્રભુનું ઘણું જ સ્વાગત-સન્માન કર્યું. આચાર્યે એક સદ્ગૃહસ્થની પેઠે ઘણી જ શ્રદ્ધાપૂર્વક મહાપ્રભુનું પૂજન કર્યું અને તેમને પ્રેમપૂર્વક ભિક્ષા કરાવી. પ્રભુએ ભિક્ષા કરી લીધા પછી મહાપ્રભુનો ઉચ્છિષ્ટ મહાપ્રસાદ બીજા બધા સાથી ભક્તોએ ખાધો. બધાને ભોજન કરાવ્યા પછી આચાર્ય મહાપ્રભુની પાસે ગયા અને અતિથિસેવાનું મહત્ત્વ દર્શાવવા માટે તેઓ પ્રભુના ચરણ દબાવવા તૈયાર થયા. મહાપ્રભુ

પ્રભુનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરીને તેઓ એક બાજુ બેસી ગયા. પ્રભુએ તેમનો પરિચય પામ્યા પછી તેમને કહ્યું કે "સાંભળ્યું છે કે આપ સુપ્રસિદ્ધ કવિ છો. ખરી રીતે તો એજ કાવ્યને કાવ્ય કહી શકાય છે કે જેમાં શ્રીકૃષ્ણની લીલા અને ગુણોનું વર્ણન હોય. આપ કોઈ આપનો રચેલો શ્રીકૃષ્ણ વિષેનો શ્લોક સંભળાવો."

બન્ને હાથ જોડીને ઘણીજ દીનતાપૂર્વક એ ઉપાધ્યાય કવિએ કહ્યું કે "પ્રભો ! કવિતા હું શું જાણું? અમસ્તોજ આમ તેમ પદો બનાવી લઉં છું. શ્રીકૃષ્ણની લીલા તો અવર્ણનીય છે, તેમના બધા ગુણ અચિંત્ય છે, તેનું હું માયા-મોહમાં ફસાયેલો અજ્ઞાની જીવ વર્ણનજ શું કરી શકું? એક પદ છે, શી ખબર કે તે આપને પસંદ પડશે કે નહિ."

પ્રભુએ જલદીથી કહ્યું: "આપના ઉપર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની કૃપા છે. ત્યારે તો આટલી મહાન્ પ્રતિભા હોવા છતાં આપ આટલા વિનમ્ર છો. સંભળાવો, આપ જે કંઈ સંભળાવશો તે અમૃતતુલ્યજ હશે."

પ્રભુના કહ્યાથી મહામહિમાવાન ઉપાધ્યાય કવિ પોતાના કોકિલકૂજિત કમનીય કંઠથી શ્રીકૃષ્ણના પિતા નંદજીની સ્તુતિ સંબંધી આ પ્રેમમય પદ્યનું સુંદર સ્વરે ગાયન કરવા લાગ્યા–

श्रुतिमपरे स्मृतिमितरे भारतमन्ये भजन्तु भवभीताः ।
अहमिह नन्दं वन्दे यस्यालिन्दे परं ब्रह्म ॥

અર્થાત્ ભવસાગરથી ભયભીત થયેલા ઘણા પુરુષો શ્રુતિનું શરણ લે છે, ઘણા સ્મૃતિઓનો આશ્રય લે છે અને ઘણા મહાભારત દ્વારાજ એ ભયથી બચવા ઇચ્છે છે. એ લોકો એમ કરે છે તો ભલે કરે, પરંતુ હું તો એ મહાભાગ્યવાન્ શ્રીનંદ પિતાનાં ચરણોમાંજ પ્રણામ કરું છું, કે જેમના બારણા આગળ સાક્ષાત્ સનાતન પૂર્ણ બ્રહ્મજ . ફરે છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] કોઈ કરે છે।

પંડિતપ્રવર શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયનો આ પ્રથમ પ્રસં-
ગ એક વખત [illegible] તેમને કંઈક
એક પૂછવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું કે "પંડિતજી! આપની પ્રખર
બુદ્ધિની પ્રશંસા સાંભળી છે અનેક યુક્તિઓ પર વાત
છે. હું આપને પૂછવા ઇચ્છું છું કે, આપ બધાં રૂપોમાં
સર્વોત્તમ રૂપ કયું માનો છો?"

ઉપાધ્યાયે કહ્યું કે "પ્રભો! માંગલિકી—સ્યાદ્વાદ
ની સ્યાદ્ સમની સુંદર શરૂઆતને હું સર્વોત્તમ માનું છું."

પ્રભુએ ફરીથી પૂછ્યું "ઠીક, વ્યાખ્યાનો-
એક વ્યાખ્યાન કોને માનો છો?"

ઉપાધ્યાયે કહ્યું: "મથુરાની મધુપુરીના માધુર્ય સામે બીજી પુરીઓ ફિક્કી પડી જાય છે, તેથી મધુપુરીજ સર્વશ્રેષ્ઠ વાસસ્થાન છે."

પ્રભુએ પૂછ્યું:–"એ તો ઠીક છે, પરંતુ ભગવાનની બાલ, પૌગંડ અને કિશોર–એ અવસ્થાઓમાંથી કઇ અવસ્થાને આપ સર્વશ્રેષ્ઠ સમજો છો?"

ઉપાધ્યાયે ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું: "પ્રભો! આ તે કોઇ પૂછવાની વાત છે? એ કાળિયાની સુંદર કૌમાર અવસ્થાજ પરમધ્યેય અને સર્વશ્રેષ્ઠ છે. તેના ધ્યાનથી મન આનંદ-સાગરમાં ઉન્મત્ત થઇને વિહાર કરી શકે છે."

પ્રભુએ અત્યંત પ્રસન્ન થઇને પૂછ્યું: "બસ, એક વાત બીજી કહો. રસોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ રસ કયો સમજો છો?"

અત્યંત દીનતાપૂર્વક ઉપાધ્યાય કહેવા લાગ્યા: "પ્રભો! એ કહેવાની વાત નથી, એ તો અનુભવગમ્ય વિષય છે. ભલા, શૃંગાર આગળ સર્વશ્રેષ્ઠ અને સર્વસંમત રસ બીજો હોઇજ કયો શકે? બીજા રસ તો નામનાજ છે. વાસ્તવમાં જેને રસ કહે છે, તે તો આદિરસ શૃંગારરસજ છે." આ ઉત્તરો સાંભળીને પ્રભુ પ્રેમમાં ઉન્મત્ત થઇને ઉંચે ઉંચે કૂદવા લાગ્યા અને ઉછળતાં ઉછળતાં ઉપાધ્યાયનું આલિંગન કરતા તેઓ શ્રીમાન માધવેન્દ્રપુરી મહારાજના આ શ્લોકને બોલવા લાગ્યા–

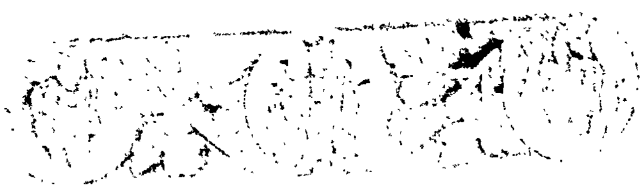
श्याममेव परं रूपं पुरी मधुपुरी वरा।
वयः कैशोरकं ध्येयमाद्य एव परो रसः॥

અર્થાત્ રૂપોમાં શ્યામ રૂપજ સર્વશ્રેષ્ઠ રૂપ છે, પુરીઓમાં મધુપુરી (મથુરા)જ સર્વશ્રેષ્ઠ પુરી છે, ધ્યાન કરવા વસ્તુઓમાં શ્રીકૃષ્ણની કિશોરાવસ્થાજ સર્વોત્તમ છે અને રસોમાં શૃંગાર રસ એજ સર્વોત્કૃષ્ટ રસ છે.

આ પ્રકારે પ્રભુ અને ઉપાધ્યાયના પ્રશ્નોત્તરો સાંભળીને હાજર રહેલા બધા પુરુષોને ઘણોજ આનંદ થયો. સાયંકાળ થવા આવ્યો હતો. પ્રભુએ આચાર્ય પાસે પાછા ફરવાની રજા માગી. આગી ગ્રામવાસી બીજા બ્રાહ્મણો પણ તેમને નિમંત્રણનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા. ત્યારે આચાર્યે કહ્યું: "ભાઈ! એમને અહીં રાખવા હું ઉચિત માનતો નથી. એઓ પ્રેમમાં લવલીન થઇને યમુનાજીમાં કૂદી પડે છે. અહીંથી યમુનાજીનાં હમેશાં દર્શન થયા કરે છે, તેથી હું ત્યાંથી એમને લઇ આવ્યો છું, ત્યાં પહોંચાડી આવીશ, પછી જેની ઈચ્છા હોય તે તેમને લઈ આવે."

આચાર્યની વાત સાંભળીને બધા ચૂપ થઇ ગયા. આચાર્યે પોતાનાં સ્ત્રી, બાળકો તથા પરિવારનાં સઘળાં માણસો સાથે ચૈતન્યદેવને વંદન કર્યાં અને તેમને નાવ પર બેસાડીને દશાશ્વમેધ ઘાટે પહોંચાડી આવ્યા.

રૂપની વિદાય અને પ્રભુનું કાશી પ્રયાણ

यः प्रागेव प्रियगुणगणैर्गाढबद्धोऽपि मुक्तो
गेहाध्यासाद्रस इव परो मूर्त एवाप्यमूर्तः ।
प्रेमालापैर्दृढतरपरिष्वङ्गरङ्गैः प्रयागे
तं श्रीरूपं समम् अनुपमेनानुजग्राह देवः ॥
(ચૈતન્ય ચન્દ્રોદય નાટક ૯-૨૯.)

અર્થાત્ જે પહેલેથીજ પ્રભુના પ્રિય ગુણો દ્વારા બંધાઇને ઘરબાર, કુટુંબપરિવારનાં બંધનોથી મુક્ત થઈ ચૂક્યા હતા, તે રૂપ અને તેમના નાના ભાઇ અનૂપના પર સ્વયં રસતુલ્ય અમૂર્ત હોવા છતાં પણ એ શ્રીગૌરાંગદેવે શ્રેષ્ઠ મૂર્તિ ધારણ કરીને પ્રયાગક્ષેત્રમાં પ્રેમાલાપ અને અનેકાનેક આલિંગનો દ્વારા પરમ અનુગ્રહ કર્યો.

પ્રયાગમાં પોતાના ભાઇ અનૂપની સાથે શ્રી રૂપ દશ દિવસો સુધી પ્રભુનાં ચરણકમળો પાસે રહ્યા. એ વિદ્વાન, ભાવિક, મેધાવી અને આસ્તિક હતા અને પ્રેમાવતાર ચૈતન્યદેવના પરમ કૃપાપાત્ર હતા. પછી ભલા, તેમનું કલ્યાણ થવામાં સંદેહજ શો રહે? તેઓ તો પહેલેથીજ કલ્યાણસ્વરૂપ હતા. એક વાર જેના ઉપર ગુરુજનોની કૃપા થઇ ચૂકી છે, તે પછી આ નશ્વર જગતના ક્ષણિક અને અનિત્ય ભોગોમાં સુખનો અનુભવ કરીજ કેમ કરીને શકે? હંસ થઇ ગયા પછી તે કાગડાના ભોજનનો સ્પર્શ કેમ કરે? કૃપાથી શું થઇ શકતું નથી? જો સદ્ગુરુની એક વાર

[illegible]

[illegible] મંગળાચરણમાં કહ્યું છે કે:—

हृदि यस्य प्रेरणया प्रवर्तितोऽहं वराकरूपोऽपि ।
तस्य हरेः पदकमलं वन्दे चैतन्यदेवस्य ॥

([illegible])

અર્થાત્ જેમણે સામાન્ય [illegible] હૃદયમાં ભક્તિગ્રંથ લખવાની પ્રેરણા કરી તેવા શ્રી હરિરૂપ શ્રી ચૈતન્યનાં ચરણકમળોને હું વંદન કરું છું.

એ દશ દિવસોમાં પ્રયાગમાં રહીને શિક્ષાણી-પ્રખર બુદ્ધિશાળી શ્રી રૂપે પ્રભુ પાસે ભક્તિના પ્રચાર મૂળ રહસ્ય-ને સમજી લીધું અને તેનું તેમણે તેમના અનેક ગ્રંથોમાં વર્ણન કરેલું છે.

મહાપ્રભુ એમના હૃદયની સાચી લગનીને જાણતા હતા, તેથી તેમને વૈરાગ્યનો ઉપદેશ આપતાં કહેવા લાગ્યા: " રૂપ ! જુઓ, આ સંસાર વિષયભોગોમાં કેવો પાગલ બનેલો છે ! પદ, પ્રતિષ્ઠા, પૈસા, પુત્ર, પરિવાર તથા પ્રિય પદાર્થોની પ્રાપ્તિની ચિંતામાંજ આ અમૂલ્ય જીવન નકામું થઇ જાય છે. કામિની, કાંચન અને કીર્તિ, એ ત્રણે દોર-ડાંએજ જીવને કસીને બાંધી રાખ્યો છે; તેથી તે સહેજ પણ આમતેમ હાલી ચાલી શકતો નથી. ભગવાનની પ્રાપ્તિ-નો માર્ગ આ ત્રણેથી બીજીજ બાજુએ છે. પુરુષ એ ત્રણે-નો જ્યારે મનથી ત્યાગ કરી દે છે, ત્યારે તો તે એ માર્ગ તરફ જવાનો અધિકારી બને છે. જેને એ ત્રણેમાં સુખનો અનુભવ થાય છે, તેનામાં ભક્તિ કેવી ? પ્રભુપ્રેમ કેવો ? તે તો પ્રભુની બાબતમાં વાતો કરવાનો તો શું પણ એક શબ્દ કહેવાનો પણ અધિકારી નથી. જે પોતેજ બંધાયેલો પડ્યો છે, તેણે વગર જોયેલા માર્ગનું વર્ણન કરવું એ કેવળ વિનોદજ છે. ચાખ્યા વિના કોઇ અમૃતનો સ્વાદ બતાવી શકે છે ? ચાખ્યા પછી પણ બરાબર કહી શકાય નહિ, તો પછી સાંભળીને તો કોઈ કહીજ શું શકે ?

" રૂપ! તમે વિચારો તો ખરા કે, જે સ્ત્રીની પાછળ સંસાર પાગલ થઈ રહ્યો છે, તે વાસ્તવમાં શું છે ? એ પંચ ભૂતોનીજ એક પૂતળી છે. કોઇ સુંદરમાં સુંદર સ્ત્રીને એકાંતમાં જ્યારે તેને સંગ્રહણીનો રોગ થઇ ગયો હોય અને તેની પાસે સેવા કરનાર કોઇ પણ માણસ ન હોય એવી હાલતમાં જુઓ, તો તમને જણાશે કે તેનું આખું શરીર દુર્ગંધમય છે, તેનાં વસ્ત્રોને અડકવાનું પણ મન નહિ થાય. તેના નાકમાંથી અત્યંત લીંટ નીકળતું હશે. નિરંતર શૌચ જવાથી તેનું ગુલાબ જેવું મોં નિસ્તેજ થઇને પીળું પડી ગયું હશે, આંખો ઉંડી ઉતરી ગઇ હશે, સ્તન ઢીલા અને ખરાબ થઇ ગયા હશે, આંખોની બન્ને બાજુએ મેલ ભરાઇ રહ્યો હશે, પેટ સંકોચાઇને પીઠ ભેગું થઇ ... હશે, મૂત્ર અને વિષ્ઠાથી તેની જાંઘો ખરડાઇ ગઇ

રહે, તેના નરક જેવાજ અપાર ભાગમાં રહી, નવ મહીના પછી અધા રહે. મુત્રમાંથી બાળકો ઉત્તી રહે અને નાડી-ઓમાં ઉઠી વેદના અને ફરતા ભાગી થઈ રહે. ત્યારથી આઠ દિવસ પહેલાં તેનો પતિ તેને સર્વસ્વ સમજીને તેના આલિંગનમાં મહાનમાં મહાન સુખનો અનુભવ કરતો રહે, તેજ ભાવી દશામાં તેનું આલિંગન કરવાનું તો દૂર રહ્યું, પરંતુ પાસે પણ કોઈ ફરકતો નથી. જો રૂપ આટલું બધું વિકૃત થઈ શકે છે, જેનું સૌન્દર્ય પેટમાં ભરેલા દુર્ગંધ-યુક્ત મળનાજ નીકળી જવાથીજ ક્ષણ વારમાં નાબુદ થઈ શકે છે, તેમાં સુખની શોધ કરવી અને તેનેજ જીવનનું પરમ સુખ સમજીને તેની પ્રાપ્તિને માટે પાગલ થવું એ કેટલી ભારી મૂર્ખાઈ છે! અરે, આ પંચભૂતના બનેલા અને નવ છિદ્રોવાળા મળમૂત્રથી ભરેલા શરીરમાં સુખ ક્યાંથી? શાંતિ ક્યાંથી? સૌન્દર્ય અને આનંદ ક્યાંથી? તે તો એ બ્રહ્માનંદના આનંદની છાયાજ હતી, તે વિકૃત થવાથી કુરૂપતાને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. છાયાને છોડીને અસલી આનંદને શોધો, તમને શાંતિ મળશે.

"રૂપ! આજ હાલ કાંચનના છે. પૃથ્વીનું નામ વસુંધરા છે. વસુ રત્નોને કહે છે. આ પૃથ્વીમાં અસંખ્ય રત્નો ભર્યાં પડ્યાં છે. આ પૃથ્વીમાં સાત દ્વીપ અને સાત સમુદ્ર છે. સમુદ્રોમાં અસંખ્ય રત્નો પડ્યાં છે, પરંતુ સાત દ્વીપવાળી પૃથ્વીનું આધિપત્ય પામવા છતાં પણ મનુષ્યને શાંતિ મળતી નથી, તે ત્રણે લોકોનું સ્વામીત્વ ઇચ્છે છે, ત્રિલોકેશ થયા પછી ચૌદ ભુવનોના આધિપત્યની ઈચ્છા રાખે છે. સમસ્ત બ્રહ્માંડનું સ્વામીત્વ મેળવ્યા પછી પણ શાંતિ નથી, તો દશ-વીશ ગામ યા હજાર-પાંચસો ગામનું આધિપત્ય યા સ્વામિત્વ મેળવીને જે પોતાને સુખી ગ ઇચ્છે છે, તે કેટલો મોટો મૂર્ખ છે! તમે ધ્યાનપૂર્વક સોનામાં અને માટીમાં શો ભેદ છે? જેમ પૃથ્વીમાં માટી, પીળી, લીલી અને કાળી માટી સ્થાનભે છે, તેજ પ્રમાણે સોનું-ચાંદી પણ પીળી અને ર

[illegible] હવે એમાં સુવર્ણનો [illegible] કરી શકતો છે [illegible] તેને શ્રેષ્ઠ માનાયું છે અને [illegible] તેની પ્રાપ્તિ માટે પાગલ બનીને પ્રયાસ કરો [illegible] તમારાથી જુદું અસ્તિત્વ નથી. છાયા તમારા શરીરનીજ છે, જો તમે જન્મભર એ છાયાને પકડતા દોડો, તો [illegible] પણ પ્રયાસ ભલેને કરો, પણ છાયા કદી પણ તમારા હાથમાં નહિ આવે. ભલા, પાછળ દોડવાથી તે કદી છાયા પકડી શકાય! છાયાનું અસ્તિત્વ તો તમે જુદું માની લીધું છે. જ્યારે તમે છાયાને પોતાનીજ સમજી [illegible] ભાગો, તો પાછી તે તમારો પીછો પકડશે. તમને છોડીને તે જઇજ ક્યાં શકે છે! મારી વાત સમજ્યા?"

રૂપે ધીરેથી કહ્યું: "હા, પ્રભો! કંઇક કંઇક સમજ્યો. એજ કે, વાસ્તવમાં સોનામાં નથી તો શ્રેષ્ઠતા કે નથી તો માટીમાં કનિષ્ઠતા. શ્રેષ્ઠતા અને કનિષ્ઠતા એ આપણાજ હૃદયમાં છે. જેને જ્યારે ઇચ્છીએ ત્યારે નાનું માનીએ અને જ્યારે માનવા ઇચ્છીએ ત્યારે મોટું માનીએ."

પ્રભુએ કહ્યું: "હા, ઠીક છે. ઠીક, એને આમ સમજો. જેમ તમે અત્યાર સુધી રૂપિયાનેજ શ્રેષ્ઠ માનતા હતા, તેનીજ પ્રાપ્તિ માટે તમે હુસેનશાહના દરબારમાં રહેતા હતા. હુસેનશાહ જાતિનો યવન હતો, તમે બ્રાહ્મણ હતા. તે સ્વામીદ્રોહી કૃતઘ્ન હતો, તમે ધર્મપૂર્વક જીવન ગાળનારા હતા. તે મૂર્ખ હતો, તમે પંડિત હતા. તે પ્રમાદી હતો, તમે જાગ્રત હતા. તે અધર્મી હતો, તમે ધર્માત્મા હતા. બધી વાતોમાં તે તમારાથી હલકો હતો, તમે તેનાથી શ્રેષ્ઠ હતા. પરંતુ તમે તેના જેટલા સંપત્તિશાળી ન હોતા ત્યાં સુધી તમે ધન–સંપત્તિનેજ સર્વશ્રેષ્ઠ સુખનું સાધન સમજતા હતા. તેથી તમારી કુલીનતા, વિદ્વત્તા, ધાર્મિકતા, જાગૃતિ વગેરે બધાને તુચ્છ સમજીને એ મૂર્ખની આગળ સદા થરથર કાંપતા કાંપતા ડરતા ઉભા રહેતા હતા. હવે તમને જ્યારે ખબર પડી ગઇ છે કે, ધનસંપત્તિમાં સાચું સુખ નથી, ત્યારે જે ધનસંપત્તિ તમે પરસેવા-

ને બદલે લોહી વહાવીને પેદા કરી હતી, તેને ભક્તિમાર્ગ-માં પ્રવેશ કરતાંજ માટીની પેઠે લૂંટાવીને ચાલ્યા આવ્યા. કેમ બરાબર છે ને ?"

ધીરેથી રૂપજીએ કહ્યું: "હા, પ્રભો ! એ રૂપિયા મને ભાર જેવા જણાતા હતા. એક દિવસમાંજ ગમે તેમ કરીને મેં તે લૂંટાવી-ઉડાવી દઈને કોઇ ને કોઈ રીતે મેં મારો પિંડ છોડાવ્યો."

પ્રભુએ તેજ સ્વરમાં શ્રી રૂપજીના હાથને પોતાના હાથમાં લઈને કહ્યું: "ઠીક, તો હવે તમેજ વિચારો કે રૂપિયામાં મોટાપણું છે ? હુસેનશાહથી તમે ડરતા નહોતા. રખેને ક્યાંક તમારી રૂપિયાની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન આવી જાય એ વાતથી તમે ડરતા હતા. હવે જ્યારે તમને ધન-સંપત્તિની તુચ્છતાનું જ્ઞાન થઇ ગયું છે, ત્યારે એક હુસેન-શાહ તો શું, પરંતુ લાખ હુસેનશાહો આવે તોપણ તમે એનાથી ડરશો નહિ. કેમકે જે કારણે તમે ડરતા હતા, તે કારણ તો નાશ પામી ગયું છે. જે પ્રકારે વિષવલ્લીને ઉખાડી નાખ્યા પછી તેના ઉપર લાગતાં દુઃખદાયી ફળોથી લોકોને મરણનો ભય રહેતો નથી, તેજ પ્રમાણે હૃદયમાંથી ધન-સંપત્તિની શ્રેષ્ઠતા કાઢી નાખ્યા પછી કોઇની આગળ દીન થવું કે ગભરાવું પડતું નથી. જ્યાંસુધી આપણે લોકો-ને ગુણોને ખાતર મોટા નહિ માનતાં ધન હોવાને લીધે મોટા માણસ માનીએ છીએ અને એજ કારણે ધનવાનો-નો આદર કરીએ છીએ, ત્યાં સુધી સમજો કે, ધનને સુખનું સાધન સમજવાની આસુરી વૃત્તિ અમારા હૃદયમાં હયાત છે. જેની દૃષ્ટિમાં ધનનું કોઇ ખાસ મહત્ત્વ નથી, જે ધનને પણ પૃથ્વીનો એક વિકાર સમજે છે તે કોઇની આગળ શા માટે વિનવણીઓ કરે ? તેની દૃષ્ટિમાં ધનવાન-ગ બધા સરખા છે. ધનની તૃષ્ણાજ ગરીબ-અમીરનો ભે પેદા કરે છે. જ્યારે હૃદયમાં કોઇની પાસે કંઈ ઈચ્છાજ નથી, તો જેવો ધનવાન તેવોજ ગરી

'मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः।'

આજ દશા કીર્તિની છે. કીર્તિ પણ ધનની પેઠે અનિત્ય અને તુચ્છજ છે. વાસ્તવમાં તો તેને ધનનુંજ અંગ માનવું જોઇએ. ધન અને કીર્તિ પ્રયત્ન કરવાથી થોડીજ મળે છે! એ તો પૂર્વજન્મોનાં કર્મો અનુસાર પ્રાપ્ત થાય છે. જડભરતની માફક અસંખ્ય જ્ઞાનીઓ ગાંડાઓની પેઠે જીવન ગાળીને મુક્ત થઈ ગયા હશે, તેમનું નામ કોઇ નથી જાણતું. જડભરતના ભાગ્યમાંજ અવધૂતપણાનો આદર્શ ઉપસ્થિત કરવાની કીર્તિ લખાયેલી હતી. ઘણા ધનવાનો તદ્દન મૂર્ખ હોય છે, સારા સારા વિદ્વાનો ધનને માટે પ્રયત્ન કર્યા કરે છે; પણ તેમને એટલું ધન પ્રાપ્ત થતું નથી. ત્યારે તો કહ્યું છે કેઃ-

भाग्यं फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम्।

અર્થાત્ સર્વત્ર ભાગ્યજ ફળીભૂત થાય છે. વિદ્યા કે પુરુષાર્થથીજ સર્વ કંઇ થઈ જતું નથી. જ્યારે ધન તથા કીર્તિ આપણને ભાગ્ય પ્રમાણેજ પ્રાપ્ત થશે, તો કીર્તિને માટે પ્રયત્ન કરવો એ મૂર્ખતા છે. કીર્તિની ઇચ્છા કરીને [illegible] એક નવા પાપની બીજી સૃષ્ટિ કરીએ છીએ, તેથી જેઓ કીર્તિને માટે પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ મૂર્ખ છે. [illegible] ભૂતનાથમાં અનેક બ્રહ્માંડોનું આવિ- [illegible] અસંખ્ય બ્રહ્માઓ ઉત્પન્ન થવા અને [illegible] કોઈ નામ પણ જાણતું નથી; ત્યારે [illegible] કીર્તિ અમર બનાવવા માટે [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] વગેરે [illegible] છે, અને [illegible] આત્માઓ
[illegible] હોય છે, [illegible] વગેરે ઘણુ અને
આવે છે. [illegible] પણ [illegible], [illegible] મનુષ્યોમાં
વધુ હોય છે, તેમાં પણ મનુષ્ય હોય છે, વિદ્વાનોમાં પ·
ધનવાન અને આબરૂદારોમાં પણ વિદ્વાન, [illegible] સદાચ
શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા હોય છે અને તેમાં પણ બીજ
પોતાના જીવનમાં આચરનાર હોય છે. અને તે
માંથી પણ જેને આત્મજ્ઞાન થઈ ગયું છે તે
જ્ઞાનીઓમાં પણ જે મુક્ત થઈ ગયો છે તે
મુક્તોથી પણ સર્વોત્તમ શ્રીકૃષ્ણભગવાન છે.

[illegible] કૃષ્ણભક્તિ છે, તેનાથી ભિન્ન બીજી કોઈ સિદ્ધિ હોતી નથી. સિદ્ધપણાની એ પરાકાષ્ઠા છે." જેમકે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે

मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।
सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ॥
(६-१४-५)

રાજા પરીક્ષિત શુકદેવજીને પ્રશ્ન કરતાં કરતાં કહે છે કે "હે મહામુને! મુક્ત થયેલા સિદ્ધોમાં પણ નારાયણનો ભક્ત દુર્લભ છે અને એ કરોડો ભક્તોમાં પણ શાંત હૃદયવાળો ભક્ત તો ઘણોજ દુર્લભ છે."

સંસારમાં પ્રયત્ન કરવાથી ગમે તો સર્વ કંઇ પ્રાપ્ત થઈ શકે; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણભક્તિ પ્રાપ્ત થવી ઘણીજ દુર્લભ છે. બસ, ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો એકજ ઉપાય છે. સર્વ જગાએ, સર્વ અવસ્થાઓ અને સર્વ કાળમાં શ્રીહરિનાંજ નામોનું સંકીર્તન કરતા રહેવું. શ્રવણ-કીર્તન એજ પ્રભુ-પ્રેમની પ્રાપ્તિનો મુખ્ય ઉપાય છે, અને બધા ઉપાય તથા આશ્રયોનો પરિત્યાગ કરીને શ્રીહરિનુંજ શરણ લેવું જોઇએ. સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને કેવળ તેમનુંજ ચિંતન-સ્મરણ કરતા રહેવું જોઇએ. હું તમને ભગવત્કૃપા અને અહૈતુકી નિષ્કામ ભક્તિની એક મોટી ઓળખાણ બતાવું છું, તેથી તમે સમજી જશો કે, ભગવાનની ભક્તિ કેમ કરીને કરવી જોઇએ. જેમકે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ભગવાન કપિલદેવે પોતેજ કહ્યું છે કે—

मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये ।
मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ ॥
(૩-૨૯-૧૧)

પ્રાણીમાત્રની હૃદયરૂપી ગુફામાં રહેનારા મુજ સર્વાન્તર્યામી ઈશ્વરની ભક્તવત્સલતા વગેરે ગુણોના શ્રવણમાત્રથીજ જેમ કોઈ પણ પ્રકારની અટકાયત વિના ગંગાજીનો પ્રવાહ સમુદ્ર તરફ વહ્યા કરે છે, તેજ પ્રમાણે તેના

મનની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાજ વહેતી રહે તો બહુ સારું છે, તેને લૌકિક અથવા અહૈતુકી ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે. તે પ્રાપ્ત થયા પછી શ્રીકૃષ્ણ બિલકુલ દૂર નથી રહેતા. તેઓ તો આવીને બાળને વળગી પડે છે. એ તો તેમની ભક્ત-વત્સલતા છે.

આરંભમાં સાધન-ભક્તિ થાય છે, સાધનભક્તિથી રતિભક્તિ થાય છે અને રતિભક્તિથી પછી શુદ્ધ ભક્તિ યા પ્રેમરૂપ ભક્તિ થાય છે. રતિભક્તિના પાંચ ભેદ શાસ્ત્રોમાં બતાવેલા છે. તેમનાં નામ (૧) શાંતરતિ, (૨) દાસ્યરતિ, (૩) સખ્યરતિ, (૪) વાત્સલ્યરતિ અને (૫) મધુરરતિ—આ પ્રકારે છે. શાંતરસના ઉપાસકોમાં ઉદાહરણસ્વરૂપ શુકદેવ અને જનકજીનાં નામ લઈ શકાય. દાસ્ય રસના ઉપાસક અનેક ભક્ત છે. વ્રજના ગોપબાળો તથા અર્જુન વગેરે સખ્યરતિનાં દૃષ્ટાંત છે. નંદ, યશોદા, દેવકી અને વાસુદેવ વગેરેને વાત્સલ્યપ્રેમના ઉપાસક સમજો. મધુર રસની ઉપાસનામાં વ્રજની ગોપીઓજ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે. રુક્મિણી વગેરે દ્વારકાની રાણીઓ તથા લક્ષ્મી વગેરે તેના દૃષ્ટાંતરૂપ છે. શાંત રસમાં પોતાને નાના માનવાની ભાવના છે. દાસ્યમાં પોતાને નાના માનીને વિવિધ પ્રકારે પોતાના સેવ્યની સેવા-ચાકરી કરવાની ઇચ્છા થાય છે. સખ્યરતિનો ઉપાસક પોતાને નાનો પણ માને છે અને સેવા પણ કરે છે; પરંતુ ઉપાસ્ય સમક્ષ નિઃસંકોચપણે વર્તન કરે છે. તે શાંત અને દાસ્યના ઉપાસકોની પેઠે ડરતો રહેતો નથી. વાત્સલ્યરૂપનો ઉપાસક મનમાં ને મનમાં પોતાના વહાલાને શ્રેષ્ઠજ સમજે છે, પણ ઉપરથી વ્યક્ત કરતો નથી. તે સેવા પણ કરે છે, અને નિઃસંકોચ પણ રહે છે; પરંતુ તેમાં એ ત્રણે ઉપાસકો કરતાં પોતાના સેવ્ય પ્રત્યે એક સ્વાભાવિક મમતા પણ હોય છે, એજ આ રસમાં વિશેષતા છે. કાન્તાભાવમાં એ પાંચેય ખાખતો છે. સેવ્યને મનથી મોટો પણ માને છે, સેવા કરવાની પણ ઉત્કટ ઇચ્છા રહે છે, તેની આગળ કોઈ પ્રકારનો સંકોચ પણ નથી હોતો. ઘણી

ગાઢ મમતા પણ હોય છે અને પોતાના શરીર તથા શરીની સમસ્ત ક્રિયા અને ચેષ્ટાઓ પણ વહાલાનેજ સમર્પ કરી દેવામાં આવે છે. તેથી આ કાન્તાભાવજ સર્વશ્રેષ્ઠ છે આ ઉપાસનાના ઉપાસક કરોડોમાં શું અસંખ્યોમાં કો એકજ હોય છે. શાંત, સખ્ય વગેરેના ઉપાસકજ જ્યાં દુર્લભ છે, ત્યારે કાન્તાભાવના ઉપાસકો માટે તો કહેવું જ શું? "આ મેં તમને ભક્તિનું તત્ત્વ અતિ સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. તમે બુદ્ધિમાન છો, કવિહૃદયવાળા છો, રસિક છો, ભગવત્કૃપાના અધિકારી છો, તેથી એ ભાવોને વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવીને ભકતો સમક્ષ રાખજો. હવે હું કાલે વારાણસી જવાનો વિચાર કરૂં છું."

પ્રભુનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરતાં કરતાં ગદ્‌ગદ્ કંઠપૂર્વક શ્રી રૂપે કહ્યું: "પ્રભો! હું કૃતકૃત્ય થયો છું, મને વિશ્વ–બ્રહ્માંડના આધિપત્યથી પણ જેટલી પ્રસન્નતા ન થાત તેટલી આજે પ્રાપ્ત થઇ છે. હવે મારે માટે શી આજ્ઞા છે? શ્રીચરણોની પાસે રહેવાની મારી ઘણીજ ઉત્કટ ઇચ્છા છે, પછી તો જેવી આપની આજ્ઞા!"

પ્રભુએ કહ્યું કે "રૂપ! તમે સમર્થ છો, તમારે મારા સમાગમની હવે વિશેષ આવશ્યકતા નથી. આ સમયે તમે સીધા વૃંદાવન જાઓ અને ત્યાંનાં બધાં તીર્થોની યાત્રા કરીને બની શકે તેટલાં લુપ્ત તીર્થોને પ્રગટ કરવાની કોશિશ કરો. પછી ગૌડ દેશમાં થઇને મને પુરીમાં આવીને મળજો." આટલું કહીને બીજે દિવસે પ્રભુ તો નાવમાં બેસીને પેલે પાર ચાલ્યા ગયા અને રૂપ, અનૂપ, માથુરિયો બ્રાહ્મણ તથા કૃષ્ણદાસને પ્રભુ ત્યાંથીજ વિદાય કરતા ગયા.

મહાપ્રભુનાં ચરણોનું ચિંતન કરતાં [illegible] રતાં પોતાના ભાઈ સાથે શ્રી રૂપ મથુરા પહોંચ્યા. ત્યં [illegible] ને ગૌડના ભૂતપૂર્વ મહારાજા સુબુદ્ધિરાય મળી ગયા. [illegible] સંબંધમાં અમે પુસ્તકની શરૂઆતમાં [illegible] તા [illegible] ઓ કે, તેઓ લાકડાં વેચી વેચી [illegible] કરતા હતા ને બાકીના [illegible]

ગાઢ મમતા પણ હોય છે અને પોતાના શરીર તથા શરીર-ની સમસ્ત ક્રિયા અને ચેષ્ટાઓ પણ વહાલાનેજ સમર્પણ કરી દેવામાં આવે છે. તેથી આ કાન્તાભાવજ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. આ ઉપાસનાના ઉપાસક કરોડોમાં શું અબજોમાં કોઇ એકજ હોય છે. શાંત, સખ્ય વગેરેના ઉપાસકજ જ્યારે દુર્લભ છે, ત્યારે કાન્તાભાવના ઉપાસકો માટે તો કહેવું-જ શું? "આ મેં તમને ભક્તિનું તત્ત્વ અતિ સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. તમે બુદ્ધિમાન છો, કવિહૃદયવાળા છો, રસિક છો, ભગવત્કૃપાના અધિકારી છો, તેથી એ ભાવોને વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવીને ભક્તો સમક્ષ રાખજો. હવે હું કાલે વારાણસી જવાનો વિચાર કરૂં છું."

પ્રભુનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરતાં કરતાં ગદ્ગદ્ કંઠ-પૂર્વક શ્રી રૂપે કહ્યું: "પ્રભો! હું કૃતકૃત્ય થયો છું, મને વિશ્વ-બ્રહ્માંડના આધિપત્યથી પણ જેટલી પ્રસન્નતા ન થાત તેટલી આજે પ્રાપ્ત થઇ છે. હવે મારે માટે શી આજ્ઞા છે? શ્રીચરણોની પાસે રહેવાની મારી ઘણીજ ઉત્કટ ઈચ્છા છે, પછી તો જેવી આપની આજ્ઞા!"

પ્રભુએ કહ્યું કે "રૂપ! તમે સમર્થ છો, તમારે મારા સમાગમની હવે વિશેષ આવશ્યકતા નથી. આ સમયે તમે સીધા વૃંદાવન જાઓ અને ત્યાંનાં બધાં તીર્થોની યાત્રા કરીને બની શકે તેટલાં લુપ્ત તીર્થોને પ્રગટ કરવાની કોશિશ કરો. પછી ગૌડ દેશમાં થઇને મને પુરીમાં આવીને મળજો." આટલું કહીને બીજે દિવસે પ્રભુ તો નાવમાં બેસીને પેલે પાર ચાલ્યા ગયા અને રૂપ, અનૂપ, માથુરિયો બ્રાહ્મણ તથા કૃષ્ણદાસને પ્રભુ ત્યાંથીજ વિદાય કરતા ગયા.

મહાપ્રભુનાં ચરણોનું ચિંતન કરતાં કરતાં પોતાના ભાઈ સાથે શ્રી રૂપ મથુરા પહોંચ્યા. ત્યાં તેમને ગૌડના ભૂતપૂર્વ મહારાજા સુબુદ્ધિરાય મળી ગયા. તેમના સંબંધ-માં અમે પુસ્તકની શરૂઆતમાંજ બતાવી ચૂકયા છીએ કે, તેઓ લાકડાં વેચી વેચીને એક પૈસાના ચણામાં નિર્વાહ કરતા હતા ને બાકીના પૈસા વડે બંગાળી સાધુઓની સેવા

नातननी कारागृहमांथी मुि
अने काशीमां प्रभुनां दर्शन

द्रान्वेषणतत्परः प्रियसखि प्रायेण लोकोऽधुना
त्रेथापि घनान्धकारबहला गन्तुं न ते युज्यते ।
ना मेवं सखि वल्लभः प्रियतमस्तत्सोत्सुका दर्शने
युक्तायुक्तविचारणा यदि भवेत् स्नेहाय दत्तं जलम् ॥

(સુભાષિત રત્નભાંડાગાર ૩૭૩–૩૩)

પતિની પાસે જનારી સખીને બીજી સખી કહી રહી છે કે "વહાલી સખિ ! જો, સંસારી લોકો ઘણાજ છિદ્રો શોધનારા હોય છે; તેઓ હમેશાં બીજાઓની બુરાઇઓ-નેજ શોધ્યા કરે છે અને વળી આજે ગાઢ અંધકારપૂર્ણ રાત્રિ છે, એવા સમયમાં ઘણે દૂર રહેલા તારા વહાલા પાસે તારે જવું ઠીક નથી." એ સાંભળતાંજ ચમકીને જલદીથી તેના મોં ઉપર હાથ રાખતી રાખતી સખી કહેવા લાગી કે "બહેન ! એવી વાત ફરી મુખમાંથી કદી પણ કાઢીશ નહિ. જે મારા જીવનસર્વસ્વ છે, હૃદયવલ્લભ છે, તેમનાં દર્શન માટે હું ઉત્કંઠિત છું. એમાં જો ઉચિત–અનુચિતનો વિચાર હોય તો તો સમજી લે કે સ્નેહને તિલાંજલિ અપાઇ ગઇ–અર્થાત્ સ્નેહમાં ઉચિત–અનચિત-નો વિચારજ હોતો નથી." કોઇ પણ પ્રકારે … મેળાપ થાય એજ ઉદ્દેશ્ય રહે છે.

શ્રી રૂપ તો પ્રભુની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને …ન ચાલ્યા ગયા. હવે તેમના નાના ભાઇ …સમાચાર સાંભળો. વાસ્તવમાં સનાત…

રામનાં સાક્ષાત્ વિષ્ણુનાજ અવતાર હતા. જો શ્રીરામચંદ્રજીને પણ એ વિધિએ જંગલો અને એમને પણ ચૌદ વર્ષ સુધી નિરાશ્રિતો જીવનાં જીવવાં કાંટા-કાંકરાવાળાં વનોમાં ફરવું પડ્યું, તો પછી બીજા લોકોની તો વાતજ શી?" હે દેવ! તમારાં ચરણોમાં મારા નમસ્કાર છે. વસ્તુતઃ ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીના સંબંધમાં આ કથન કવિવિનોદજ છે.

આ તરફ મહાપ્રભુ પોતાના ભક્તો પાસેથી વિદાય થઇને ગંગાજીને કિનારેકિનારે શ્રી વારાણસીક્ષેત્રમાં પહોંચ્યા. નગરની બહારજ તેમને ચંદ્રશેખરજી મળી ગયા. પ્રભુને જોતાંજ તેમણે જમીન પર સૂઇ જઇને પ્રભુને પ્રણામ કર્યો. મહાપ્રભુએ તેમને આલિંગન કરતાં કરતાં પ્રેમપૂર્વક પૂછ્યું: કે "ચંદ્રશેખર! તમે અહીં ક્યાંથી? તમને કેમ ખબર પડી કે હું આજે આવીશ?"

ચંદ્રશેખરે કહ્યું: "પ્રભો! કાલે રાત્રે મેં સ્વપ્નમાં જોયું હતું કે, આપ આજે કાશીમાં આવી ગયા છો તેથી શોધમાં આવ્યો હતો. અહીં આવતાંજ અકસ્માત્ શ્રીચરણોનાં દર્શન થઇ ગયાં. હવે મારી ઝૂંપડીને આપની ચરણ-રજથી કૃતાર્થ કરો."

વૈદ્ય ચંદ્રશેખરના આગ્રહથી પ્રભુ તેમને ઘેર ગયા. આ સમાચાર મળતાંજ તપન મિશ્ર, તેમના પુત્ર રઘુનાથ, ચેલો મરાઠા બ્રાહ્મણ તથા બીજા પણ ઘણા ભક્તો પ્રભુનાં દર્શને આવી પહોંચ્યા. તપન મિશ્રે બન્ને હાથ જોડીને પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે "પ્રભુ! જ્યાં સુધી કાશીમાં નિવાસ કરો, ત્યાં સુધી મારે ઘેરજ ભિક્ષા કરજો." પ્રભુએ મિશ્રજીની વિનંતિ સ્વીકારી લીધી અને તેઓ ચંદ્રશેખર વૈદ્યને ઘેરજ રહેવા લાગ્યા. રહેતા અહીં હતા અને ભિક્ષા કરવા તપન મિશ્રને ત્યાં ચાલ્યા જતા હતા. આ પ્રકારે મહાપ્રભુ લગભગ બે માસ સુધી કાશીજીમાં રહ્યા. અહીંજ શ્રી રૂપના ભાઇ સનાતનજી પ્રભુને આવીને મળ્યા, તેનો વૃત્તાન્ત વાચકોને હવે પછીના પ્રકરણમાં મળશે.

ચાહ્યું કે "આ ચાંદીનાં ઠીંકરાં દ્વારાજ મારી કારાવાસ-માંથી મુક્તિ થઇ જાય અને હું ચૈતન્યદેવનાં ચરણોનાં દર્શન પામી શકું તો આ જીવન સાર્થક થઇ જાય." પ્રેમના આવેશમાં તેઓ એ વાત તદ્દનજ ભૂલી ગયા કે, લાંચ આપીને છાનામાના જેલમાંથી નીકળી જવું એ પાપ છે. એ નિયમ વિરુદ્ધ છે, પણ ત્યાં બિચારા નિયમની ગતિજ નથી; પ્રેમમાં નિયમ કેવો? પ્રેમ તો નિયમની જંજાળથી પરજ છે. તેમણે તેજ સમયે કારાવાસના મુખ્ય અમલ-દારને કહ્યું કે "ભાઇ! તું મને જાણે છે કે હું કોણ છું?"

જેલરે કહ્યું: "શ્રીમાન્! હું આપને બરાબર જાણું છું કે, આપ રાજ્યના મુખ્ય મંત્રી છો."

શ્રી સનાતને કહ્યું કે "તને એ પણ ખબર છે ને કે હું શામાટે જેલમાં છું?"

નમ્રતાપૂર્વક જેલરે કહ્યું: "શ્રીમાન્! એ વાત બધા લોકો જાણે છે કે, આપે કોઇ અપરાધ કર્યો નથી, આપ આપની નોકરી છોડવા ઇચ્છતા હતા, તેથી બાદશાહે આપને કેદ કરી દીધા છે."

શ્રી સનાતનજીએ સ્નેહપૂર્વક કહ્યું: "તમે કહી શકો છો કે, હું શા માટે નોકરી છોડવા ઇચ્છતો હતો?"

જેલરે કહ્યું: "શ્રીમાન્! મેં પંડિતો અને સમજુ માણુસો પાસે સાંભળ્યું છે કે, આપ ભજન કરવા ઇચ્છો છો."

સનાતનજીએ પૂછ્યું: "ભજન કરવું એ સારૂં કામ છે કે ખરાબ, એ બાબતમાં તમારા શું વિચાર છે?"

આથી ઘણીજ સરળતાપૂર્વક જેલરે કહ્યું: "શ્રીમાન્! હું આ બાબતમાં શું કહું? હું તો ઘર-કુટુંબની જંજાળને લીધે પૈસાનો એટલો બધો ગુલામ બની ગયો છું કે જેણે મને ઉત્પન્ન કર્યો છે, તેને તદ્દન ભૂલી ગયો છું. હું આ વિષે કહીજ શું શકું? આપ ભાગ્યવાન છો કે આપ સર્વ કંઇ છોડીને ઈશ્વરનું ભજન કરવા ઇચ્છો છો. આથી વિશેષ બીજું કોઇ કામ હોઇજ શું શકે?"

રમાં મોટા હતા, પરંતુ તેમના પહેલાંજ શ્રી રૂપને પ્રભુની પાસે રહીને ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત થયો હતો. ભક્તિમાર્ગમાં ઉંમરથી મોટાપણું નહિ ગણાતાં ગુરુકૃપાથીજ મોટાપણાનો વિચાર કરવામાં આવે છે. મહાપ્રભુની કૃપાના પાત્ર પ્રથમ શ્રી રૂપજ થયા હતા, એટલે સનાતનજી તેમને પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ અને ગુરુ માનતા હતા. બધા વૈષ્ણવોમાં પણ એવીજ માન્યતા હતી. તેથી વૈષ્ણવસમાજમાં શ્રી સનાતન–રૂપ નહિ કહેવાતાં, શ્રી રૂપ–સનાતનજ કહેવાય છે. અવસ્થામાં નાના હોવા છતાં પણ પ્રથમ ગુરુકૃપા થવાને કારણે શ્રી રૂપનુંજ નામ પહેલું લેવાય છે.

કારાવાસની કાળી કોટડીમાં પડયા પડયા શ્રી સનાતનજી શ્રી ચૈતન્યની મનમોહિની મૂર્તિનુંજ સદા ધ્યાન ધરતા હતા. તેમને અન્ન–જળ કંઈ પણ ભાવતું નહોતું. નેત્રોમાં નિદ્રાનું નામ પણ નહોતું. રાતદિવસ “ગૌરચંદ્ર, ગૌરચંદ્ર” રટતાં રટતાંજ તેમના આઠે પહોર વીતતા હતા. રાત્રિ વીતી જતી અને દિવસ આવી જતો. દિવસ આથમીને સાંજ પડતી, પછી અંધકાર છવાઈ જતો; પરંતુ તેમને તેનું કંઇ પણ ધ્યાન નહોતું. એ તો ચૈતન્ય–ચિંતનમાં બધાં કામો ભૂલી ગયા હતા. તેમનું મન હમેશાં અરુણ રંગવાળા શ્રી ચૈતન્ય–ચરણકમળોમાંજ રમ્યા કરતું હતું. શરીર કારાવાસની કાળી કોટડીમાં પડયું પડયું ધમણની પેઠે શ્વાસ લેતું હતું. જ્યારે એમને બાહ્યજ્ઞાન થતું, ત્યારે તેમનું દિલ ધડકવા લાગતું. ‘મારૂં શરીર શ્રીચૈતન્યદેવનાં ચરણોથી અલગ થઇને કારાવાસમાં પડેલું છે’ એ બાબતનું સ્મરણ થતાં અને એ જાતના વિચારો આવતાંજ તેઓ મૂર્ચ્છિત થઇ જતા અને લાંબા લાંબા શ્વાસ મૂકવા લાગતા. એટલામાં તેમને ગુપ્ત રીતે પોતાના મોટા ભાઇનો પત્ર મળ્યો. પત્ર વાંચીને એમની વ્યાકુળતા વિશેષ વધી. તેઓ ચૈતન્યચરણોનાં મંગળમય તળિયાંમાં પોતાનું મસ્તક ઘસવાને માટે વ્યગ્ર થઇ ઉઠયા. મોદીને ત્યાં દશ હજાર રૂપિયાના [illegible] ાર મળ[illegible] ે વિ-

હાની પેડે તો કેદી નથી. રાજા પણ જાણે છે કે, મારી સાથે રાજકેદી જેવુંજ વર્તન ચલાવાય છે. કહી દેજે કેઃ–"તેઓ ગંગાસ્નાન કરવા ગયા હતા, ત્યાં ગંગાજીમાંજ તણાઇ ગયા. પાછી ખૂબ શોધખોળ કરાવવા છતાં તેમનો પત્તો મળ્યો નહિ. હું આજેજ ગોડ દેશ છોડી જઇશ અને પછી અહીં આવીશજ નહિ; પછી બાદશાહને કેમ કરીને ખબર પડશે?" આ વાત જેલરના મનમાં ઠસી ગઇ. ઠસી શું ગઇ, દશ હજાર રૂપિયાના લોભથી ગભરાયેલી બુદ્ધિને ખુશી કરવાનું તેને એક સરસ બહાનુંજ મળી ગયું. તે સનાતનજીની વાત સાથે સહમત થયો અને ગોદીને ત્યાંથી રૂપિયા મંગાવી લેવામાં આવ્યા. પછી છૂપાઇને ભાગી જવાનો બધો પ્રબંધ નક્કી કરી દેવામાં આવ્યો.

અંધકારપૂર્ણ ઘનઘોર રાત્રિ હતી, બધા લોકો સૂઈ રહ્યા હતા. જેલના પહેરેગીરો કોઇ કોઇ વાર મોટે અવાજે વચમાં વચમાં 'બત્તીસ કેદી, દો કચ્ચા, દો પક્કા, તાલા જંગલા, દો બત્તી સબ બરાબર હૈ સા........હબ!' એમ કહી કહીને મન વગરની બૂમો પાડ્યા કરતા હતા અને પાછા દિવાલને ટેકે લંબી તાણતા. બધા ઉપર નિદ્રાદેવીનું સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું હતું; પરંતુ બેજ જણ જાગતા હતા! એક તો પ્રભુદર્શનના ઉત્સુક શ્રી સનાતન અને બીજો દશ હજાર રૂપિયાની ગરમીથી ફૂલી ગયેલો ગૌડ દેશની જેલનો ઉપરી. એકને પ્રભુની ચિંતા હતી, બીજાને પૈસાનો આનંદ હતો. ઘણીજ ચિંતામાં અને ખૂબ આનંદમાં નિદ્રા આવતી નથી. ધીરેથી સનાતનજીની કોટડીનાં કમાડ ઉઘડયાં. એક વિશ્વાસુ ચોકીદાર સાથે જેલરે તેમની કોટડીમાં પ્રવેશ કર્યો. દબાયેલા અવાજે તેણે કહ્યું કે "બધો પ્રબંધ ઠીક થઇ ગયો છે. શ્રીમાન્! હવે આપે ચાલવાનીજ વાર છે." જેલરની વાત સાંભળીને ધીરેથી સનાતનજીએ કહ્યું કે "હું પણ બિલકુલ તૈયાર છું." એમ કહીને પાસે સૂતેલા પોતાના એક ઈશાન નામના વિશ્વાસુ સેવકને તેમણે જગાડ્યો. આંખો ચોળતો ચોળતો ઈશાન જલદીથી

ઉઠ્યો અને તેમના સંકેતથી પોતાની ગોદડી ઉપ તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. ફાંસી ખો નાને દરવાજેથી બધા ગંગાતટે આવ્યા. ત્યાં પહેલેથ નાવ તૈયાર હતી. બધા લોકો ચૂપચાપ તેમાં બેસી ગ હોડી ચાલી, સનાતનજીએ ગૌડની રાજધાનીને છેલ્લી પ્રણામ કર્યા અને થોડીજ વારમાં તેઓ ગંગાજીને પાર પહોંચી ગયા.

સામે પાર પહોંચીને સનાતનજીએ જેલના ઉપરી ત એક વાર કૃતજ્ઞતાની દૃષ્ટિથી જોયું. ડરતાં ડરતાં જેલરે તે ને પ્રણામ કર્યા. નાવમાં બેસીને જેલર પાછો ગયો અ સનાતનજી રાજમાર્ગ છોડીને વૃક્ષ–લતાઓથી ઘેરાયલ ઝાડીવાળા રસ્તેથી આગળ વધવા લાગ્યા. તેઓ ગૌરાંગન દર્શનને માટે એટલા બધા ઉત્સુક થઇ રહ્યા હતા કે પગમ લાગતા કાંટા–કાંકરા તથા પથ્થરોનું તેમને ધ્યાનજ નહોતું તેઓ 'ગૌર, ગૌર' કહીને રુદન કરતા કરતા રાત્રિના ઘોર અંધકારમાં પશ્ચિમ તરફ જતા હતા. આ પ્રકારે જંગલ અને વનોમાં થઇને તેઓ પાતડા નામના પહાડ પાસે જઇ પહોંચ્યા. સ્વામીભક્ત ઈશાન નામનો સેવક તેમની આવી વિપત્તિની દશામાં પણ બરાબર તેમની સાથે ચાલતો હતો. પાતડા પહાડ પાસે એક લૂંટારાઓનો સરદાર રહેતો હતો. તેમની પાસે એક જ્યોતિષી હતો. તે જ્યોતિષી ગણિત ગણીને બતાવી દેતો કે, અમુક મુસાફર પાસે કેટલું દ્રવ્ય છે. તે લૂંટારો પોતાના સાથીઓ સાથે મુસાફરોનું ધન લૂંટી લેતો અને તેમને મારી નાખતો હતો. સ્વામીભક્ત ઈશાને પણ વાટખરચીને માટે આઠ મહોરો પોતાના કપડામાં છુપાવી રાખી હતી. આ વાત જ્યોતિષીએ લૂંટારાઓના સરદારને જણાવી કહ્યું કે, આ માણસના નોકર પાસે આઠ મહોરો છે. મહોરોનું નામ સાંભળતાંજ સરદારે તેમની ખૂબ આગતા સ્વાગતા કરી અને તેમના ખાવા–પીવા વગેરેનો ઘણોજ સારો પ્રબંધ કરી દીધો. આજ બે દિવસ પછી ભોજન પામીને સનાતનજી સુખપૂર્વક સૂઇ

ગયા. તેમણે સરદારને કહ્યું કે "કૃપા કરીને અમને પહાડની પેલી બાજુ પહોંચાડી દો." સરદારે ઉલ્લાસપૂર્વક કહ્યું: "હા, હા, અવશ્ય; જેમ આપ કહેશો તેવોજ પ્રબંધ કરી દેવામાં આવશે." બુદ્ધિમાન રાજમંત્રી સનાતનજીએ વિચાર્યું કે "લૂંટારો હોવા છતાં આ મારૂં આટલું બધું સન્માન શા માટે કરે છે? તે આટલો બધો વિનસ્ર શા માટે બન્યો છે? અવશ્યજ આની અંદર કંઈક ગુપ્ત રહસ્ય છે." વિચારતાં વિચારતાં તેમની દૃષ્ટિ ઈશાન તરફ ગઇ. તેમણે પૂછ્યું:–"કેમ રે, તારી પાસે કંઇ દ્રવ્ય તો નથી ને? બરાબર કહી દે, તેં કંઇક છુપાવી રાખ્યું તો નથી ને?"

નમ્રતાપૂર્વક નોકરે કહ્યું કે "શ્રીમાન્! મારી પાસે સાત મહોરો છે."

તેને દબડાવીને સનાતનજીએ કહ્યું કે "હત તારીનો બદમાસ! તારો લોભ હજુએ રહ્યો કે? હમણાંજ જઇને એ બધી પેલા લૂંટારૂઓના સરદારને આપી આવ."

પોતાના સ્વામીની આજ્ઞાથી ઈશાન સરદારની પાસે ગયો અને સાત મહોર રાખીને કહેવા લાગ્યો કે "મારા શેઠે આ મહોરો આપની પાસે મોકલી છે."

હસીને તેણે ઉત્તર આપ્યો કે "એક તો વળી પાછી છુપાવીજ રાખી! મને પહેલેથીજ ખબર પડી ગઇ હતી. અસ્તુ. હું તમારા શેઠની સચ્ચાઇ ઉપર પૂર્ણ પ્રસન્ન છું, આ મહોરો એમનેજ આપી દેજો." એટલામાંજ સનાતનજી પણ ત્યાં આવીને હાજર થયા. સરદારને મહોરો પાછી વાળતો જોઇને તેમણે આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે "આપ એ મહોરો લઇ લ્યો. મારે તો ક્યાંક ને ક્યાંક ફેંકી દેવીજ પડશે. હું તો રાજમંત્રીપદ છોડીને જેલમાંથી ભાગી આવ્યો છું, કૃપા કરીને મને પેલે પાર પહોંચાડી દો."

સરદારે ચાર માણસ તેમની સાથે મોકલી આપ્યા અને તેઓ પહાડની પેલી બાજુએ પહોંચી ગયા. આગળ ચાલતાં ચાલતાં સનાતનજીએ ઇશાનને પૂછ્યું કે "ઈશાન! મને લાગે છે કે, હજુ તારી પાસે કંઇક બીજું દ્રવ્ય છે!"

ઈશાને શરમાઈને કહ્યું: " શ્રીમાન્! મારી પાસે એક મહોર છે."

ત્યારે શ્રી સનાતનજીએ કહ્યું કે " ભાઈ! હવે તારી જરૂર નથી. મારો અને તારો હવે સાથજ કેવો તારે ઘેર પાછો જા."

રડતાં રડતાં ઈશાને પોતાના સ્વામીના ચરણો પ લીધા અને તેમના બહુ કહ્યાથી તે પાછો ફર્યો સનાતનજી પણ પહેલાંની માફક ઝાડી-ઝાંખરાંમાં થ હાજીપુર પહોંચી ગયા.

હાજીપુરમાં તેમના બનેવી શ્રીકાન્તજી કોઈ રા કાજને માટે રહેલા હતા, તેમની સાથે તેમને અકસ્મા મેળાપ થઈ ગયો. શ્રીકાન્ત તેમને દરવેશના—ફકીરન વેશમાં જોઈને ઘણાજ વિસ્મય પામ્યા અને થોડોક સમ ત્યાં રહેવાનો આગ્રહ કર્યો; પરંતુ તેમણે ત્યાં રહેવાન સ્વીકાર્યું નહિ. ત્યારે શ્રીકાન્ત તેમને વાટખરચી લઈ જવ માટે ખૂબ આગ્રહ કરવા લાગ્યા; પરંતુ તેમણે કંઈ પણ સાથે લેવાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. બહુ કહેવાથી તેમણે એક ભૂતાની કામળો લઈ લીધો.

તેમનો વેશ મુસલમાન ફકીર જેવો હતો. ભિક્ષા માગતા માગતા અને ગૌર-નામ જપતા જપતા તેઓ શ્રીકાશીજીમાં પહોંચ્યા, અને બહાર બેસીને પ્રભુનાં દર્શન ની રાહ જોવા લાગ્યા.

પ્રેમમાં પણ કેટલું બધું આકર્ષણ રહેલ છે! [illegible]

બર શોધ કરો."

ચંદ્રશેખર ફરીથી ગયા, પરંતુ ત્યાં એક મુસલમાન દરવેશ-ફકીર સિવાય કોઇ પણ વૈષ્ણવ સાધુ તેમના જેવામાં આવ્યો નહિ.

તેમણે આવીને કહ્યું કે "પ્રભો ! એક મુસલમાન દરવેશ તો બારણે બેઠો છે. તેના સિવાય કોઇ વૈષ્ણવ સાધુ તો મેં ફરીથી પણ જેયા નહિ."

પ્રભુએ હસતાં હસતાં કહ્યું કે "જેને તમે મુસલમાન દરવેશ માનો છો, તેજ પરમ ભાગવત વૈષ્ણવ છે; તેમને-જ મારી પાસે લાવો."

પ્રભુની આજ્ઞાથી ચંદ્રશેખર શ્રી સનાતનજીને સાથે લઇને અંદર આવ્યા ! સનાતને દૂરથીજ જમીન પર પડીને પ્રભુનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા. પ્રભુ જલદીથી ઉઠીને તેમને આલિંગન કરવા દોડયા. પ્રભુને જેતાંજ તેઓ સર્પ-ને જેઇને ડરતા હોય, તેમ પાછળ હઠતા હઠતા દીનતા-પૂર્વક તેમને કહેવા લાગ્યા કે "પ્રભો ! મને સ્પર્શ ના કરો. નાથ ! હું આપને સ્પર્શ કરવા યોગ્ય નથી."

પરંતુ ભક્તવત્સલ ગૌરાંગ કયાં સાંભળે તેમ હતા ! તેઓ તો જેરથી સનાતનજીને આલિંગન કરતા કરતા કહેવા લાગ્યા કે "આજે હું પાવન બની ગયો કે સનાતનજીના દેહનો સ્પર્શ થઇ ગયો. સનાતનજીના અંગસ્પર્શથી પાપી-ઓને પણ શ્રીકૃષ્ણપ્રેમની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે."

સનાતનજી પ્રભુના કૃપાભારથી દબાઇ ગયા હતા. પ્રભુએ તેમને પોતાની પાસેજ આસન આપ્યું અને તેમના કારાવાસની બધી હકીકત પૂછી. બધી હકીકત સાંભળીને પ્રભુએ કહ્યું કે "તમારા બન્ને ભાઇ મને પ્રયાગમાં મળ્યા હતા. તેઓ વૃંદાવન ગયા છે. તમે થોડો સમય અહીંજ મારી પાસે રહો." પ્રભુની આજ્ઞા થતાં સનાતન છાના-માના નીચું મસ્તક કરીને બેસી રહ્યા અને પ્રભુ તેમનાજ સંબંધમાં વિચારવા લાગ્યા.

કૃપા હતી. પછી તેઓ મહાપ્રભુના સંકેતને કેમ ન સમજે! વાચકોને આગલી ઘટનાથી એની ખબર પડી જશે.

વૈદ્ય ચંદ્રશેખર મહાપ્રભુ અને શ્રી સનાતનજીના પરસ્પર મિલનને જોઇને ચકિત થઇ ગયા. મહાપ્રભુ એ મુસલમાન સાધુને આટલા પ્રેમથી કેમ મળે છે, સગા ભાઇની પેઠે ઝીણી ઝીણી વાતો કેમ કરે છે, એજ વિચારમાં વૈદ્યજી મગ્ન હતા. તેઓ વચમાં વચમાં મહાપ્રભુ ન જુએ તેમ શ્રી સનાતન તરફ જોઈ લેતા અને નીચું મુખ કરીને કંઇક વિચારવા લાગતા. પ્રભુ વૈદ્યના મનોગત ભાવો સમજી ગયા. તેથી શ્રી સનાતનનો પરિચય આપતાં તેઓ કહેવા લાગ્યા કે "ચંદ્રશેખર! તમે એમને જાણતા નથી, તેઓ ગૌડ દેશના બાદશાહના મુખ્ય મંત્રી છે. મહાન પંડિત છે, અદ્વિતીય ભગવદ્ભક્ત છે; પદ, પ્રતિષ્ઠા, ધન, સંપત્તિ, કુટુંબ, પરિવાર–બધાને લાત મારીને ભગવદ્ભજન કરવા માટે નીકળી પડ્યા છે. એમના બે ભાઇ આજ પ્રમાણે ઘરબાર છોડીને વૃંદાવન વાસ કરવા ગયા છે. તેઓ મને પ્રયાગમાં મળ્યા હતા. આજે એમની ચરણધૂલિથી તમારું ઘર સાચેજ તીર્થ બની ગયું છે." સનાતનજી પ્રભુના મુખથી પોતાની પ્રશંસા સાંભળીને લજ્જાને લીધે [illegible]

વિમોચનથી શાંત પડતોજ નહોતો. મહાપ્રભુ એ બન્નેના પ્રેમને જોઇને મનોમન પ્રસન્ન થતા હતા. થોડી વાર પછી પ્રભુએ કહ્યું કે "ચંદ્રશેખર ! તમે સનાતનને ગંગાજી પર લઈ જાઓ. તેમની દાઢી–મૂછ બધું મુંડાવી દો. હજામત કરાવીને એમનું સ્વરૂપ વિશુદ્ધ વૈષ્ણવ જેવું બનાવી દો." ચંદ્રશેખરે પ્રભુની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. તેઓ ગંગાજી ઉપર જઇને શ્રી સનાતનજીની હજામત કરાવી આવ્યા.

સનાતનજીની પાસે પેલા કામળા સિવાય બીજું કોઈ નવું વસ્ત્ર નહોતું. ચંદ્રશેખરે તેમને નવાં વસ્ત્ર આપવા ઈચ્છા કરી, પરંતુ તેમણે નવાં વસ્ત્રો પહેરવાનું સ્વીકાર્યું નહિ. ખૂબ આગ્રહ કરવા છતાં પણ તેઓ તેમ કરવા તૈયાર થયા નહિ. આ વાતથી પ્રભુને ખૂબ આનંદ થયો. એટલામાંજ તપન મિશ્રજી પ્રભુને ભિક્ષા કરવા માટે બોલાવવા આવી પહોંચ્યા. પ્રભુએ હસતાં હસતાં કહ્યું કે "મિશ્રજી ! હવે મારો પરિવાર વધી રહ્યો છે, આજે અમે બે થઇ ગયા. બન્નેને ભિક્ષા કરાવવી પડશે."

કંઇક લજ્જાના સ્વરે વિનમ્ર ભાવે નીચી દૃષ્ટિ રાખીને તપન મિશ્રે કહ્યું કે "પ્રભો ! સમસ્ત વસુધાજ આપનું કુટુંબ છે. હું તો આપનો પગારદાર નોકર છું. નોકર રાજાનીજ વસ્તુઓ લાવી સ્વામી સમક્ષ હાજર કરે છે; તેથી આપની વસ્તુને જેવી આજ્ઞા કરશો તે પ્રમાણે સમર્પણ કરી શકીશ. દાન તો તે આપી શકે છે, કે જે સ્વતંત્ર હોય, અને જેનો કોઇ વસ્તુ ઉપર પોતાપણાનો અધિકાર હોય. જ્યારે બધી ચીજો સ્વામીનીજ છે, તોપછી તેમાં નોકરને શું ?" મહાપ્રભુ તેમની આ વાતથી અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને તેમને શ્રી સનાતનજીનો પરિચય કરાવ્યો. પરિચય પામતાંજ તપન મિશ્રજી તેમને ભેટી પડ્યા, સનાતનજીએ પણ તેમનાં ચરણોમાં વંદન કર્યાં. પછી પ્રભુની પાછળ પાછળ સનાતનજી પણ તપન મિશ્રને ઘેર ગયા. પ્રભુ ભોજનના આસન ઉપર બેસતાંજ કહેવા લાગ્યા કે "સનાતનને બોલાવો, તેમને પણ ભોજન કરાવો." કિન્તુ તપન મિશ્ર તો [illegible]

આદર ન કરો." એટલે પછી કોઈએ સનાતનજીને કદી આદર ન કર્યો. તેઓ મધુકરી માગીને ઉદરપૂર્તિ કરવા લાગ્યા. મહાપ્રભુ તેમના વૈરાગ્યને જોઈને મનોમન ઘણુંજ સંતોષ પામ્યા અને ત્યારથી સનાતનજી પ્રભુનાં ચરણો સમક્ષ રહેવા લાગ્યા.

સનાતનજીની પાસે પોતાના બનેવીએ આપેલો એક સફેદ રંગનો કામળો રહ્યો હતો. તે કામળો ઘણોજ ઉત્તમ અને મુલાયમ હતો. તેનું ઊન ઘણુંજ ચમકદાર અને રેશમથી પણ સરસ હતું. તેનું મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા હતું. તે દિવસોમાં ત્રણ રૂપિયાનો કામળો ઘણા સંપત્તિશાળી માણસોજ ઓઢતા હતા. આજકાલ તો તે ત્રીસ-ચાલીસ રૂપિયાનો થાય. મહાપ્રભુ વારંવાર એ કામળા તરફ જોતા હતા.

બુદ્ધિમાન સનાતનજી સમજી ગયા કે, મહાપ્રભુને મારી પાસેનો આ કામળો ઠીક લાગતો નથી. તેઓ તેજ સમયે ગંગાજીને કિનારે ગયા. ત્યાં એક સાધુએ પોતાની ફાટેલી તૂટેલી ગોદડી ગંગાજીમાં ધોઈને સૂકવવા નાખી હતી. સનાતનજી તેમની પાસે જઈને કહેવા લાગ્યા કે "ભાઈ! તમે મારા ઉપર એટલો ઉપકાર કરો કે મારા આ કામળાને લઈ લ્યો અને આપની આ ગોદડી મને આપો."

સાધુએ આશ્ચર્યચકિત થઈ જઈ કામળાની તરફ જોઈને કહ્યું કે "મહારાજ! આપ મુજ ગરીબની મશ્કરી શા માટે કરો છો? મારી ગોદડી ફાટી ગઈ છે, ગમે ત્યાંથી બીજી શોધી લઈશ."

સનાતનજીએ ઘણાજ સ્નેહથી કહ્યું કે "ભાઈ! તમે મારા આ કહેવાને મશ્કરી ના સમજો. હું સાચેસાચ કહું છું કે જો આ કામળાના બદલામાં તમે તમારી ગોદડી આપી દો, તો મારા ઉપર તમારો ઘણોજ ઉપકાર થશે."

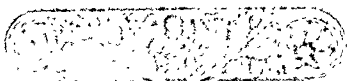
સાધુએ કહ્યું: "આપ આ આટલા કિંમતી ફાટલી ગોદડીના બદલામાં શામાટે આપવા"

ઉત્તરમાં સનાતનજીએ કહ્યું: " એમાં એક રહસ્ય છે; તમે મને આપો. મારે આવીજ ગોદડીની જરૂર છે. " સાધુએ પ્રસન્નતાપૂર્વક તે ગોદડી આપી દીધી. ખુશ થતાં થતાં તે ગોદડી ઓઢીને સનાતનજી ચંદ્રશેખરને ઘેર પહોંચ્યા. સનાતનજીની પાસે કામળો નહિ જોઇને પ્રભુ સમજી તો ગયા કે તેઓ કામળાને ફેંકી દઇને કયાંકથી ફાટેલી ગોદડી લઈ આવ્યા છે; પરંતુ તેમ છતાં પણ અજાણ્યાની માફક પૂછવા લાગ્યા કે "સનાતન ! તમારો પેલો કામળો જણાતો નથી, તે કયાં મૂકી અવ્યા ? "

કંઇક શરમાઇને સનાતનજીએ કહ્યું કે " પ્રભો ! જ્યારે આપની આટલી બધી કૃપા છે, ત્યારે વિષયરૂપ તે કામળો બચીજ કેમ શકે ? એ તો આપની કૃપાના વેગમાં મારાં પૂર્વકૃત પાપો સાથે વહી ગયો. "

મહાપ્રભુ એથી ઘણાજ સંતોષ પામ્યા અને ધીરે ધીરે કહેવા લાગ્યા કે "સનાતન ! જે સદ્વૈદ્ય હોય છે, તે રોગી સારો થઈ ગયા છતાં પણ થોડા વધારે દિવસસુધી ઓષધિ આપે છે. થોડો પણ રોગ શરીરમાં રહી જાય, તો પછી ધીરે ધીરે તે વધવા લાગે. તેથી બુદ્ધિમાન વૈદ્ય રોગને સહેજ પણ રહેવા દેતો નથી ! તમે સર્વ કંઇ ત્યાગ્યું, તેમ છતાં પણ સુંદર કામળાની ક્ષુદ્ર વાસના રહ્યાજ કરી હતી. ભિક્ષાના ટુકડા માગીને ખાવા અને ત્રણ રૂપિયાનો ભૂતાની કામળો ઓઢવો એ શોભાસ્પદ નથી. "

મહાપ્રભુની અપાર અનુકંપા યાદ લાવીને સનાતનજી ગદ્ગદ્ થઈ ઉઠયા, તેમનું ગળું ભરાઈ આવ્યું, તેઓ પ્રભુના પગ પકડીને રુદન કરવા લાગ્યા. પ્રભુએ તેમને ઉઠાડીને છાતી સરસા ચાંપ્યા. બધા હાજર રહેલા ભક્તો શ્રી સનાતનજીના અદ્ભુત વૈરાગ્યની અને મહાપ્રભુની અપાર ભક્તવત્સલતાની વારંવાર પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

श्री सनातनने शास्त्रशिक्षण

[illegible] ।
[illegible] ॥
([illegible])

જ્યોતિ જે સદા [illegible] છે, જે નિત્ય છે, જેમાંનું [illegible] નાશ કરી દીધો છે, જેઓને માટે કોઈ વિધિ-નિષેધના વિચાર નથી, એવા અચિંત્ય સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુને અમારા નમસ્કાર છે.

મહાપ્રભુની અસીમ કૃપા પ્રાપ્ત થઈ જતાં હવે સનાતનજીને પ્રભુને પોતાના ઉપરોક્ત પ્રશ્નો પૂછવાની જિજ્ઞાસા થઈ. તેમણે બન્ને હાથ જોડીને કહ્યું કે " પ્રભો ! હું અધમ-વિહીન પરમાર્થ-શાસ્ત્રથી અજ્ઞાન અને સંસારી વિષયી લોકોનો સંસર્ગ કરનાર પરમાર્થ [illegible] પ્રશ્ન પૂછવાનું પણ જાણતો નથી; તેથી જેમ આપે દયા કરીને વિષયોમાં આસક્ત થયેલા અમ પશુઓને ઘેર જઈને ઉંઘતા જગાડી દીધા, તેજ પ્રકારે હવે મારા આ પશુપણાનો નાશ કરી દઈ મને મનુષ્યત્વ આપો; મારે યોગ્ય જે શિક્ષણ ઉચિત લાગતું હોય તેજ મને આપો. હું કોણ છું ? મારે શું કર્તવ્ય છે ? ભગવાનની સાથે મારો શો સંબંધ છે ? ભગવાનનું કયું સ્વરૂપ છે, વગેરે વગેરે બધી બાબતો મને સંક્ષેપમાં સમજાવી દો."

પ્રભુએ કહ્યું કે " સનાતન ! તમારા ઉપર ભગવાનની કૃપા છે. તમને શંકાજ શી હોઈ શકે ? તમે જાણવા છતાં પણ લોકકલ્યાણને માટે આવા પ્રશ્નો પૂછો છો. અસ્તુ.

સાધુ પુરુષોનો એવો સ્વભાવજ હોય છે. તેમની બધી ચેષ્ટાઓ જગતના હિતનેજ માટે થાય છે. પૂછો, તમે શું પૂછવા ઈચ્છો છો ?”

“પ્રભો ! હું જાણવા ઈચ્છું છું કે, જીવોમાં જે આ વિભિન્નતા દેખાય છે તે કેમ દેખાય છે ?”

ઉત્તરમાં પ્રભુએ કહ્યું: “સનાતન ! શાસ્ત્રોમાં મુક્ત, નિત્ય, મુમુક્ષુ અને બદ્ધ, એમ ચાર પ્રકારના જીવ બતાવ્યા છે. સનક–સનન્દનાદિ એ મુક્ત જીવ છે, તેમને સંસારમાં રહેવા છતાં પણ સંસારનું બંધન કદી વળગી શકતું નથી. તેઓ અહર્નિશ શ્રીકૃષ્ણકીર્તનમાંજ યોજાયલા રહે છે. મનુ, પ્રજાપતિ, ઇંદ્ર અને સપ્તર્ષિ વગેરે બધા નિત્ય જીવ છે, સૃષ્ટિને માટે તેઓ સદા ક્રિયાશીલ રહ્યા કરે છે. જે આ અનિત્ય સંસારના નશ્વર અને ક્ષણભંગુર ભોગોને છોડીને પ્રભુનાં ચરણકમળોનો આશ્રય લેવા ઇચ્છે છે, તેઓ મુમુક્ષુ જીવ છે. તેમાં લગભગ બધા પરમાર્થમાર્ગના પ્રવાસીઓની ગણના થઇ શકે છે. એમના સિવાય જે સ્વાભાવિક રીતેજ જન્મે છે અને મર્યા કરે છે, જેમને કર્તવ્ય કે અકર્તવ્યનો વિવેક નથી, તેઓ બદ્ધ જીવ કહેવાય છે. વિષયોમાં ફસાયેલા અજ્ઞાની પુરુષો, પશુ અને પક્ષી વગેરે બધા જીવો આ શ્રેણીમાં છે. તેઓ સાધન–ભજન કરી શકતા નથી. તેમને માટે કહ્યું છે કે—

पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजठरे शयनम् ।

શાસ્ત્રોમાં જીવોની ચોરાશી લાખ યોનિઓ બતાવવામાં આવી છે. ભગવાનનાં પાદપદ્મોથી અળગો થઈને પ્રાણી એ વિવિધ યોનિઓમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. ચિરકાળ ભગવાનથી છૂટો પડેલો હોવાથી તેની વૃત્તિ બહિર્મુખ થઈ ગઈ છે, એ માયાએ તેને [illegible] ગયો છે અને ભગવાનની [illegible] તેને વિવિધ યોનિઓમાં ફેરવે.

વિશ્વમાં પ્રતિક્ષણે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે."

આશ્ચર્યપૂર્વક સનાતનજીએ કહ્યું કે "પ્રભો ! આ આપે કેવી વાત કરી ? સમસ્ત બ્રહ્માંડના ઈશ્વર બ્રહ્મા તો એકલાજ છે. બ્રહ્મા અસંખ્ય છે, એ વાત મારા સમજવામાં ન આવી; એ સમજવાની મારી ઇચ્છા છે."

પ્રભુએ ઘણાજ સ્નેહપૂર્વક કહ્યું: "ઠીક, તમે એમ સમજો, જે કાશીપુરીમાં તમે બેઠા છો એવી પુણ્ય અને પાપનાશિની સાત પુરી આ ભારતવર્ષમાં છે અને લાખો નગર છે. એવા એવા નવ ખંડવાળો આ જંબૂદ્વીપ છે. એ ખંડોનાં નામ–(૧) ભારતવર્ષ, (૨) કિન્નરવર્ષ, (૩) હરિવર્ષ, (૪) કુરુવર્ષ, (૫) હિરણ્મયવર્ષ, (૬) રમ્યકવર્ષ, (૭) ઈલાવૃતવર્ષ, (૮) ભદ્રાશ્વવર્ષ અને (૯) કેતુમાલવર્ષ એ છે. આટલા ખંડોવાળા દ્વીપનેજ જંબૂદ્વીપ કહે છે. જંબૂદ્વીપથી બમણો શાકદ્વીપ છે, શાકદ્વીપથી બમણો શાલ્મલીદ્વીપ છે અને તેનાથી બમણો કુશદ્વીપ છે; કુશદ્વીપથી બમણો ક્રૌંચદ્વીપ, ક્રૌંચદ્વીપથી બમણો પ્લક્ષદ્વીપ અને પ્લક્ષદ્વીપથી બમણો પુષ્કરદ્વીપ છે. આ પ્રકારે પૃથ્વી ઉપર સાત દ્વીપ અને સાત સમુદ્ર છે. કળિયુગવાળા પુરુષો પૂરા જંબૂદ્વીપનેજ સમજવા શક્તિમાન થઇ શકતા નથી. તેઓ તો ક્ષાર સમુદ્રના પારને પણ પામી શકતા નથી તો પછી દહીં, ઘી, મધ અને ક્ષીરસાગરને તો તેઓ સમજીજ શું શકે ? એક એક દ્વીપ પછી એક એક સમુદ્ર છે. જંબૂદ્વીપ સૌથી નાનો દ્વીપ છે. પૃથ્વી ઉપર એ સાત દ્વીપ છે તેથી પૃથ્વીને સપ્તદ્વીપા કહેવામાં આવે છે. એને ભૂલોક પણ કહે છે. આ પ્રકારે ભૂ થી ભુવ:, સ્વ:, મહ:, જન:, તપ: અને સત્ય–છ લોક ઉપર છે; અને તલ, અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, પાતાળ અને રસાતલ–એ સાત લોક નીચે છે. એ પ્રત્યેક લોકમાં અનેક નાના નાના લોક છે. સ્વર્ગમાંજ જુઓ, અસંખ્ય લોક છે. રાત્રે આ જે અસંખ્ય તારાઓ ચમકે છે, તેઓ બધા સ્વતંત્ર જુદા જુદા લોક

છે. તેમાં પણ પૃથ્વીની જેમ અસંખ્ય જીવો છે. ચંદ્રલોક, સોમલોક, બુધલોક, સૂર્યલોક એવા અસંખ્ય લોક સ્વર્ગમાં છે. તેમને સૂર્યના પ્રકાશની પણ જરૂર રહેતી નથી. તેઓ બધા પોતપોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશિત હોય છે. લાખો કરોડો નહિ, અસંખ્ય લોક એટલા મોટા છે કે જેમની આગળ સૂર્યનો પ્રકાશ આગિયા જેવો જણાય છે. એ બધા લોક સ્વર્ગમાંજ છે એમ કહેવાય છે. સ્વર્ગલોકથી ઉપર મહર્લોક છે, ત્યાં પણ અસંખ્ય જીવો છે. એજ પ્રકારે જન, તપ અને સત્યલોકમાં અસંખ્ય નાના નાના સ્વતંત્ર લોક છે. નીચેના સાત લોકોમાં પણ સ્વર્ગ સમાન સુખ છે. નરકના લોકો પણ તેમાં છે અને નરક પણ લાખો પ્રકારનાં છે. એ ચૌદ લોકના સ્વામી બ્રહ્માજી છે. બ્રહ્મલોક સૌથી ઉંચ છે. આ ચૌદ લોકવાળો બ્રહ્માજીનો અંડ (ઈંડા જેવા આકારવાળો હોય) છે તેથી તેને બ્રહ્માંડ કહે છે. આ બ્રહ્માંડના સ્વામી હમેશાં એકજ બ્રહ્મા હોતા નથી. સો વર્ષ પછી તેઓ બદલાઇ જાય છે. એ સો વર્ષ પણ આપણાં નહિ, બ્રહ્માજીનાં પોતાનાં સો વર્ષ.

સનાતન—"પ્રભો ! હું બ્રહ્માજીના વર્ષનું માપ જાણવા ઇચ્છું છું. બ્રહ્માજીનું એક વર્ષ આપણાં વર્ષોથી કેટલા દિવસનું હોય છે ?"

પ્રભુએ કહ્યું કે "ઠીક, તમે હિસાબ કરો. જે કોઇ પણ પ્રકારે ન દેખાય અને જેના કોઇ પણ પ્રકારે વિભાગ ન પાડી શકાય, તેને 'પરમાણુ' કહે છે. એવા બે પરમાણુઓનો એક 'અણુ' થાય છે, ત્રણ અણુઓનો 'ત્રસરેણુ' થાય છે. હા, 'ત્રસરેણુ' દેખાય છે. ઝરૂખામાંથી સૂર્યના પ્રકાશની સાથે જે નાની નાની રજ ઉડતી જણાય છે, તેનેજ ત્રસરેણુ કહે છે. એ એટલી હલકી હોય છે કે તે પૃથ્વી ઉપર પડવીજ અસંભવિત છે. તે આકાશમાંજ ઘૂમ્યા કરે છે અને સૂર્યના પ્રકાશની સાથે ઝરૂખામાંથી દેખાય છે. જેટલી ત્રણ 'ત્રસરેણુ' ઓળંગીને સૂર્ય આગળ વધે, તે

કાળને 'ત્રુટિ' કહે છે. આવી આવી ત્રણસો ત્રુટિઓનો એક 'બોધ' થાય છે. ત્રણ બોધનો એક 'લવ' અને ત્રણ લવનો એક 'નિમેષ' મનાય છે. એવા ત્રણ નિમેષની એક ક્ષણ અને પાંચ ક્ષણના સમયને 'કાષ્ઠા' કહે છે. પંદર કાષ્ઠાનો એક 'લઘુ' અને પંદર લઘુની એક 'ઘડી' થાય છે. એવી બે ઘડીનું એક 'મુહૂર્ત' અને છ અથવા સાત (દિવસના ઘટવા-વધવાને લીધે) ઘડી થતાં મનુષ્યોનો એક 'પહોર' થાય છે. એવા ચાર પહોરનો 'દિવસ' અને ચાર પહોરની 'રાત' હોય છે; તેથી આઠ પહોરનો એક રાત્રિ-દિવસ ગણાય છે. આવા સાત રાત્રિ-દિવસનું એક 'સપ્તાહ' અને પંદર દિવસોનું એક 'પક્ષ' થાય છે. વળી પક્ષ પણ શુક્લ અને કૃષ્ણના ભેદથી બે છે. એવા બે પક્ષનો એક માસ થાય છે, બે માસની એક 'ઋતુ' અને એવી ત્રણ ઋતુઓનો એક 'અયન' થાય છે. ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન એમ અયન બે છે, તેથી બે અયનોનું મનુષ્યનું એક 'વર્ષ' થાય છે. ઉત્તરાયણને 'દેવતાઓનો દિવસ' અને દક્ષિણાયનને 'દેવતાઓની રાત્રિ' સમજવી જોઇએ. અર્થાત્ જેને આપણે વર્ષ કહીએ છીએ, તે 'દેવતાઓનો એક દિવસ'જ થાય છે. દેવતાઓના ત્રણસો સાઠ દિવસોનું એક દેવ-વર્ષ થાય છે, જેને 'દિવ્ય વર્ષ' કહે છે. દેવતાઓનાં વર્ષોથી ચાર હજાર વર્ષનો સત્યયુગ, ત્રણ હજાર વર્ષનો ત્રેતા, બે હજાર વર્ષનો દ્વાપર અને એક હજાર વર્ષનો કળિયુગ થાય છે. એક યુગ વીત્યા પછી તરતજ બીજો યુગ બેસી જતો નથી, તેથી તેના આગળ-પાછળના સમયને સંધિ અથવા સંધ્યાંશ કહે છે. દિવ્ય વર્ષોથી સત્યયુગનાં આઠસો વર્ષ, ત્રેતાનાં છસો વર્ષ, દ્વાપરનાં ચારસો વર્ષ અને કળિયુગનાં બસો વર્ષ સંધિ—સંધ્યાંશકાળ માનવામાં આવ્યો છે. ચાર યુગોને ભેગા કરીને 'ચોકડી' કહે છે. દેવતાઓનાં બાર હજાર વર્ષો (અર્થાત્ મનુષ્યોનાં તેંતાલીસ લાખ વીસ હજાર વર્ષ)ની એક 'ચોકડી' થાય છે. જ્યારે એવી ૭૧ ચોકડી વીતી જાય છે, ત્યારે એક 'મન્વંતર' થાય

[illegible] લોકોનો નાશ થાય છે. બ્રહ્માજીના આયુષ્ય પછી આ મોટું ભુવનવાળા બ્રહ્માંડોનો નાશ થાય છે. એને 'મહા-પ્રલય' કહે છે. ત્યારે બ્રહ્માજી બ્રહ્મલોકના મુક્ત પુરુષોની સાથે ભગવાનના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, અને પછી નવા બ્રહ્મા થાય છે."

પ્રભુના મુખેથી બ્રહ્માજીનું આયુષ્ય સાંભળીને પરમ વિસ્મય પામી સનાતનજીએ પૂછ્યું કે "પ્રભો ! આ તો મહાન આશ્ચર્યની વાત ! આ સાંભળીને તો યથાર્થ વૈરાગ્ય આવે છે. આ હિસાબે તો આપણું આયુષ્ય એ કંઈજ વિસાતમાં નથી; જેને આપણે સો વર્ષની મોટી ઉંમર માનીએ છીએ, તે તો બ્રહ્માજીની એક લવ શું 'લવ'ના પણ કરોડમા અંશની બરાબર નથી. એના ઉપર આ મૂર્ખ પ્રાણી આટલો બધો ગર્વ કરે છે."

ચૈતન્યદેવે ઉત્તેજિત થઈને ઉલ્લાસપૂર્વક જવાબ આપ્યો. એ સમયે સનાતનને બતાવતાં બતાવતાં તેમનો

ચહેરો ચમકતો હતો, આંખોમાંથી પ્રસન્નતાનાં કિરણો જોરથી નીકળીને સનાતનજીના શરીરમાં પ્રવેશ કરતાં હતાં. ચૈતન્યદેવે કહ્યું કે, સનાતન ! આ પ્રાણી જ્યારે સમજતો નથી, ત્યારે તો માયામાં ફસાઇને પોતાના ક્ષુદ્ર પરિધિનેજ સર્વ કંઇ સમજે છે. કૂવાનો દેડકો સમુદ્રનું અનુમાન શું કરી શકે ? તેને માટે તો કૂવા કરતાં વિશેષ કોઈ સમુદ્રજ નથી. તમે પ્રત્યક્ષજ જુઓ છો. જેને તમે તમારો એક દિવસ કહો છો, તેમાં લાખ્ખો જીવ એવા છે કે જે અનેક વાર મરી જાય છે અને અનેક વાર નવો જન્મ ધારણ કરી લે છે. તમારો આ એકજ દિવસ થયો ને તેમના તો અનેક જન્મ વીતી ગયા. દેવતા અને બ્રહ્માજી આગળ તો આપણું આયુષ્ય અલ્પ કીટક જેવું છે. આ વિષયમાં બધાં પુરાણો-માં ઘણુંજ સુંદર વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. પુરાણોમાં આને સમજાવવા માટે એક ઘણીજ મનોહર વાત આવે છે.

સત્ય યુગમાં રૈવત નામના એક અત્યંત પરાક્રમી અને સર્વશક્તિમાન એવા રાજા હતા. બ્રહ્માજીના વરદાનથી તેઓ બધા લોકોમાં આવ-જા કરી શકતા હતા. સત્ય-યુગનાં મનુષ્યો હાલનાં મનુષ્યોથી ચારગણાં લાંબાં હોય છે. તેમને એક રેવતી નામની કન્યા હતી. તે સામાન્ય છોકરીઓ કરતાં કંઈક ઉંચી હતી. ખૂબ શોધવા છતાં પણ મહારાજને તેને યોગ્ય કોઇ વર મળ્યો નહિ. ત્યારે તેમણે વિચાર્યું:-"ચાલો, બ્રહ્માજીનેજ પૂછી આવું કે હું આ છોકરીનો વિવાહ કોની સાથે કરૂં? બે-ચાર રાજકુમાર સારા [illegible] છે. તેમાંથી કયો રાજકુમાર સર્વશ્રેષ્ઠ હશે, એ વાતનો નિર્ણય બ્રહ્માજી પાસેથી કરાવી લઉં." આમ વિચારીને તેઓ પોતાની છોકરીને સાથે લઇને બ્રહ્મલોકમાં પહોંચ્યા. તે સમયે બ્રહ્માજી અનેક દેવતા, [illegible] [illegible]થી ઘેરાઇને [illegible] મહારાજ રૈવત [illegible] બેસી ગયા. [illegible]

ત્યારે પિતામહ બ્રહ્માજીને હસતાં હસતાં રાજા રૈવતને પૂછ્યું કે "કહો, ભાઈ! કેમ આવવું થયું?"

હાથ જોડીને દીનભાવે મહારાજે કહ્યું કે "ભગવન્! આપનાં શ્રીચરણોનાં દર્શનને માટે આવ્યો આવ્યો છું. ધાર્યું હતું કે, આ છોકરીના પતિ બાબતમાં આપને પૂછીશ. આપ જેને માટે આજ્ઞા કરશો તેનેજ હું આપી દઈશ."

હસીને ભગવાન બ્રહ્મદેવજીએ કહ્યું કે "તમેજ કહો, તમને કયો રાજકુમાર પસંદ છે?"

કંઇક વિચાર કરીને મહારાજે કહ્યું: "પ્રભો! અમુક રાજકુમાર મને સૌથી વધારે સારો લાગે છે; પછી આપ જેને માટે આજ્ઞા આપો તેનેજ હું આ કન્યાનું દાન આપી દઈશ. આપની આજ્ઞા લેવા તો આવ્યો છું."

આટલું સાંભળતાંજ ભગવાન બ્રહ્માજી પોતાની સફેદ દાઢી હલાવતા હલાવતા ઘણાજ જોરથી હસવા લાગ્યા અને બોલ્યા કે "રાજન્! જે રાજકુમારનું તમે નામ દો છો; તે કુળ તો ક્યારનુંયે નાશ પામી ગયું. તમને ખબર નથી કે, આ અરધી ઘડીમાંજ પૃથ્વી ઉપર વીસ વાર સત્યયુગ, ત્રેતા અને દ્વાપર વીતી ગયા. હવે તો એ વંશોનું નામનિશાન પણ નથી રહ્યું. તમારી નગરીને બીજા રાજાઓએ પોતાની રાજધાની બનાવી લીધી છે. હવે તો ત્યાં કળિયુગ આવે છે. તમે હમણાંજ જાઓ, વ્રજમાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણજીના મોટા ભાઇ શેષજીના અવતાર બળરામજી જન્મ્યા છે; ત્યાં જઇ આ કન્યા તેમનેજ આપો; તેઓ બધું ઠીક કરી લેશે." ભગવાન બ્રહ્મદેવની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને અને તેમનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરીને મહારાજ પૃથ્વી ઉપર આવ્યા અને રેવતીજી શ્રી બળરામજીને આપીને તેઓ પહાડ ઉપર તપસ્યા કરવા ચાલ્યા ગયા. આ તરફ બળરામજીએ પોતાની પત્નીને બહુ ઉંચી જોઇને તેના ગળામાં પોતાનું હળ નાખીને નીચે ખેંચી તેને પોતાની બરાબર બનાવી લીધી.

સનાતનજીએ કહ્યું: "પ્રભો! બહુ આ
છે! બ્રહ્માજી પણ સ્થાયી રહેતા નથી. આ જગ
માત્ર સ્વામીની પણ અંતમાં આ ગતિ થાય છે

પ્રભુએ કહ્યું: "જે ઉત્પન્ન થયું છે, તેનો અંત
થવાનો; ગમે તો આજે થાય કે કાલે. હા, હું તમ
વતો હતો કે, જેમ આ ચૌદ લોકવાળું બ્રહ્માંડ છે,
અસંખ્ય બ્રહ્માંડ આ વિશ્વમાં છે અને તેમના
અસંખ્ય બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ છે. જેમ ઉમ
ઝાડ ઉપર અસંખ્ય ઉમરડાં લટકે છે, તેજ પ્રમાણે વિ
અનંત ઉમરડાં જેવાં બ્રહ્માંડ લટકેલાં છે. બ્રહ્માંડનાં સ
પ્રાણી ઉમરડાની અંદરનાં કીટક સમાન છે. મહાવિષ્ણુ
નાભિકમળમાંથી બ્રહ્માજી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓ સ
રચવા લાગે છે. અસંખ્ય બ્રહ્મા ગંગાજીના પ્રવાહની પે
નીકળી નીકળીને સૃષ્ટિકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તેમના નિઃ
શ્વાસ લેવાથી બ્રહ્માંડોનો નાશ થાય છે, અને ઉચ્છ્વાસ લેવા-
થી બ્રહ્માજીસહિત બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. આ વ્યાપા-
રનું નામ સંસારચક્ર છે. કુંભારના ચાકડાની પેઠે આ
સંસારચક્ર ફર્યાજ કરે છે, તેથી લોકોની સૃષ્ટિ થાય છે."

સનાતનજીએ પરમ વૈરાગ્યભર્યા સ્વરે કહ્યું: "પ્રભો! આ ચક્રથી છૂટકારો પામવાનો ઉપાય બતાવો!"

પ્રભુએ કહ્યું: "જુઓ, શ્રીકૃષ્ણ આ ચક્રથી તદ્દન અળગા છે. તેમને સંસારની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને પ્રલય સાથે કંઈજ કામ નથી. એમ તો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ વગેરે કર્યા કરે છે. તેઓ તો નિત્ય ગોપીઓની સાથે આનંદમાં રાસ-ક્રીડા કર્યા કરે છે. તેઓ વૃંદાવન છોડીને એક પગલું પણ આમતેમ જતા નથી. તેથી સર્વાત્મ અને સર્વભાવે તેમને-જ શરણે જવાથી આ ચક્રથી મુક્ત થઈ શકાય છે."

સનાતન—"પ્રભો! હું ઉપાય જાણવા ઇચ્છું છું."

પ્રભુએ કહ્યું કે "સનાતન! મેં કહી તો દીધું. તેઓ

તપથી, જપથી, જ્ઞાન-યજ્ઞથી અથવા યોગ-યુક્તિથી પ્રભુ મળતા નથી; તેમની પ્રસન્નતાનું એકમાત્ર સાધન અનન્ય ભાવે તેમની ભક્તિ કરવી એજ છે. પ્રેમભક્તિ વિના કોઈ તેમને પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી, જેઓ તેમના નિજજનોનો સ્વીકાર કરીને પ્યાર કરી લે છે, તેઓ ભક્તોના સાથમાં જ તેમને ભગવાન પોતે ભક્તોની ટોળામાં ઉભરી રહે છે. અનન્ય ભાવ વિના તેમની કૃપાનો પ્રાપ્ત કોઈ અનુભવ કરી શકતું નથી. આવી ભક્તિ કોઈ ભાગ્યશાળી મનુષ્ય જ કરી શકે છે? જે ભાગ્યના પુરુષાર્થથી તેમની કૃપાનો અનુભવ અભિલાષ કરે છે, તે તેમની નજીક રહી પણ પડોશી રહેતા નથી, જ્યારે અનન્ય ભાવે, દીન ભાવે, નિરાશ્રય ભાવે બધા પ્રકારના પુરુષાર્થોનો પરિત્યાગ કરીને કેવળ તેમના એકજ આશ્રય ગ્રહણ કરવામાં આવે, ત્યારે ક્યાંક તે પ્રભુ ચરણોમાં આશ્રયનો અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે."

સનાતન—"પ્રભો! ભગવદ્ભક્તિ કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય? ભક્તિનો અંકુર હૃદયમાં કેમ કરીને ઉત્પન્ન થાય?"

પ્રભુએ કહ્યું: "સનાતન! ભગવદ્ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો એકજ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. જેમકે પરમહંસશિરોમણિ જડભરતજીએ રાજા રહૂગણને કહ્યું છે કે—

रहूगणैतत्तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणाद् गृहाद्वा ।
नच्छन्दसा नैव जलाग्निसूर्यैर्विना महत्पादरजोऽभिषेकम् ॥

(શ્રીમદ્ભાગવત, ૫-૧૨-૧૨)

ભગવાન જડભરત કહે છે કે "હે રાજન્ રહૂગણ! મહાત્માઓની ચરણરજમાં આળોટયા વિના ભગવદ્રૂપાની પ્રાપ્તિ તપથી, યજ્ઞથી, દાનથી, ઘરબાર છોડવાથી, વેદ ભણવાથી કે જળ, અગ્નિ વા સૂર્યનું સેવન કરવાથી થઈ શકતી નથી." તેની પ્રાપ્તિનું એકજ સાધન શ્રદ્ધાપૂર્વક પરમ સમર્થ ભગવદ્ભક્ત સાધુ પુરુષોની ચરણધૂલિમાં આળો-

ટવું એજ છે. તેને મસ્તક ઉપર ધારણ કરવી એજ એકમાત્ર ઉપાય છે. સાધુ–સેવા વિના જે ભગવત્કૃપાનો અનુભવ કરવા ઇચ્છે છે, તે તો નૌકા યા વહાણ વિનાજ અપાર સાગરને હાથ વડે તરીનેજ પેલે પાર જવા ઇચ્છે છે. આ વાતને લક્ષ્ય કરીને ભક્તરાજ પ્રહ્‌લાદજીએ પોતાના પિતા હિરણ્યકશિપુને કહ્યું છે કે–

नैषां मतिस्तावदुरुक्रमाङ्घ्रिं स्पृशत्यनर्थापगमो यदर्थः ।
महीयसां पादरजोऽभिषेकं निष्किञ्चनानां न वृणीत यावत् ॥

(શ્રીમદ્‌ભાગવત, ૭–૫–૩૨)

હે તાત ! જેમના હૃદયમાંથી વિષયોના વિકાર તદ્દન દૂર થઇ ગયા છે, એવા પરમપૂજ્ય ભગવદ્‌ભક્તોની ચરણરજથી જ્યાંસુધી મનુષ્ય સારી રીતે મસ્તકથી પગ સુધી સ્નાન કરતો નથી, ત્યાં સુધી વેદવાકયોથી ઉત્પન્ન થયેલી પણ તેની બુદ્ધિ તેને પ્રભુનાં ચરણકમળો સુધી પહોંચાડવા તદ્દન અસમર્થ થાય છે–અર્થાત્ ભગવદ્‌ભકતોની ચરણધૂલિ મસ્તકે ધારણ કર્યા વિના કોઇ પણ પુરુષ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમળોનો સ્પર્શ કરવા માટે આગળ વધી શકતો નથી. જ્યાં સુધી તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનીઓની શ્રદ્ધા–ભક્તિપૂર્વક સપ્રેમ સેવા કરવામાં નથી આવતી, તેમનાં ચરણોમાં જ્યાં સુધી સ્વાભાવિક સ્નેહ થતો નથી, ત્યાં સુધી તે ભગવત્કથા શ્રવણ કરવાનો પણ અધિકારી થતો નથી. ભગવાને અર્જુનને ઉપદેશ કરતાં કરતાં ગીતામાં પોતેજ કહ્યું છે કે–

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

અર્થાત્ “ હે અર્જુન ! તું દંડવત્ પ્રણામ, સેવા અને નિષ્કપટભાવથી કરેલા પ્રશ્નો દ્વારા તે જ્ઞાનને જાણ. (વિનમ્રભાવે પૂછવાથી) એ તત્ત્વદર્શી મહાત્માઓ તને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે. ”

ઉપદેશનો તેજ અધિકારી છે, કે જેના હૃદયમાં દેવતા, બ્રાહ્મણ, ગુરુજન અને ભગવદ્ભક્તો પ્રત્યે શ્રદ્ધાનો ભાવ છે. જે કે મનમાં શ્રદ્ધા નથી રાખતો તે પરમાર્થ તરફ આગળ વધી શકતો નથી. પછી પ્રભુની કૃપાનો અધિકારી તો ક્યાંથી થઈ શકે? સનાતન! બહુ વાતોમાં શું કહેવું છે? હું તમને સારમાં સારરૂપ વાત બતાવું છું. અધિકારીનો પરમ પુરુષાર્થ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ કરવાનોજ છે. પરમ આરાધ્ય તેઓજ શ્રીનંદનંદન વૃંદાવનચંદ્ર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજી છે. પોતાના બધા પુરુષાર્થોનો આશ્રય છોડીને અનન્યભાવથી વ્રજાંગનાઓની પેઠે સંસારી સંબંધોથી મુખ ફેરવીને પતિભાવથી તેમની આરાધના કરવી, એજ ઉપાસનાની ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રણાલી છે, અને અધ્યયન કરવાયોગ્ય શાસ્ત્રોમાં શ્રીમદ્ભાગવતજ સર્વોપરિ શાસ્ત્ર છે. કેમકે એ ભગવાન વ્યાસદેવે, સર્વ પુરાણો પછી જેમ દહીંને વલોવીને તેમાંથી માખણ કાઢી લે છે તેજ પ્રકારે, સર્વ શાસ્ત્રોને વલોવીને તેનો સાર કાઢેલો છે. બસ, એજ કલ્યાણનો માર્ગ છે. આને તમે બધા મતનો સાર માનો. આથી વધારે કોઈ પણ વાતનો કોઈ આગ્રહ કરે તો તમે તેને નકામું માનજો.× આપ આ જ્ઞાનને હૃદયમાં ધારણ કરો. સાધુ-મહાત્મા-સંતો તથા ભગવદ્ભક્તોનાં ચરણોમાં દૃઢ અનુરાગ રાખો. તેઓ ગમે તેવા હોય પણ તેમની નિંદા કદી ન કરો. બધાને ઈશ્વરબુદ્ધિથી નમ્ર થઈને પ્રણામ કરો. તમારું કલ્યાણ થશે. હું તમને હૃદયપૂર્વક આશીર્વાદ આપું છું. આપ આ નિર્મળ અને શુદ્ધ શાસ્ત્રસંમત જ્ઞાનને તમે વિસ્તારપૂર્વક ભક્તિના ગ્રંથોમાં વર્ણ-

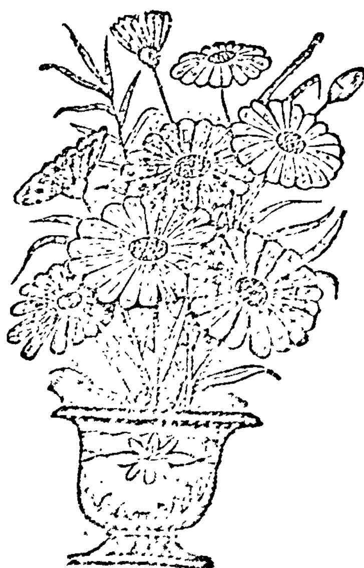

આની સાથે નીચેનો શ્લોક સરખાવો—

× आराध्यो भगवान् व्रजेशतनयस्तद्धाम वृन्दावनं
रम्या काचिदुपासना व्रजवधूवर्गेण या कल्पिता।
श्रीमद्भागवतं प्रमाणममलं प्रेमा पुमर्थो महान्
श्रीचैतन्यमहाप्रभोर्मतमिदं तत्रादरो नापरः॥

વજો. મંગલમય ભગવાન તમારૂં મંગળ કરશે." આટલું કહીને મહાપ્રભુ ચૂપ થઇ ગયા.

મહાપ્રભુના ચૂપ થઇ ગયા બાદ સનાતનજીએ ભક્તિભાવપૂર્વક તેમનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા અને ચૈતન્યદેવે તેમના શરીર ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં તેમને આશીર્વાદ આપ્યા. આ પ્રકારે બે મહિના સુધી મહાપ્રભુ પાસે કાશીમાં રહીને સનાતન જાતજાતના શાસ્ત્રીય પ્રશ્નો પૂછતા રહ્યા અને પ્રભુ તેમને પ્રેમપૂર્વક બધું ગુપ્ત તત્ત્વ સમજાવતા રહ્યા. એ બે મહિનાઓમાંજ સનાતનજીએ ચૈતન્યદેવ પાસેથી ભક્તિમાર્ગની ઘણીયે ગૂઢમાં ગૂઢ વાતો સમજી લીધી, જેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન તેમણે પોતાના અનેક ગ્રંથોમાં કર્યું છે.

प्रकाशानंदजी भक्त कन्या॰

अद्वैत वीथीपथिकैरुपास्याः स्वानन्द सिंहासनलब्धदीक्षाः।
हठेन केनापि वयं शठेन दासीकृता गोपवधूविटेन ॥

(શ્રીકૃષ્ણકર્ણામૃત)

અર્થાત્ અદ્વૈતમાર્ગના યાત્રીઓના ઉપાસ્ય અને આ-
ત્માનંદરૂપી સિંહાસનપર દીક્ષા પામેલા મને ગોપીઓના
કોઈ કુટિલ કામીએ એકદમ પોતાનો દાસ બનાવી લીધો.

શ્રીપાદ પ્રકાશાનંદજીના નામથી તો વાચક પહેલે-
થીજ પરિચિત હશે. તેમની જન્મભૂમિ તૈલંગદેશમાં હતી.
દક્ષિણ દેશની યાત્રા વખતે શ્રીરંગ ક્ષેત્રની પાસે બલગંડી
નામના ગામમાં મહાપ્રભુએ વેંકટ ભટ્ટને ત્યાં ચાતુર્માસ
ગાળ્યા હતા. વેંકટભટ્ટ શ્રીવૈષ્ણવ સંપ્રદાયના વૈષ્ણવ હતા.
તેમના ભક્તિભાવથી પ્રસન્ન થઇને તેમણે તેમને ઘેર ચાર
માસ નિવાસ કર્યો હતો. તેમના પુત્ર શ્રીગોપાલ ભટ્ટે તેમની
ખૂબ ખૂબ સેવા કરી હતી અને પિતાના પરલોકગમન પછી
એ તેમની આજ્ઞાનુસાર ઘરબાર છોડીને વૃન્દાવન વાસ
કરવા ચાલ્યા ગયા હતા અને ત્યાં આખર સુધી શ્રીરાધા-
રમણજીની સેવા-પૂજામાં યોજાઇ રહ્યા હતા.

શ્રી ગોપાલ ભટ્ટજીના પિતા ત્રણ ભાઈ હતા. સૌથી
મોટા તો એમના પિતા શ્રીવેંકટ ભટ્ટ, મધ્યમ ત્રિમલ્લ
ભટ્ટ અને નાના આ શ્રીપાદ પ્રકાશાનંદજી મહારાજ હતા
સંન્યાસના પહેલાં તેમના ઘરનું નામ શું હતું, તેની
ખબર સુધી પડી નથી. તેઓ સંન્યાસી થઈ ગયા
પોતાના ભત્રીજા ગોપાલ ભટ્ટ ઉપર બહુ વ[illegible]

[illegible] એક આશા આપતો [illegible] પંડિત બની શકશે. પરંતુ જ્યારે તેમણે સાંભળ્યું કે, એક બંગાળી યુવક સાધુના [illegible] શાસ્ત્રોનું અધ્યયન-અધ્યાપ[ન] છોડીને 'શ્રીકૃષ્ણ કૃષ્ણ' રટવા લાગ્યો છે, ત્યારે તેમને કંઇ માનસિક દુઃખ પણ થયું અને તેમની ઇચ્છા એ યુવ[ક] સંન્યાસીની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાની થઇ. પ્રેમનું આકર્ષણ કેટલાયે પ્રકારે થાય છે. કોઇ વાર તો કોઇની પ્રશંસા સાંભળીને મનમાં ને મનમાંજ છબી થાય છે અને તેના પ્રત્યે મનમાં એક પ્રકારનો સ્વાભાવિક સ્નેહ ઉત્પન્ન થઇ [...] છે. જેના ગુણોની આપણને અદેખાઇ થાય છે, તેના પ્ર[...] હૃદયમાં આપોઆપજ પ્રેમ ઉપજવા લાગે છે, તેથી ગ[...] થઇને આપણે તે વ્યક્તિની ખુલ્લે ખુલ્લીજ નિંદા કર[...] લાગીએ છીએ. આથી આપણે આપણી સ્વાભાવિક વૃત્તિ[ને] દબાવવા ઇચ્છીએ છીએ, પરંતુ તેમ કરવાથી તે વળી વિશેષ ઉભરાય છે. દ્વેષભાવથી તો દ્વેષભાવથી પણ ચિત્ત તેને મળવાને માટે સદા વ્યાકુળ જેવું રહ્યા કરે છે. અને પ્રસંગ આવતાં રાગવશાત્ તેને માટે બે ચાર કડવા શબ્દો આપોઆપજ મોંમાંથી નીકળી પડે છે. પ્રકાશનંદજીનો પણ પ્રભુના પ્રત્યે એવોજ અનુરાગ થઇ ગયો હતો. જ્યા[રે] તેમણે સાંભળ્યું કે, જે સંન્યાસીએ મારા ભત્રીજા ગોપા[...] લને ભૂલાવામાં નાખ્યો છે, તેણેજ સાર્વભૌમ ભટ્ટાચાર્ય જેવા પરમ વિદ્વાન પંડિતને પોતાને વશ કરી રાખ્યો છે અને તેઓ તેને અવતાર માને છે, આથી તેમની જિજ્ઞાસા [અ]ત્યંત-વધી ગઈ. તે જિજ્ઞાસાના પરિણામે તેમણે પ્રભુ [પા]સે વ્યંગપૂર્ણ પત્રો મોકલ્યા હતા, તે તો વાચક પહે[લે]જ વાંચી ચૂકયા હશે.

હવે જ્યારે તેમણે સાંભળ્યું કે, એજ યુવક સંન્યાસી [...]ી કાશીમાં આવ્યો છે, ત્યારે તો તેઓ કોઇ પણ પ્રકારે [...]નો મેળાપ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા; પરંતુ મળવું [...] કરીને ? પ્રકાશાનંદજી કાશીના પ્રતિષ્ઠિત પંડિત અને

સન્માનવાળા સંન્યાસી હતા. તેઓ ત્યાંના મઠ
સીઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતા હતા. તેઓ કો
સંન્યાસી પાસે મળવા કેમ કરીને જાય ? કોઈ
વિદ્યાવૃદ્ધ, પ્રસિદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત હોત તો તે
ચાલ્યા જાત પણ ખરા, પરંતુ મહાપ્રભુ યુવક હત
દૃષ્ટિમાં તેઓ ભારે પંડિત પણ નહોતા, તેઓ અર્હ
પ્રસિદ્ધ પણ નહોતા, તેમણે હલકા સંપ્રદાયના
સંન્યાસી પાસે દીક્ષા લીધી હતી; તેથી પોતાને
પંડિત અને પ્રતિષ્ઠિત સમજનારા દંડી સંન્યાસી પ્ર
નંદજી પ્રભુને મળવા ગયા નહિ; જો કે પ્રભુના નિવાસ
નથી પ્રકાશાનંદજીનો મઠ કંઈ બહુ દૂર નહોતો. તે
મઠ પણ બિંદુમાધવની પાસેજ હતો અને પ્રભુ પણ ત્ય
તપન મિશ્રને ત્યાં ઉતર્યા હતા. પ્રભુએ પોતે તેમની પા
જવાની આવશ્યકતા માની નહિ; કેમકે મહાપ્રભુ ઘણા
સંકોચવાળા સ્વભાવના હતા. મોટાઓની આગળ બોલતા
એમને ઘણો સંકોચ થતો હતો. તેથી તેમણે વિચાર્યું કે,
તેમની પાસે જઈશ તો કંઇ ને કંઈ વાદવિવાદ થઇજ જશે.
તેથી તેઓ પણ તેમની પાસે ગયા નહિ અને દશ-બાર
દિવસ રહીને શ્રીવૃન્દાવન ચાલ્યા ગયા.

વૃંદાવનથી પાછા આવીને તેઓ બે મહિના કાશીમાં
રહ્યા. આ પ્રવાસમાં તેઓ ઘણાજ સામાન્ય સંન્યાસીની
પેઠે રહેતા હતા. તેઓ ન તો ક્યાંય બહાર ભિક્ષા કરવા
જતા કે ન તો સંન્યાસીઓનાં દર્શને જતા. માત્ર ચંદ્ર-
શેખરને ઘેરથી ગંગાસ્નાન માટે અને વિશ્વનાથજીનાં દર્શન
કરવા જતા હતા, અને તપન મિશ્રને ઘેર ભિક્ષા કરીને
ત્યાંજ ભગવાનનું નામસંકીર્તન અને જપ કર્યા કરતા હતા.
તેથી તેમના બે ચાર અંતરંગ ભક્તો સિવાય તેમના મહિ-
માની કોઈને પણ ખબર પડી નહિ ! પ્રકાશનંદજી મનોમન
વિચારતા કે "સાચેજ, આ કોઈ અજાયબજ સંન્યાસી છે.
મારી સાથે આટલો પરિચય હોવા છતાં પણ એ આવ
...માં આવતા નથી અને નથી તો સંન્યાસ...

આવતા. અવશ્યજ કોઇ વિલક્ષણ પુરુષ છે.”

જે મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણ પ્રભુનાં ચરણોમાં ઘણોજ અનુરાગ રાખતા હતા, તેમનું ઘર શ્રી પ્રકાશાનંદજીના મઠની પાસેજ હતું. તેઓ ઘણી વાર તેમની પાસે આવ-જા કરતા હતા અને તેમની યથાશક્તિ દ્રવ્યાદિથી સેવા-શુશ્રૂષા પણ કર્યા કરતા હતા. જ્યારે જ્યારે મહાપ્રભુની કંઇ વાત નીકળતી ત્યારે ત્યારે પ્રકાશાનંદજી પ્રભુના ઉપર કટાક્ષ કરતા અને તેમને માટે નિન્દાસૂચક શબ્દોનો પ્રયોગ પણ કરી બેસતા. આમ તો તેમનું હૃદય રસભર્યું હતું. કવિ-સ્વભાવના હતા, ભાવિક હતા, મળતાવડા હતા, પ્રેમના અનન્ય ઉપાસક હતા, પરંતુ હજુસુધી તેમની ભાવિકતાને અદ્વૈત વેદાંતની પ્રખર યુક્તિઓએ દબાવી રાખી હતી. હજુસુધી તેમનું રસજ્ઞપણું અને પ્રણયાત્મકતા ફુટી નીકળ્યાં નહોતાં. ઘણી વાર જોવામાં આવ્યું છે કે આવા ભારે વિદ્વાનોની ભાવિકતા કોઈ પરમ ભાવિક મહાપુરુષના સંસર્ગ [illegible] એકદમ વિકસિત થઈ જાય છે. [illegible]

સ્વામીજીને કહ્યું: "સ્વામીજી ! પેલા બંગાળી વૈદ્યને ત્યાં જે સંન્યાસી ઉતર્યા છે, તેમના ચહેરામાં કેટલું બધું આકર્ષણ છે ! જે એક વાર તેમને જુએ છે, તે તેમનોજ બની જાય છે. તેમની વાણીમાં અપાર કરુણા છે. ભગવાનનાં ગુણગાન કરતાં કરતાં તેઓ મૂર્છિત થઇ જાય છે અને એકદમ તન્મય થઇને શ્રીકૃષ્ણકથા કહે છે."

પ્રકાશાનંદજીએ કહ્યું કે "અરે, શું હું એમને ઓળખતો નથી ? ખૂબ ઓળખું છું. તેઓ કોઇ આકર્ષણ મંત્ર જાણે છે, તેથી તો તેમણે સાર્વભૌમ જેવા વિદ્વાનને છેતરી પાડયા છે; પરંતુ અહીં એની દાળ ગળશે નહિ. આ વિશ્વનાથપુરીમાં તેની ભક્તિનો ભાવ કોઇપણ પૂછશે નહિ. અહીં તેને સ્ત્રીઓની પેઠે નાચનારા મળશે નહિ. બંગાળીઓની પેઠે અહીં ભાવિક અને ભલા-ભોળા અભણ માણસો નથી; પણ અહીંના તો ભંગી અને ચમાર સુદ્ધાં બ્રહ્મજ્ઞાન જાણે છે." આ વાત સાંભળવાથી એ મહારાષ્ટ્રીય સજ્જનને ઘણું દુઃખ થયું. તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે "આટલા મોટા વિદ્વાન અને ત્યાગી પુરુષોના હૃદયમાં પણ ઈર્ષ્યાનો અગ્નિ આટલો પ્રબળ હોય છે ! આટલા જ્ઞાની હોવા છતાં પણ લોકો બીજાની પ્રશંસા સાંભળી શકતા નથી. સાચેજ, પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છા અત્યંત પ્રબળ હોય છે. મહાન પંડિતમાં પંડિત પણ પ્રતિષ્ઠા જમાવવા માટે બીજાની નિંદા કરતાં પણ સંકોચાતા નથી. લોકૈષણા કેટલી બધી પ્રબળ છે !" બીજે દિવસે દુઃખી ચિત્તે ભાવિક સજ્જને પ્રભુને બધી વાતો કહી અને તે કરુણ સ્વરે કહેવા લાગ્યા: "પ્રભો ! સ્વામીજી કહેતા હતા કે, તેમની ભક્તિની અહીં કોઇ ફૂટી બદામ પણ આપશે નહિ-એટલે કે તેમને કોઇ કશા લેખામાંજ ગણશે નહિ."

પ્રભુએ કહ્યું: "મારે કદરદાની કે પૈસા-ટકાને કર વાંજ શું છે ? મફત તો કોઇ લેશે ને ? હું તો એજ રીતે લુંટાવી દઇશ ! એમ છતાં પણ કોઇ નહિ લે તો ફેંકીને

ચાલ્યો જઇશ. કોઇ દિવસ કોઈક તો ઉડાવીજ લેશે ને!"

પ્રભુનો આવો સરળ અને ઈર્ષ્યારહિત ઉત્તર સાંભળીને મહારાષ્ટ્રીય સજ્જનની શ્રદ્ધા પ્રભુનાં ચરણોમાં વિશેષ વધી ગઇ અને તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે, જ્યારે એમની એક એક વાતનો મારા ઉપર આટલો બધો પ્રભાવ પડે છે, ત્યારે જો પ્રકાશાનંદજી સાથે તેમને મેળાપ થઇ જાય તો તો તેમનો ઉદ્ધારજ થઇ જાય. તેઓ મૂર્ખ નથી, મહાગ્રહી નથી, શુષ્ક હૃદયવાળા નથી. ચૈતન્યદેવ સાથે વાતો કરતાંજ તેઓ પાણી-પાણી થઈ જશે અને બધી નિંદા કરવી ભૂલીને તેમના સેવક બની જશે; પરંતુ મેળાપ કેમ કરીને થાય? તેઓ અહીં આવશે નહિ, ચૈતન્યદેવ તેમને [illegible] જવા રાજી નહિ થાય." તે સજ્જન એજ ચિંતામાં [illegible]. પોતાના મનના ભાવો તેમણે તપન મિશ્ર, ચંદ્ર[illegible] [illegible] પ્રભુના ભક્તો આગળ પ્રગટ [illegible] કહ્યું કે "એક યુક્તિ થઈ શકે તેમ છે. [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ગાતા હતા. પાછળ પાછળ ચંદ્રશેખર, તપન મિશ્ર તથા બે-ચાર બીજા ભક્તો પણ ગાતા હતા. ઘરને દરવાજે પહોંચીને તેમણે સનાતનજીના ખભા ઉપરથી હાથ ઉઠાવી લીધો, તેઓ નીચી દૃષ્ટિ રાખીને ધીરેધીરે ઘરમાં પહોંચ્યા. સેવક જળ લાવીને તરતજ તેમના પગ ધોવા આગળ આવ્યા. એટલે તેમણે સંકોચથી પગ ખેંચી લઇને પોતેજ પગ ધોઈ લીધા અને ત્યાંજ ગમે તેમ મોરીની પાસેજ કાદવમાં બેસી ગયા.

સંન્યાસી મંડળમાં સ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ. શાસ્ત્રાર્થ કરવાનું બધા ભૂલી ગયા. બધા એકીટસે તેમના તરફ જોવા લાગ્યા. ત્રીસ–બત્રીસ વર્ષની ઉમ્મરવાળા એક પરમ તેજસ્વી રૂપ–લાવણ્યયુક્ત યુવક સંન્યાસી કોઇ પણ પ્રકારના દેખાવ વિના ચૂપચાપ મોરી પાસે બેસી ગયા છે, એ વાતથી બધાને આશ્ચર્ય થયું. ચૈતન્યદેવનું શરીર ઘણુંજ સુકુમાર હતું, તેમની દાઢી–મૂછો ઘણીજ ઓછી ઉગેલી હતી, તે પણ તદ્દન મુંડેલી હતી; તેથી દેખાવમાં તેઓ સોળ વર્ષના બાળક જેવા જણાતા હતા. તેમના ગુલાબની પાંખડીઓ જેવા બે નાના નાના લાલ રંગના એકસરખા હોઠ દૂરથીજ પોતાની ઘેરી લાલાશને લીધે ચમકતા હતા. તેઓ કોઇના પણ તરફ જોયા સિવાય ચૂપચાપ મસ્તક નમાવીને બેઠા હતા. હાજર રહેલા બધા સંન્યાસીઓ કોઇ આંગળીના ઈસારાથી, કોઇ ભમરના સંકેતથી, કોઈ બહુજ ધીમા અવાજથી ચૈતન્યદેવનાજ સંબંધમાં કંઇક કહેવા લાગ્યા. પ્રકાશાનંદજી એમના તેજ રૂપ–લાવણ્ય, નમ્રતા, સુશીલતા અને પ્રભાવનેજ જોઇને સમજી ગયા કે, એજ મહાપ્રભુ ચૈતન્યદેવ છે; પરંતુ બધાની સમક્ષ પોતાની પ્રતિષ્ઠા કાયમ રાખવાને માટે તેમણે ગૃહપતિ પેલા મહારાષ્ટ્રીય સજ્જનને પૂછ્યું કે "આ સ્વામીજી ક્યાંથી આવ્યા છે?"

તેમણે ધીરેથી કહ્યું: "તેઓ એજ બંગાળી સ્વામીજી છે કે જેમના સંબંધમાં હું આપને કહેતો હતો."

પ્રસન્ન વદનથી મુક્તાનંદજીએ કહ્યું: "ભાઈ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર જાણે છે! તેમની આજ્ઞા તો હું પણ શિરસાથી માનું છું. અને તેમનાં દર્શન કર્યાં એ ઉત્તમ થયું. (ચિત્તચરદેવને ઉદ્દેશીને) આપ ત્યાં કેમ બેઠા! અહીં આવો. આપે ત્યાં બેસવું યોગ્ય નથી."

ચિત્તચરદેવે મસ્તક નીચું કરી ધીરેથી વચન ભાખ્યું "ભગવન્! હું તીવ્ર પાપાચારીઓ શું જાણું, આપની આજ્ઞામાં કેમ કરીને બેસી શકું? અહીંજ ઠીક છે."

મુક્તાનંદજી તેમની સરળતા અને નમ્રતા જોઈને તદ્દન મંત્રમુગ્ધ જેવા થઈ ગયા. જ્યારે ચિત્તઘણુ વાર કહેવા છતાં પણ તેઓ તેમના સ્થાનેથી ઉઠ્યા નહિ, ત્યારે તો મુક્તાનંદજી પોતેજ ઉઠીને ગયા અને તેમનો હાથ પકડીને તેમને પોતાની સાથેજ ગાદી ઉપર બેસાડી દીધા. પશ્ચાત્ પ્રેમપૂર્વક તેઓ વાતચીત ભગવાનના ચરિત્રોને [illegible] ગયા. તેઓ ધીમે ધીમે ભગવાનનાં નાટ્ય ઉત્સવ

ધીરે ધીરે કંઈક શરમાતાં શરમાતાં કહ્યું: "આપ ગુરુજનો સમક્ષ હું શું મોં લઈને આવું ! મારામાં એટલી યોગ્યતાજ ન લાગી કે આપનાં દર્શન કરી શકું; એટલેજ સંકોચથી આવ્યો નહોતો."

વાત બદલી નાખીને પ્રકાશાનંદજીએ કહ્યું કે "તમે કટવાના કેશવ ભારતી પાસેજ સંન્યાસ લીધો છે ને ?"

તેમણે ધીરેથી કહ્યું કે "જી હા, તેઓજ મારા દીક્ષા-ગુરુ છે."

પ્રકાશાનંદજીએ કંઈક અચકાઈ અચકાઈને કહ્યું કે "એક વાત પૂછવા ઇચ્છું છું, તમે ખોટું ન લગાડો તો પૂછું ?"

તેમણે દીનતાભર્યા સ્વરે કહ્યું કે "આપ કેવી વાત કરો છો ! આપ તો મારા હિતનીજ વાત પૂછશો. આપ તો ગુરુજન છો, હંમેશાં મારું કલ્યાણજ ઇચ્છશો."

પ્રકાશાનંદજીએ કહ્યું: "હા, હું એ પૂછવા ઇચ્છું છું કે, સંન્યાસીનો મુખ્ય ધર્મ છે કે તે ભિક્ષા ઉપર નિર્વાહ કરતો થકો સદા વેદાંતચિંતન કરતો રહે. યુક્તિથી, શાસ્ત્ર-પ્રમાણથી તેમજ આપ્ત પુરુષોનાં વાક્યો દ્વારા આ સત્ય જેવા જણાતા જગતની નિઃસારતાનેજ સદા વિચારતો રહે. તમે વેદાન્તનું ચિંતન છોડીને આ હરિનામસ્મરણ કેમ કરી રહ્યા છો ?"

ચૈતન્યદેવે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું: "ભગવન્ ! મારા ગુરુદેવે મને એવોજ ઉપદેશ આપ્યો છે. તેમણે મને વેદાંત-શાસ્ત્રનો અનધિકારી સમજીને આ મંત્રનો ઉપદેશ દીધો અને આજ્ઞા આપી કે, આનોજ જપ કર્યા કરવો. તેમણે કહ્યું હતું કે 'કળિયુગમાં બીજું કોઈ સુગમ સાધનજ નથી.'

हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् ।
कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥

તેથી હું રાત્રિ–દિવસ આનોજ જપ કરવા લાગ્યો. નિરંતર જપથી યા તેનુંજ ધ્યાન રહેવાથી મારા મગજમાં

કંઇક ગરમી ચઢી ગઇ હતી. હું ગાંડો થઇ ગયો અને પર-બાર કંઇ પણ સારૂં લાગતું નહોતું. આંખોમાંથી આપો-આપજ આંસુ વહેવા લાગતાં હતાં. એટલે હું ગભરાયો અને મેં ગુરુ મહારાજને પૂછ્યું કે "ભગવન્! આપે મને આ કેવો મંત્ર આપી દીધો! એનાથી તો હું ગાંડો થઈ ગયો છું. ત્યારે એ ગુરુ મહારાજે શ્રીમદ્ભાગવતના થોડાક શ્લોક સંભળાવીને મને કહ્યું કે "આ સ્થિતિ ખરાબ નથી. આ તો શુભ લક્ષણ છે. તું આ પ્રકારે જપ કરતો તેથી ભગવન્! હું તેજ દિવસથી આ પ્રમાણે હમેશાં કર્યા કરૂં છું. હમેશાં જપવાથી માનો કે અભ્યાસથી મા પણ આ નામમાં એવી આસક્તિ થઈ ગઇ છે કે હું છોડ વાની કોશિષ કરૂં તોપણ એ છૂટે તેમ નથી."

તેમની વાત સાંભળીને વાતને ઉડાવતાં પ્રકાશાનંદજી કહેવા લાગ્યા કે "હરિનામ-સ્મરણ ઘણું ઉત્તમ છે. કલિ-સંતરણ ઉપનિષદ્‌માં ભગવન્નામનો ઘણોજ મહિમા લખેલો છે; પરંતુ તમે બ્રહ્મસૂત્રો તરફ ઉદાસીન જેવા કેમ છો? વેદાન્તદર્શનને કેમ નથી માનતા?"

નમ્રતાપૂર્વક તેમણે કહ્યું કે "ભગવન્! એવો કયો વેદોનો માનનાર આસ્તિક પુરુષ હશે કે જે ભગવાન્ વ્યાસદેવજીનાં બ્રહ્મસૂત્રોને માનતો ન હોય?"

પ્રકાશાનંદજીએ કહ્યું કે "વેદાંતસૂત્રોમાં નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. અહંગ્રહ-ઉપાસના દ્વારા નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું ચિંતન નહિ કરતાં નાચ-ગાનમાં રત રહેવું એ તો વેદાંતસૂત્રોને નહિ માનવા બરાબરજ છે."

તેમણે કહ્યું કે "હું આ વાત નથી માનતો કે, બ્રહ્મ-સૂત્રોમાં ભગવાન્ વ્યાસદેવે કેવળ નિર્વિશેષ બ્રહ્મનુંજ પ્રતિ-પાદન કર્યું છે. મારો મત તો એવો છે કે, એમાં સવિશેષ ગુણવિશિષ્ટ બ્રહ્મનુંજ વર્ણન પ્રધાનતઃ કરવામાં આવ્યું હશે."

કંઇક ચમકીને અને ચારે તરફ સંન્યાસીઓના તરફ જોઇને પ્રકાશાનંદજી કહેવા લાગ્યા કે "આ તમે કેવી અ-

શાસ્ત્રીય વાત કરી રહ્યા છો ? બાદરાયણના દરેકે દરેક સૂત્રમાં નિર્વિશેષ નિર્ગુણ બ્રહ્મનુંજ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન શંકરાચાર્યે વિસ્તારપૂર્વક પોતાના ભાષ્યમાં આનું વર્ણન કરેલું છે. શું તમે શારીરક ભાષ્ય વાંચ્યું નથી અથવા શંકરાચાર્યનેજ નથી માનતા ?”

ઉત્તરમાં પ્રભુએ કહ્યું: “મેં શ્રીસાર્વભૌમ ભટ્ટાચાર્ય પાસે શારીરક ભાષ્ય સાંભળ્યું છે અને મારી તુચ્છ બુદ્ધિ પ્રમાણે કંઇક સમજ્યો છું પણ ખરો. ભલા, જગદ્‌ગુરુ શંકરાચાર્યને કોણ ન માને ? તેઓ તો દશનામી શાંકર સંપ્રદાયના આદિ આચાર્ય અને જગન્માન્ય ગુરુ છે. તેમનાં શ્રીચરણોમાં હું પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખું છું.”

પ્રકાશાનંદજીએ કહ્યું કે “ આ તો ન માનવા જેવુંજ થયું કે, તેમના ભાષ્ય વિરુદ્ધ તો વાતો કરો છો. ભગવાન વ્યાસના મૂળ ભાવોને તો શંકર ભગવાનજ સમજ્યા છે; તેમણે સમસ્ત ભાષ્યમાં તેજ એક નિર્ગુણ, નિર્વિશેષ ઉપાધિરહિત અખંડ સત્તાનું વર્ણન કરેલું છે. જ્યારે જગત વાસ્તવમાં કંઇ છેજ નહિ અને જીવ–બ્રહ્મમાં જ્યારે કંઇ ભેદજ નથી; તો પછી સ્તુતિ કેવી ? વિનય અને પ્રાર્થના કેવાં ? બધું નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત બ્રહ્મસ્વરૂપ તો છે. બ્રહ્મ સિવાય કંઇ છેજ નહિ; જે કંઇ આ દેખાય છે, તે સ્વપ્નના પદાર્થો સમાન મિથ્યા છે.”

પ્રભુએ કહ્યું: “ વ્યાસ ભગવાને પોતેજ બ્રહ્મસૂત્રોનું ભાષ્ય કર્યું છે અને તે ભાષ્ય કર્યા પછીજ તેમને શાંતિ પ્રાપ્ત થઇ છે. અને ત્યારથી તેમણે બીજું કંઈ પણ લખવાનુંજ છોડી દીધું છે. શ્રીમદ્‌ભાગવતજ બ્રહ્મસૂત્રોનું નિર્વિવાદ ભાષ્ય છે. ભગવાન વ્યાસદેવની એ અંતિમ કૃતિ છે. એમાં જે કંઇ કહેવામાં આવ્યું છે તેજ સૌથી વધારે માન્ય છે.+ આપ તો સર્વશાસ્ત્રવેત્તા છો, ઠીક ઠીક બતાવો

+ सर्ववेदान्तसारं हि श्रीभागवतमिष्यते ।
तद्रसामृततृप्तस्य नान्यत्र स्याद्रतिः क्वचित् ॥
(શ્રીમદ્‌ભાગવત, ૧૨–૧૩–૧૫)

કે, શ્રીમદ્ભાગવતમાં નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું પ્રાધાન્ય છે કે સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનેજ સવિશેષ પૂર્ણબ્રહ્મ પરમાત્મા બતાવવામાં આવ્યા છે?"

પ્રકાશાનંદજીએ કહ્યું કે "હા, એ તો સત્ય છે કે, શ્રીમદ્ભાગવતને ભગવાન વ્યાસદેવે બધાં શાસ્ત્રોનો સાર લઈને બનાવ્યું છે. શ્રી નારદજીના ઉપદેશથી તેમણે ભગવાનની લીલાઓનું વર્ણન કરવાથી પરમ શાંતિ પણ પ્રાપ્ત કરી છે અને આત્મારામ મુનિઓ સુદ્ધાંને માટે તેમણે ગ્રંથની શરૂઆતમાં ભગવદ્ભક્તિ કરતા રહેવાનો સંકેત કરીને તેનું કારણ બતાવ્યું છે કેઃ—

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थं भूतगुणो हरिः ॥
(શ્રીમદ્ભાગવત, ૧-૭-૧૦)

અર્થાત્ ભગવાનના ગુણોમાં દિવ્યતાજ એવી છે કે ગમે તેવા પણ અજ્ઞાનરહિત આત્મારામ મુનિ ભલેને હોય, તેઓ પણ ભગવાનની અહૈતુકી ભક્તિ કરેજ છે. આ વાત હું માનું છું, પરંતુ ભગવાન શંકરાચાર્યજીએ જે એકદમ સવિશેષ બ્રહ્મને ગૌણ બતાવીને અને પરમ સાધ્ય નિર્વિશેષ બ્રહ્મનેજ માન્યા છે એમ કેમ? એજ મારી શંકા છે."

પ્રભુએ કહ્યું કે "ભગવાન શંકરાચાર્ય શ્રીમદ્ભાગવતને પણ યથાવિધિ જાણતા હતા; ભાગવતમાં પણ તેમને પરમ શ્રદ્ધા હતી. વળી આ વાત તેઓ પણ જાણતા હતા કે શ્રીમદ્ભાગવત ભગવાન શ્રીવ્યાસદેવજી દ્વારા પ્રગટ થયેલું છે અને તેના પ્રતિપાદ્ય સવિશેષ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણજ છે. એમ હોવા છતાં પણ તેમણે નિર્વિશેષ બ્રહ્મનેજ પોતાના ભાષ્યમાં પ્રધાનતા આપતાં તેનેજ અંતિમ લક્ષ્ય માન્યું છે, એ તેમની મહાનતાજ છે. મહાન પુરુષો સિવાય આવું સાહસ બીજું કોઈજ કરી શકે નહિ. તેમણે લોકોના કલ્યાણને માટેજ આવું કર્યું છે."

[illegible]”

પ્રભુએ ધીરેથી કહ્યું કે “ભગવાન! આપ જેને અર્થ કહો છો? એ તો આપણી બુદ્ધિના વિલાસ છે. આપણી પદાર્થ ક્યાંથી શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત કરી શકાય છે અથવા તેની સિદ્ધિ તર્ક દ્વારા કરી શકાય છે? આપણી પદાર્થ તો અનુભવગમ્ય છે. વેદોના પદનો કોઈ પણ અર્થ કરો, બધા ઠીક છે; અર્થ કરવામાં બુદ્ધિચાતુર્ય સિવાય બીજું છેજ શું? અર્થ કરવો, વ્યાખ્યાન કરવું, ભાષ્ય અને પુસ્તકો રચવાં એ બધાં લૌકિક બુદ્ધિનાં કામ છે; એનાથી મુક્તિ થોડીજ મળી શકે છે? એ તો માત્ર લોકોનું મનોરંજન કરવાનાં સાધનજ છે.”

પ્રકાશાનંદજીએ કહ્યું કે “હા, એ તો બતાવો કે, ભગવાન શંકરે શું વિચારીને જગતને તદ્દન ઉડાવી દીધું અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મનેજ પરમ સાધ્ય તત્ત્વ માન્યું?”

તેમણે ધીરે ધીરે મધુર સ્વરમાં કહ્યું કે “ભગવન્! શંકા અથવા તર્ક થવા એ અજ્ઞાન યા પૂર્વજન્મકૃત પાપોનું ફળ છે. તે મહાભાગ પુરુષ ધન્ય છે, કે જેમને ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં કોઇ પ્રકારની શંકાજ ઉઠતી નથી. તેઓ ઈશ્વરને સર્વશકિતમાન અને સર્વાન્તર્યામી તથા ચરાચર વિશ્વના સાક્ષી માનીને તેમનુંજ ચિંતન કરતા રહે છે. તેમને માટે વાંચવું, લખવું, વાતો કરવી અને ધ્યાન–ઉપાસના કરવાં આવશ્યક નથી. જે હમેશાં ભગવાનને સર્વત્ર સમજીને અને બધામાં ભગવદ્બુદ્ધિ રાખીને વ્યવહાર કરશે, તેનાથી તો કદી પણ અનર્થનું કામ થવાનું નથી. ગ્રંથભાર તો અજ્ઞાનનું ચિહ્ન છે. જેને ભગવાનના સર્વાન્તર્યામીપણા ઉપર વિશ્વાસ નથી, જેના મનમાં જાત જાતની શંકાઓ ઉઠયાજ કરે છે, તેમને માટે શાસ્ત્ર છે, કે જે શાસ્ત્રો દ્વારા તેઓ પોતાની તાર્કિક બુદ્ધને શ્રદ્ધાળુ બનાવી લે. જો અંતપર્યંત બુદ્ધિ તર્કમાંજ ફસાઈ રહી તો શાસ્ત્રોનું અધ્યયન

વ્યર્થ છે. શાસ્ત્રોના અધ્યયનનું ફળ તર્કાતીત થઇને શ્રદ્ધાળુ બનવાનું છે. જે જેવા તાર્કિક હોય છે, તેને માટે તેવાંજ શાસ્ત્રોની આવશ્યકતા હોય છે.

બે પ્રકારના પુરુષ હોય છેઃ- (૧) હૃદયપ્રધાન અને (૨) બુદ્ધિપ્રધાન; હૃદયપ્રધાન ઓછા હોય છે, બુદ્ધિપ્રધાન ઘણા હોય છે. બુદ્ધિપ્રાધાન્યવાળા તર્ક કર્યા સિવાય કોઇ વાતને માનતાજ નથી. જેમ ઝેરની દવા ઝેરજ છે, અગ્નિથી દાઝેલાને તેલ લગાવીને અગ્નિ વડે શેકવાથીજ ઠીક થાય છે, તેજ પ્રમાણે તર્કવાળાઓની બુદ્ધિને તર્ક દ્વારાજ હરાવવી જોઇએ. તર્ક કરતાં કરતાં બુદ્ધિને એટલા સૂક્ષ્મ વિષયમાં લઇ જવી જોઇએ કે ત્યાંથી પછી આગળ જવાની બુદ્ધિની શક્તિજ રહે નહિ. તર્ક કરવાથી સ્થૂળ બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ થઇ જાય છે, અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિજ પરમાર્થ તરફ આગળ વધી શકે છે. ભગવાન શંકરે તર્ક અને યુક્તિઓ દ્વારા ભગવત્તત્ત્વને એવી ખુબીપૂર્વક વર્ણવેલું છે કે ભારેમાં ભારે તાર્કિક પણ ત્યાંથી આગળ વધી શકતા નથી. આથીજ, ભગવાન શંકરાચાર્યે તર્કના અંત આણી દીધા છે. વેદાન્ત-શ્રવણ અને અધ્યયનનું એટલુંજ પ્રયોજન છે કે જેમની બુદ્ધિ તાર્કિક છે, તેઓ તેના દ્વારા તેને સૂક્ષ્મ અને સ્વચ્છ બનાવીને તેને પરમાર્થગામિની બનાવે. હમેશાં તર્કોમાંજ ફસાઇ રહેવું એ લક્ષ્ય નથી, કારણ કે પરમાર્થના માર્ગ-જ તર્કાતીત છે.

અજ્ઞાનમાં અને શ્રદ્ધામાં આકાશ-પાતાળનું અંતર છે. અજ્ઞાનીને પણ તર્ક ઉઠતા નથી; પરંતુ તેને જ્યાં સુધી સાચી શ્રદ્ધા ન થાય ત્યાં સુધી તે પરમાર્થ તરફ થોડાજ આગળ વધી શકે છે! અને જેના હૃદયમાં શ્રદ્ધા છે, તે કદી અજ્ઞાની રહીજ શકતો નથી. કેમકે સાચી શ્રદ્ધા તો વિચારનો અંત આવ્યા પછીજ થાય છે. જ્યારે તર્ક અને શંકા ઉઠવી એ પૂર્વજન્મનાં કરેલાં પાપોનું ફળ છે, ત્યારે તર્ક ઉઠતાં આળસુ અને અજ્ઞાનીઓની પેઠે તેને દબાવવા

નનો નાશ થતાંજ જીવ બ્રહ્મસ્વરૂપ થઇ જાય છે. થઇ શું જાય છે, તેને પોતાના મૂળ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થઈ જાય છે!"

પ્રભુએ ઘણીજ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું: "ભગવન્! આપ જ્ઞાની છો, પંડિત છો, શાસ્ત્રજ્ઞ છો, અમારા બધાના ગુરુ છો. આપની આગળ હું કહીજ શું શકું? પરંતુ હું ફરીથી કહીશ કે, આ હૃદયની વાત નથી. વિચારોનું સાફસૂફ કરેલું સ્વરૂપ છે. ભગવન્! પ્રેમ એજ બ્રહ્મનું સાચું સ્વરૂપ છે. પ્રેમની પ્રાપ્તિ થવી એજ જીવનું અંતિમ લક્ષ્ય છે. એ કહેવાની ચીજ નથી. તેનું ગાન વાણીથી નહિ પણ હૃદયથી થાય છે. તે કહી શકાતી નથી, અનુભવ કરી શકાય છે; તે સિદ્ધ કરાતી નથી, તે સ્વતઃસિદ્ધ છે; તેને સાધનો દ્વારા કોઇ પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી, તેની પ્રાપ્તિ તો પ્રભુકૃપાથીજ થાય છે. હું ફરીથી કહું છું કે, ભગવાન શંકરે કેવળ મસ્તિષ્ક(બુદ્ધિ)પ્રધાન પુરુષોની બુદ્ધિને અત્યંત સૂક્ષ્મ કરવા માટેજ શારીરક ભાષ્યની રચના કરેલી છે. તેમનું હૃદય તો પ્રભુપ્રેમ આગળ મુક્તિ વગેરેને તુચ્છ સમજે છે. તેઓ પોતેજ કહે છે કે—

काम्योपासनयार्थयन्त्यनुदिनं किञ्चित् फलं स्वेप्सितं
केचित् स्वर्गमथापवर्गमपरे योगादियज्ञादिभिः ।
अस्माकं यदुनन्दनाङ्घ्रियुगलध्यानावधानार्थिनां
किं लोकेन दमेन किं नृपतिना स्वर्गापवर्गैश्च किम् ॥

(પ્રબોધસુધાકર)

ઘણા લોકો પ્રતિદિન અનેક કામનાઓપૂર્વક ઉપાસના કરીને મનોવાંચ્છિત ફળને ઇચ્છે છે, કેટલાક લોકો યજ્ઞયાગાદિ દ્વારા સ્વર્ગને ઇચ્છે છે, ઘણા યોગાદિ દ્વારા મુક્તિની પ્રાર્થના કરે છે; પરંતુ મને તો નંદનંદન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનાં ચરણકમળોના ધ્યાનમાંજ તત્પરતાપૂર્વક જોડાઇ રહેવાની ઇચ્છા છે. મારે ઉત્તમ લોકોનું શું કામ? મારે રાજા બનીને, સ્વર્ગ પામીને અને અરે મોક્ષનું પણ મારે શું કામ છે? હું તો ઇચ્છું છું કે, હમેશાં એજ રાતા

રંગવાળાં ચરણોનું ધ્યાન રહ્યા કરે."

આ શ્લોક કહેતાં કહેતાં ચૈતન્યદેવનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું. તેમના શરીરમાં સઘળા સાત્વિક ભાવોનો ઉદય થઈ આવ્યો. તેમણે પોતાના ભાવનું સંવરણ કરવા ઇચ્છયું, પરંતુ તેઓ તેમ કરી શકયા નહિ. તેમની આંખો ઉંચી ચઢી ગઇ. શરીરમાંથી પરસેવો નીકળવા લાગ્યો. બેભાન થઇને તેઓ ત્યાંજ એક તકિયાને આધારે ઢળી પડયા. તેમની આવી દશા જોઇને પ્રકાશાનંદજી આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા અને પોતાના વસ્ત્ર વડે પોતેજ તેમને પવન નાખવા લાગ્યા. હાજર રહેલા બધા સંન્યાસીઓ ઉપર પ્રભુની વાતોની અને તેમની આ અદ્ભુત દશાની ઘણીજ સારી અસર થઇ. ઘણા તો તેજ સમયે 'હરિ, હરિ' ઉચ્ચારતા નાચવા લાગ્યા. પ્રકાશાનંદજીના હૃદયમાં પણ ખળભળાટ મચી ગયો. તેમનું મન વરંવાર કહેતું હતું કે "અરે મૂર્ખ! તારા અજ્ઞાનને ટીટાડવાને માટે સાક્ષાત્ શ્રી હરિ સંન્યાસીનો વેષ ધારણ કરીને તારી આગળ હાજર છે. તું તેમનાં ચરણકમળો ગ્રહણ કરીને તારાં પૂર્વકૃત પાપોની માફી શા માટે માગતો નથી?" પરંતુ આટલી મોટી પ્રતિષ્ઠાની લાલચ હજુ તેમના હૃદયમાંથી તદ્દન નાશ પામી નહોતી. તેઓ હૃદયથી તો પ્રભુનાં ચરણોના દાસ બની ચૂકયા હતા. હૃદય તો તેમણે તેજ સમયે શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્યનામધારી હરિનાં ચરણકમળોમાં સમર્પિત કરી દીધું હતું, પરંતુ શરીરને હજુ સુધી લોકલજ્જાને લીધે સંભાળી રહ્યા હતા.

તેજ સમયે ચૈતન્યદેવને ભાન આવ્યું; તેઓ કંઇક શરમિંદા થઇ જઇને તકિયાથી દૂર થઇને એક બાજુ બેસી ગયા. તેજ સમયે ભોજનને માટે તેડું આવી ગયું. બધા ભોજન કરવા બેસી ગયા. તેમણે પણ ઘણાજ સંકોચથી સંન્યાસીઓ સાથે બેસીને ભિક્ષા કરી. અંતે તેઓ શ્રીપ્રકાશાનંદજીનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરીને ભક્તો સાથે ચંદ્રશેખરને ઘેર ચાલ્યા ગયા.

પ્રકાશાનંદનું આત્મસમર્પણ

भ्रातस्तिष्ठ तले तले विटपिनां ग्रामेषु भिक्षामट
स्वच्छन्दं पिब यामुनं जलमलं चीराणि कंथां कुरु।
सम्मानं कलयाति घोरगरलं नीचापमानं सुधां
श्रीराधामुरलीधरौ भज सखे वृन्दावनं मा त्यज॥

અર્થાત્ હે ભાઈ! હું તમને બતાવું કે, કેવું જીવન ગાળવું જોઈએ? ઠીક, તો સાંભળો. "જુઓ, વ્રજની પુણ્યભૂમિમાં કોઈ વૃક્ષની નીચે પડી રહો અને કદી ભૂખ લાગે તો આસપાસનાં ગામોમાં જઈને ટુકડા માગી લાવો. કોઈ સન્માનપૂર્વક ભોજન કરાવી દે અથવા બીજી કોઈ રીતે માન આપે તો તેને ભયંકર વિષ સમાન સમજો. જો ગામના મૂર્ખાઓ આવીને તમને ઠગે અને અપમાન કરે તો સમજવું કે, મને અમૃત પાઈ રહ્યા છે. પીવા માટે શ્યામ રંગવાળું સુંદર સ્વચ્છ યમુનાજીનું જળ અને ઓઢવા માટે રસ્તામાં પડેલાં ચીંથરાંની ગોદડી, એથી વધારે સારું કંઈ નથી. બસ, શ્રીરાધારમણ બાંકાબિહારી મુરલીધરનું ભજન કરતા કરતા વૃંદાવન છોડીને બીજે ક્યાંય [illegible]."

[illegible]

લાગતું નહોતું. વેદાંતના ગ્રંથો તેમને ખાવા ધાતા હતા. તેમનું ચિત્ત હવે શ્રી ચૈતન્યચરણોના ચિંતનમાંજ સુખનો અનુભવ કરવા લાગ્યું. મહાપ્રભુની મનોહર મૂર્તિ તેમના હૃદયમાં સ્થપાઇ જ ગઇ હતી. તેઓ તો તેની અનુપમ રૂપમાધુરીનું મનોમન રસાસ્વાદન કરવા લાગ્યા. તેમના પોતાના પહેલાં કરેલા અપરાધોને માટે ઘણોજ પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યોઃ "હાય ! જે આટલા સરળ, વિનમ્ર અને સુંદર છે, તેમના પ્રત્યે મેં કેવા કેવા કટુ શબ્દો કહ્યા હતા ! તેમનું સ્વરૂપ કેટલું તેજસ્વી, પ્રકાશમય અને આનંદમય છે; તેમના રોમરોમમાંથી પ્રેમનો પ્રવાહ ઉભરાઈ ઉભરાઈને નીકળ્યા કરે છે. સરળતાની તો સાક્ષાત્ સાકાર સજીવ મૂર્તિજ છે." શ્રીમત્ પ્રકાશાનંદજી એમ વિચારતાજ હતા તેવામાં મહારાષ્ટ્રીય સજ્જન ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ સ્વામી પ્રકાશાનંદજીને પ્રણામ કરીને બેસી ગયા અને થોડી વાર પછી ધીરે ધીરે પૂછવા લાગ્યા કે "ભગવન્! આપે એ બંગાળી સ્વામીનાં દર્શન કર્યાં. હવે તો આપે પ્રત્યક્ષજ જોયું ને કે તેમનું શરીરજ પ્રેમમય છે."

આટલું સાંભળતાંજ પ્રકાશાનંદજીએ તેમના પગ પકડી લીધા અને રુદન કરતા કરતા કહેવા લાગ્યા કે "ભાઈ! તમે તો મારો ઉદ્ધાર કરાવી દીધો. અભિમાનને વશ થઇને પોતાને પંડિત સમજનારા મેં પતિતે એ મહાપુરુષની કોણ જાણે કેટલીયે વાર નિંદા કરી હશે ? તેઓ તો સાક્ષાત્ ઈશ્વર છે, શરીરધારી નારાયણ છે. તેમણે જે વાતો કહી તે બધી સત્ય છે."

પોતાના પગને જલદીથી પાછા ખેંચી લઇને એ મહારાષ્ટ્રીય સજ્જને શ્રી પ્રકાશાનંદજીને કહ્યું કે "ભગવન્ ! આપ આ મારા ઉપર કેવો ઘોર અપરાધ ચઢાવી રહ્યા છો ? મારે માટે તો આપ પણ સાક્ષાત્ શંકરરૂપ છો. આપને વળી જ્ઞાન કેવું અને અજ્ઞાન કેવું ! આપ તો સર્વજ્ઞ છો. લોકશિક્ષણને માટે અને ભક્તિનું માહાત્મ્ય પ્રકટ કરવાને માટેજ

આપે આમ કર્યું છે. આપે આપના જીવનમાં આ વાતને પ્રત્યક્ષ કરીને બતાવી આપ્યું છે કે, ગમે તેટલો મોટો જ્ઞાની ભલેને હોય, પણ તેણે એ અરવિંદાક્ષ ભગવાન શ્રીહરિનો આશ્રય કદી પણ છોડવો જોઇએ નહિ. જે જ્ઞાનના અભિમાનમાં આવી જઇ અચ્યુતનો આશ્રય ત્યજી દે છે, તેનું અવશ્યજ અધઃપતન થઇ જાય છે. આપે તો આપના જીવનથી ભક્તિનું માહાત્મ્ય પ્રગટ કર્યું છે. ભગવન્! આપનાં ચરણોમાં મારા કોટી કોટી પ્રણામ છે. હું તો આપને ઘણાજ શ્રેષ્ઠ માનું છું."

આ પ્રકારે ઘણી વાર સુધી વાતો થતી રહી. મહારાષ્ટ્રીય સજ્જન સ્વામીજી પાસેથી વિદાય લઇને પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. બીજે દિવસે આ સુખદ સમાચાર સંભળાવવા માટે તેઓ પ્રભુની પાસે આવતા હતા, એટલામાં તેમને રસ્તામાંજ ગંગાસ્નાન કરીને પાછા ફરતા મહાપ્રભુ મળી ગયા. જલદીથી તેમણે પ્રણામ કરીને કહ્યું: "પ્રભો! પ્રભો! મહાન્ આશ્ચર્યની વાત! આપની માયા અપાર છે પ્રભો! ઓહો! જે આપની આટલી બધી નિંદા કરતા હતા, તે વેદાંતશિરોમણિ શ્રીમત્ પ્રકાશાનંદજી હવે બાળકની પેઠે રડવા લાગ્યા છે. હવે તેમને વેદાન્તચિંતન ને શાસ્ત્રોનું પઠન–પાઠન કંઇ પણ ગમતું નથી, હવે તો તેઓ નિરંતર શ્રી ચૈતન્યચરણોનુંજ ચિંતન કર્યા કરે છે."

આ વાત સાંભળતાંજ પ્રભુ રૂદવા લાગ્યા અને પરમ પ્રસન્નતા દર્શાવતાં કહેવા લાગ્યા કે "ભગવાન ઘણા દયાળુ છે, તેમણે પૂજ્યપાદ પ્રકાશાનંદજી ઉપર કૃપા કરી દીધી, તેમને પ્રેમદાન દઇને અપનાવી લીધા. અહા! એ મહાપુરુષનાં ચરણોની રજને હું મારા મસ્તકે ચઢાવીને મારા જીવનને કૃતાર્થ કરીશ." આમ કહેતાં કહેતાં તેઓ બિંદુ માધવજીના મંદિરે દર્શન કરવા ગયા. ભગવાનની એ મનોહર મૂર્તિનાં દર્શનોથી પ્રભુ ભાવાવેશમાં આવી જઇને નૃત્ય કરવા લાગ્યા. શ્રી સનાતન, ચંદ્રશેખર વૈદ્ય અને તપન મિશ્ર

વગેરે ભક્તો પણ તેમની સાથે તાળીઓ પાડી પાડીને નાચવા લાગ્યા અને—

हरिहरये नमः कृष्णयादवाय नमः ।
गोपाल गोविन्द राम श्रीमधुसूदन ॥

આ પદ સુંદર સ્વરે ગાવા લાગ્યા. મહાપ્રભુ બાહ્યજ્ઞાનશૂન્ય થઈને નૃત્ય કરી રહ્યા હતા. ઘણા દર્શનાર્થીઓ પ્રભુનું નૃત્ય જોવાને માટે એકઠા થઈ ગયા. સંકીર્તનનો સુમધુર ધ્વનિ સાંભળીને શિષ્યો સાથે શ્રી સ્વામી પ્રકાશાનંદજી પણ ત્યાં આવીને હાજર થયા અને તેઓ પણ પ્રભુના સ્વરમાં સ્વર મેળવીને—

हरिहरये नमः कृष्णयादवाय नमः ।
गोपाल गोविन्द राम श्रीमधुसूदन ॥

આ પદનું ગાન કરવા લાગ્યા. થોડીકજ વાર પછી પ્રભુએ સંકીર્તન બંધ કરી દીધું. તેમને હવે કંઈક બાહ્યજ્ઞાન થયું. સામેજ શિષ્યો સાથે પ્રકાશાનંદજીને જોઈને પ્રભુએ તેમનાં ચરણોમાં ભક્તિભાવે પ્રણામ કર્યા. એટલે પ્રકાશાનંદજી તેમનાં ચરણોમાં પડી ગયા. પોતાનાં ચરણોને જોરથી ખેંચી લઈને પ્રભુ દીનભાવે કહેવા લાગ્યા કે "ભગવન્! આ આપ કેવો અનર્થ કરી રહ્યા છો! ગુરુજન થઈને આપ મારા ઉપર આ પાપ શા માટે ચઢાવી રહ્યા છો? હું તો આપના શિષ્યોના શિષ્યોની પણ બરાબર નથી. જો કે આપની દૃષ્ટિમાં બધું બ્રહ્મરૂપજ છે, છતાં પણ લોકમર્યાદા પ્રમાણે પણ આપે આ પ્રમાણે કરવું ન જોઈએ. આપ તો મારે માટે પરમ વંદનીય છો."

ધીરે ધીરે પ્રકાશાનંદજીએ કહ્યું કે "પ્રભો! હું મારાં પૂર્વકૃત પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી રહ્યો છું. મેં આપની લોકો આગળ બહુ નિંદા કરી હતી."

પ્રભુએ કાનો ઉપર હાથ મૂકીને કહ્યું કે "શ્રી હરિ! શ્રી હરિ! આપ આ કેવી વાતો કરી રહ્યા છો! ગુરુજન

પોતાના શિષ્ય તથા સેવકોનું કદી બૂરૂં કરીજ શકતા નથી. તેઓ તો સદા તેમના કલ્યાણનીજ વાતો વિચાર્યાં કરે છે. આપ ભલા મારી કદી નિંદા કરી શકો ખરા?" આ પ્રકારે ઘણી વાર સુધી બન્ને મહાપુરુષો વચ્ચે વાતો થતી રહી. અંતે બન્ને એકબીજાથી વિદાય થયા.

સાયંકાળે એકલા શ્રી પ્રકાશાનંદજી પોતેજ મહાપ્રભુ પાસે આવ્યા. આવતાંજ તેમણે તેમનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા અને એક સાધારણ શિષ્યની પેઠે નમ્રતાપૂર્વક એક બાજુ બેસી ગયા. પ્રભુએ તેમને જોરથી આલિંગન આપ્યું અને ખેંચીને પોતાની પાસે બેસાડી દીધા.

ત્યારે પ્રકાશાનંદજીએ બન્ને હાથ જોડીને ઘણી નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે "પ્રભો! મેં અત્યાર સુધી મારો અમૂલ્ય સમય અભિમાન અને આત્મશ્લાઘામાંજ વીતાવી દીધો છે. પરમાર્થથી તો હું હજુસુધી તદ્દન અજ્ઞાનજ રહ્યો છું; તેથી હવે મારે શું કરવું જોઇએ, મારૂં મુખ્ય કર્તવ્ય શું છે? તે બધું બતાવો."

પ્રભુએ કહ્યું:-"ભગવન્! આપ સામાન્ય જીવ નથી; આપ તો જીવન્મુક્ત છો. આપ જે કંઇ કરવા ઇચ્છો છો અને આપ જે પણ કંઈ કરશો, તેનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય લોકસંગ્રહ અને લોકશિક્ષણજ હશે. તેથી ભગવન્! હું તો એજ માનું છું કે, પ્રાણિમાત્રનો પરમ પુરુષાર્થ શ્રીકૃષ્ણપ્રેમની પ્રાપ્તિ કરવાનોજ છે. પ્રભુનાં ચરણકમળોમાં પ્રીતિ થાય એજ સર્વ સાધનોનું અંતિમ ફળ છે અને બધાં કાર્ય આજ એક ઉદ્દેશની પૂર્તિને માટે કરવાં જોઇએ."

પ્રકાશાનંદજીએ પૂછ્યું: "પ્રભો! પ્રભુનાં ચરણકમળોમાં પ્રેમ કેમ કરીને થાય?"

પ્રભુએ કહ્યું: "સજાતીય અને વિજાતીય બે પદાર્થ છે. જીવ ભગવાનનો અંશ છે. જો તેને સજાતીય ભગવાન તરફ લગાડીશું, તો આનંદની પ્રાપ્તિ થશે અને વિજાતીય-સંસારી કામોમાં ફસાવી રાખીશું તો તે સદા દુઃખીજ

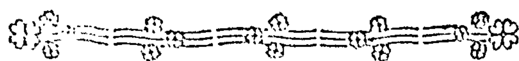
[illegible]

[illegible]

[illegible] 'શ્રીવૃંદાવનધામ' [illegible] શ્રીવૃંદાવનવિહારીનું [illegible] કરો અને વૃંદાવનમાં રહો. [illegible] આપના ઉદ્ધારનો [illegible] ઉપાય છે. "

પ્રભુની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને શ્રીપ્રકાશાનંદજી તેજ સમયે પ્રભુની ચરણરજ મસ્તક ઉપર ચઢાવીને માત, પિતા, મિત્ર, સંપત્તિ આદિ છોડીને શ્રીવૃંદાવન તરફ ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં પહોંચીને કાલીયદમન ઘાટની પાસે રહેવા લાગ્યા. અંતિમ જીવન તેમણે ઘણુંજ મધુરભાવથી વ્યતીત કર્યું. તેઓ પાગલની પેઠે હાથ ઉંચા કરી કરીને નૃત્ય કર્યા કરતા હતા. તેઓ હૃદયથી પોતાને શ્રીકૃષ્ણની મધુરી ગોપી સમજતા હતા. તેમનું મધુરભાવનું શુભ નામ હતું 'શુકસખી.' કાલિયદમન પાસે તેઓ એક ઝૂંપડીમાં રહીને અહોનિશ કૃષ્ણકીર્તન કર્યા કરતા હતા. સમર્થ પંડિત હોવાની સાથે સાથે તેઓ સંસ્કૃતના સારા કવિ પણ હતા. તેમની કવિતા ઘણીજ સુંદર, સુલલિત તથા ભાવપૂર્ણ થતી હતી. તેમણે વૃંદાવનની પવિત્ર ભૂમિમાં જ પોતાના આ પાંચભૌતિક શરીરનો ત્યાગ

દ્વૈતભાવ કંઈક ઓછો થઈ જાય છે; સખ્યમાં દાસ્યના કરતાં કંઈક ઓછો હોય છે; પરંતુ કંઈક દ્વૈત તો સખ્ય-માં પણ રહ્યાજ કરે છે. વળી મિત્ર પોતાના મિત્ર પાસે એ અપેક્ષા તો રાખેજ છે કે તે પણ મારી સાથે સ્નેહ રાખે. સખ્ય કરતાં વાત્સલ્યભાવમાં દ્વૈત ઘણુંજ ઓછું થઈ જાય છે. કેમકે ખરો પિતા પોતામાં અને પુત્રમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદભાવ સમજતો નથી. પુત્ર પિતાનો આત્માજ છે, પરંતુ તેમ છતાં પણ દ્વિધાભાવ તદ્દન નષ્ટ પામતો નથી. લાલન-પાલનજન્ય કંઈક સૂક્ષ્મ દ્વૈતાંશ પણ બાકી રહીજ જાય છે. હા, કાન્તાભાવમાં દ્વૈતનું નામ નથી. પત્ની પોતાના મનનેજ પતિના મનમાં મેળવી દેતી નથી; પરંતુ તે હૃદય સાથે હૃદય મેળવીને પોતાના શરીરને પણ પતિના શરીર-માં મેળવી દે છે. તેની બધી ચેષ્ટાઓ, બધી ક્રિયાઓ કેવળ પતિનાજ સુખને માટે હોય છે. તેને માટે પોતાનું અસ્તિત્વ રહેતુંજ નથી. ત્યાં નથી તો સ્વામી–સેવક ભાવ કે નથી તો અંશાંશી ભાવ. ત્યાં તો અદ્વૈતભાવ છે. પત્ની પોતા માટે સુખ નથી ઇચ્છતી. તેને પોતાના સુખમાં પ્રસન્નત નથી થતી. તેની પ્રસન્નતા તો પ્રિયતમની પ્રસન્નતામાં છે. વહાલો પ્રસન્ન છે માટે તેણે પણ પ્રસન્ન રહેવું જોઈએ, કેમકે વહાલાથી અળગું તેનું અસ્તિત્વજ નથી. ત્યારે વહા-લાથી તેને કોઇ ચેષ્ટા હોઇ પણ શી રીતે શકે? આનુંજ નામ મધુરભાવ છે. આજ સર્વશ્રેષ્ઠ ભાવ છે. એમાં ભાવા-ન્વિત થયેલા પુરુષની બધી ક્રિયાઓ બંધ થઇ જાય છે, તેનું પોતાપણું બિલકુલ નાશ પામી જાય છે, તેનું શરીર યંત્રની પેઠે આપોઆપજ થોડી ઘણી ચેષ્ટાઓ કર્યા કરે છે. આવો ભાવ કોઇ ભાગ્યવાન પુરુષનેજ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. લાખોમાં શું, કરોડોમાં કોઇ એક આ ભાવવાળો પુરુષ હોય છે. પછી તેમનાં દર્શન તો કોઈ પરમ ભાગ્ય-ાળી પુરુષનેજ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. આપ તો શ્રીકૃષ્ણના ાતાના માણસ છો. આપને માટે કયો ભાવ દુર્લભ છે? ગવાને તો આપને પોતાના કહીને પસંદ કરી લીધા છે,

તેઓને [illegible] કરીને [illegible] છે, [illegible] આ જ [illegible] [illegible] કહ્યું [illegible] છે. [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] કે તેઓ [illegible] કરી શકાય."

[illegible] કહ્યું કે " [illegible] [illegible] [illegible] છું કે, [illegible] કરીને [illegible] છે, [illegible] કે હું ક્યાં રહું અને શું કરું ?"

પ્રભુએ પ્રેમપૂર્વક કહ્યું " શ્રીપ્રબોધાનંદજી ! આપને [illegible] થઈ, [illegible] આપને [illegible] છે. [illegible] માટે આપનું નામ શ્રીપ્રબોધાનંદજી રાખ્યું. [illegible] 'શ્રીવૃંદાવનધામ' અને [illegible] છે શ્રીવૃંદાવનવિહારીનું મંદિર [illegible]. શ્રીકૃષ્ણ-કુંજ [illegible] અને વૃંદાવનમાં રહો. તેમાં [illegible] છે, [illegible] આપના ઉદ્ધારનો [illegible] થાય છે."

પ્રભુની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને શ્રીપ્રબોધાનંદજી તેજ સમયે પ્રભુની અનુભૂતિ આપનાર ઉપર સહાયીને ભાઈ, ભક્તિ, શિષ્ય, સંપત્તિ આદિને ત્યજીને શ્રીવૃંદાવન તરફ ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં પહોંચીને કાલીયદમન ઘાટની પાસે રહેવા લાગ્યા. અંતિમ જીવન તેમણે વ્રજમાં મધુર-ભાવથી વ્યતીત કર્યું. તેઓ પાગલની પેઠે હાથ ઉંચા કરી કરીને નૃત્ય કર્યા કરતા હતા. તેઓ હૃદયથી પોતાને શ્રીરાધાજીની સહચરી રૂપી સમજતા હતા. તેમનું મધુર-ભાવનું શુભ નામ હતું 'ગુણમંજરી.' કાલિયદમન પાસે તેઓ એક ઝુંપડીમાં રહીને અહોનિશ કૃષ્ણકીર્તન કર્યા કરતા હતા. સમર્થ પંડિત હોવાની સાથે સાથે તેઓ સંસ્કૃતના આદ્ય કવિ પણ હતા. તેમની કવિતા ઘણીજ સુંદર, સુલલિત તથા ભાવપૂર્ણ થતી હતી. તેમણે વૃંદાવનની પવિત્ર ભૂમિમાંજ પોતાના આ પંચભૌતિક શરીરનો ત્યાગ

કર્યો. કાલિયદમનની પાસે અત્યાર સુધી તેમની સમાધિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

તેમના રચેલા 'શ્રીચૈતન્યચન્દ્રામૃત' 'શ્રીવૃન્દાવન-રસામૃત' 'શ્રીવૃન્દાવનશતક' અને 'શ્રીરાધા રસસુધા-નિધિ'-એ ચાર ગ્રંથો જોવામાં આવે છે. તેમાં હજારો શ્લોકો છે. 'શ્રીચૈતન્યચન્દ્રામૃત' અત્યંત મધુર કાવ્ય છે. તેમના ઘણા છંદ તો એટલા ભાવપૂર્ણ છે કે વાંચતાંવાંચતાં ચિત્ત નાચવા લાગે છે. તેમના એક એક પદથી મહાપ્રભુ પ્રત્યે ઉંડી શ્રદ્ધા પ્રગટ થાય છે. તેમને શ્રીચૈતન્યદેવનાં ચરણોમાં ઘણીજ અનન્ય અને અહૈતુકી-નિષ્કામ ભક્તિ હતી. શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીકૃષ્ણચૈતન્યનાં ગુણગાન કરવામાંજ તેમણે પોતાની સુંદર કવિતાનો સદુપયોગ કર્યો છે. સ્થાનાભાવથી અમે તેમની એ સુંદર કવિતાઓને અત્રે ઉદ્ધૃત કરી શકતા નથી. 'ચૈતન્યચન્દ્રામૃત'માં એક સ્થળે શ્રીચૈતન્યદેવનાં ચરણોમાં પોતાની પ્રગાઢ પ્રીતિ દર્શાવતાં દર્શાવતાં તેઓ કહે છે કે:—

निष्ठां प्राप्ता व्यवहृतिततिर्लौकिकी वैदिकी वा
या वा लज्जा प्रहसनसमुद्गाननाटयोत्सवेषु।
ये वाभूवन्नहह सहज प्राण देहार्थधर्मा
गौरश्चौरः सकलमहरत् कोऽपि मे तीव्रवीर्यः ॥

"ઘણાજ બળવાન કોઇ ગૌર વર્ણના ચોરે આવીને મારી લૌકિક અને વૈદિક વ્યવહારનિષ્ઠાને, (સંકીર્તન કરતી વખતે) ખૂબ જોરથી હસવું, ગાવું તેમજ નૃત્યોત્સવમાં આવતી શરમને અને પ્રાણ તથા દેહના કારણસ્વરૂપ જે સ્વાભાવિક ધર્મ છે, એ બધાને જબરજસ્તીથી છીનવી લીધાં-અર્થાત્ એ ગૌરાંગ ચોરે મને બધી વસ્તુઓ વિનાનો બનાવી મૂક્યો." અહા! ધન્ય છે, આવા લૂંટાયલા યાત્રીને અને લૂંટનારા ચોરને. અમે લૂંટનારા ચોરને અને લૂંટાનારા મહાભાગ્યશાળી યાત્રીનાં ચરણોમાં વારંવાર પ્રણામ કરીએ છીએ.

શ્રી સનાતન વૃન્દાવનમાં અને પ્રભુ પુરીમાં

[illegible] ॥

[illegible] ॥

(શ્રી [illegible])

[illegible] શ્રીકૃષ્ણલીલાની [illegible] લુપ્તપ્રાય થઈ ગઈ હતી, અને એક તીર્થોને [illegible] પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે ગૌરાંગ મહાપ્રભુએ શ્રી રૂપ તથા શ્રી સનાતનને કૃપાથી [illegible] કરી અભિષિક્ત કરીને વૃંદાવન મોકલ્યા હતા.

[illegible] કે ખાસ કાશીજીમાં નિવાસ કરીને મહાપ્રભુએ બે મુખ્ય કાર્ય કર્યાં. એક તો સનાતનજીને શાસ્ત્રીય શિક્ષણ આપ્યું અને બીજું શ્રીમત્ પ્રકાશાનંદજીને પ્રેમ દાન દીધું. પ્રકાશાનંદજી જેવા સમર્થ પંડિતના આત્મપરિવર્તનને લીધે તેમની ખ્યાતિ સમસ્ત કાશીનગરીમાં ફેલાઈ. ઘણા લોકો તેમનાં દર્શને આવવા-જવા લાગ્યા. ઘણા વેદાંતી પંડિતો તેમને શાસ્ત્રાર્થ કરવા પડકારતા હતા. તેઓ નમ્રતાપૂર્વક કહી દેતા "શાસ્ત્રાર્થમાં હું શું જાણું? જેમને શાસ્ત્રોનાં વાક્યોનાજ પાણીની ધાર ઉપજાવી હોય તેઓ ભલે [illegible] કરે; હું તો શાસ્ત્રોનો એટલો સાર સમજ્યો છું કે, બધા સમય, સર્વત્ર અને સદાકાળ ભગવાન નારાયણનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. જે નાસ્તિક માણસ મારી આ વાતનું ખંડન કરે, તે ભલે સામે આવે."

પ્રભુનો આ જવાબ સાંભળીને બધા ચુપ થઈ જ
અને મોં ફેરવીને ચાલ્યા જતા. બહુ ભીડ અને લોકો
અવર જવરથી પ્રભુનું ચિત્ત કંટાળી ગયું હતું. તેમને બ
વાતો કરવી પ્રિય નહોતી. તેઓ શ્રીકૃષ્ણકથા સિવાય એ
શબ્દ પણ સાંભળવા ઇચ્છતા નહોતા. સંસારી લોકો
સમાગમથી સાંસારિક વાતો નીકળીજ પડતી; એ વા
પ્રભુને પસંદ નહોતી. તેથી તેમણે તરતજ પુરી જવાનો
નિશ્ચય કરી લીધો. પ્રભુના નિશ્ચયને સમજીને દીનભાવે
હાથ જોડીને સનાતનજીએ પૂછ્યું કે "પ્રભો ! મારે મા
શી આજ્ઞા છે ?"

પ્રભુએ કહ્યું કે "તમે પણ તમારા ભાઈનાજ માર્ગનું અનુસરણ કરો. વૃંદાવનમાં રહીને તમે બન્ને ભાઈઓ વ્રજમંડળનાં લુપ્ત તીર્થોનો ફરીથી ઉદ્ધાર કરો અને ભગવાનની અપ્રકટ લીલાઓનો ભક્તિગ્રંથદ્વારા પ્રચાર કરો. તમે બન્નેય ભાઈઓ વૈરાગ્યવાન છો, પંડિત છો, રસમર્મજ્ઞ છો, કવિ-હૃદયવાળા છો. તમારા દ્વારા જે ગ્રંથો રચાશે તેનાથી લોકોનું ઘણુંજ વધારે કલ્યાણ થશે. વ્રજમંડળમાં આવેલા ગૌડીય ભક્તોની દેખરેખનું કાર્ય પણ તમનેજ સોંપું છું."

હાથ જોડીને લાચારીના અવાજે સનાતનજીએ કહ્યું: "પ્રભો ! હું અધમ ભલા આ આટલા મોટા કાર્યને યોગ્ય કેમ કરીને હોઇ શકું ? પરંતુ મારે તેની શી પંચાત ? હું તો યંત્ર છું, યંત્રી જેમ ફેરવશે તેમ ફરીશ. જે કરાવશે તે કરીશ. આમાં મારો પોતાનો પુરુષાર્થ તો કંઈજ કામ આવશે નહિ."

પ્રભુએ કહ્યું:–"તમે આ કાર્યમાં જોડાઓ તો ખરા; શ્રીહરિ પોતેજ તમારા હૃદયમાં શક્તિસંચાર કરશે. તમારા હૃદયમાં આપોઆપજ શ્રીકૃષ્ણ–લીલાઓની સ્ફુરણા થવા લાગશે." આ પ્રકારે સનાતનને સમજાવી–પટાવીને પ્રભુએ તેમને વૃંદાવન જવા તૈયાર કરી દીધા.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે જ પ્રભુએ ગંગાસ્નાન કરીને પુરી તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. તપન મિશ્ર, ચંદ્રશેખર, રઘુનાથ, પરમાનંદ કીર્તનીઆ, મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણ તથા સનાતન વગેરે પ્રભુના અંતરંગ ભક્તો તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. પ્રભુએ બધાને સમજાવી-પટાવીને પાછા વાળી દીધા. તેઓ બધાને પ્રેમપૂર્વક આલિંગન કરીને બળભદ્ર ભટ્ટાચાર્ય સાથે આગળ વધ્યા. ભક્તો મૂર્છિત થઈને પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા. શ્રી સનાતનજીને પ્રભુના વિયોગથી અપાર દુઃખ થયું. ચંદ્રશેખર વૈદ્ય તેમને ગમે તેમ કરીને ઉપાડીને ઘેર લાવ્યા. બીજે દિવસે તેઓ પણ બધાની વિદાય લઈને રાજમાર્ગે વૃન્દાવન તરફ ચાલી નીકળ્યા.

આ તરફ સુબુદ્ધિરાય સાથે શ્રીરૂપજીએ બધાં વનોની યાત્રા કરી. તેઓ એક મહિના સુધી વ્રજમાં ભ્રમણ કરતા રહ્યા. પછી તેમને પોતાના ભાઈ સનાતનની ચિંતા થઈ, તેથી તેઓ તેમની શોધમાં પોતાના નાનાભાઈ અનૂપ સાથે સોરોં થઈને ગંગાજીને કિનારે કિનારે પ્રયાગ થઈને કાશી પહોંચ્યા. કાશીજીમાં આવીને તેમને સનાતનજી અને પ્રભુના સઘળા સમાચાર મળ્યા. શ્રી સનાતનજી મથુરામાં જઈને પોતાના બન્ને ભાઈઓની શોધ કરવા લાગ્યા. અકસ્માત્ એમને સુબુદ્ધિરાય સાથે મેળાપ થઈ ગયો. તેમની પાસેથી તેમને ખબર પડી કે, રૂપ અને અનૂપ તો કાશી થઈને પોતાનીજ શોધમાં ગૌડ દેશ ગયા છે. રૂપજી ગંગાજીને કિનારેકિનારે આવ્યા હતા અને સનાતનજી સડકે સડકે ગયા હતા; તેથી રસ્તામાં એ બન્ને ભાઈઓનો મેળાપ થયો નહિ. સનાતનજી હવે પરમ વૈરાગી સંન્યાસીની પેઠે ત્યાગમય જીવન ગાળતા ગાળતા વ્રજમંડળનાં લુપ્ત તીર્થોના ઉદ્ધારમાં પ્રવૃત્ત થયા. તેમને કોઈ ભક્ત પાસેથી મથુરામાં 'મથુરામાહાત્મ્ય' નામનું પુસ્તક મળી ગયું, અને તેને અનુસરીને તેઓ વ્રજમંડળનાં બધાં વનો અને કુંજોમાં ફરી ફરીને લુપ્ત તીર્થોની શોધખોળ કરવા લાગ્યા. તેઓ ઘર-ઘર ફરીને ટુકડા માગીને ખાતા હતા અને રાત્રે કોઈ ઝાડ નીચે પડી રહેતા

પ્રભુનો આ જવાબ સાંભળીને બધા ચૂપ થઈ જતા અને મોં ફેરવીને ચાલ્યા જતા. બહુ ભીડ અને લોકોની અવર-જવરથી પ્રભુનું ચિત્ત કંટાળી ગયું હતું. તેમને બહુ વાતો કરવી પ્રિય નહોતી. તેઓ શ્રીકૃષ્ણકથા સિવાય એક શબ્દ પણ સાંભળવા ઈચ્છતા નહોતા. સંસારી લોકોના સમાગમથી સાંસારિક વાતો નીકળીજ પડતી; એ વાત પ્રભુને પસંદ નહોતી. તેથી તેમણે તરતજ પુરી જવાનો નિશ્ચય કરી લીધો. પ્રભુના નિશ્ચયને સમજીને દીનભાવે હાથ જોડીને સનાતનજીએ પૂછ્યું કે "પ્રભો ! મારે માટે શી આજ્ઞા છે ?"

પ્રભુએ કહ્યું કે "તમે પણ તમારા ભાઈનાજ માર્ગનું અનુસરણ કરો. વૃંદાવનમાં રહીને તમે બન્ને ભાઈઓ વ્રજ-મંડળનાં લુપ્ત તીર્થોનો ફરીથી ઉદ્ધાર કરો અને ભગવાનની અપ્રકટ લીલાઓનો ભક્તિગ્રંથદ્વારા પ્રચાર કરો. તમે બન્નેય ભાઈઓ વૈરાગ્યવાન છો, પંડિત છો, રસમર્મજ્ઞ છો, કવિ-હૃદયવાળા છો. તમારા દ્વારા જે ગ્રંથો રચાશે તેનાથી લોકોનું ઘણુંજ વધારે કલ્યાણ થશે. વ્રજમંડળમાં આવેલા ગૌડીય ભક્તોની દેખરેખનું કાર્ય પણ તમનેજ સોંપું છું."

હાથ જોડીને લાચારીના અવાજે સનાતનજીએ કહ્યું: "પ્રભો ! હું અધમ જેવા આ આટલા મોટા કાર્યને યોગ્ય કેમ કરીને થઈ શકું ? પરંતુ મારે તેની શી પંચાત ? હું તો યંત્ર છું, યંત્રી જેમ ફેરવશે તેમ કરીશ. જે કર- [illegible] પુરુષાર્થ [illegible]

[illegible]

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળેજ પ્રભુએ ગંગાસ્નાન કરીને પુરી તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. તપન મિશ્ર, ચંદ્રશેખર, રઘુનાથ, પરમાનંદ કીર્તનીઆ, મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણ તથા સનાતન વગેરે પ્રભુના અંતરંગ ભક્તો તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. પ્રભુએ બધાને સમજાવી-પટાવીને પાછા વાળી દીધા. તેઓ બધાને પ્રેમપૂર્વક આલિંગન કરીને બલભદ્ર ભટ્ટાચાર્ય સાથે આગળ વધ્યા. ભક્તો મૂર્છિત થઈને પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા. શ્રી સનાતનજીને પ્રભુના વિયોગથી અપાર દુઃખ થયું. ચંદ્રશેખર વૈદ્ય તેમને જેમ તેમ કરીને ઉપાડીને ઘેર લાવ્યા. બીજે દિવસે તેઓ પણ બધાની વિદાય લઈને રાજમાર્ગે વૃન્દાવન તરફ ચાલી નીકળ્યા.

આ તરફ સુબુદ્ધિરાય સાથે શ્રીરૂપજીએ બધાં વનોની યાત્રા કરી. તેઓ એક મહિના સુધી વ્રજમાં ભ્રમણ કરતા રહ્યા. પછી તેમને પોતાના ભાઈ સનાતનની ચિંતા થઈ, તેથી તેઓ તેમની શોધમાં પોતાના નાનાભાઈ અનૂપ સાથે સોરોં થઈને ગંગાજીને કિનારે કિનારે પ્રયાગ થઈને કાશી પહોંચ્યા. કાશીજીમાં આવીને તેમને સનાતનજી અને પ્રભુના સઘળા સમાચાર મળ્યા. શ્રી સનાતનજી મથુરામાં જઈને પોતાના બન્ને ભાઈઓની શોધ કરવા લાગ્યા. અકસ્માત્ એમને સુબુદ્ધિરાય સાથે મેળાપ થઈ ગયો. તેમની પાસેથી તેમને ખબર પડી કે, રૂપ અને અનૂપ તો કાશી થઈને પોતાનીજ શોધમાં ગૌડ દેશ ગયા છે. રૂપજી ગંગાજીને કિનારેકિનારે આવ્યા હતા અને સનાતનજી સડકે સડકે ગયા હતા; તેથી રસ્તામાં એ બન્ને ભાઈઓનો મેળાપ થયો નહિ. સનાતનજી હવે પરમ વૈરાગી સંન્યાસીની પેઠે ત્યાગમય જીવન ગાળતા ગાળતા વ્રજમંડળનાં લુપ્ત તીર્થોના ઉદ્ધારમાં પ્રવૃત્ત થયા. તેમને કોઈ ભક્ત પાસેથી મથુરામાં 'મથુરામાહાત્મ્ય' નામનું પુસ્તક મળી ગયું, અને તેને અનુસરીને તેઓ વ્રજમંડળનાં બધાં વનો અને કુંજોમાં ફરી ફરીને લુપ્ત તીર્થોની શોધખોળ કરવા લાગ્યા. તેઓ ઘર-ઘર ફરીને ટુકડા માગીને ખાતા હતા અને રાત્રે કોઇ ઝાડ નીચે પડી રહેતા

હતા. આ પ્રકારે તેઓ પોતાનું જીવન ગાળવા લાગ્યા.

આ તરફ મહાપ્રભુ ભક્તોથી વિદાય થઇને ઝાડીખંડને માર્ગે પુરી તરફ જવા લાગ્યા. રસ્તામાં ભિક્ષાનો પ્રબંધ પૂર્વવત્ બલભદ્ર ભટ્ટાચાર્ય કરતા હતા. કોઈ કોઈ વાર તો માત્ર શાક અને વનનાં કાચાં પાકાં ફળો પરજ નિર્વાહ કરવો પડતો. પ્રભુ રસ્તામાં—

राम राघव राम राघव राम राघव रक्ष माम् ।
कृष्ण केशव कृष्ण केशव कृष्ण केशव पाहि माम् ॥

આ પદનું સુંદર સ્વરે ઉચ્ચારણ કરતા જતા હતા. રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં પ્રભુને ઘણીજ તરસ લાગી. તેમણે સામેથી આવતો એક ગોવાળનો છોકરો જોયો. તેના માથે એક મટકી હતી. પ્રભુએ તેને પૂછ્યું કે "કેમ ભાઈ! આમાં શું છે?"

તે છોકરાએ ઘણીજ નમ્રતાથી કહ્યું કે "સ્વામીજી! એમાં મઠો છે. હું મારા પિતાને તે આપવા માટે જાઉં છું."

પ્રભુએ કહ્યું કે "મને ખૂબ તરસ લાગી છે. તું મને આ મઠો પાઈ શકશે?"

છોકરાએ કહ્યું કે "હું પાત તો હોત, પરંતુ મારા પિતા મારી વાટ જોતા હશે."

પ્રભુએ કહ્યું કે "ઠીક, તો તું આ તેમનીજ પાસે લઈ જા." આટલું કહીને તેઓ આગળ ચાલવા લાગ્યા. થોડી વારમાં એ છોકરાએ કંઈક વિચારીને કહ્યું કે "સ્વામીજી! થોડું ઠેરો, આપ આ મઠો પી જાઓ."

પ્રભુએ કહ્યું કે "તારા પિતા નારાજ થશે, તો પછી તું શું કરીશ?"

[illegible]

તાપ સખત પડે છે અને આપ તરસ્યા જશો, એથી મારું દિલ ધડકે છે. ભલે તે બન્નેને થાય, પરંતુ હું આપને તરસ્યા જવા નહિજ દઉં."

પ્રભુએ કહ્યું કે "ના બાપ! ના, તારા પિતા તારા ઉપર નારાજ થાય એ બરાબર નહિ. અને તો ક્યાંક આગળ પાણી મળીજ જશે."

પ્રભુની આ વાત સાંભળીને એ બાળકે આવીને પ્રભુના પગ પકડી લીધા અને રડતાં રડતાં મહો પીવાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. દયાળુ પ્રભુ તેના આગ્રહને ટાળી શક્યા નહિ અને તેના કહેવાથી તે માટીના મોટા વાસણમાંનો બધો મહો પી ગયા. તે પીને પ્રભુએ એરાવી તે છોકરાને આલિંગન કર્યું. પ્રભુનું આલિંગન પામતાંજ તે પ્રેમમાં ઉન્મત્ત થઇને 'હરિ, હરિ' કહી નૃત્ય કરવા લાગ્યો. તે સમયે તેની દશા અત્યંત વિચિત્ર થઇ ગઇ હતી. તેના શરીરમાં સાત્વિક ભાવોના ઉદય થવા લાગ્યો. આ પ્રકારે પ્રભુ તે બાળકને પ્રેમદાન કરીને આગળ વધ્યા. પછી કેટલાક દિવસો બાદ પ્રભુ પુરીની નજીક પહોંચી ગયા. દૂરથીજ તેમને શ્રીજગન્નાથજીની ધજા દેખાઈ. શ્રીમંદિરની ધજાનાં દર્શન થતાંજ, પ્રભુએ જમીન ઉપર સૂઇને જગન્નાથજીની ફરફરતી વિશાળ ધજાને પ્રણામ કર્યો અને તેઓ અઠારનાળા પહોંચ્યા. અઠારનાળા પહોંચીને તેમણે ભક્તોને ખબર આપવા માટે બળભદ્ર ભટ્ટાચાર્યને મોકલ્યા અને પોતે ત્યાંજ થોડી વાર બેસીને રસ્તાનો થાક ઉતારવા લાગ્યા.

હતા. આ પ્રકારે તેઓ પોતાનું જીવન ગાળવા લાગ્યા.

આ તરફ મહાપ્રભુ ભક્તોથી વિદાય થઇને ઝાડીખંડને માર્ગે પુરી તરફ જવા લાગ્યા. રસ્તામાં ભિક્ષાનો પ્રબંધ પૂર્વવત્ બલભદ્ર ભટ્ટાચાર્ય કરતા હતા. કોઈ કોઈ વાર તો માત્ર શાક અને વનનાં કાચાં પાકાં ફળો પરજ નિર્વાહ કરવો પડતો. પ્રભુ રસ્તામાં—

राम राघव राम राघव राम राघव रक्ष माम् ।
कृष्ण केशव कृष्ण केशव कृष्ण केशव पाहि माम् ॥

આ પદનું સુંદર સ્વરે ઉચ્ચારણ કરતા જતા હતા. રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં પ્રભુને ઘણીજ તરસ લાગી. તેમણે સામેથી આવતો એક ગોવાળનો છોકરો જોયો. તેના માથે એક મટકી હતી. પ્રભુએ તેને પૂછ્યું કે "કેમ ભાઈ! આમાં શું છે?"

તે છોકરાએ ઘણીજ નમ્રતાથી કહ્યું કે "સ્વામીજી! એમાં મઠો છે. હું મારા પિતાને તે આપવા માટે જાઉં છું."

પ્રભુએ કહ્યું કે "મને ખુબ તરસ લાગી છે. તું મને આ મઠો પાઈ શકશે?"

છોકરાએ કહ્યું કે "હું પાઈ તો દેત, પરંતુ મારા પિતા મારી વાટ જોતા હશે."

પ્રભુએ કહ્યું કે "ઠીક, તો તું આ તેમનીજ પાસે લઈ જા." આટલું કહીને તેઓ આગળ ચાલવા લાગ્યા. થોડી વારમાં એ છોકરાએ કંઈક વિચારીને કહ્યું કે "સ્વામીજી! પાછા ફરો, આપ આ મઠો પી જાઓ."

પ્રભુએ કહ્યું કે "[illegible] તો પછી તું શું કરીશ?"

[illegible]

તાપ સખત પડે છે અને આપ તરસ્યા જશો, એથી મારૂં દિલ ધડકે છે. ગમે તે ભલેને થાય, પરંતુ હું આપને તરસ્યા જવા નહિજ દઉં."

પ્રભુએ કહ્યું કે "ના ભાઇ! ના, તારા પિતા તારા ઉપર નારાજ થાય એ ખરાબર નહિ. મને તો ક્યાંક આગળ પાણી મળીજ જશે."

પ્રભુની આ વાત સાંભળીને એ બાળકે આવીને પ્રભુના પગ પકડી લીધા અને રડતાં રડતાં મઠો પીવાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. દયાળુ પ્રભુ તેના આગ્રહને ટાળી શક્યા નહિ અને તેના કહેવાથી તે માટીના મોટા વાસણમાંનો અર્ધો મઠો પી ગયા. તે પીને પ્રભુએ જોરથી તે છોકરાને આલિંગન કર્યું. પ્રભુનું આલિંગન પામતાંજ તે પ્રેમમાં ઉન્મત્ત થઇને 'હરિ, હરિ' કહી નૃત્ય કરવા લાગ્યો. તે સમયે તેની દશા અત્યંત વિચિત્ર થઇ ગઇ હતી. તેના શરીરમાં સાત્વિક ભાવોના ઉદય થવા લાગ્યો. આ પ્રકારે પ્રભુ તે બાળકને પ્રેમદાન કરીને આગળ વધ્યા. પછી કેટલાક દિવસો બાદ પ્રભુ પુરીની નજીક પહોંચી ગયા. દૂરથીજ તેમને શ્રીજગન્નાથજીની ધજા દેખાઈ. શ્રીમંદિરની ધજાનાં દર્શન થતાંજ, પ્રભુએ જમીન ઉપર સૂઇને જગન્નાથજીની ફરફરતી વિશાળ ધજાને પ્રણામ કર્યા અને તેઓ 'અઠારનાળા પહોંચ્યા. અઠારનાળા પહોંચીને તેમણે ભક્તોને ખબર આપવા માટે બળભદ્ર ભટ્ટાચાર્યને મોકલ્યા અને પોતે ત્યાંજ થોડી વાર બેસીને રસ્તાનો થાક ઉતારવા લાગ્યા.

हरिहरये नमः कृष्णयादवाय नमः ।
गोपाल गोविन्द राम श्रीमधुसूदन ॥

નો ઉચ્ચાર કરતા નૃત્ય કરવા લાગ્યા.

થોડા સમય પછી પ્રભુએ સંકીર્તન બંધ કરી દીધું અને પોતે શ્રી મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરીને ભક્તો સાથે કાશી મિશ્રને ઘેર પોતાના પહેલાંના નિવાસસ્થાને ગયા. મિશ્રજીએ પ્રભુનાં ચરણકમળોમાં પ્રણામ કર્યા. એટલામાંજ પરમાનંદપુરી પણ પ્રભુનું આગમન સાંભળીને અંદરથી બહાર નીકળી આવ્યા. તેમણે શ્રદ્ધાપૂર્વક પુરીજીનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા. પુરીજીએ તેમને આલિંગન કર્યું અને તેઓ તેમને હાથ ઝાલીને અંદર લઈ ગયા. બધાના બેસી ગયા પછી તેઓ પોતાની યાત્રાનો વૃત્તાંત કહેવા લાગ્યા. વ્રજમંડળની વાતો કરતાં કરતાં તેમનું મન ભરાઈ આવ્યું અને આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. એટલામાં સાર્વભૌમે પ્રભુને પોતાને ત્યાં ભિક્ષા કરવાની પ્રાર્થના કરી.

પ્રભુએ કહ્યું કે "ભટ્ટાચાર્યજી ! આજે ઘણા સમયે હું ભક્તોને મળ્યો છું; તેમ છતાં પણ હું એકલોજ ભિક્ષા કરું, એ મને સારું લાગતું નથી. આજે તો મારી ઇચ્છા છે કે, મારા બધા ભક્તો સાથે અહીંજ ભગવાનનો પ્રસાદ જમું." આ વાતથી ભટ્ટાચાર્યને ઘણોજ આનંદ થયો. તેઓ કાશી મિશ્ર, વાણીનાથ તથા બીજા પણ બે-ચાર ભક્તોને સાથે લઈને મહાપ્રસાદ લેવા આવ્યા. બધા ભક્તોને [illegible] ઉત્તમ ઉત્તમ અને ભોગ પ્રસાદી વસ્તુઓ [illegible] ત્યાં [illegible] હાજર કરી દીધી. પ્રભુ ભક્તોને સાથે લઈને [illegible] ભગવાનનો પ્રસાદ જમ્યા. [illegible]

[illegible]

બીજે દિવસે બધા ભક્તો પ્રભુની પાસે પહોંચ્યા. ભક્તોએ જોયું કે, એજ કૂતરો પ્રભુની પાસે બેઠો છે, અને પ્રભુ તેને પોતાના હાથ વડે ખીર ખવડાવે છે, અને હસતા હસતા તેને કહે છે કે-

કૃષ્ણ કહો રામ કહો હરિ ભજો બાવરે,
હરિકે ભજન વિનુ ખાઓગે કયા પામરે.

પ્રભુની મધુર વાણી સાંભળીને કૂતરો પ્રેમપૂર્વક પૂંછડી હલાવતો હલાવતો પોતાની ભાષામાં રામ, કૃષ્ણ, હરિ વગેરે ભગવાનનાં સુમધુર નામોનું કીર્તન કરતો હતો. શિવાનંદ સેન એ કૂતરાને પ્રભુની પાસે બેઠેલો જોઇને પરમ આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યા. એ કૂતરો પહેલાં કદી પણ જગન્નાથ પુરી આવ્યો નહોતો અને ન તો તેણે પ્રભુનું નિવાસસ્થાન જોયું હતું, તો પછી તે એકલોજ અહીં કયાંથી આવી પહોંચ્યો ? સેન મહાશય સમજી ગયા કે, આ કોઇ પૂર્વજન્મનો સિદ્ધ છે, કોઈ કારણવશાત્ તેને કૂતરાની યોનિ પ્રાપ્ત થઇ છે. ત્યારે તો પ્રભુ તેના ઉપર આટલો બધો પ્રેમ બતાવે છે. એમ વિચારીને તેમણે કૂતરાને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. કૂતરો પૂંછડી હલાવતોહલાવતો ત્યાંથી કયાંક બીજે ચાલ્યો ગયો આ પછી ફરીથી કોઇએ આ કૂતરાને જોયો નહિ.

મહાપ્રભુ બધા ભક્તોને મળ્યા. ભક્તોની પત્નીઓએ પ્રભુને દૂરથીજ પ્રણામ કર્યા. પ્રભુ સ્ત્રીઓ તરફ ન તો કદી જોતા હતા, ન તો તેમનો સ્પર્શ કરતા હતા અને ન તો તેમના સંબંધી કંઈ વાત પણ સાંભળતા. સ્ત્રીઓની વાત [illegible] આ વાતને [illegible]

[illegible]

ત્યારે પરમેશ્વર [illegible]
'હરિ' 'હરિ' [illegible]
[illegible]
[illegible]
પણ [illegible]
માટે આ [illegible]
પણ તેઓ [illegible]
મેશ્વરને આ [illegible]
વડે જમીન ઉપર [illegible]
પૂર્વક કહેવા લાગ્યા [illegible]
ભૂલીજ ગયા હશે. [illegible]

પ્રભુએ તેને [illegible]
કહ્યું: " પરમેશ્વર! [illegible]
તમારા લાડુ તો હજ [illegible]
પણ ઉતર્યો નથી! [illegible]

પરમેશ્વરે પ્રભુ [illegible]
પુત્ર, પુત્રવધૂ તથા પૌત્ર [illegible] ની
છે. તેઓ બધાં આપનાં [illegible]
ભક્તે બધાંને પ્રભુના [illegible] મ ભક્તા-
પ્રભુ સંકોચને લીધે [illegible] સાથે લઇને
શરમાઇને નીચું [illegible] નાટકો સાંભ-
પરમેશ્વરના ચાલ્યા [illegible] પ્રભુએ રૂપજીને
કે, પ્રભુની પાસે શ્રી [illegible] ને સંભળાવો.
સરળ ભક્ત આ વા [illegible]
પણ આવ્યું નહિ. [illegible]
પ્રમાણે બધા ભક્તો [illegible] લીધે જમીન
સત્સંગસુખનો અનુ [illegible] શબ્દ નીક-
વારી પ્રમાણે રોજ [illegible] કે "વાહ
પોતાના [illegible] ના સાંટ.
[illegible] રમા
[illegible] કે, તે [illegible]

પોતાના ભાઈ અનૂપ સાથે ગૌડ દેશ થઈને પુરી આવવા લાગ્યા. રસ્તામાં અનૂપજીને તાવ આવ્યો. દૈવવશાત્ તાવમાં ને તાવમાં તેઓ આ નશ્વર શરીરનો ત્યાગ કરીને પરલોક-વાસી બની ગયા. શ્રી રૂપે અત્યંત દુઃખપૂર્વક પોતાના નાના ભાઈનું શરીર ગંગાજીના પાવન પ્રવાહમાં વહાવી દીધું અને તેઓ સંસારની અનિત્યતાનો વિચાર કરતા કરતા પુરીમાં આવ્યા. શ્રી વૃંદાવનમાંજ તેમણે શ્રીકૃષ્ણ-લીલા વિષે એક નાટક લખવું શરૂ કર્યું હતું. રસ્તામાં તેઓ નાટકના વિષયને વિચારતા જતા હતા અને રાત્રે જ્યાં જ્યાં રહેતા હતા ત્યાં ત્યાં તે વિચારેલો વિષય લખી લેતા હતા. તેમની ઈચ્છા હતી કે, એકજ નાટકને બે ભાગોમાં વહેંચી નાખીશ. પૂર્વભાગમાં તો શ્રીકૃષ્ણની વૃંદાવનલીલા-ઓનું વર્ણન કરીને બીજા ભાગમાં દ્વારકાની લીલાઓનું વર્ણન કરીશ. આ વિચારથી તેઓ શ્રીકૃષ્ણની બધી લીલા-ઓને એકત્રરૂપેજ લખતા હતા. રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં જ્યારે તેઓ ઓરિસ્સા દેશમાં 'સત્યભામાપુર' નામના ગામમાં આવ્યા, તો ત્યાં સ્વપ્નમાં શ્રી સત્યભામાજીએ પ્રત્યક્ષ થઈને તેમને આદેશ આપ્યો કે "તમે અમારી લીલાઓનું જુદુંજ વર્ણન કરો. વ્રજની લીલાઓ સાથે અમારું વર્ણન ના કરો." શ્રી સત્યભામાજીનો આદેશ થતાં તેમણે તેજ સમયે દ્વારકાની લીલાઓનું જુદું વર્ણન કર-વાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેનું વર્ણન તેમણે 'લલિતમાધવ' નામના નાટકમાં કર્યું. તે સમયે 'વિદગ્ધ માધવ' અને 'લલિત માધવ' એ બે નાટકોની ઉત્પત્તિ થઈ.

નીલાચલમાં પહોંચીને તેઓ પ્રભુ પાસે ગયા નહિ. [illegible]

હતા, પરંતુ ગૌરભક્તો તેમનું ચતુર્વેદી બ્રાહ્મણોથી પણ વધારે સન્માન કરતા હતા. તેઓ પણ જગન્નાથજીના મંદિરમાં પ્રવેશ કરતા નહોતા. એટલે સુધી કે જે રસ્તેથી મંદિરના પૂજારી અને સેવક જતા હતા, તે રસ્તેથી પણ કદી જતા નહિ. પ્રભુ હંમેશાં સમુદ્રસ્નાન કરીને હરિદાસજીને સ્થાને આવતા હતા. બીજે દિવસે જ્યારે પ્રભુ હંમેશાંની પેઠે હરિદાસજીના આશ્રમે આવ્યા, ત્યારે શ્રી રૂપજીએ જમીન પર સૂઈને પ્રભુનાં ચરણકમળોમાં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. પ્રભુની દૃષ્ટિ ઉંચી હતી. હરિદાસજીએ ધીરેથી કહ્યું: "પ્રભો! રૂપજી પ્રણામ કરે છે."

રૂપનું નામ સાંભળતાંજ સમજીને પ્રભુએ કહ્યું: "હેં! શું કહ્યું? રૂપ આવ્યો છે શું?" એમ કહેતાં કહેતાં પ્રભુએ તેમને આલિંગન કર્યું અને તેમને ત્યાંજ રહેવાની આજ્ઞા આપી. આ પછી પ્રભુએ બધા ગૌડીય તથા પુરીના ભક્તોની સાથે શ્રી રૂપજીનો પરિચય કરાવ્યો. શ્રી રામાનંદ રાય તથા સાર્વભૌમજી બન્નેય કવિ હતા. રૂપજીનો પરિચય પામીને એ બન્નેય પરમ સંતુષ્ટ થયા અને પ્રભુને તેમની કવિતા સંભળાવવાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.

એક દિવસ પ્રભુ રાય રામાનંદજી, સાર્વભૌમ ભટ્ટાચાર્ય, સ્વરૂપ દામોદર તથા અન્યાન્ય ભક્તોને સાથે લઇને હરિદાસજીના નિવાસસ્થાન પર શ્રી રૂપજીનાં નાટકો સાંભળવા માટે આવ્યા. બધાના બેસી ગયા પછી પ્રભુએ રૂપજીને કહ્યું કે "રૂપ! તમે તમારાં નાટકો આ લોકોને સંભળાવો. એ બધા કાવ્યમર્મજ્ઞ, રસજ્ઞ અને કવિ છે."

આટલું સાંભળતાંજ રૂપજી શરમને લીધે જમીન તરફ જોવા લાગ્યા. તેમના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળ્યો નહિ; ત્યારે પ્રભુએ ઘણાજ સ્નેહપૂર્વક કહ્યું કે "વાહ જી! આ તો ભારે કરી! અમે અહીં તમારી કવિતા સાંભળવા આવ્યા છીએ અને તમે શરમાઓ છો!! શરમાવાની શી વાત છે? કવિતાનું તો ફળજ એ છે કે, તે રસિકો

આગળ સંભળાવવામાં આવે. હાં, સંભળાવો, સંકોચ ના કરો. જુઓ, આ રાય ઘણા મોટા રસમર્મજ્ઞ છે. એમને તો અમે પકડી લાવ્યા છીએ."

રાયે કહ્યું કે "હાં જી, સંભળાવો. આ પ્રકારે શરમાવાથી કામ નહિ ચાલે. પહેલાં તો આપનાં નાટકોનાં નામ કહો, પછી વિષય બતાવો, પછી તેના કેટલાક પ્રસંગો વાંચી સંભળાવો." આ પછી પણ રૂપ ચૂપજ રહ્યા. ત્યારે પ્રભુ પોતે કહેવા લાગ્યા:—"એમણે 'લલિતમાધવ' 'વિદગ્ધ માધવ'—એ બે નાટક લખ્યાં છે. 'વિદગ્ધ માધવ'માં તો ભગવાનની વ્રજની લીલાઓનું વર્ણન છે અને 'લલિતમાધવ'માં દ્વારકાપુરીની લીલાઓનું છે. એમની પાસેથીજ સાંભળો. એમણે રથની સમક્ષ નૃત્ય કરતાં કરતાં મારા ભાવોને સમજી જઈ જે શ્લોકો બનાવ્યા હતા, તે તો મેં આપને સંભળાવીજ દીધા છે; હવે એમના નાટકમાંથી કંઈક સાંભળો."

રાયે કંઈક પ્રેમપૂર્વક ઠપકાના સ્વરમાં કહ્યું: "કેમ, કેમ? સંભળાવતા કેમ નથી? જુઓ, પ્રભુ પણ કહે છે! પ્રભુની આજ્ઞા નથી માનતા? હાં, પહેલાં 'વિદગ્ધ માધવ'નું મંગળાચરણ સંભળાવો. નાન્દીના મુખેથી ભગવાનની વંદનામાં જે પ્રારંભમાં શ્લોક કહ્યો છે, તેજ સંભળાવો." આટલું સાંભળતાંજ શરમાતા શરમાતા શ્રી રૂપજી ધીરે ધીરે 'વિદગ્ધમાધવ'નું મંગળાચરણ વાંચવા લાગ્યા—

सुधानां चान्द्रीनामपि मधुरिमोन्माददमनी
दधाना राधादिप्रणयघनसारैः सुरभिताम्।
समन्तात् सन्तापोद्गमविषमसंसारसरणी-
प्रणीतां ते तृष्णां हरतु हरिलीलाशिखरिणी ॥

(विदग्धमाधव नाटक १-१)

[illegible]

રૂપી કપૂર વડે ખાસ સુગંધીદાર બનેલી છે. એ હરિ-લીલા-રૂપી શિખંડ સંતાપ ઉત્પન્ન કરનારા વિષમ સંસારમાર્ગમાં ભ્રમણ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલી તૃષ્ણાને સર્વ બાજુથી મટાડી દો. (દહીં, ખાંડ, કપૂર, ઇલાયચી, કેસર વગેરે નાખીને શ્રીખંડ-શિખંડ બનાવે છે. અહીં પ્રેમ, પ્રેમયુક્ત લીલા, હાવભાવ, કટાક્ષ અને વ્રજાંગનાઓનો પ્રબળ પ્રણય વગેરેને ભેળવીને હરિલીલારૂપી શિખંડ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.)

શ્લોક સાંભળતાંજ બધા એકે અવાજે 'વાહ! વાહ!' કહેવા લાગ્યા. શ્રીરૂપજીનું મુખ શરમને લીધે લાલ થઇ ગયું, તેઓ નીચું જોઇ રહ્યા હતા. આથી રાયે કહ્યું કે "રૂપજી! આપ તો ઘણાજ વધારે સંકોચાઓ છો. તેથી લ્યો, હું આપના કાવ્યની પ્રશંસાજ નથી કરતો. ઠીક, તો આ તો ભગવાનની વંદના થઈ. હવે ભગવત્ જે ગુરુદેવ છે, જે પ્રાણીઓના એકમાત્ર ભજન કરવા યોગ્ય અને ઈષ્ટ છે, ભગવત્-વંદના પછી તેમની વંદનામાં જે કંઇ કહ્યું હોય, તે પણ સંભળાવો."

આ સાંભળીને શ્રી રૂપજી વળી વધારે સંકોચ પામ્યા. મહાપ્રભુ સમક્ષ તેમના સંબંધીજ શ્લોક વાંચવામાં તેમને ઘણોજ ગભરાટ થવા લાગ્યો; પરંતુ તેમ છતાંયે રાય મહાશયના આગ્રહથી અચકાઇ અચકાઇને તેઓ શરમાતા શરમાતા વાંચવા લાગ્યા-

अनर्पितचरीं चिरात् करुणयावतीर्णः कलौ
समर्पयितुमुन्नतोज्ज्वलरसां स्वभक्तिश्रियम्।
हरिः पुरटसुन्दरद्युतिकदम्बसंदीपितः
सदा हृदयकन्दरे स्फुरतु वः शचीनन्दनः॥

(વિદગ્ધમાધવ નાટક ૧-૨)

અર્થાત્ પોતાની ઉત્કૃષ્ટ અને ઉજ્જ્વળ રસમયી ભક્તિ-સંપત્તિને, જે ઘણા દિવસોથી કોઇને અર્પણ કરવામાં આવી

નથી, તે વહેંચવાને માટેજ જેમણે દયાવશ થઇને કલિયુગમાં અવતાર ધારણ કર્યો છે, તેઓ સુવર્ણ સમાન સુંદર કાંતિથી પ્રકાશમાન શચીનંદન (શ્રી ગૌરંગદેવ) તમારા હૃદયમાં આવિર્ભાવ-સ્ફૂર્તિ પામો.

આ સાંભળતાંજ પ્રભુ કહેવા લાગ્યા: "ભગવાન જાણે આ કવિઓને રાજાઓ સજા કેમ કરતા નહિ હોય? કોઇની પ્રશંસા કરવા લાગે છે તો આકાશ-પાતાળ એક કરી દે છે. એમનાથી વધારે જૂઠું બીજું કોણ હશે? આ શ્લોકમાં તો અતિશયોક્તિની હદ કરી નાખી છે."

રાયે કહ્યું કે "પ્રભો! એ તો અમે સમજી શકીએ છીએ, યથાર્થ વર્ણનજ આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. આવા સ્વાભાવિક ગુણપૂર્ણ શ્લોકની રચના બધા કવિઓ નથી કરી શકતા." આટલું કહીને રાયે 'વિદગ્ધમાધવ'ના બીજા પણ ઘણા પ્રસંગો સાંભળ્યા અને સાંભળીને તેમના કાવ્યની હૃદયપૂર્વક અત્યંત પ્રશંસા કરી. 'વિદગ્ધમાધવ' સાંભળીને રાય રામાનંદજી કહેવા લાગ્યા કે "આપના બીજા નાટક 'લલિત માધવ'ની મધુરતાની વાનગી પણ આ બધા હાજર રહેલા ભક્તોને ચખાડો. હા, તેનો પણ પહેલો મંગલાચરણનો શ્લોક સંભળાવો."

આ સાંભળીને શ્રી રૂપજી ફરીથી એજ [illegible] શ્લોક વાંચવા લાગ્યા—

सुरिपुसुदृशामुरोजकोकान मुखकमलानि च खेदयन्नखण्डः।
चिरमखिलसुहृच्चकोरनन्दी दिशतु मुकुन्दयशःशशी मुदं वः॥

(લલિતમાધવ નાટક ૧-૧)

[illegible]

ધન્ય છે, ધન્ય છે અમને 'આપુ આપુ'ની ધ્વનિ સમાપ્ત થયા પછી રાય મહાશયે કહ્યું કે "શ્રીભગવાનની સ્તુતિ પછી ઈશ્વરરૂપ શ્રી શુકદેવની સ્તુતિમાં જે શ્લોક હોય તે પણ સંભળાવો. તેના શ્રવણથી અમારી હાજર રહેલા બધા ભક્તોને ઘણોજ આહ્લાદ થશે. હા, સંભળાવો."

પ્રભુના તરફ નહિ જોતાં ધીરે ધીરે શ્રીરૂપજી વાંચવા લાગ્યા–

निजप्रणयितां सुधामुदयमाप्नुवन् यः क्षितौ
किरत्यलमुरीकृतद्विजकुलाधिराजस्थितिः ।
स लुञ्चिततमस्ततिर्मम शचीसुताख्यः शशी
वशीकृतजगन्मनाः किमपि शर्म विन्यस्यतु ॥

(લલિતમાધવ, ૧-૨)

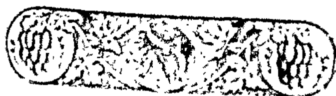
અર્થાત્ જે અવનિ ઉપર ઉદય પામીને દ્વિજરાજની સ્થિતિમાં રહેતા થકા પોતાના પ્રેમરૂપી સુધામૃતને વરસાવી રહ્યા છે અને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના સમૂહને દૂર કરે છે, તેઓજ સમસ્ત જગતના મનને વશ કરનારા 'શચીનંદન' નામના ચંદ્રમા અમારું કલ્યાણ કરો—અમારે માટે મંગલ વિધાન કરો.

આ શ્લોક સાંભળતાંજ પ્રભુ કંઇક બનાવટી ક્રોધના અવાજે કહેવા લાગ્યાઃ "રૂપે બીજું આખું કાવ્ય તો ઘણુંજ સુંદર બનાવ્યું છે. તેનો એક એક શ્લોક અમૂલ્ય રત્ન સમાન છે, પરંતુ કોણ જાણે શુંયે સમજીને તેમણે આ બે એક અતિશયોક્તિપૂર્ણ શ્લોકો મણિઓમાં કાચના ટુકડાઓની પેઠે ભેળવી દીધા છે."

આથી ભક્તોએ એકે અવાજે કહ્યું કે "અમને તો એજ શ્લોકો સર્વશ્રેષ્ઠ જણાયા છે." વાતને અહીંજ સમાપ્ત કરવા માટે રાય મહાશયે કહ્યું કે "ઠીક, જવા દો આ વાત કાવ્યની મધુરતાનું આગળ પાન કરો. હા, રૂપજી ! આ નાટકના પણ ભાવપૂર્ણ સારા સારા ભાગો વાંચી સંભળાવો."

આટલું સાંભળતાંજ શ્રી રૂપજી નાટકના બીજા બીજા ભાગોને સુંદર સ્વર સાથે સંભળાવવા લાગ્યા. બધા રસ-મર્મજ્ઞ ભક્તો તેમના ભક્તિભાવપૂર્ણ કાવ્યની ઘણી ઘણી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. અંતે પ્રભુ રૂપજીનું પ્રેમપૂર્વક આલિંગન કરીને ભક્તોને સાથે લઇને પોતાને સ્થાને ચાલ્યા ગયા.

આ પ્રકારે ભક્તો સાથે રથયાત્રા અને ચાતુર્માસના બધો તહેવારો તથા પર્વોને પહેલાંની પેઠે ધામધૂમથી ઉજવીને આસોની દશેરા પછી ભક્તોને ગૌડ જવા વિદાય કર્યા. નિત્યાનંદજીને પ્રભુએ પ્રતિવર્ષ પુરી ન આવવાનો પુનઃ આગ્રહ કર્યો; પરંતુ તેમણે પ્રભુપ્રેમને લીધે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. બધા ભક્તો ગૌડ દેશ પાછા ફર્યા. શ્રી રૂપ થોડા દિવસો પ્રભુ પાસે વધારે રહ્યા. અંતે થોડા સમય પછી પ્રભુએ તેમને વૃંદાવનમાંજ જઇને રહેવાની આજ્ઞા આપી. પ્રભુની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને તેઓ ગૌડ દેશ થઇને વૃંદાવન જવા તૈયાર થયા. આજ તેમનો પ્રભુ સાથે છેલ્લો મેળાપ હતો. અહીંથી જઇને તેઓ અંતિમ સમય સુધી શ્રીવૃંદાવનની પવિત્ર ભૂમિમાંજ શ્રીકૃષ્ણકીર્તન કરતા કરતા નિવાસ કરવા લાગ્યા. વ્રજની પરમ પાવન ભૂમિને છોડીને તેઓ એક રાત પણ વ્રજની બહાર ગયા નહિ, પ્રભુએ જતી વખતે તેમને પ્રેમપૂર્વક આલિંગન કર્યું અને ભક્તિવિષયક ગ્રંથો રચવાની આજ્ઞા આપી. તેમણે તેમની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને શ્રીકૃષ્ણના ગુણગાનમાંજ પોતાનો બધો સમય ગાળ્યો. ગૌડમાં તેમની જે કંઇ ધન-સંપત્તિ હતી, તે કુટુંબીઓમાં રીતસર ભાગ કરી આપવા તેમને ગૌડ પણ જવું હતું; તેથી તેઓ પ્રભુની વિદાય લઇને ગૌડ દેશમાંજ ગયા અને ત્યાં તેમને લગભગ એક વર્ષ ધનસંપત્તિની વ્યવસ્થા કરવા માટે રોકાવું પડ્યું.

नीलाचलमां सनातनजी

वृन्दावनात् पुनः प्राप्तं श्रीगौरः श्रीसनातनम् ।
देहपातादवन् स्नेहाच्छुद्धं चक्रे परीक्षया ॥

(શ્રી ચૈતન્ય ચરિ. અં. લી. ૪-૧)

અર્થાત્ શ્રી વૃંદાવનથી પ્રાપ્ત કરેલા શ્રી સનાતનને મહાપ્રભુ શ્રી ગૌરાંગદેવે શ્રીજગન્નાથજીના રથના ચક્ર નીચે દેહપાત કરવાના વિચારથી બચાવીને અને કઠિન પરીક્ષા કરીને શુદ્ધ બનાવી દીધા.

શ્રી રૂપ તો સંપત્તિની વ્યવસ્થા કરવા માટે ગૌડ દેશમાં રોકાયા છે. હવે તેમના ભાઇ શ્રી સનાતનજીના સમાચાર સાંભળો. સનાતનજીએ 'મથુરામાહાત્મ્ય' ખાસ કરીને તેને અનુસરીને વ્રજમંડળની સમસ્ત તીર્થોની યાત્રા કરી. યાત્રા પછી તેમને પોતાના ભાઇને મળવાની તથા પ્રભુનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થઇ. પોતાના ભાઇઓના સમાચાર જાણવા માટે તેઓ વ્રજથી નીલાચલ તરફ ચાલી નીકળ્યા. ગૌડ તો તેમને જવુંજ નહોતું, કેમકે જેલરને તેઓ એ વાતનું વચન દઇ આવ્યા હતા. તેથી પ્રયાગથી કાશી થઇને ઝાડીના વિકટ માર્ગેથી તેઓ પુરી તરફ જ ઉપડ્યા. તેમણે બધા લોકોથી વપરાતા રાજમાર્ગે યાત્રા કરવાનું ઉચિત માન્યું નહિ; તેથી તેઓ જંગલના કાંટાળા ભયંકર માર્ગનાજ મુસાફર બન્યા. રસ્તામાં જંગલની ઝાડીઓની ઝેરી હવા લાગવાથી તેમના આખા શરીરમાં ભયંકર દરાજ થઇ ગઇ. દરાજ પાકી પણ ગઇ અને તેમાંથી પરૂ વહેવા લાગ્યું હતું. ગમે તેમ કરીને તેઓ પુરી

કે, અંતિમ સમયે હું તેમનાં દર્શન કરી શકવા પામ્યો નહિ. હું અભાગીઓ તેમના મૃત્યુસમયનાં દર્શનથી ખરેખર વંચિત જ રહ્યો."

પ્રભુએ કરુણ સ્વરે કહ્યું: " રૂપ કહેતા હતા કે, તેમની નિષ્ઠા અલૌકિક હતી, અંતિમ સમયમાં તેમણે શ્રી સીતારામજીનું ધ્યાન અને સ્મરણ કરતાં કરતાં પ્રસન્નતાપૂર્વકજ શરીરનો ત્યાગ કર્યો હતો."

સનાતનજીએ પશ્ચાત્તાપના સ્વરે કહ્યું: " પ્રભો ! હું તેમની નિષ્ઠા આપની આગળ શું બતાવું ! આમ તો તેઓ મારા નાના ભાઇ હતા, પરંતુ નિષ્ઠામાં તેઓ અમારા બન્નેથી ચઢિયાતા હતા. તેમના જેવી નિષ્ઠા મેં આજ પર્યંત કોઇનામાં પણ જોઈ નથી. અમારી તો નિષ્ઠાજ શું, તેમની આગળ તો અમારી નિષ્ઠા નહિ બરાબરજ છે. તેઓ સદા અમારી સાથે રહેતા અને અમે ત્રણેય મળીને શ્રીમદ્‌ભાગવતની કથા સાંભળ્યા કરતા હતા. તેમના ઇષ્ટદેવ શ્રીસીતારામજી હતા. અમે બન્નેએ એક દિવસ પરીક્ષાને ખાતર તેમને કહ્યું કે " અનૂપ ! તમે પોતેજ સમજો છો, શ્રીરામચંદ્રજીની લીલાઓ કરતાં શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજીની લીલાઓમાં વધારે માધુર્ય છે, તેથી તમે શ્રીકૃષ્ણને જ તમારા ઉપાસ્ય દેવ કેમ બનાવતા નથી ? આથી ત્રણે ભાઇઓ શ્રીકૃષ્ણોપાસક થઈને સાથે સાથેજ ઉપાસના-ભજન અને કથા-કીર્તન કર્યા કરીશું." તેઓ અમને બન્નેને ખૂબ માન આપતા હતા. અમારી વાત તેમણે કદી પણ ઉથાપી નથી. અમારા આ કથનને તેમણે સ્વીકારી લીધું અને કહ્યું: "આપ બન્ને [illegible] ગુરુ, માતા, પિતા તથા શિક્ષક છે. [illegible] તેમજ પ્રમાણે કરીશ. કાલે [illegible] શ્રીકૃષ્ણમંત્રની [illegible]." [illegible] આખી રાત [illegible] નહિ. [illegible] ! [illegible]

મસ્તક તો હું શ્રી રામચંદ્રજીનાં ચરણોમાં સમર્પણ કરી ચૂક્યો છું. રાત્રે મેં ઘણો પ્રયત્ન કર્યો કે, મસ્તક પાછું ફેરવી લઉં, પરંતુ મારી હિંમત ચાલી નહિ. હું આ શરીરનો પ્રસન્નતાપૂર્વક ત્યાગ કરી શકું છું, પરંતુ મારાથી શ્રી સીતારામજીની ઉપાસના છોડી શકાશે નહિ. તેમની આવી અનન્ય નિષ્ઠા જોઇને અમને પરમ આશ્ચર્ય થયું અને અમારી નિષ્ઠાને વારંવાર ધિક્કારવા લાગ્યા. એટલે પ્રભો! તેઓ મારા ભાઇ સાચેસાચજ અનૂપ હતા. તેમની ઉપમા કોઈની સાથે દઈજ શકાય તેમ નથી."

પ્રભુએ કહ્યું કે "યથાર્થ નિષ્ઠાજ એનું નામ છે; બરાબર આજ પ્રકારે મેં શ્રીરામોપાસક મુરારી ગુપ્તને પણ આજ વાત કહી હતી અને તેમણે પણ આજ ઉત્તર આપ્યો હતો. સેવ્ય–સેવકનો ભાવ આજ પ્રકારે અનન્ય અને દૃઢ હોવો જોઇએ, કે જે કોઇપણ પ્રકારનાં પ્રલોભન આવવા છતાં પણ ડગી શકે નહિ; અને ત્યારેજ તો પ્રભુપ્રેમની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે." આ પ્રકારે પ્રભુ ઘણી વાર સુધી શ્રી સનાતનજી સાથે વાતો કરતા રહ્યા. અંતે તેમને ત્યાં હરિદાસજીનીજ પાસે રહેવાની આજ્ઞા આપીને પોતે પોતાના સ્થાને ચાલ્યા ગયા. અને ગોવિંદને હાથે બન્નેને માટે શ્રી જગન્નાથજીનો મહાપ્રસાદ મોકલાવ્યો. આ પ્રકારે સનાતનજી પુરીમાંજ હરિદાસજીની પાસે રહેવા લાગ્યા. પ્રભુ નિયમિતપણે એ બંનેને મળવા આવ્યા કરતા હતા.

શ્રી સનાતનજી લગભગ ચૈત્ર માસમાં પુરી પધાર્યા હતા. તેઓ અંદર મંદિરમાં દર્શન કરવા નહિ જતાં દૂરથીજ મંદિરની ધજાને પ્રણામ કરી લેતા હતા. દેહના દંડ સારા સારા મહાપુરુષોને પણ ભોગવવા પડે છે ... તનજીની ભયંકર દરાજ હજુ સારી થઇ ... વાળતાં ખજવાળતાં તેમના આખા શરી... ચાંદાં પડી ગયાં અને તેમાંથી હમેશાં ... તું.

જેઠ મહિનો હતો. પ્રભુ ... ઘલ

દૂર યમેશ્વર ટોટામાં ગયા હતા. બાર વાગે તેમણે સના-
તનને પણ ભિક્ષાને માટે ત્યાંજ બોલાવ્યા હતા. યમેશ્વર
જવા માટે બે માર્ગ હતા:-એક તો સિંહદ્વાર થઇને સીધા
સડકે સડકે જવાનું હોય છે અને બીજું સમુદ્રને કિનારે
કિનારે પણ યમેશ્વર જઇ શકાય છે. જેઠના પ્રખર તાપને
લીધે સમુદ્રકિનારાની રેતી ધગધગતી હતી. જો તેમાં
કાચા ચણા નાખવામાં આવે તો ક્ષણવારમાં શેકાઈ જાય.
તે રેતીમાં મનુષ્યની તો વાતજ શું, પશુ પણ બાર વાગે
જતાં અચકાય; પરંતુ જ્યારે સનાતનજીએ સાંભળ્યું
કે, પ્રભુએ મને બોલાવ્યો છે, ત્યારે તેઓ પોતાના ભાગ્ય-
ની પ્રશંસા કરતા કરતા એ રેતીવાળા માર્ગે ખુલ્લે પગેજ
પ્રભુની પાસે પહોંચ્યા. શરીરને તો ટાઢ-તડકાનાં સુખ-
દુઃખ અસર કરેજ છે. સનાતનજીના પગમાં મોટા મોટા
ફોલ્લા પડી ગયા. પ્રભુએ તેમને જોતાંજ પૂછ્યું કે 'અરે
તમે આટલા તડકામાં ક્યાં થઇને આવ્યા છો?'

સરળતાપૂર્વક સનાતનજીએ કહ્યું: "પ્રભો! સમુદ્ર
તટના રસ્તેથીજ આવ્યો છું."

પ્રભુએ તેમના પગ પરના ફોલ્લા જોઇ કહ્યું: "જુઓ
ખુલ્લે પગે તપેલી રેતીમાં આવવાથી તમારા પગમાં ફોલ્લા
પડી ગયા છે! તમે સિંહદ્વારને રસ્તેથી કેમ ન આવ્યા?

સનાતનજીએ દીનતાપૂર્વક કહ્યું: "પ્રભો! સિંહદ્વાર
થઇને શ્રીજગન્નાથજીના સેવક તથા દર્શનાર્થીઓ આવે જા
છે, તેમને ક્યાંક ભૂલથી સ્પર્શ થઇ જાય તો હુંજ પાપ
ભાગીદાર બનું. એવા ભયથીજ હું સિંહદ્વાર થઇને ન
આવ્યો."

પ્રભુ [illegible] મર્યાદા, દીનતા અને સરળ
[illegible] તેમને [illegible]
[illegible] કે "સનાતન! [illegible]
[illegible]
[illegible] વિધિ-નિષેધ નહિ, તેમ [illegible]

થી તો હવે બીજાઓને દુઃખ દેવા સિવાય કોઇ પ્રકારનો લાભ થઈ શકશે નહિ.”

પ્રભુએ કહ્યું: “તમારે નફા–નુકસાનની શી પરવા ? તમે તો તમારું શરીર મને સોંપી ચૂકયા છો. દાનમાં આપેલી વસ્તુને પાછી લઈને કોઈ તેનો મનમાં આવે તેવો ઉપયોગ કરી શકે કે ? તમારા આ શરીરનો હું ગમે તે ઉપયોગ કરૂં, પરંતુ તમને એને નષ્ટ કરવાનો અધિકાર નથી. એના વડે તો મારે મોટાંમોટાં કામ કરાવવાં છે.”

સનાતનજીએ ધીરેથી કહ્યું: “પ્રભો ! આપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાની શક્તિજ કોનામાં છે ? આપ જેવી આજ્ઞા આપશો તેજ પ્રમાણે હું કરીશ.”

આ પ્રકારે સનાતનજીને સમજાવી–પટાવીને પ્રભુ ભક્તો સાથે પોતાને સ્થાને ચાલ્યા ગયા.

સનાતનજીએ આત્મઘાતનો વિચાર તો છોડી દીધો, પરંતુ પ્રભુના આલિંગન કરવાને કારણે તેમને હમેશાં સંકોચ રહ્યાજ કર્યો. તેઓ હમેશાં પ્રભુથી દૂરજ રહેતા હતા, પરંતુ ચૈતન્યદેવ તેમને શોધી શોધીને આલિંગન કરતા. આથી તેઓ હમેશાં દુઃખી જેવા રહ્યા કરતા. એક દિવસ તેમણે પોતાની મનોવ્યથા પુરીમાંજ પ્રભુની પાસે નિવાસ કરનારા જગદાનંદ પંડિતને કહી. જગદાનંદજીએ કહ્યું કે “આપે પુરીમાંજ રહેવું ઠીક નથી. અષાઢમાં રથયાત્રાનાં દર્શન કરીને અહીંથી સીધા વૃંદાવન ચાલ્યા જાઓ. આપને માટે પ્રભુએ એજ દેશ આપ્યો છે, તે પ્રભુએ આપેલા દેશમાં જઈને ભગવન્નામના જપ કરતા કરતા સમય ગાળો.”

સનાતનજીએ પ્રસન્નતા પ્રગટ કરતાં કરતાં કહ્યું કે [illegible] ! [illegible] ઉત્તમ સલાહ આપી છે. [illegible]

પંડિત જગદાનંદજીએ ઘણીજ સુંદર સલાહ આપી છે. રથ-યાત્રા કરીને હું વૃંદાવન ચાલ્યો જઈશ અને ત્યાંજ રહીશ."

પ્રભુ જગદાનંદજીનો આવો ભાવ સમજીને તેમના ઉપર પ્રેમ-પ્રકોપ દર્શાવતા કહેવા લાગ્યા કે " જગદાનંદ હવે પોતાને ખુબ મોટો પંડિત માનવા લાગ્યો છે કે, સનાતનજીને પણ શિખામણ આપવા લાગી ગયો છે. મને શિખામણ આપે તો તો ઠીક પણ કહેવાય, પરંતુ સનાતનજી તો હમણાંજ તેને સેંકડો વર્ષો સુધી ભણાવી શકે તેમ છે. મૂર્ખ ક્યાંનો આવ્યો છે! આજ કાલનો છોકરો થઈને આટલા મોટા માણસને સલાહ આપવા બેઠો છે."

આ વાત સાંભળીને જગદાનંદજી તો સ્તબ્ધજ થઈ ગયા, કાપો તો શરીરમાંથી લોહી પણ ન નીકળે! તેઓ અશ્રુ ભરેલી આંખો વડે જમીન તરફ જોવા લાગ્યા. ત્યારે સનાતનજીએ ઘણાજ વિનયભાવે પ્રભુના પગ પકડીને કહ્યું કે "પ્રભો! જગદાનંદજીએ તો મારા હિતનીજ વાત કહી છે. આપ મુજ પતિતનો સ્પર્શ કરો છો, આ વાતથી કોને દુઃખ નહિ થાય? હું પોતેજ સંકોચ પામ્યા કરૂં છું."

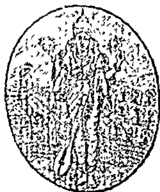
પ્રભુએ ફરીથી તેજ સ્વરમાં કહ્યું: "એને મારા શરીરની આટલી બધી ચિંતા કેમ લાગી છે? એ તો શરીરનેજ સર્વ કંઇ સમજે છે. એને વૈષ્ણવોના માહાત્મ્યની કંઇજ ખબર નથી. સનાતનજીના શરીરને એ બીજા સામાન્ય માણસોના શરીર જેવું ગણે છે. એને એટલી ખબર નથી કે, સનાતનજીનું શરીર ચિન્મય છે. એમને દરાજ અને કોઢ ક્યાં છે? આ તો તેમણે મારા પ્રેમની પરીક્ષા માટે પોતાના શરીરમાં ઉત્પન્ન કરેલી છે કે હું તિરસ્કાર કરીને તેમના શરીરનો સ્પર્શ ન કરૂં. કોઇ ભાગ્યવાન પુરુષ સનાતનજીના શરીરને સૂંઘે તો ખરા! તેમાંથી દિવ્ય સુગંધજ નીકળ્યા કરે છે. હું કંઈ સનાતનજીના ઉપર કૃપા કરવા તેમનું આલિંગન થોડોજ કરૂં છું! હું તો તેમના શરીર-સ્પર્શથી મારા દેહને પાવન બનાવું છું."

પ્રભુના મુખેથી પોતાની આટલી બધી પ્રશંસા સાંભળીને સનાતનજી રડતા રડતા કહેવા લાગ્યા કે “ પ્રભો ! મેં એવો કયો ભયંકર અપરાધ કર્યો છે, મારાં કયા જન્મોનાં અનંત પાપો આજે ઉદય પામ્યાં છે કે આપ મને આ પ્રશંસારૂપી હળાહળ વિષ પાઇ રહ્યા છો. જગદાનંદજીનો આજે ભાગ્યોદય થયો છે. આજે ત્રણે લોકમાં તેમનાથી વધારે ભાગ્યવાન્ કોણ હશે કે જેમની વાત્સલ્યસ્નેહથી પુત્રની પેઠે પ્રભુ નિંદા કરી રહ્યા છે. હાય ! આવી પ્રેમમય નિંદા જેમના ભાગ્યમાં છે, તે પરમ સદ્ભાગી પુરુષ છે. હે કરુણાસાગર પ્રભો ! આ અધમને કયા અપરાધથી પોતાપણાથી અળગો કરીને આપે આ પ્રશંસારૂપી સાપણને બળપૂર્વક મારા ગળામાં ભરવી દીધી છે ! નાથ ! હું હવે વધારે સહન કરી શકીશ નહિ. ”

સનાતનજીની આવી ભયભીત વાણી સાંભળીને પ્રભુ કંઇક શરમિંદા થઇ ગયા અને ઘણાજ પ્રેમપૂર્ણ અવાજે જગદાનંદ તરફ જોઇને કહેવા લાગ્યા કે “ જગદાનંદે મારા શરીરના સ્નેહથી અને તમારા આગ્રહથીજ આવી સલાહ આપી દીધી હશે. મેં મારા ક્રોધના આવેશમાં આવી વાતો તેમને માટે કહી નાખી, તેનું કારણ મારો તમારા ઉપર સ્વાભાવિક સ્નેહજ છે. તમે આટલું વર્ષ અહીં મારી પાસેજ રહો. આવતે વર્ષે વૃંદાવન જજો. ” આટલું કહીને પ્રભુએ સનાતનજીને ફરીથી જોરથી આલિંગન કર્યું. બસ, પછી શી વાત ! કોણ જાણે એ દરાજ અને પીડા ક્યાંયે ચાલ્યાં ગયાં ! ! તેજ સમયે તેમની દરાજ સારી થઇ અને બે–ચાર દિવસમાં તેમનાં ચાંદાં રૂઝાઇ ગયાં. તેમનું શરીર સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળું બની ગયું.

[illegible], નિત્યાનંદ વગેરે [illegible]

પ્રેમી ભક્તોનો પરિચય પામીને પરમ પ્રસન્ન થયા અને તેમણે બધાંનાં ચરણોમાં વંદન કર્યા. બધાએ સનાતનજીની શ્રદ્ધા, દીનતા અને તિતિક્ષાની ઘણી ઘણી પ્રશંસા કરી. વરસાદના ચાર મહિના રહીને બધા ભક્તો દેશ પાછા ફર્યા, પરંતુ સનાતનજી તો ત્યાંજ રહ્યા. તેઓ બીજે વર્ષે પ્રભુની વિદાય લઇને અને તેમની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને પુરીથી સીધાજ કાશી થઇને વૃંદાવન પહોંચ્યા. પુરીથી નીકળતી વખતે તેઓ બલભદ્ર ભટ્ટાચાર્ય પાસેથી તે રસ્તાનાં બધાં સ્થાનોનાં નામ લખી ગયા હતા. જે રસ્તેથી પ્રભુ વૃંદાવન ગયા હતા તે બધાં સ્થાનોનાં દર્શન કરતા કરતા અને પ્રભુની લીલાઓનું સ્મરણ કરતા કરતા તેજ રસ્તેથી સનાતનજી વૃંદાવન સુધી જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં સુધી રૂપજી વૃંદાવનમાં પહોંચ્યા નહોતા. સનાતનજી ત્યાં વૃંદાવનનાં વૃક્ષોની નીચે પોતાનો સમય ગાળવા લાગ્યા. થોડા દિવસો પછી ગૌડ દેશથી શ્રી રૂપજી પણ વૃંદાવન પહોંચી ગયા અને બન્ને ભાઇઓ સાથેજ શ્રીકૃષ્ણકથાકીર્તન કરતા કરતા સમય ગાળવા લાગ્યા.

શ્રીરઘુનાથદાસજીનો ગૃહત્યાગ

गुरुर्न स स्यात् स्वजनो न स स्यात्
पिता न स स्याज्जननी न सा स्यात् ।
दैवं न तत् स्यान्न पतिश्च सस्या-
न्न मोचयेद्यः समुपेतमृत्युम् ॥

(શ્રીમદ્ભાગવત, ૫-૫-૧૮)

અર્થાત્ મૃત્યુના પાશથી બંધાયેલા પુરુષને જે સંસારબંધનથી છોડાવવા સમર્થ નથી થતા તે અક્ષરો શીખવવા છતાં પણ વાસ્તવિક ગુરુ નથી. કુટુંબમાં જન્મ લીધા છતાં પણ સ્વજન નથી, વીર્યથી ઉત્પન્ન કરનાર હોવા છતાં પણ સાચા પિતા નથી, શરીરને જન્માવનાર હોવા છતાં પણ તે વાસ્તવિક માતા નથી, માનનીય હોવા છતાં પણ તે યથાર્થ દેવ નથી અને પાણિગ્રહણ કરવા છતાં પણ તે સાચો પતિ નથી.

સપ્તગ્રામના જમીનદાર શ્રી ગોવર્ધનદાસ મજૂમદારના પુત્ર શ્રી રઘુનાથદાસજીને વાચક ભૂલ્યા નહિ હોય. શાંતિપુરમાં અદ્વૈતાચાર્યજીને ઘેર ઊતરેલા પ્રભુનાં તેમણે દર્શન કર્યાં હતાં અને પ્રભુએ તેમને વાંદર-વૈરાગ્યનો ત્યાગ કરીને [illegible] ભગવદ્ભજન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો [illegible] અત્યંત આગ્રહ કરવા [illegible]

[illegible]

હવે જ્યારે [illegible] લખ્યું છે, પ્રભુ મંડળની યાત્રા કરીને પુરી પાછા ફર્યા છે, ત્યારે તો તેઓ વૈષ્ણવમંદિરોનાં દર્શન માટે પણ [illegible] થઈ ગયા. તેમનું મન પ્રભુનાં ચરણકમળોના મકરંદનું પાન કરવા માંડ્યું [illegible] થઈ ગયું અને તેઓ ગૌરાંગનું ચિન્તન કરતા કરતા સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યા. ઉપરથી તો બધાં [illegible] કામો કર્યા કરતા, પરંતુ અંદર તેમના હૃદયમાં [illegible] અગ્નિ સળગ્યા કરતો હતો. તેઓ તેજ સમયે [illegible] છોડી દઈને વૈષ્ણવમંદિરોનો આશ્રય લઈ લેત, પરંતુ તે સમયે તેમના પરિવારમાં એક વિચિત્ર ઘટના બની ગઈ.

[illegible] ઇજારો પહેલાં એક મુસલમાન જમીનદારની પાસે હતો. તે તે પ્રાંતનો [illegible] હતો, તેમાંથીજ તેને આ ઇલાકાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો. તે દર વર્ષે આવકનો [illegible] ભાગ પોતાની પાસે રાખીને બાકીનો ભાગ બાદશાહના દરબારમાં જમા કરાવતા હતા. [illegible] મંડળની સઘળી આવક વાર્ષિક [illegible] લાખ રૂપિયાની હતી. હિસાબ પ્રમાણે [illegible]

[illegible]

[illegible]

અમલદારો આવ્યા. પોતાની ગિરફ્તારીના સમાચાર સાંભળીને હિરણ્યદાસ અને ગોવર્ધનદાસ—એ બન્ને ભાઇઓ ઘર છોડીને નાસી ગયા. ઘર આગળ એકલા રઘુનાથદાસજીજ રહી ગયા. ચોધરીએ તેમનેજ પકડાવી દીધા અને કેદખાનામાં મોકલી આપ્યા. અહીં તેમને રોજ એટલા માટે ડરાવવામાં અને ધમકાવવામાં આવતા હતા કે, તેઓ પોતાના કાકા (પિતાના મોટા ભાઈ) અને પિતાનું ઠેકાણું બતાવી દે; પરંતુ તેમને તેમની કયાં ખબર હતી? તેથી તેઓ કંઇ પણ બતાવી શકે તેમ નહોતા. આથી ગુસ્સે થઈને ચોધરી તેમને જાત જાતનાં દુઃખ દેવાનો પ્રયત્ન કરતો. બુદ્ધિમાન અને કુશાગ્રબુદ્ધિ રઘુનાથદાસજીએ વિચાર્યું કે “ આ રીતે કામ નહિ ચાલે. કોઇ ને કોઇ પ્રકારે આ ચોધરીનેજ વશમાં લેવો જોઇએ.’ એવો નિશ્ચય કરીને તેઓ મનોમનજ ઉપાય વિચારવા લાગ્યા. એક દિવસ જ્યારે ચોધરી તેમને બહુ હેરાન કરવા ઇચ્છતો હતો, ત્યારે તેમણે સ્વાભાવિક સ્નેહ દર્શાવતાં ઘણાજ કોમળ સ્વરે કહ્યું કે-“ ચોધરીજી ! આપ મને શું કામ હેરાન કરો છો? મારા કાકા, પિતા અને આપ, એ ત્રણે તો ભાઇ-ભાઇ છો. અત્યાર સુધી તો હું આપ ત્રણેને ભાઇજ માનું છું. આપ ત્રણે ભાઇ ગમે તો આપસમાં લડો કે પ્રેમપૂર્વક રહો, તેમાં વચમાં મને શું કરવા હેરાન કરો છો? આપ તો આજે લડો છો, કાલે પાછા બધા ભાઇઓ એક થઇ જશો. હું તો જેવો તેમનો દીકરો તેવોજ આપનો દીકરો. હું તો આપને પણ મારા મોટા કાકાજ માનું છું, આપ કંઇ કોઈ અજાણ્યા તો નથીજ; બધી વાતો જાણો છો. મારી સાથે આવું વર્તન રાખવું આપને શોભા આપતું નથી.”

[illegible] ખીલેલા મુખમાંથી સ્નેહ અને સર- [illegible] સાંભળીને ચોધરીનું કઠોર હૃદય પણ [illegible] મોટા મોટા [illegible] [illegible] આંખોમાં આંસુ [illegible] કે “ બેટા ! [illegible],

[illegible]

[illegible]

[illegible]

જવાથી પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જે પ્રતિષ્ઠા નથી ઇચ્છતા, નેતૃત્વ નથી ઇચ્છતા, માન, સન્માન કે મોટાઈ અને ગુરુપણાની જેમને ઈચ્છા નથી, વળી જે આ સંસારમાં પ્રખ્યાત પુરુષ થવાની વાસનાને બિલકુલ છોડી ચૂક્યા છે, તેમને માટે શ્રીગુરુચરણો સિવાય કોઇ બીજું સુખકર, શાંતિકર, આનંદકર તથા શીતળતા આપનારૂં સ્થાન નથી; તેથી હવે હું સંસારી ભોગોથી ભરેલા આ ઘરમાં નહીં રહું. હવે હું શ્રી ચૈતન્યદેવનાં ચરણોનોજ આશ્રય ગ્રહણ કરીશ, તેમના શાંતિદાયી સુખમય ખોળામાં બાળકની પેઠે ક્રીડા કરીશ. તેમના અરુણ રંગવાળાં સુંદર ચરણતલને મારી જીભ વડે ચાટીશ અને તેજ અમૃતોપમ માધુરીથી મને તૃપ્તિ થઇ શકશે. ચૈતન્યદેવનાં ચરણકમળોના પાવન પરાગના સિવાય સુખનું કોઇ પણ બીજું સાધન નથી. એમ વિચારીને તેઓ કેટલીયે વાર પુરી તરફ ભાગ્યા પણ ખરા; પરંતુ ધનવાન પિતાએ પોતાના સુચતુર અમલદારો દ્વારા તેમને ફરીથી પકડાવી મંગાવ્યા અને હમેશાં તેમની દેખરેખ રાખવા માટે પાંચ–દશ પહેરેગીર તેમના ઉપર ગોઠવી દીધા. હવે તેઓ કેદીની પેઠે પહેરા નીચે રહેવા લાગ્યા. લોકોની દૃષ્ટિ બહાર તેઓ ક્ષણવાર પણ ક્યાંય એકલા જઇ શકતા નહોતા. આથી તેમની વિરહવ્યથા વળી વિશેષ વધી ગઇ. તેઓ "હા ગૌર ! હા પ્રાણવલ્લભ !" કહી કહીને જોરથી રુદન કરવા લાગતા હતા. કોઈ કોઇ વાર જોરથી રુદન કરતાં કરતાં કહેવા લાગતા કે "હે હૃદયરમણ ! આ વેદનાપૂર્ણ સાગરથી ક્યારે ઉગારશો ? આપનાં ચરણોનું શરણ ક્યારે આપશો ? ક્યારે આ અધમને અપનાવશો ? ક્યારે મને આપની [illegible] બોલાવશો ? આપની એ મધુમય [illegible] ભક્તિ–તત્ત્વનાં અમૃતમયી વચનોથી આ [illegible] ક્યારે [illegible] ? [illegible]

આજે પણ દર વર્ષે પાણીહાટીમાં ઉત્સવોના 'દંડ ઉત્સવ' તેમના આ કામની યાદ આપી રહ્યો છે. લાખો મનુષ્યો તે દિવસે રઘુનાથદાસજીના પૌંઆનું સ્મરણ કરીને-તેમની ઉદારતા અને ત્યાગવૃત્તિનું સ્મરણ કરીને [illegible] કરે પ્રભુ વધાવતાં વધાવતાં પ્રેમમાં તલ્લીન થઈ જઈને નૃત્ય કરે છે. મહામહિમાવાન રઘુનાથદાસજી ભાગ્યશાળી હતા, ત્યારે તો નિત્યાનંદજીએ કહ્યું કે "રઘુ! આજે તો તમે પૂરા ફસાયા છો, હવે અહીંથી સહેજમાં તમે નીકળીને જશો નહિ. મારા બધા સાથી બાળકોને આજે દહીં-પૌંઆ ખવડાવવા પડશે." બંગાળ તથા બિહારમાં પૌંઆ એ સર્વોત્તમ ભોજન મનાય છે. ખબર નથી કે ત્યાંના લોકોને એમાં શો સ્વાદ આવતો હશે! પૌંઆ, પલાળેલી ડાંગરને શેકીને ખાંડીને બનાવવામાં આવે છે અને તેને દહીંમાં ભીંજવીને ખાય છે. પણ લોકો દૂધમાં ભીંજવીને પણ પૌંઆ ખાય છે. દહીં-પૌંઆજ સર્વશ્રેષ્ઠ ભોજન છે. એના બે ભેદ છે:-"દહીં-પૌંઆ' અને 'પૌંઆ-દહીં.' જેમાં પૌંઆની સાથે પૂરતાં દહીં-ખાંડ આપવામાં આવે તેને તો 'દહીં-પૌંઆ' કહે છે અને જ્યાં દહીં-ખાંડ ઓછાં હોય અને પૌંઆ વધારે હોવાને લીધે પાણીમાં ભીંજવીને દહીં-ખાંડમાં મેળવવામાં આવે, તેને 'પૌંઆ-દહીં' કહે છે. ઘણા લોકો તો પહેલાં પૌંઆ દૂધમાં ભીંજવી લે છે, પછી તેમને દહીં અને ખાંડની સાથે ખાય છે. અજબ સ્વાદ આવે છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોના ભિન્ન-ભિન્ન પદાર્થો સાથે તેમનો સ્વાદ પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. એક વાત વધારે. પૌંઆમાં સ્પર્શાસ્પર્શ નથી હોતો. જે બ્રાહ્મણ કોઈના હાથની બનેલી પૂરી તો શું પણ ફળાહારી મિઠાઈ પણ નથી ખાતા [illegible] તો પણ 'દહીંપૌંઆ' અથવા 'પૌંઆદહીં' [illegible] શકે છે.

આજ્ઞા થતાંજ રઘુનાથદાસજીએ [illegible]લોક મોકલી દીધા. કોથળાઓમાં [illegible] પૌંઆ [illegible] લાગ્યા. આસ

તથા નિત્યાનંદજીના અનન્ય ભક્ત થયેલા હતા. નિત્યાનંદજી તેમનેજ ત્યાં વધારે ઉતરતા હતા. રઘુનાથજીએ જ્યારે નિત્યાનંદજીના સમાચાર સાંભળ્યા એટલે તેઓ પિતાની રજા લઇને વીસેક સેવકો સાથે પાણીહાટીમાં તેમનાં દર્શનને માટે ચાલી નીકળ્યા. તેમણે દૂરથીજ ગંગાજીના કિનારે ઘણા ભકતોથી ઘેરાયેલા દેવરાજ ઇન્દ્ર સમાન દેદીપ્યમાન ઉચ્ચાસને બેઠેલા નિત્યાનંદજીને જોયા. તેમને જોતાંજ તેમણે જમીન ઉપર પડીને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યા. કોઇ ભકતે કહ્યું કે "શ્રીપાદ હિરણ્ય મજૂમદારના કુંવર શાહ રઘુનાથદાસજી આવ્યા છે, તેઓ પ્રણામ કરે છે." ખડખડાટ હસતાં હસતાં નિત્યાનંદજીએ કહ્યું કે "અહા ! રઘુ આવ્યો છે ? આજે આ ચોર જેલમાંથી કેમ કરીને નાસી આવ્યો ? એને અહીં આવવાની રજા કયાંથી મળી ગઇ ? (પછી રઘુનાથજી તરફ જોઇને કહેવા લાગ્યા) રઘુ ! આવ, અહીં આવીને મારી પાસે બેસ."

હાથ જોડીને અત્યંતજ વિનીત ભાવથી ડરતાડરતા અને સંકોચપૂર્વક રઘુનાથદાસજી બધા ભકતોની પાછળ જોડ[illegible] આગળ બેસી ગયા. નિત્યાનંદજીએ હવે રઘુનાથજી ઉપ[illegible] પોતાની કૃપા કરી. મહાપુરુષ ધનવાનોને જો કોઇ કા[illegible] કરવાની આજ્ઞા આપે તો તેને તેમની પરમ કૃપાજ સમ[illegible] જવી જોઇએ. કેમકે ધન અનિત્ય પદાર્થ છે, અને વ[illegible] તે એકની પાસે સદા સ્થાયી પણ રહેતું નથી. મહાપુરુ[illegible] આવી અસ્થિર વસ્તુને પોતાની અમોઘ શક્તિ–આવી આ[illegible] અર્પીને સ્થિર અને સાર્થક બનાવી દે છે. ધનનો સર્વ[illegible] ઉપયોગ જ એ છે કે, તેનો વપરાશ મહાપુરુષોની [illegible]

તેમથી દૂધ–દહીંના સેંકડો ઘડા માથા ઉપર મૂકીને સેવ કો આવી પહોંચ્યા. જે પણ સાંભળતો તે 'પૌંઆ ઉત્સવ' જોવા માટે દોડી આવતો. આ પ્રકારે થોડીજ વારમાં ત્યાં એક ઘણો મોટો મેળો ભરાઇ ગયો, ચારે તરફ મનુષ્યોનાં માથાંજ માથાં દેખાતાં હતાં. સામે સેંકડો ઘડાઓમ દહીં–દૂધ ભરી રાખ્યાં હતાં. હજારો મોટાં મોટાં માટી નાં શકોરાં દહીં–પૌંઆ ખાવાને માટે રાખ્યાં હતાં. દૂધ અને દહીંના અલગ અલગ પૌંઆ ભીંજવવામાં આવ્યા દહીંમાં કપૂર, કેસર વગેરે સુગંધીવાળાં દ્રવ્યો મેળવવામ આવ્યાં; કેળાં, સંદેશ, નાળિયેર વગેરે પણ ખૂબખૂબ મેળ વવામાં આવ્યાં. જે કોઈ ત્યાં આવ્યું તે બધાને બબ્બે શકોરાં આપવામાં આવ્યાં. નિત્યાનંદે મહાપ્રભુનું આવાહન કર્યું. નિત્યાનંદજીને જણાયું કે, જાણે પ્રત્યક્ષ શ્રી ચૈતન્ય દેવ 'પૌંઆ ઉત્સવ' જોવા માટે પધાર્યા છે. તેમણે તેમ માટે જુદાં જુદાં પાત્રોમાં પૌંઆ પીરસ્યા અને હરિ નામન ધ્વનિ સાથે બધાને પ્રસાદ જમવાની આજ્ઞા આપી. પચાસ સાઠ માણસો પીરસતા હતા. જેને જ્યાં જગા મળી ત્યાંજ બેસીને પ્રસાદ જમવા લાગ્યા. બધાને તે દિવસ પૌંઆમાં એક પ્રકારના દિવ્ય સ્વાદનો અનુભવ થયો સઘળા ખૂબ તૃપ્ત થઇને પ્રસાદ જમ્યા. સાંજ સુધીમાં કોઇ આવ્યું તેને પ્રસાદ આપતાજ રહ્યા. રઘુનાથદાસજી નિત્યાનંદજીનો ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદ મળ્યો. તે દિવસે રાઘ પંડિતને ત્યાં નિત્યાનંદજીનું ભોજન થયેલું હતું. તે બ ભક્તો મળીને સાંજે જમ્યા. રઘુનાથદાસ તે દિવસે ત્યાં રાઘવ પંડિતને ઘેર રહ્યા.

બીજે દિવસે તેમણે નિત્યાનંદજીનાં ચરણોમાં [illegible] કરીને તેમની [illegible] નિત્યાનંદજીએ [illegible]
[illegible]

સાથે જવા લાગ્યા. તેમની સાથેજ તેઓ મોટા દરવાજા-થી બહાર આવી ગયા. પ્રાતઃકાળ સમજીને રાતના જાગેલા પહેરેગીર સૂઇ ગયા હતા. રઘુનાથદાસજીને બહાર જતા કોઇએ જોયા નહિ. જ્યારે તેઓ વાતો કરતા કરતા યદુનંદનાચાર્યજીના ઘર પાસે પહોંચ્યા, ત્યારે તેમણે ધીરેથી કહ્યું કે "ઠીક, તો હું હવે જાઉં ?"

કંઇક ઉતાવળા ઉતાવળા આચાર્યે કહ્યું કે હા, હા, તમે જાઓ. લ્યો, મને તો ખબર પણ ના રહી કે તમે વાતો-માં ને વાતોમાં આટલે સુધી ચાલી આવ્યા છો ! તમે હવે જઇને જે કરવાયોગ્ય કાર્ય હોય તે કરો." બસ, આનેજ તેઓ ગુરુઆજ્ઞા સમજીને અને પોતાના આચાર્યદેવનાં ચરણોમાં વંદન કરીને એક જંગલ તરફ ચાલી નીકળ્યા.

તેમની પાસે શરીર ઉપર પહેર્યાં હતાં તેજ કપડાં હતાં. પાસે ન તો પાણી પીવાનું પાત્ર હતું કે ન તો વાટખર્ચી માટે એક પૈસો. બસ, ચૈતન્યદેવનાં ચરણોનો આશ્રય એજ તેમનું પાવન પાથેય–ભાથું વગેરે હતું. તેનેજ કલ્પતરુ સમજીને તેઓ નિશ્ચિંત ભાવથી પગદંડીને રસ્તે ચાલી નીકળ્યા. ટાઢ–તડકાની કંઇ પણ પરવા ન કરતાં તેઓ ખાધા પીધા વિના 'ગૌર–ગૌર' કહી રુદન કરતા કરતા ચાલ્યા જતા હતા. જેઓ ઘર પાસેના બગીચામાં પણ પાલખીમાં જતા હતા, જેમણે કદી એકાદ કોસ પણ પગરસ્તે મુસાફરી કરી નથી; તેઓજ ગોવર્ધનદાસ મજમુદારના એકના એક લાડકવાયા પુત્ર કુંવર રઘુનાથદાસ આજે પંદર કોસ (૩૦ માઇલ) સાંજ સુધી ચાલ્યા અને સાંજે એક ગોવાળના ઘરમાં પડી રહ્યા. ભૂખ–તરસનો એમને ખ્યાલ નહોતો. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

તેમણે ઉઠીને રઘુનાથદાસજીનું આલિંગન કર્યું. પ્રભુનું પ્રેમાલિંગન પામતાંજ રઘુનાથદાસજીનો રસ્તાનો બધો થાક એકદમ ઉતરી ગયો. તેઓ પ્રેમમાં લવલીન થઇને રુદન કરવા લાગ્યા, પ્રભુ પોતાના કોમળ હાથો વડે તેમનાં અશ્રુ લૂછતા લૂછતા ધીરે ધીરે તેમના મસ્તક ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યા. પ્રભુના સુખદ સ્પર્શથી સંતુષ્ટ થઇને રઘુનાથદાસજીએ હાજર રહેલા બધા ભક્તોનાં ચરણોમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રણામ કર્યા અને બધાએ તેમને આલિંગન કર્યું.

રઘુનાથદાસજીનો ઉતરી ગયેલો ચહેરો જોઇને પ્રભુએ સ્વરૂપ દામોદરજીને કહ્યું કે "સ્વરૂપ! જુઓ છો ને કે રઘુનાથ કેટલા કષ્ટથી અહીં આવ્યો છે! એને પગે ચાલવાનો અભ્યાસ નથી. બિચારાને શું કામ પડયું હોય? એના પિતા અને કાકાને તો તમે જાણો જ છો! ચક્રવર્તીજી (પ્રભુના પૂર્વાશ્રમના માતામહ-માતાના બાપ (શ્રી નીલામ્બર ચક્રવર્તી) સાથે એ બન્નેનો ભ્રાતૃભાવનો વ્યવહાર હતો. આ સંબંધથી એ બન્ને પણ મને પોતાના ભાણેજ તરીકે માને છે. ખૂબજ સંસારી છે. તેઓ આમ તો સાધુવૈષ્ણવોની શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવા-પૂજા પણ કરે છે, પરંતુ તેમને માટે ધન-સંપત્તિ એજ સર્વશ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે. તેઓ પરમાર્થથી તો ઘણા દૂર છે. રઘુનાથના ઉપર ભગવાને પરમ કૃપા કરી કે આને એ અંધારકૂવામાંથી કાઢીને અહીં લઇ આવ્યા."

રઘુનાથદાસજીએ ધીરે ધીરે કહ્યું કે "હું તો આપને શ્રી ચરણોનીજ કૃપા માનું છું, મારે માટે તો એજ યુગલ ચરણો સર્વસ્વ છે."

મહાપ્રભુએ [illegible] સ્વરૂપ ગોસ્વામીને કહ્યું "રઘુનાથને આજથી હું તમને સોંપું છું. તમેજ આજથી [illegible] માતા-પિતા [illegible] 'સ્વરૂપનો રઘુ' [illegible]." [illegible]

ના હાથમાં આપી દીધો. રઘુનાથદાસજીએ ફરીથી સ્વરૂપ દામોદરજીનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યો અને સ્વરૂપ ગોસ્વામીએ પણ તેમને આલિંગન કર્યું.

તે સમયે ગોવિંદે ધીરેથી રઘુનાથને બોલાવીને કહ્યું: "રસ્તામાં કોણ જાણે ક્યાંયે ખાવાનું મળ્યું હશે, થોડો પ્રસાદ જમી લ્યો." રઘુનાથજીએ કહ્યું: "સમુદ્રસ્નાન અને શ્રી જગન્નાથજીનાં દર્શન પછી પ્રસાદ જમીશ." એમ કહીને તેઓ સમુદ્રસ્નાન કરવા ચાલ્યા ગયા અને ત્યાંથી શ્રીજગન્નાથજીનાં દર્શન કરીને પ્રભુના નિવાસસ્થાને પાછા ફર્યા.

મહાપ્રભુના ભિક્ષા કરી લીધા પછી ગોવિંદે તેમનો ઉચ્છિષ્ટ મહાપ્રસાદ રઘુનાથદાસજીને આપ્યો. પ્રભુનો પ્રસાદી મહાપ્રસાદ જમીને રઘુનાથજી ત્યાંજ નિવાસ કરવા લાગ્યા. ગોવિંદ તેમને હમેશાં મહાપ્રસાદ આપતો હતો અને રઘુનાથ તે ભક્તિભાવે જમી લેતા હતા. આ પ્રકારે તેઓ ઘર છોડીને વિરક્ત જીવન ગાળવા લાગ્યા.

રઘુનાથદાસનો ઉત્કટ વૈરાગ્ય

यः प्रव्रज्य गृहात् पूर्वं त्रिवर्गावपनात् पुनः ।
यदि सेवेत तान् भिक्षुः स वै वान्ताश्यपत्रपः ॥
आत्मानं चेदविजानीयात् परं ज्ञानधुताशयः ।
किमिच्छन् कस्य वा हेतोर्देहं पुष्णाति लंपटः ॥

(શ્રીમદ્‌ભાગવત, ૭-૧૫-૩૬-૪૦)

અર્થાત્ જે ત્રણ વર્ગના ક્ષેત્રરૂપ ઘરમાંથી પ્રથમ વિરક્ત થઈને ફરીથી તે ત્રણ વર્ગોનું જ સેવન કર્યા કરે છે, તે નિર્લજ્જ જાણે ઉલટી કરેલા અન્નને ફરીથી ખાય છે.

જો જ્ઞાન દ્વારા કામનાઓ–ઇચ્છાઓને નાબુદ કરીને પોતાને પરબ્રહ્મરૂપ જાણી લીધો, તો લંપટ પુરુષ પછી શા માટે અને શી ઇચ્છાથી આ નાશવાન દેહને માલ ખવડાવી-ખવડાવીને મોટો બનાવે છે ?

વૈરાગ્ય એજ જેમનું ભૂષણ છે એવા શ્રી રઘુનાથદાસજી પુરીમાં આવીને પ્રભુનાં ચરણોની પાસે રહેવા લાગ્યા. પાંચ દિવસ સુધી તો તેઓ ગોવિંદ પાસેથી મહાપ્રસાદ લઈને જમતા રહ્યા. પછી તેમણે વિચાર્યું કે "રોજ મહાપ્રસાદ [illegible] નથી. અહીં પ્રભુની પાસે [illegible] છે, તેઓ બધા [illegible]"

રાત્રે જગન્નાથજીની પુષ્પાંજલિ પછી ભગવાનને શયન કરાવીને સેવકો પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા જાય છે. તે સમયે સિંહદ્વાર આગળ ઘણા અનાગી દરિદ્ર ભિક્ષુકો પોતપોતાનું લૂગડું પાથરીને ઉભા રહે છે. સેવકો મંદિરમાંથી નીકળીને કંઈક થોડો ઘણો વધેલો પ્રસાદ તેમને વહેંચી દે છે. ઘણા યાત્રીઓ પણ પ્રસાદ વેચાતો મંગાવી લઈને થોડો થોડો એ ભિક્ષુઓને વહેંચાવી દે છે, તો કોઇ પૈસો-અધેલો પણ આપી દે છે. તે સમયનું ત્યાંનું દૃશ્ય ઘણુંજ કરુણાજનક હોય છે. સઘળા ભિખારીઓ ઇચ્છે છે કે, સૌથી પહેલાં પોતાનેજ પ્રસાદ મળી જાય. કેમકે પ્રસાદ વહેંચાઇ ગયા પછી જેમને નથી મળતો તેમને માટે વહેંચનારા ફરીથી થોડોજ લાવે છે! તેથી તેઓ વહેંચનારાઓને ચારે બાજુથી ઘેરી લે છે. જેને મળી ગયો એને મળી ગયો, જે રહી ગયો તે રહી ગયો; પરંતુ ત્યાં થોડો-ઘણો લગભગ બધાને મળેજ છે. રઘુનાથદાસજી પણ એજ ભિક્ષુઓમાં પોતાની ફાટલી ગોદડી ઓઢીને ઉભા રહી જતા. માગ્યા વિનાજ કોઇએ બધાની સાથે આપી દીધો તો લઇ લીધો તથા કોઇ દિવસ ના મળ્યો તો એમજ ચાલ્યા આવ્યા. તેઓ વહેંચનારાઓ ઉપર બીજા ભિક્ષુઓની પેઠે તૂટી પડતા નહોતા.

મહાપ્રભુએ જ્યારે બેએક દિવસ રઘુનાથદાસજીને મહાપ્રસાદ જમતાં ન જોયા, ત્યારે તેમણે ગોવિંદને પૂછ્યુંઃ "ગોવિંદ! રઘુ પ્રસાદ નથી જમતો તો તે ખાય છે ક્યાંથી?"

ગોવિંદે કહ્યું કે "પ્રભો! તેઓ તો હવે સિંહદ્વાર આગળ બીજા ભિખારીઓ સાથે ઉભા રહીને ભિક્ષા માગે છે."

પ્રભુ આ વાત સાંભળીને અત્યંત સંતુષ્ટ થયા અને હૃદયપૂર્વકની પ્રસન્નતા પ્રગટ કરતાં ગોવિંદને કહેવા લાગ્યા કે "ગોવિંદ! સાચેજ રઘુ રત્ન છે, તેને સાચો વૈરાગ્ય છે. વૈરાગ્ય થયા પછી માન, પ્રતિષ્ઠા, ઇંદ્રિયસ્વાદ અને લોકલાજની પરવાજ નથી રહેતી. ત્યાગી થઇને જેઓ બીજાના

મુખ તરફ જોનારા—પરાવલંબી રહ્યા કરે છે, તેઓ તો કૂતરા સમાન છે. ત્યાગીએ હમેશાં પોતાની વૃત્તિ—આજીવિકા સ્વતંત્ર રાખવી જોઇએ. ભિક્ષા માગીને ખાવું એજ તેને માટે પરમ ભૂષણ છે, અને બીજાઓના અન્નની ઇચ્છા રાખવી એજ પરમ દૂષણ છે. જે ત્યાગી થઇને પોતાની જીભને વશમાં રાખી શકતો નથી, ઘર છોડવા છતાં જેને ભિક્ષાનો સંકોચ રહે છે, તે તો ઇંદ્રિયોનો ગુલામ છે. પરમાર્થનો માર્ગ તેનાથી ઘણોજ દૂર છે. વૈરાગીએ હમેશાં સતત નામ-જપ કર્યા કરવા જોઇએ. વખતે જે કંઇ લૂખું સૂકું ભિક્ષામાં મળી આવે, તેનાજ ઉપર નિર્વાહ કરીને કેવળ કૃષ્ણકથા-કીર્તન નિમિત્તેજ આ શરીરને ધારણ કરી રાખવું જોઇએ. રઘુએ આ ઘણુંજ સુંદર કામ કર્યું."

આટલા ત્યાગથી રઘુનાથદાસજીને કંઈક કંઇક શાંતિનો અનુભવ થવા લાગ્યો. હજારો માણસો જેમના આશ્રયે જમતા હતા, આજથી પંદર દિવસ પહેલાં જેઓ હજારો માણસોના સ્વામી હતા, સેવકો જેમના આગળ હમેશાં હાથ જોડીને ઉભા રહેતા હતા, તેઓજ મજમુદારના વહાલા પુત્ર રઘુનાથદાસ એક મૂઠી રાંધેલા અન્નમાટે કલાકો સુધી સિંહદ્વાર આગળ ઉભા ઉભા વહેંચનારાઓની રાહ જોયા કરે છે અને કોઈ કોઈ વાર તો ભૂખ્યાજ ચાલ્યા જાય છે. પોતાના આસને જઈને જળ પીનેજ કંઈ પણ ખાધા પીધા વિના સૂઈ જાય છે, કોઈ વાર ભાન ન આવતાં કોઈ દયાળુ [illegible]

રઘુનાથદાસજીએ એક દિવસ વિનમ્રભાવે સ્વરૂપ ગોસ્વામીને જણાવ્યું કે "પ્રભુએ મને ઘરબાર છોડાવીને કયા નિમિત્તે અહીં બોલાવ્યો છે, તે જાણવાની મને ખૂબ અભિલાષા છે. મારે શું કરવું જોઈએ? હું મારું કર્તવ્ય જાણવા ઈચ્છું છું." રઘુનાથજી પણ્ણજ સંકોચવાળા હતા, તેઓ પ્રભુની આગળ કદી પણ પોતાના મુખેથી કોઈ વાત કાઢતા નહિ. તેમના તરફ કદી પણ આંખો ઉંચી કરીને જોતા નહિ, જે કંઇ કહેવરાવવું હોય તે કાં તો સ્વરૂપ ગોસ્વામી દ્વારા કહેવડાવતા અથવા ગોવિંદ દ્વારા. તેઓ પોતે તેમની આગળ કોઈ વાત પૂછતા નહોતા.

એક દિવસ મહાપ્રભુ સ્વરૂપ ગોસ્વામીની સાથે કથા-વાર્તા કરી રહ્યા હતા, તે સમયે રઘુનાથદાસજીએ આવીને પ્રભુનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યાં અને પછી સ્વરૂપ ગોસ્વામીને વંદન કરીને છાનામાના પાછળ એક બાજુ બેસી ગયા.

પ્રભુએ હસતાં હસતાં કહ્યું કે "તમારો આ રઘુ તો ખૂબ સંકોચવાળો છે; મારી સાથે તો બોલતો પણ નથી. મને તો ખબર પણ નથી કે તે શું કર્યા કરે છે! તમને તો બધી વાતો કહેતો હશે, તમેજ એની વાતો કહો." એક ઘુંટણુ ઉભો રાખીને તથા તેના ઉપર પોતાનો જમણો ગાલ અઢેલીને નીચી દૃષ્ટિ કરતા રઘુનાથદાસજી છાનામાના બેઠા હતા. પોતાનાજ સંબંધનો પ્રસંગ નીકળતાં તેઓ વળી વધારે સંકોચાવા લાગ્યા. સંકોચને લીધે તેઓ પોતાનાં અંગોમાં સમાઇ જવા ઇચ્છતા હતા. સ્વરૂપ ગોસ્વામીએ ધીરે ધીરે કહ્યું કે "રઘુ ઘણો પુરુષાર્થ કરે છે. આપની સાથે વાતો કરવામાં એને સંકોચ થાય છે. કાલે મને કહેતો હતો. (પછી રઘુનાથજી તરફ જોઇને તેમનેજ કહેવા લાગ્યા) હા, ભાઈ! તું જે મને કાલે પ્રભુને કહેવાનું કહેતો હતો તે તુંજ તેમને પૂછ."

પ્રભુએ સ્નેહપૂર્વક બોલાવતાં કહ્યું કે "હાં, ભાઈ! કહે, શી વાત પૂછવા ઇચ્છતો હતો?"

રઘુનાથદાસજી કંઈક પરવશપણે મસ્તકને થોડું વધારે નીચું કરીને છાનામાનાજ બેસી રહ્યા; તેમણે કંઇ પણ કહ્યું નહિ. ત્યારે પ્રભુએ સ્વરૂપ ગોસ્વામીને કહ્યું કે "ઠીક, તમેજ કહો કે શું પૂછવા ઈચ્છતો હતો?"

સ્વરૂપજીએ કંઈક અચકાઇ અચકાઇને કહ્યું કે "એ કહેતો હતો કે મારાં ઘરબાર શા માટે છોડાવ્યાં છે? મારૂં કર્તવ્ય શું છે? મારે શું કરવું જોઇએ? એ વાતો પ્રભુને પૂછો."

આ સાંભળીને પ્રભુ હસવા લાગ્યા અને રઘુનાથજીને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા કે "તમારા ગુરુ તો આ સ્વરૂપજીજ છે. મેં તો તમને એમનેજ સોંપી દીધા છે. સાધ્ય-સાધન તત્ત્વ તો તેઓ મારાથી પણ વધારે જાણે છે. મારે પણ કોઈ વાત પૂછવી હોય છે તો હું એમનેજ પૂછું છું." આટલું કહીને તેઓ ચૂપ થઇ ગયા અને પછી પોતાની મેળેજ કહેવા લાગ્યા કે "જો તમારી ઇચ્છા એવીજ છે કે હુંજ તમને કંઇક કહું તો મેં તો બધાં શાસ્ત્રોનો સાર એજ માન્યો છે કે, શ્રીકૃષ્ણકીર્તન અને નામસ્મરણ એજ સંસારમાં સુખનું સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન છે. પ્રેમની પ્રાપ્તિ નામ-સ્મરણથીજ થઇ શકે છે. હવે નામસ્મરણ કેવા બનીને કરવું જોઇએ, બસ એજ સમજવાની વાત છે.

જેને પ્રેમની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તેણે સૌથી પહેલાં સાધુસમાગમ કરવો જોઇએ. ભજન, કીર્તન, સત્સંગ અને ભગવાનની લીલાઓનું સ્મરણ એજ મુખ્ય ધર્મ છે. એ ધર્મોનું પાલન કરવું જોઇએ. સંસારી લોકો સાથે વિશેષ સંબંધ રાખવો, તેમની સાથે આસક્તિપૂર્વક વાતો કરવી, [illegible]

માની અને પવિત્ર પ્રેમ ન હોય, ત્યાં તેમણે ભીલડીઓની નિંદાઓનાં વાક્યો પ્રત્યક્ષથી કાનમાં કે સ્થાને તે પતિત થયો સમજવો જોઈએ. ભીલડીઓના સદ્ગુણોની સ્તુતિ પછી જ્યાં આ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું કે "વાહ! ભીલડી ખરું તો ઠીક છે, પણ એમનામાં ખાસ એક દોષ છે." ત્યાં તે દોષ જો મનુષ્યના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી જાય છે. કેમકે દોષોના પરમાણુ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે. જ્યાં સુધી તેઓ હૃદયમાં પ્રવેશ કરતા નથી, ત્યાં સુધી ભીલડીઓની નિંદા દાખલ થતી નથી. નિંદા કરવા આપણે ત્યારે જ તૈયાર થઈ શકીશું કે જ્યારે દોષોના પરમાણુ આપણા હૃદયમાં આવશે. જેમ જેમ ભીલડીઓની નિંદા કરીએ, તેમ તેમ તે પરમાણુઓ વધવા લાગશે અને આપણા હૃદયમાં પવિત્રતા, સરળતા, સુશીલતા અને તેઓ હૃદયની વગેરે સદ્ગુણોને ઉખાડીને ત્યાં અજ્ઞાન અને ઈર્ષ્યા સામ્રાજ્ય સ્થાપી દેશે. તેથી 'અદોષદર્શી' અને મીઠું જુવો માટે સૌથી મુખ્ય કામ છે. જે ભગવદ્ભક્ત મહાત્મા છે, ભાગવત અને સાધુ પુરુષ છે, તેમની નિરંતર સેવા કરતા રહેવું જોઈએ. માન-પ્રતિષ્ઠા અને વિષયભોગોની ઇચ્છા–એ બધાને કામતૃષ્ણા કહે છે. વિરક્ત પુરુષોએ સદા એનાથી બચતા રહેવું જોઈએ. આ પ્રકારે સૌથી વિરક્ત થઈને નિરંતર ભગવન્નામોના જપ, ભગવાનની લીલાઓનું શ્રવણ અને ભગવદ્ગુણોનું કીર્તન–એજ બધા પરમાર્થના યાત્રીઓનું કર્તવ્ય કર્મ છે. એ કર્મોના કરનારને કદી સંસારનો મોહ થતો નથી. હું સંક્ષેપમાં તને વૈષ્ણવોનાં મુખ્ય મુખ્ય કાર્ય બતાવું છું.

(૧) ગ્રામ્ય વાતો કદી પણ સાંભળવી નહિ. ગ્રામ્ય વાતો સાંભળવાથી ચિત્તમાં એજ વાતો યાદ આવ્યા કરે છે ને તેથી ભજનમાં ચિત્ત લાગતું નથી.

(૨) ગ્રામ્ય વાતો કહેવી પણ ન જોઈએ. વિષયી લોકોની વાતો કરવાથી ચિત્ત વિષમય બની જાય છે.

(૩) સારા સારા સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો ન ખાવા જોઈએ; કેમકે એવા પદાર્થોથી વિષયલોલુપતા વધે છે.

(૪) સારાં, ચમકતાં અને અત્યંત સ્વચ્છ કપડાં ન પહેરવાં; કેમકે તે પહેરવાથી જીવનમાં ઠાઠમાઠ આવી જાય છે અને ઠાઠમાઠથી વૃત્તિ બહિર્મુખ બની જાય છે.

(૫) સદા અભિમાનરહિત થઈને વર્તવું જોઈએ. હૃદયમાં અભિમાન આવતાંજ બધાં સાધન નાશ પામી જાય છે.

(૬)બીજાઓને સદા માન આપ્યા કરવું જોઈએ, બીજાઓને માન આપવાથી આત્માનું સન્માન થાય છે અને આત્મસન્માન એજ સર્વશ્રેષ્ઠ સન્માન છે. એની આગળ બધાં સન્માન હલકામાં હલકાં છે.

(૭) હમેશાં, સર્વત્ર અને સર્વ અવસ્થાઓમાં ભગવન્નામના જપ કરતા રહેવું જોઈએ. નામજપથી શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૮) શુદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ ભાવથી શ્રીભગવાનની પૂજા કરતા રહેવું જોઈએ. માનસિક પૂજા એજ સર્વશ્રેષ્ઠ પૂજા છે.

આ પ્રકારે આ ધર્મોનું પાલન કરનારા વૈષ્ણવનેજ પ્રભુપ્રેમની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

મહાપ્રભુના પ્રેમામૃતનું પાન કરીને રઘુનાથદાસજીની સાધ્ય-સાધનતત્ત્વ જિજ્ઞાસારૂપી પિપાસા સારી રીતે શાંત થઈ ગઈ. તે દિવસથી તેઓ અહોનિશ નામસંકીર્તનજ કરતા રહેતા. રાત્રિદિવસના આઠ પહોરોમાંથી તેઓ સાડાસાત પહોર ભગવન્નામના જપ કરતા રહેતા અને અર્ધો

તેજ સમયે પોતાનો માણસ શિવાનંદજીની પાસે મોકલીને
રઘુનાથદાસજીનો પત્તો મેળવ્યો. સેન મહાશયને ત્યાં જઇ-
ને માણસે તેમને પ્રણામ કરીને પૂછ્યું–' મારા સ્વામીએ
આપને પૂછાવ્યું છે કે, તેમનો પુત્ર રઘુનાથદાસ અહીંથી
પુરી નાસી ગયો છે, તે આપને પુરીમાં ન મળ્યો ?'

સેનજીએ કહ્યું કે "પુરીમાં બધા વિરક્ત વૈષ્ણવોથી
વધારે તિતિક્ષાવાળા રઘુનાથદાસ છે. તેમનું નામ ત્યાં બધા
જાણે છે. તેઓ સિંહદ્વાર આગળ જે ભિક્ષા મળે છે, તેના-
થીજ ચલાવી લઇ અહોનિશ શ્રીકૃષ્ણકીર્તન કર્યા કરે છે.
તેઓ સકુશળ પ્રભુનાં ચરણકમળો પાસે નિવાસ કરે છે."

સેવકે બધી હકીકત સપ્તગ્રામમાં જઇને પોતાના શેઠ-
ને કહી દીધી કે "મારો એકનો એક પુત્ર એક મુઠી ભાતને
માટે મંદિરના દ્વાર આગળ ઉભો રહે છે." આ સમાચાર
સાંભળતાંજ ધનસંપત્તિનેજ સર્વ કંઇ સમજનારને પિતા
શોકથી 'હાય, હાય' કરવા લાગ્યા. માતા અશ્રુઓથી
જમીન ભીંજાવવા લાગી. અંતે પિતાએ પોતાના પુત્રને
માટે ૪૦૦) રૂપિયા આપીને એક સેવક અને રસોઇઓ
શિવાનંદજી સેનને ત્યાં મોકલ્યો. સેનજીએ કહ્યું: "હમણાં
ઠંડીના દિવસો છે, તમે લોકો ક્યાં જશો ? ચાર પાંચ
મહિના રોકાઇ જાઓ. જ્યારે અમે જઇએ ત્યારે સાથે
આવજો." સેવક તો આ ઉત્તર સાંભળીને પાછા ફર્યા અને
જ્યારે સેનજી બીજીવાર વર્ષની શરૂઆતમાં નીકળ્યા, ત્યારે
રૂપિયા લઇને તે સેવકો પણ તેમની સાથે ચાલ્યા. પુરી-
માં જઇને સેવકોએ રઘુનાથદાસજીને એમના પિતાના બધા
સમાચાર સંભળાવ્યા અને જે દ્રવ્ય તેઓ સાથે લાવ્યા
હતા, તે પણ તેમને આપવા ઇચ્છ્યું; પરંતુ તેમણે દ્રવ્ય-
નો સ્વીકાર કર્યો નહિ. રઘુનાથદાસજીએ અસ્વીકાર કર્યા
છતાં પણ સેવકો દ્રવ્ય લઇને ત્યાં રહેવા લાગ્યા.

રઘુનાથદાસજીએ વિચાર્યું કે "જ્યારે દ્રવ્ય આવીજ
ગયું છે, તો તેના દ્વારા પ્રભુની સેવા શા માટે ન કરવી !"

એમ વિચારીને તેઓ મહિનામાં બે વાર તેમને નિમંત્રણ આપતા અને તેમને ભગવાનની પ્રસાદીના સુંદર સુંદર પદાર્થો લાવીને ભોજન કરાવતા. પ્રભુ તેમની પ્રસન્નતા ખાતર તેમના નિમંત્રણનો સ્વીકાર કરી ભિક્ષા કરી આવતા હતા. આ પ્રકારે બે વર્ષો સુધી રઘુનાથદાસજી પ્રભુને નિમંત્રણ આપતા રહ્યા. તેમાં ખર્ચ જ શું થવાનું હતું? મહિનામાં લગભગ આઠ આના ખર્ચ થતા હતા.

એક દિવસ રઘુનાથદાસજીએ વિચાર્યું: "જ્યારે મેં ઘરબાર અને કુટુંબ–પરિવાર એ બધાંને છોડી દીધાં છે અને બધાની સાથેનો સંબંધ તોડી નાખ્યો છે, તો પછી હું પિતાના રૂપિયા વડે પ્રભુને નિમંત્રણ શા માટે આપું? આ નિમંત્રણથી પ્રભુ સંતુષ્ટ થોડા જ થતા હશે! તેઓ તો મારી પ્રસન્નતાને માટે અહીં આવીને ભિક્ષા કરી જાય છે." એમ વિચારીને તેમણે પ્રભુને નિમંત્રણ આપવાનું બંધ કરી દીધું.

એક દિવસ પ્રભુએ સ્વરૂપ ગોસ્વામીને પૂછ્યું: "સ્વરૂપ! કોણ જાણે કેમ, હવે રઘુ મને નિમંત્રણ આપતો નથી. ક્યાંક નારાજ તો નથી થઇ ગયા ને?"

સ્વરૂપ ગોસ્વામીએ કહ્યું કે "પ્રભો! રઘુએ વિચાર્યું હશે કે વિષયી લોકોના દ્રવ્યવડે પ્રભુને નિમંત્રણ આપવાથી શો લાભ? આથી પ્રભુ પણ સંતુષ્ટ નહિ થતા હોય અને મારા મનમાં પણ સંકલ્પ–વિકલ્પ થાય છે, એમ જ વિચારીને તેમણે નિમંત્રણ આપવાનું છોડી દીધું હશે."

પ્રભુએ કહ્યું: "સ્વરૂપ! તમે બરાબર કહો છો. વિષયી લોકોનું અન્ન ખાવાથી રજોગુણના ભાવોમાં વૃદ્ધિ થાય છે. વિષયી લોકોના અન્નમાં કામનાઓનાં પરમાણુ રહે છે. [illegible]

વાન પુરુષોના અન્નથી બચતાજ રહેવું જોઈએ. હું તો રઘુના પ્રેમને લીધે આજ સુધી ચાલ્યો જતો હતો, તેણે નિમંત્રણ બંધ કરી દીધું, એ ઘણું સારું કર્યું." આટલું કહીને પ્રભુ સ્વરૂપ ગોસ્વામીની આગળ રઘુનાથજીના ત્યાગ અને વૈરાગ્યની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

આ તરફ હવે રઘુનાથદાસજીને સિંહદાર આગળ ઊભા રહીને માગવું કંઈ ખરાબ જેવું જણાવા લાગ્યું. લોકો તેમને ઓળખી ગયા હતા, તેથી ઘણા સુંદર સુંદર પદાર્થ આપવા લાગ્યા હતા. પ્રભુએ સુંદર સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો ખાવાનો નિષેધ કર્યો હતો, તેથી તેમણે સિંહદારની ભિક્ષા પણ બંધ કરી દીધી. હવે તેઓ ભિક્ષુઓની સાથે ક્ષેત્રમાં જઈને ત્યાંથી પ્રસાદી ભાત લઈ આવતા હતા.

મહાપ્રભુ સાયંકાળે રોજ રઘુનાથજીને સિંહદાર આગળ ઊભેલા જોઈ જતા હતા. જ્યારે તેમણે બે–ચાર દિવસથી રઘુનાથદાસજીને ત્યાં ન જોયા, ત્યારે તેમણે એક દિવસ ગોવિંદને પૂછ્યું કે "ગોવિંદ ! રઘુ હવે સિંહદારે દેખાતો નથી; ખબર નથી કે તે હવે ક્યાંથી ભિક્ષા કરે છે ?"

ગોવિંદે કહ્યું: "પ્રભો ! હવે તેમણે સિંહદારની ભિક્ષા બંધ કરી દીધી છે, હવે તેઓ ક્ષેત્રમાં જઈને દિવસેજ ભિક્ષા માગી લાવે છે."

પ્રભુએ સંતોષના સ્વરમાં કહ્યું: "રઘુએ આ સર્વોત્તમ કાર્ય કર્યું. સિંહદાર આગળ ભિક્ષાની લાલસાથી ઊભા રહેવું એ વેશ્યાવૃત્તિ છે. સુખેથી ભલેને નામ–જપ કરતા રહો, પરંતુ ચિત્તમાં સદા એજ વૃત્તિ રહ્યા કરે છે કે, કોઈ હવે આપનારો મળી આવે તો સારું. આ આવશે તો જરૂર કંઈક ને કંઈક આપશે. બસ, એજ ભાવ ઉઠ્યા કરે છે. અન્નક્ષેત્રમાં સારું છે. એક વાર જઈને લઈ આવ્યા અને શ્રીકૃષ્ણકીર્તન કરતા રહ્યા." એટલામાંજ સ્વરૂપ ગોસ્વામી આવી પહોંચ્યા. તેમને જોતાંજ પ્રભુ ઉલ્લાસના સ્વરમાં

કહેવા લાગ્યા કે "હાં, હાં, તમે ઠીક આવી પહોંચ્યા; કેવા બરાબર વખતે આવ્યા! હમણાં તમારા રઘુનીજ વાત ચાલતી હતી. તેણે સિંહદ્વારની ભિક્ષા કેમ બંધ કરી છે?"

સ્વરૂપ ગોસ્વામીએ ધીરેથી કહ્યું: "એ વિચિત્ર છે, જ્યાં એને કંઈ પણ વૈરાગ્યમાં ઉણપ દેખાય છે, કે તરતજ તે તે કામ બંધ કરી દે છે. તેણે સિંહદ્વારની ભિક્ષામાં કંઈક દોષ જોયો હશે."

ત્યારે પ્રભુએ કહ્યું કે "તેની આ વાતથી હું ઘણોજ વધારે સંતુષ્ટ છું. તેને બોલાવો તો ખરા, એ ક્યાં છે?"

ગોવિંદ તેજ સમયે જઈને રઘુનાથદાસને બોલાવી લાવ્યો. પ્રભુને અને સ્વરૂપ ગોસ્વામીને પ્રણામ કરીને ધીરે ધીરે ભગવન્નામોનું ઉચ્ચારણ કરતા કરતા સ્વરૂપના રઘુ એક બાજુ બેસી ગયા. પ્રભુ જલદીથી ઉઠ્યા અને અંદરથી કંઈક ચીજ ઉઠાવીને લઈ આવ્યા.

પ્રભુ આવીને રઘુનાથજીનીજ પાસે બેસી ગયા. રઘુનાથદાસજી સંકોચને લીધે વળી વધારે સંકોડાઈ ગયા. પ્રભુ તેમના સુંદર વાળો ઉપર ધીરે ધીરે હાથ ફેરવતા ફેરવતા કહેવા લાગ્યા કે "રઘુનાથદાસ! હું તારા ઉપર ઘણોજ સંતુષ્ટ છું. હું પ્રસન્ન થઈને તને કંઈક આપવા ઈચ્છું છું, પરંતુ મુજ નિષ્કિંચનની પાસે આપવાનું બીજું છેજ શું? જે મારી સૌથી વહાલી સંપત્તિ છે, તેજ હું તને આપીને સંતોષ પામીશ. શંકરારણ્ય સરસ્વતી વૃંદાવન ગયા હતા. તેમણે વૃંદાવનથી પાછા આવીને આ ગુંજામાળા અને આ ગોવર્દ્ધન પર્વતની શિલા પ્રસાદીરૂપે મને આપી હતી. તું [illegible] કે, [illegible] ગોવર્દ્ધન [illegible]. શ્રીકૃષ્ણનું [illegible] છે. શ્રીકૃષ્ણમાં અને ગોવર્દ્ધનમાં કોઈ પણ [illegible]

શીતળ બનાવતી રહી છે. એના સ્પર્શમાત્રથી મારી આંખો પવિત્ર થઇ છે, લલાટ ધન્યતાને પામ્યું છે, અનેક વાર એણે મારા હૃદયને પરમ શીતળતા આપી છે. ભગવાનને ગુંજા-માળા ઘણીજ પ્રિય હતી. તેઓ ગોવર્ધન પર્વતમાંથી ગુંજા-ને મૂળ સાથે ઉખાડી ઉખાડીને તેની માળાઓ બનાવીને પોતે પહેરતા અને પોતાના સાથી ગોપ-ગોવાળોને પણ પહેરાવતા. તેથી હું એ ભજન વખતે પહેર્યા કરૂં છું. આ બન્ને વસ્તુઓ મને ઘણીજ વહાલી છે, એ હું તને સોંપું છું. તું આજથી આ ગોવર્ધનશિલાની સાત્વિક પૂજા કર્યા કરજે. સાત્વિક પૂજામાં એક કમંડળ જળ અને તુલસીપત્ર, બસ એટલીજ વસ્તુઓની આવશ્યકતા હોય છે. જળથી સ્નાન કરાવી દીધું, તુલસી ચઢાવી અને ભક્તિભાવથી દંડ-વત્ કર્યા, એજ સાત્વિક સેવાનો વિધિ છે. તુલસી તથા જળના અભાવે કેવળ શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રણામ કરવાથી પણ કામ ચાલી શકે છે. લ્યો, સંભાળો તમારી ચીજોને.”

ચૈતન્યદેવની આપેલી એ બન્ને વસ્તુઓ પામીને રઘુ-નાથજીની પ્રસન્નતાની હદ રહી નહિ. તેઓ પ્રભુની અપાર કૃપાના બોજાથી દબાઈ ગયા, તેમણે ઘણાજ પુલ-કિત શરીરે ચૈતન્યદેવના ચરણકમળોમાં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા અને ભક્તિભાવથી એ બન્ને પૂજ્ય વસ્તુઓ હાથ લંબાવીને દીન ભિક્ષુકની પેઠે સ્વીકારી લીધી. તે દિવસથી તેઓ એ શિલાની પૂજા કરવા લાગ્યા. પૂજાને માટે એક-એક વેંતનાં બે વસ્ત્ર અને એક લાકડાનું આસન સ્વરૂપ ગોસ્વામીએ તેમને આપ્યાં અને માટીનો એક નળીવાળો કરવો (લોટો) પણ લાવીને તેમને આપ્યો. તેના વડે તેઓ ભગવાનની સાત્વિક પૂજા કરતા. એમનો વૈરાગ્ય ઘણોજ ઉત્કટ હતો. સાધારણ લોકોને તો તેમના વૈરાગ્યની વાત સાંભળીને વિશ્વાસજ નહિ બેસે.

તેઓ વસ્ત્રોમાં બસ એક ફાટેલી ગોદડીજ રાખતા. ગોદડી સિવાય બીજું કોઇ પણ વસ્ત્ર પહેરતા નહિ. રાત્રે

માત્ર કલાક બે કલાક સૂતા હતા, નહિ તો નિરંતર ભગવન્નામ-સ્મરણજ કર્યા કરતા. જીભનો સ્વાદ તો તેમણે ઘર છોડ્યા પછી કદી લીધોજ નહોતો. ભિક્ષામાં જે પણ લૂખું સૂકું, મીઠું-કડવું જે કંઈક મળી જતું તે બધાને ભેગું કરીને ખાઈ લેતા હતા. હવે એમના જબરદસ્ત વૈરાગ્યની એક અદ્ભુત વાત સાંભળો. આથી તેમની તિતિક્ષા, સહનશીલતા, જીભના સંયમની કડકાઈ અને નિષ્કિંચનતાની ખબર પડી જશે.

તેઓ બપોરે અન્નક્ષેત્રમાંથી ભિક્ષા લઈ આવતા હતા. તેમાં પણ કંઈક પરતંત્રતા જેવું જણાવા લાગ્યું. ભંડારી એમને વધારે ભિક્ષા આપવા લાગ્યા તથા તેમાં તેમને સંગ્રહની ભાવના પણ જણાવા લાગી. તેથી તેમણે ક્ષેત્રમાંથી અન્ન લાવવાનું પણ બંધ કરી દીધું. હવે તેઓ બીજીજ રીતે આ પેટના ખાડાને પૂરવા લાગ્યા.

અમે પહેલાં બતાવી ચૂકયાજ છીએ કે, જગન્નાથજીમાં દુકાનોમાં ભગવાનનો પ્રસાદી ભાત વેચાય છે. દુકાનદારોની દુકાને જ્યારે બે ત્રણ દિવસ ભાત વેચાતો નથી, ત્યારે તે સડી જાય છે. તે સડેલા ભાતને તેઓ ગાયોને માટે રસ્તામાં ફેંકી દે છે. તેલંગ દેશ ત્યાંથી પાસેજ છે. પુરીમાં મોટી મોટી તેલંગી ગાયો એમ ને એમજ અહીં તહીં ફર્યા કરે છે. તે ગાયોનું પેટ આ પ્રકારના ભાતવડે ભરાઈ જાય છે. સિંહદ્વારની પાસે ઘણી દુકાનો છે, ત્યાં પ્રસાદ વેચાય છે. સડેલા ભાતને તેઓ ત્યાંજ નાખી દે છે. ગાયો પણ પેટ ભરાયા પછી એ સડેલા ભાત નથી ખાતી. એ ભાતને સાયંકાળે વખતે રઘુનાથદાસજી ઉઠાવી લાવતા હતા. પછી તેમાં ઘણું પાણી નાખીને ધોતા હતા. તેમાંના ઘણા સડેલા દાણાઓને તેઓ વીણી વીણીને કાઢી નાખતા. અને જે કંઈ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]

આ બધું કામ તેઓ રાત્રેજ કરતા હતા, કે જેથી કોઈ જોવા ન પામે.

એક દિવસ સ્વરૂપ ગોસ્વામીએ તેમને આ ભાત ખાતાં જોઇ લીધા. તેમણે હસીને કહ્યું: "કેમ રઘુ! એકલો એકલોજ આવો સુસ્વાદિષ્ટ પદાર્થ ખાઇ જાય છે! મને એક દિવસ પણ આપતો નથી!" રઘુનાથજી કંઇક શરમાઇને ચૂપ થઇ ગયા.

મહાપ્રભુ તો પોતાના ભક્તોની એકે એક વાતની તપાસ રાખતા હતા. એક દિવસ પ્રભુએ ગોવિંદને પૂછ્યું: "ગોવિંદ! જણાય છે કે, રઘુ હવે ક્ષેત્રમાંથી પણ ભિક્ષા લાવતો નથી; તે ભિક્ષા ક્યાં કરે છે?"

ગોવિંદે રઘુનાથદાસજીની બધીજ હકીકત સંભળાવી દીધી. એ સાંભળીને તેમના આનંદનું ઠેકાણુંજ રહ્યું નહિ. તેજ દિવસે સાયંકાળે તેઓ રઘુનાથજીને સ્થાને ગયા. તે સમયે તેઓ ધીરે ધીરે એ સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમતા હતા. પ્રભુ ધીમે રહીને ત્યાં ગયા અને તેમની પાછળ ઉભા રહી ગયા. રઘુનાથદાસજીને શું ખબર કે, મારી પાછળ કોણ ઉભું છે? તેમણે જેવો કોળિયો મોંમાં મૂકયો કે તરતજ પ્રભુએ ધીરેથી કહ્યું કે "કેમ ભાઇ! સ્વરૂપના રઘુ! મને નિમંત્રણ આપવાનું પણ બંધ કરી દીધું અને આવા સુંદર સુંદર પદાર્થો પણ ભલા એકલો એકલો છુપાઇને છાનોમાનો ખાઈ જાય છે, અને મને એમાંથી કંઈ પણ આપતો નથી ને!" એમ કહીને પ્રભુએ તેમના પાત્રમાંથી એક મુઠ્ઠી ભાત જલદીથી ઉપાડી લઇને પોતાના મોંમાં મૂકી દીધો.

"અરે, અરે" કરતા કરતા અત્યંતજ કરુણ સ્વરથી રઘુનાથદાસજી રડતા રડતા અને તે પાત્રને બન્ને હાથો વડે પકડીને કહેવા લાગ્યા કે "પ્રભો! આ આપ શું કરી રહ્યા છો? નાથ! આ અન્ન આપને યોગ્ય નથી. પ્રભો! આ સડેલા ઉચ્છિષ્ટ અન્નને ખાઇને મને પાપભાગી ન બનાવો." મોંમાં

ભરેલા કોળિયાને જલદી જલદી તેઓ ખાઇ જઇને ફરીથી બીજો કોળિયો લેવા ગયા. એટલામાં હો હા સાંભળીને સ્વરૂપ ગોસ્વામી પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. પ્રભુને રઘુનાથદાસ પાસેથી ભાત ઝૂંટવી લેતા જોઇને તેમણે તેમનો હાથ પકડી લીધો અને કહેવા લાગ્યા કે "પ્રભો ! આ આપને યોગ્ય નથી."

ચૈતન્યદેવ એ લૂખા લૂખા ભાતને ગળે ઉતારતાં ઉતારતાં કહેવા લાગ્યા કે "સ્વરૂપ ! તમને હું સાચુંજ કહું છું કે, જેટલો સ્વાદ આજના આ ભાતમાં મને આવ્યો છે, તેટલો જીવનપર્યંત કોઇ પણ પદાર્થમાં નથી મળ્યો." અહો, ધન્ય છે આવી ભક્તવત્સલતાને ! હે પ્રભો ! આ આપના વૈરાગ્યનોજ સ્વાદ છે. હે ગૌરાંગદેવ ! તમેજ જીવોને પ્રેમદાન દો છો અને પછી તમેજ તેનો રસાસ્વાદ લઇને ખુશી થાઓ છો. હે ચૈતન્યદેવ ! તમારી લીલા વિચિત્ર છે, તમારી માયા અપરંપાર છે. અમે પાપ-પંકમાં (કાદવમાં) ફસાયેલા વિષયોનેજ સર્વશ્રેષ્ઠ સુખ માનનારા ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ આપની લીલાઓના રહસ્યને સમજીજ શું શકીએ ? જેના ઉપર આપ કૃપા કરો છો, તે સંસાર-સાગરમાંથી જલદીજ પાર ઉતરી જાય છે."

આ પ્રકારે મહાત્મા શ્રી રઘુનાથદાસજી ચૈતન્યદેવનાં ચરણોની અપાર અનુકંપાનો અનુભવ કરતા કરતા ઘણા વર્ષો સુધી પુરીમાં આજ પ્રકારનું ત્યાગ-વૈરાગ્યવાળું પ્રેમમય જીવન ગાળતા રહ્યા.

श्रीचैतन्य महाप्रभु

पंचम खंड

त्यागवैराग्यप्रेमाब्धेः श्रीचैतन्यमहाप्रभोः ।
भक्तानन्दकरी भूयात् चैतन्यचरितावली ॥

ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને પ્રેમના સાગરસ્વરૂપ શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુનું આ ચરિત્ર ભક્તોને આનંદકારી થાઓ.

तव कथामृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहम् ।
श्रवणमङ्गलं श्रीमदाततं भुवि गृणन्ति ये भूरिदा जनाः ॥

હે પ્રભો ! આપની કથા તેજ ખરેખર અમૃત છે, કેમકે સંસારથી સંતાપ પામેલાઓને તે નવજીવન અર્પનાર છે; જ્ઞાનીના મહાપુરુષોએ પણ તેનીજ સ્તુતિ કરેલી છે; (દેવોના ભોગરૂપ અમૃતને તો તુચ્છકાર્યું જ છે;) કામ તથા કર્મનો તે નાશ કરે છે; (ત્યારે પેલું અમૃત તો કામ તથા કર્મને વધારે છે;) માત્ર શ્રવણ કરતાંજ તે મંગળ આપે છે; (ત્યારે પેલું અમૃત તો યજ્ઞ-યાગાદિ કરવાથીજ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.) અને અત્યંત શાન્ત છે—શાંતિજનક છે (ત્યારે પેલું અમૃત તો મદ કરે છે) આવા આપના કથામૃતનું કીર્તન [illegible] કરે છે તે મનુષ્યો [illegible] મોટા દાતા છે.

મૂળ લેખકનું અંતિમ નિવેદન

[illegible] ।
[illegible] 'बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा' ।

([illegible])

[illegible]

વિધિનું કેવું વિચિત્ર વિધાન છે! દયાનિધિની ગતિને કોણ સમજી શકે છે! 'વિશ્વમાં તેમની ઇચ્છા વિના પાંદડું પણ હાલતું નથી' એ કેટલું [illegible] છે. જેને આપણે કરવા ધારી ઇચ્છતા તે કેમ કરાવી દે છે. જે આપણે કરવા ઇચ્છીએ છીએ, તે કેમ અનિચ્છાપૂર્વકથી કરી શકતા નથી. આપણે એક અત્યંત શક્તિના હાથનાં રમકડાં છીએ, એટલે તો કહ્યું છે કે 'बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा' અર્થાત્ ઈશ્વરની ઇચ્છા જ સૌથી બળવાન છે.

ગઈ સાલના વિચારોનું સ્મરણ આવે છે, કંઈક શરમ પણ આવે છે અને હસવું પણ આવે છે. શરમ તો મારી દુર્બળતા અને કમજોરીને લીધે આવે છે અને હસવું મારા અજ્ઞાનજન્ય વિચારો પર આવે છે. ગઈ સાલ આજ વૈશાખ–જેઠ મહિનો હતો, ગંગાજીના કિનારાની ગરમ ગરમ રેતી-માં બરાબર ખરા બપોરે ચાલતો હતો. કોઈ દિવસ વીસ માઈલ તો કોઈ દિવસ પચ્ચીસ માઈલ, પ્રાતઃકાળથી બાર વાગ્યા સુધી ચાલતોજ રહેતો. બાર એક વાગતાં જ્યાં પણ ગામ આવી ગયું, ત્યાં રોટી માગી લીધી, ખાઈ લીધી ને પાછો ચાલી નીકળતો. એ દિવસોમાં ચાલતા રહેવું, એજ એક જીવનવ્યાપાર હતો, આજે તો ગંગાજીની એ ગરમ

રેતીમાં થઇને બાર વાગે ખુલ્લા પગે સ્નાન કરવા જાઉં છું તો દુઃખ થતું લાગે છે, પરંતુ તે દિવસોમાં તો એક ધૂન લાગેલી હતી. ધૂનમાં દુઃખ કેવું ? ત્યાં તો માત્ર લક્ષ્ય-સ્થાને પહોંચવું, એજ એકમાત્ર ધ્યેય હોય છે. કષ્ટ અને અગવડો એ બધું પાછળજ રહી જાય છે. ગઇ સાલ એ દિવસોમાં સ્વપ્નમાં પણ વિચાર નહોતો કે, હવે આ સ્થિતિમાં પાછા ફરીને પાછું આ જગાએ ગંગાકિનારે આવવું પડશે. હું મને પૂર્ણત્યાગનો અધિકારી માની બેઠો હતો. વિચારતો હતો કે, ચાલો હવે પિંડ છૂટ્યો; હવે નથી તો લખવું કે નથી તો વાંચવું. બસઃ—

श्रीकृष्णगोविन्द हरे मुरारे, हे नाथ नारायण वासुदेव ।

એજ જીવનપર્યંત એકમાત્ર રટન રહ્યા કરશે. કલમનું હવે શું કામ છે ?”

કાનપુરની પાસે નાનામઉ નામના એક સ્થાનમાં પૂજ્યપાદ શ્રી અનંગ બોધાશ્રમજી મહારાજ મળ્યા. તેમની સાથે ત્રણ–ચાર વર્ષ પહેલાંનો પરિચય હતો. તિતિક્ષાની તો તેઓ સાક્ષાત્ મૂર્તિ છે. મેં મારા જીવનમાં એટલી તિતિક્ષા કરનાર બીજી કોઇ વ્યક્તિ આજ સુધી જોઇ નથી. તે મહાપુરુષ દશ–પંદર વર્ષથી હમેશાં દિગંબર વેષમાંજ રહે છે. ઠંડી હોય કે ગરમી અથવા ભલેને મૂસળધાર વરસાદ પડતો હોય, તેઓ સદા નાગાજ રહે છે. પોષ–મહાની ઠંડીમાં ગંગાકિનારા પર કેટલી ટાઢ પડે છે, તે તો ગંગાજીને કિનારે વસવાટ કરનારાજ સમજી શકે છે; પરંતુ ત્યાં નાગી રહેનારી વ્યક્તિઓ મેં બીજી પણ ઘણી જોઈ છે, પરંતુ આ મહાપુરુષ તો જેઠ–વૈશાખના તાપમાં બાર વાગ્યાથી ચાર વાગ્યા સુધી ગંગાજીની ધગધગતી રેતીમાં [illegible] રહે છે. કોઈ પુરુષ એનું અનુમાન પણ કરી શકશે નહિ પરંતુ આ [illegible] [illegible] છે. [illegible] છે. [illegible] છે! [illegible]

[illegible]

ભગવત્પરાયણ વિજ્ઞાની પુરુષો તેને પોતામાં સમજતા નથી. તે દ્રષ્ટાની પેઠે દૂર દૂર ઉભા રહીને સુખ-દુઃખને જોતા રહે છે. આટલા મોટા તિતિક્ષાવાળા મહાપુરુષને પણ શારીરિક પીડા બેચેન બનાવતી હતી. તેમના અર્ધા મસ્તકમાં ભયંકર દર્દ થતું હતું. તેની પીડા અસહ્ય હતી; પરંતુ તેઓ તેને ખૂબ હિંમતપૂર્વક સહન કરી રહ્યા હતા. મને પેટની ભયંકર પીડા ઘણી વાર થાય છે, તેના અનુભવને આધારે હું કહી શકું છું કે, તેમની પીડા ઘણીજ ભયંકર હતી; તેને લીધે તેઓ બેચેન હતા. તેમને કયાંક ધારીને જવું-આવવું તો હતુંજ નહિ. તેમની મોજમાં આવે ત્યારે પાછા ફરવા લાગતા પરંતુ મારું લક્ષ્ય તો વહેલામાં વહેલા શ્રી બદ્રીનારાયણ પહોંચવાનું હતું; તેથી તેઓ એક સ્થાને રોકાઈ ગયા. હું રામપાલજીની સાથે તેમનાં ચરણોમાં વંદન કરીને આગળ ચાલી નીકળ્યો. તેમના દુઃખમાં હું કોઈ પણ પ્રકારે ભાગ પડાવી શકતો નહોતો અને જવાની ઉતાવળને લીધે હું તેમના સાથ માટે રોકાઈ શક્યો પણ નહિ.

રસ્તામાં હું વિચારતો હતો કે " આ મહાપુરુષ કહે છે કે હમણાં નહિ, હજી તો વાર છે. મારે હવે શી વાર છે ? નીચે લોકોનો કંઈક સંકોચ અવશ્ય છે. પહાડ ઉપર આપોઆપ લંગોટી ઉતરીજ જશે; પછી પ્રયત્ન નહિ કરું. પણ કોણ જાણતું હતું કે લંગોટીની સાથે કામળો અને ઓઢવા-પાથરવાનું પણ રાખવું પડશે !

પૂજ્યપાદ શ્રી ઉડિયાબાબા તે દિવસોમાં કાસગંજ પધારેલા હતા. સોરોંથી અમે ગંગાકિનારો છોડીને તેમનાં દર્શન માટે ગયા. પરમ વાત્સલ્યસ્નેહ દર્શાવતાં દર્શાવતાં રામપાલજીને મારી બધી નાની મોટી વાતો પૂછી, મારા પગમાં મોટા મોટા ચીરા પડેલા જોઇ તેમનું માખણ જેવું સ્નેહાળ હૃદય વાત્સલ્યસ્નેહને લીધે દ્રવીભૂત થવા લાગ્યું. તેમણે ઘણાજ સ્નેહપૂર્વક કહ્યું કે " ભાઈ ! આટલી

બધી તિતિક્ષા કરવી ઠીક નથી. થોડું થોડું ઓછું ચાલો." પરંતુ હું તો આને તિતિક્ષા સમજતોજ નહોતો. વહેલા-માં વહેલું શ્રીબદ્રીનારાયણ પહોંચવું, એજ મારૂં ધ્યેય હતું. તે દિવસોમાં 'કલ્યાણ' માસિકનો શ્રીકૃષ્ણાંક નીકળવાનો હતો. મહારાજ તેને માટે માગવામાં આવેલા લેખોની યાદી વંચાવતા હતા. વચમાંજ તેઓ કહેવા લાગ્યા કે "અમુક વિષય ઉપર તો બ્રહ્મચારીજી ઘણું સરસ લખે છે."

કોઈ સત્સંગી ભાઈએ કહ્યું: "બ્રહ્મચારીજીએ લખ-વાનું હવે કલમથી છોડીજ દીધું છે."

મહારાજે સરળતાપૂર્વક કહ્યું: "ભાઇ! હમણાં શી ખબર પડે! હા, આ સમયે તો છોડીજ દીધું છે; ભવિ-ષ્યની વાત તો ભગવાન જાણે."

આથી મને કંઈક કંઈક ભય લાગ્યો કે, શું સાચેજ મારે ફરીથી પાછા આવીને લખવું-વાંચવું પડશે? મહા-પુરુષોનાં વાક્યો ખોટાં થોડાંજ પડે છે! શ્રાવણમાંજ મા[illegible] પહાડથી પાછા ફરીને અહીં આવવું પડ્યું અને જે [illegible] થયું તે વાચકોની સમક્ષ મોજુદ છે. માગશરની પૂર્ણિમા[illegible] શ્રીચૈતન્યચરિતાવલી લખવાનું શરૂ કર્યું અને આજે વૈશાખ પૂર્ણિમાએ તેની સમાપ્તિ થઇ. એની વચમાં જે શારીરિ[illegible] વિપત્તિઓ આવી તેનો ઉલ્લેખ કરવાથી વિષયાન્તર થ[illegible] જશે અને વાચકોને તેની સાથે કોઇ ખાસ પ્રયોજન પ[illegible] નથી; એ તો મારૂં પોતાનું રુદન છે.

મને નથી તો મારા આ પાછા ફર્યાનું દુઃખ કે ન[illegible] તો મારા પહેલા હૃદયમાં કોઇ પ્રકારનું પરિવર્તન [illegible] થયું. એ વાત હું [illegible] માનું છું કે, સર્વત્યાગ[illegible] [illegible] શ્રીકૃ[illegible]પ્રેમની પ્રાપ્તિ થવી ઘણી કઠિનજ ન[illegible] [illegible]

પણ તેઓ પોતાની નિઃસીમ કૃપા દર્શાવે છે, એ તેમની સ્વાભાવિક ભક્તવત્સલતાજ છે.

એ પાંચ મહિનાઓમાં નિરંતર ચૈતન્ય ચરિત્રોનું ચિંતન થતું રહ્યું. ઉઠતાં, બેસતાં, ઉંઘતાં, જાગતાં, નહાતાં-ધોતાં, ખાતાં-પીતાં, ભજન-ધ્યાન, પાઠ-પૂજા અને જપ કરતાં દરેક વખતે શ્રીચૈતન્યજી સાથે રહ્યા કર્યા. મેં તેમને શચીમાતાની ગોદમાં બાળકરૂપે જોયા અને ગંભીરા મંદિરમાં રડતાં રડતાં પણ તેમનાં દર્શન કર્યાં. વહાલા સખાની જેમ છાયાની પેઠે, તેઓ સદા મારી સાથેજ રહ્યા કર્યા. મેં તેમને ખેલતાં જોયા, ભણતાં જોયા, ભણાવતાં જોયા, ગયા જતાં જોયા, આવતાં જોયા, રડતાં-બૂમો પાડતાં જોયા, સંકીર્તન કરતાં જોયા, ભાવાવેશમાં જોયા, ભક્તોની પૂજા સ્વીકારતાં જોયા, ઉન્માદ અવસ્થામાં જોયા, વિક્ષિપ્ત-છિન્નભિન્ન અવસ્થામાં જોયા, ગૃહાદિનો ત્યાગ કરતાં જોયા, સંન્યાસ લેતાં જોયા, પુરી જતાં જોયા, સાર્વભૌમનો ઉદ્ધાર કરતાં જોયા, દક્ષિણનાં તીર્થોમાં ભ્રમણ કરતાં જોયા, રાય રામાનંદજીની સાથે વાર્તાલાપ કરતાં જોયા, તીર્થયાત્રા કરતાં જોયા, વળી પુરીમાં પાછા ફરતા જોયા, ભક્તો સાથે વાતો કરતાં જોયા, તેમને ત્યાં ભિક્ષા કરતાં જોયા, રથની આગળ હાથ ઉંચા કરી કરીને નૃત્ય કરતાં જોયા, પ્રતાપરુદ્ર રાયને પ્રેમદાન આપતાં જોયા, લીલા કરતાં જોયા, નાચતાં જોયા, ભક્તો સાથે રડતાં જોયા, વૃંદાવન પ્રતિ જતાં જોયા, શાંતિપુરમાં અદ્વૈતાચાર્યને ઘેર રહેતાં જોયા, વિષ્ણુપ્રિયાજીને પાદુકાનું અર્પણ કરતાં જોયા, રૂપ-સનાતન સાથે વાતો કરતાં જોયા, પાછા ફરતા જોયા, ફરી પાછા વનમાર્ગે વૃંદાવન તરફ જતા જોયા, કાશીમાં જોયા, પ્રયાગમાં જોયા, વૃંદાવનમાં જોયા, [illegible] જોયા, શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય સાથે [illegible] કરતાં જોયા, [illegible]

રૂપમાં જોયા, ત્યાંથી ચાલતાં ચાલતાં તેમની સાથે સાથે જ પાછો પુરીમાં આવ્યો. પુરીમાં તેમનો જે ભક્તો સાથે મેળાપ થયો, જેની જેની સાથે તેમણે વાતો કરી, તે હું એક તટસ્થ વ્યક્તિ તરીકે દૂર દૂર ઉભો ઉભો સાંભળતો રહ્યો. નિરંતર મહાપ્રભુની સાથે રહેવાથી હું તેમના બધા ભક્તો સાથે સારી રીતે પરિચિત થઈ ગયો. તેઓ કેમ વાતો કરતા હતા, પ્રભુ તેમને કેવા ઉત્તર આપતા હતા, વાત કરતી વખતે ભક્તોની કેવી ચેષ્ટાઓ થતી હતી, પ્રેમના આવેશમાં પ્રભુ કેવી હતક વરે વાતો કરતા હતા, એ વાતોને મેં મારી સમક્ષજ પ્રત્યક્ષ રીતે સાંભળી. અવધૂત નિત્યાનંદજી, રાય રામાનંદજી, સાર્વભૌમ ભટ્ટાચાર્યજી, સ્વરૂપ ગોસ્વામી, જગદાનંદ પંડિત, વક્રેશ્વર પંડિત, હરિદાસ, રૂપ, સનાતન, જીવ, ગોપાલ ભટ્ટ, રઘુનાથદાસજી તથા બીજા બીજા જેટલા પણ જુદાં જુદાં સ્થાનોના ભક્ત છે, તે બધાની સાથે ગાઢ પરિચય થઇ ગયો. ઉપરોક્ત મહાપુરુષોમાંથી હમણાં પણ કોઇ આવી જાય તો મને જાણે પહેલાંના પરિચિતજ જણાયે. આ હું કંઈ અભિમાનથી નથી કહેતો, સાચેસાચી ઘટના કહી રહ્યો છું કે, લખતી વખતે મને કંઇ પણ ખબર રહેતી નહોતી, કે હું શું લખું છું અને ક્યાં લખું છું? હાથ કંઇક લખતો જતો હતો અને હું પ્રત્યક્ષ એ બનાવને મારી આંખો આગળ બનતો જોતો હતો; શું લખાયું અને શું નથી લખાયું, તેની મને કશી પણ ખબર પડતી નથી. જાણે કોઈ લખનાર વ્યક્તિ જુદીજ છે અને હું તો એ લીલાઓનો માત્ર દર્શકજ છું. ચૈતન્ય મને જાણે છે, તેઓ મને ગમે ત્યાં લઈ જવામાં અડચણ માનતા નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓ મને હમેશાં પોતાની સાથેને સાથેજ રાખે છે અને હું તેમનાથી છુપાઇને તેમની બધી વાતો જોઈ-સાંભળી રહ્યો છું-એજ ભાવ મારો રહેતો. આ ગ્રંથ આટલો જલદી કેમ કરીને લખાયો, તેની મને પોતાનેજ ખબર નથી. શું લખાયું છે, તે તો હું જ્યારે ગ્રંથ છપાઇને મારી પાસે આવી જશે,

ત્યારે એકાદ વાચકની પેઠે વાંચીને બતાવી શકીશ. હજુ સુધી તો લખતી વખતે એજ પ્રતીત થયા કર્યું છે કે કોઇ લખાવી રહ્યું છે; હાથ લખે છે, હું એ ઘટનાઓનો આનંદ લૂંટી રહ્યો છું. રાત્રિને વખતે લખેલાની જે કથા સંભળાવતો, તેમાં મારી દૃષ્ટિ એક 'ભાષાસંશોધક' વ્યક્તિ જેવીજ રહેતી. જાણે કોઇની લખેલી ભાષાનું સંશોધન કરી રહ્યો છું. 'ના' ની જગ્યાએ 'ની' કેમ કરી દીધી, અહીં આ વિભક્તિ બરાબર નથી, અમુક શબ્દ પડી ગયો છે, બસ એટલોજ વિચાર રહેતો; તેથી શું લખાયું છે, તે હું જાણુ તો નથી. પુસ્તક છપાઇને આવશે, ત્યારે વાંચકોને તે જેટલું નવું હશે, તેટલુંજ મારે માટે પણ નવું હશે. હું પણ એ વાંચીને મનન કરીશ.

હું ફરીથી પણ સ્પષ્ટ કહી દઉં છું કે, માત્ર 'ચૈતન્ય ભાગવત' અને 'ચૈતન્ય ચરિતામૃત' માંથી આના કથા-પ્રસંગોજ માત્ર લેવામાં આવ્યા છે, બાકી તો આ વિવિધ પુરાણો અને ધર્મશાસ્ત્રસંમત જે જ્ઞાન છે તેનાજ આધારે લખવામાં આવ્યું છે. 'અમિય નિમાઇચરિત' નું તો મેં કેવળ સૂચીપત્રજ જોયું છે, હું તે જરા પણ વાંચી ગયો નથી. તો પછી હું કેવી રીતે કહું કે તેમાં શું છે? બનાવો તો તેમણે પણ આજ ગ્રંથોમાંથી લીધા હશે. બીજું શું છે તેની મને કંઇ ખબર નથી. 'ચૈતન્યમંગલ' ભાવિક ભક્તોની ચીજ છે, તેથી મારા જેવા શુષ્ક ચરિત્રલેખકોને એ ખાસ કામની નથી, તેથી તેના બનાવોનો આધાર ઘણોજ ઓછો લેવામાં આવ્યો છે. ઘટનાઓનો ક્રમ જોવા માટે પુસ્તકો વાંચને, નહિ તો [illegible] ચિંતનમાંજ [illegible]

[illegible] ઇચ્છા હતી કે, ચૈતન્ય સંપ્રદાયના સિદ્ધાં-તો વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવું, ચૈતન્યના જીવનમાંથી [illegible]

સંબંધ ? તું યથાશક્તિ જેમ તેઓ કરાવે તેમ ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કરી જા. વાચક પોતેજ નિર્ણય કરી લેશે.” આ વાત મને પણ યોગ્ય લાગી. તેથી આ બાબતોનો ભૂમિકામાં ઉલ્લેખ કર્યો નથી. ચૈતન્ય મહાપ્રભુના ચરિત્રમાંથી આપણે શું શીખવું જોઇએ, ચૈતન્યદેવના ભાવ કેવા હતા, તેમનું જીવન કેટલું વિશુદ્ધ, પ્રેમમય, વિરહમય અને મસ્તીમય હતું, એ બધી વાતોને વાચક આ આખા પુસ્તકને વાંચીને પોતેજ સમજવાનો પ્રયત્ન કરે. લેખકની બુદ્ધિ ઉપર અવલંબી ન રહે.

એક નિવેદન એ પરમ પૂજ્ય સાંપ્રદાયિક ભક્તોનાં શ્રીચરણોમાં વિશેષરૂપે કરવાનું છે કે, જેઓ શ્રીચૈતન્યદેવને સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ અને અવતારી પુરુષ સમજે છે, પૂજે છે અને સત્કારે છે, એ પરમ શ્રદ્ધાસ્પદ મહાનુભાવોનાં પૂજ્ય ચરણોમાં એટલુંજ નિવેદન છે કે, આ પુસ્તકમાં કયાંય પણ તેમની માન્યતામાં આઘાત થાય એવો લેશપણ પ્રયત્ન કરવામાં નથી આવ્યો. પરંતુ એ વાત અચળ સત્ય છે કે, આ ચરિત્ર ભક્ત ગૌરાંગનું છે, ભગવાન ગૌરાંગનું નથી. અને પરમ ભાગવત ભક્ત ઈશ્વરનુંજ સ્વરૂપ છે, તેમાં અને ઈશ્વરમાં કંઇ અંતરજ નથી; તેથી તેઓ મારા ઉપર કોપ ન કરે. તેઓ એમજ સમજે કે, આ પુસ્તક અધૂરૂંજ છે. શ્રીચૈતન્યદેવે ભક્તવેશ તો ધારણ કર્યોજ હતો. ભક્ત બનીનેજ તેમણે સર્વ લીલાઓ કરી હતી. બસ, એટલુંજ આ પુસ્તકમાં સમજે. “તેઓ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ” હતા, તે વાતનું આ પુસ્તકમાં કયાંયે ખંડન કરવામાં આવ્યું નથી, તેમજ એ પ્રમાણે એ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવ્યો નથી. લેખક એ બાબતથી તદ્દન તટસ્થજ રહ્યો છે. આ ગ્રંથ સાંપ્રદાયિક પ્રચારની દૃષ્ટિએ લખાયો પણ નથી. સાંપ્રદાયિક ભાવોનો પ્રચાર કરનારા તો ઘણા ગ્રંથો છે, આ તો ચૈતન્યદેવને ભક્ત માનીને તેમના ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને પ્રેમના ભાવોને સર્વદેશી બનાવવાની ઇચ્છાથી લખવામાં આવ્યું છે. ‘ચૈતન્યચરિતાવલી’ના ચૈતન્ય કોઇ એકજ

દેશ, એકજ સંપ્રદાય અને એકજ ભાવના લોકોના નહિ હોઇને સર્વદેશી છે. તેમના ઉપર બધાનો સમાન અધિકાર છે, તેથી સાંપ્રદાયિક બંધુઓ મારી આ ધૃષ્ટતાને માફ કરે. મારામાં નથી તો વિદ્યા, નથી તો બુદ્ધિ. ચૈતન્યચરિત્ર લખવા માટે જેટલી ધીરજ, જેટલી કુશળતા, લાયકાત, ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય, એકનિષ્ઠા, સહનશીલતા, ભક્તિ, શ્રદ્ધા અને પ્રેમની આવશ્યકતા છે, તેનો શતાંશ પણ હું મારામાં નથી જોતો. તેમ છતાં પણ આ કાર્ય કરાવવા માટે મનેજ નિમિત્ત બનાવવામાં આવ્યો છે, તે પેલા શ્યામસ્વરૂપ ચૈતન્યની ઇચ્છા. તે તો મૂંગાને પણ વાચાળ બનાવી દે છે અને લંગડાને પણ પર્વત ઓળંગાવી શકે છે, તેથી મારા બધા પ્રેમી બંધુઓને મારી એજ પ્રાર્થના છે કે, તેઓ મારા કુલ-શીલ અથવા વિદ્યા-બુદ્ધિ તરફ ધ્યાન ન આપે. તેઓ માત્ર ચૈતન્યરૂપી મધુર મધના રસાસ્વાદથીજ પોતાની રસનાને આનંદમય બનાવે.

શ્રીસ્વામી વિષ્ણુપુરી નામના એક પરમહંસજીએ શ્રીમદ્ભાગવતમાંથી થોડાક સુંદર સુંદર શ્લોકો ચૂંટીને 'ભક્તિરત્નાવલી' નામનું એક પુસ્તક બનાવ્યું છે. તેના અંતમાં તેમણે જે શ્લોક લખ્યો છે, તેજ લખીને હું આ છેલ્લું વક્તવ્ય સમાપ્ત કરૂં છું:—

एतस्यामहमल्पबुद्धिविभवोऽप्येकोऽपि कुत्र ध्रुवं
मध्ये भक्तजनस्य मे कृतिरियं न स्यादवज्ञास्पदम् ।
किं विद्याः सरसाः किमुज्ज्वलकुलाः किं धार्मिकाः किं गुणा-
स्तत् किं सुन्दरमादरेण रसिकैर्नापीयते तन्मधु ॥

“…છે કે મુજ બુદ્ધિહીન વ્યક્તિમાં એક પણ [illegible] નથી, [illegible] અવજ્ઞાપાત્ર ન [illegible] [illegible]

વિદ્યા નથી, તેનો ઉત્તમ કુળમાં જન્મ પણ થયો નથી, તે નાનકડી માખી પોતે પુરુષાર્થ કરીને મધ બનાવવા પણ અશક્ત છે, તેના પોતાનામાં કંઈ ગુણ નથી. પરંતુ તે નાનાંમોટાં રંગબેરંગી પુષ્પોમાંથી થોડું થોડું મધ લાવીને તેને મધપૂડામાં ભેગું કરી દે છે. લોકો ફૂલોનું નામ ભૂલીને તેને 'માખીઓનું મધ' કહે છે. તેના આ અવગુણોને લીધે, રસિક જનો શું તે સુંદર મધનો અનાદર કરી દે છે? ના, તેઓ તો તેનું આદરપૂર્વક સેવન કરે છે." એમ વિનંતિ આ ક્ષુદ્ર દીન-હીન અજ્ઞાત લેખકની પણ છે. ઇતિ શમ્.

श्रीकृष्ण गोविंद हरे मुरारे हे नाथ नारायण वासुदेव ।

શ્રી હરિ બાબાનો બંધ ગંવા (બદાયૂં) વૈશાખી પૂર્ણિમાનો પ્રાતઃકાળ વિક્રમ સંવત ૧૯૯૯	આત્મસ્વરૂપાનુરાગી પ્રભુદત્ત બ્રહ્મચારી

श्री चैतन्य महाप्रभु

पंचम खंड—सचित्र

નાના હરિદાસને સ્ત્રીદર્શનની સજા

निष्किंचनस्य भगवद्भजनोन्मुखस्य
पारं परं जिगमिषोर्भवसागरस्य ।
संदर्शनं विषयिणामथ योषिताञ्च
हा हन्त ! हन्त ! विषभक्षणतोऽप्यसाधु ॥

(શ્રી ચૈતન્યચન્દ્રોદય નાટક ૮–૨૪)

મહાપ્રભુ ચૈતન્યદેવ સાર્વભૌમ ભટ્ટાચાર્યને કહે છેઃ— "ખેદપૂર્વક કહેવું પડે છે કે, જે લોકો આ અસાર સંસાર-રૂપી સમુદ્રને પેલે પાર જવા ઇચ્છે છે અને જેમનું વલણ ભગવાનના ભજન તરફ થવા લાગ્યું છે, એવા નિષ્કિંચન ભગવદ્ભક્તોને માટે સ્ત્રીઓ અને વિષયી પુરુષોનું સ્વેચ્છા-પૂર્વક દર્શન કરવું, એ ઝેર ખાઈ લેવા કરતાં પણ ખરાબ છે—અર્થાત્ સ્ત્રીઓ અને વિષયી લોકોના સંસર્ગ કરતાં ઝેર ખાઇને મરી જવું સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

સાચેજ, સંસારના આદિકાળથી સર્વે મહાપુરુષો એકે અવાજે નિષ્કિંચન ભગવદ્ભક્ત અથવા જ્ઞાનનિષ્ઠ વૈરાગીને

આ સાંભળીને મહાપ્રભુ ચૂપ થઈ ગયા, અને મનમાં ને મનમાં કંઇક વિચારવા લાગ્યા. ખબર નથી કે તેઓ હરિદાસજીની કઈ વાતથી પહેલેથીજ અસંતુષ્ટ હતા. તેમનું નામ સાંભળતાંજ તેઓ બિલકુલ ઉપરાંત ચૈતા બની ગયા. પછી કંઇક વિચાર કરીને તેમણે ભગવાનના પ્રસાદને પ્રણામ કર્યા અને અનિચ્છાપૂર્વક કંઈક થોડો થોડો પ્રસાદ જમી લીધો. આજે તેઓ પ્રસાદ જમતી વખતે હમેશાંની પેઠે પ્રસન્ન દેખાતા નહોતા, તેમના હૃદયમાં કોઈ ગહન વિષય ઉપર દ્વંદ્વયુદ્ધ ચાલતું હતું. ભિક્ષા કરીને તેઓ સીધા પોતાને સ્થાને આવ્યા. આવતાં વેંતજ તેમણે પોતાના ખાસ સેવક ગોવિંદને બોલાવ્યો. ગોવિંદ હાથ જોડીને પ્રભુની સન્મુખ હાજર થયો. તેને જોતાંજ પ્રભુ રોષના સ્વરમાં કંઇક દૃઢતાપૂર્વક બોલ્યા કે "જોજે, આજથી નાનો હરિદાસ આપણે ત્યાં ફરી આવવા પામે નહિ. જો તેણે ભૂલમાં પણ મારા બારણામાં પ્રવેશ કર્યો તો પછી હું ઘણોજ નાખુશ થઈશ. મારી આ વાતનું ધ્યાન રાખજે અને દૃઢતાપૂર્વક તેનું પાલન કરજે."

ગોવિંદ આ સાંભળતાંજ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તે પ્રભુની આ આજ્ઞાનો કંઈ પણ અર્થ સમજી શક્યો નહિ. ધીરે ધીરે તે પ્રભુની પાસેથી ઊઠીને સ્વરૂપ ગોસ્વામીની પાસે ચાલ્યો ગયો. તેણે બધી હકીકત તેમને કહી સંભળાવી. બધા પ્રભુની આ ભીષણ આજ્ઞા સાંભળતાંજ ચકિત થઇ ગયા. પ્રભુ તો આવી આજ્ઞા કદી પણ આપતા નહોતા. તેઓ તો પતિતો ઉપર પણ પ્રેમ રાખતા હતા અને આજે કોણ જાણે આ શી વાત થઇ ગઇ! તેઓ દોડતા દોડતા હરિદાસ પાસે આવ્યા અને તેમને બધી વાત કહીને પૂછવા લાગ્યા કેઃ—"તમે એવો તે કયો અપરાધ કરી દીધો કે પ્રભુ આટલા બધા ગુસ્સે થઈ ગયા છે!" આ વાત સાંભળતાંજ નાના હરિદાસનું મોં ફિક્કું પડી ગયું. તેમના હોશકોશ ગયા. ઘણાજ દુઃખ અને પશ્ચાત્તાપના સ્વરે તેમણે ~ તો મેં કોઇ અપરાધ કર્યો નથી; હા, ભગવા-

માટે કામિની અને કાંચન–એ બન્ને વસ્તુઓને ઝેર ગણા- વતા આવ્યા છે. એ મહાપુરુષોએ સંસારના પ્રિય લાગતા સઘળા પદાર્થોનું વર્ગીકરણ કરીને સમસ્ત વિષયસુખોનો સમાવેશ એ બેજ શબ્દોમાં કરી દીધો છે. જે એ બન્નેથી બચી ગયો તે આ અગાધ સમુદ્રને પેલે પાર પહોંચી ગયો અને જે એમાં ફસાઈ ગયો તે વચમાંજ ડુબકીઓ ખાતે તરફડતો રહ્યો. કબીરદાસે કેવું સુંદર કહ્યું છે કેઃ–

ચલન ચલન સબ કોઇ કહે, વિરલા પહુંચે કોય;
એક ‘કનક’ અરૂ ‘કામિની’, ઘાટી દુરલભ હોય.

યથાર્થમાં આ બે વિકટ માર્ગોજ પસાર કરવા અત્યંત કઠણ છે, તેથી મહાપુરુષો પોતે તેમનાથી અલગ રહીને પોતાના અનુયાયીઓને કહીને, લખીને, પ્રસન્ન થઇને અને નારાજ થઇને તેમજ વિવિધ પ્રકારે સમજાવી સમજાવીને એ બે વસ્તુઓથી અળગા રહેવાનો ઉપદેશ આપે છે. ત્યાગ અને વૈરાગ્યના સાકાર સ્વરૂપ મહાપ્રભુ ચૈતન્યદેવજી પણ પોતાના વિરક્ત ભક્તોને સદા તેમનાથી બચતા રહેવાનો ઉપદેશ કરતા અને પોતે પણ તેમના ઉપર કડક દૃષ્ટિ રાખતા. ત્યારે તો આજે ત્યાગીશિરોમણિ શ્રી ગૌરાંગનો યશસૌરભ દિશા–વિદિશાઓમાં ફેલાઇ રહી છે. વ્રજ ભૂમિનાં અસંખ્ય સ્થાનો મહાપ્રભુના અનુયાયીઓનાં ત્યાગવૈરાગ્યનાં સ્મરણો હજુસુધી તાજાં કરાવ્યા કરે છે.

વાચક મહાત્મા હરિદાસજીના નામથી તો પરિચિત જ હશે. મહાત્મા હરિદાસજી વયોવૃદ્ધ હતા, અને હંમેશ નામજપજ કર્યા કરતા હતા. તેમના સિવાય એક બીજા કીર્તનિયા હરિદાસ હતા. તેઓ હરિદાસજીથી ઉંમરમાં ઘણા નાના હતા, ગૃહત્યાગી હતા અને મહાપ્રભુને સદા પોતાના સુમધુર સ્વરથી સંકીર્તન સંભળાવ્યા કરતા હતા. ભક્તોમાં તેઓ ‘નાના હરિદાસ’ના નામથી પ્રસિદ્ધ હતા. તેઓ પુરીમાંજ પ્રભુની પાસે રહીને ભજનસંકીર્તન કરતા. [illegible]

[illegible] વિરક્ત ભક્તો જુદાં જુદાં [illegible]
[illegible]

તેમને પોતાને સ્થાને બોલાવીને ભિક્ષા કરાવ્યા કરતા હતા. ભક્તવત્સલ ગૌરાંગ પણ તેમની પ્રસન્નતાને માટે તેમને ત્યાં ચાલ્યા આવતા અને તેમના ભોજનની પ્રશંસા કરતાં કરતાં ભિક્ષા પણ કરી લેતા હતા. ત્યાંજ ભગવાનાચાર્ય નામના એક વિરક્ત પંડિત રહેતા હતા. તેમના પિતા સતાનન્દખાં બહુ સંસારી પુરુષ હતા, તેમના નાના ભાઈનું નામ ગોપાલ ભટ્ટાચાર્ય હતું. ગોપાળ શ્રી કાશીજીથી વેદાંત ભણીને આવ્યા હતા. તેમની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી કે હું મારૂં ભણેલું શારીરક ભાષ્ય પ્રભુને સંભળાવું; પરંતુ ત્યાં તો બધા શ્રીકૃષ્ણકથાના શ્રોતા હતા. જેમને જગતનો પ્રપંચ સમજવો હોય, અને જીવ-બ્રહ્મની એકતાનો નિર્ણય કરવો હોય, તે વેદાંતભાષ્યને સાંભળે અથવા શીખે. જ્યાં શ્રીકૃષ્ણપ્રેમનેજ જીવનનું એકમાત્ર ધ્યેય માનનારા મનુષ્યો હોય, જ્યાં ભેદાભેદને અચિંત્ય દર્શાવીને તેનાથી ઉદાસીન રહીને શ્રીકૃષ્ણકથાનેજ પ્રધાનતા આપવામાં આવતી હોય ત્યાં પદાર્થોની સિદ્ધિની વાતો સાંભળવાનું કોઈ શાનું પસંદ કરે ? તેથી સ્વરૂપ ગોસ્વામીના કહેવાથી એ ભટ્ટાચાર્ય મહાશય પોતાના વેદાંતજ્ઞાનને જેમનું તેમજ લઇને પોતાને નિવાસસ્થાને પાછા ફર્યા. આચાર્ય ભગવાનજી ત્યાં પુરીમાંજ રહ્યા. તેમને સ્વરૂપ દામોદરજી સાથે અત્યંત સ્નેહ હતો. તેઓ વચમાં વચમાં કોઈ કોઈ વાર પ્રભુને નિમંત્રણ આપીને તેમને ભિક્ષા કરાવતા હતા.

જગન્નાથજીમાં રાંધીને તૈયાર કરેલા પદાર્થોનો ભોગ ધરાવાય છે અને ભગવાનના મહાપ્રસાદને દુકાનદારો વેચે પણ છે. પરંતુ જે ચોખા રાંધ્યા સિવાય કાચાજ ભગવાનને અર્પણ કરાય છે, તેને 'પ્રસાદી' યા 'અમાની' અન્ન કહે છે. તેનો લોકો ઘર આગળજ ભાત બનાવે છે. ભગવાનજીએ પ્રભુને માટે ઘેરજ એવો ભાત બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સંભવ છે કે, વાચકોને શિખિ માહિતીનું નામ યાદ હશે. તેઓ શ્રી જગન્નાથજીના મંદિરમાં નામુંઠામું લખવાનું કામકાજ કરતા હતા. તેમને મુરારી નામનો એક નાનો

નાચાર્યના કહેવાથી માધવી દાસીને ઘેરથી હું થોડા ચોખાની ભિક્ષા તો અવશ્ય માગી લાવ્યો હતો."

બધા ભક્તો સમજી ગયા કે, આ વાતમાં અવશ્યજ કોઈ ગુપ્ત રહસ્ય છે. પ્રભુ આ રીતે ભક્તોને ત્યાગવૈરાગ્યની કઠોરતા સમજાવવા ઇચ્છે છે. બધા એકઠા થઇને પ્રભુની પાસે ગયા અને પ્રભુના ચરણ ગ્રહી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે "પ્રભો! હરિદાસ પોતાના અપરાધને માટે હૃદયથી ઘણાજ દુઃખી છે. તેમને ક્ષમા મળવી જોઇએ. ભવિષ્યમાં તેમનાથી આવી ભૂલ કદી પણ થશે નહિ. તેમને દર્શનોથી વંચિત ન રાખો."

પ્રભુ પહેલાંની માફકજ કડકાઇભર્યા સ્વરે કહેવા લાગ્યા કે "તમે હવે આ સંબંધમાં મને કંઇ પણ ના કહો. હું એવા માણસનું મુખ પણ જોવા ઇચ્છતો નથી કે જે વૈરાગીનો વેષ ધારણ કરીને સ્ત્રીઓ સાથે વાતચીત કરે છે."

ઘણીજ દીનતાપૂર્વક સ્વરૂપ ગોસ્વામીએ કહ્યું: "પ્રભો! તેમનાથી ભૂલ થઇ ગઇ. વળી માધવી દેવી તો પરમ સાધ્વી હોઇને ભગવદ્ભક્તિપરાયણ દેવી છે. તેમનાં દર્શનના અપરાધ ઉપર આટલો બધો કઠોર દંડ ન દેવો જોઇએ."

પ્રભુએ દૃઢતાપૂર્વક કહ્યું કે "ગમે તે ભલેને હોય! સ્ત્રીઓ સાથે વાતો કરવાની ટેવ પડવી એજ વિરક્ત સાધુને માટે ઠીક નથી. શાસ્ત્રોમાં તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે, પોતાની સગી માતા, બહેન અને યુવતી પુત્રી સાથે પણ એકાંતમાં વાતો ન કરવી જોઇએ. આ ઇન્દ્રિયો એટલી બધી પ્રબળ છે કે સારા સારા વિદ્વાનોનું મન પણ પોતાના તરફ ખેંચી લે છે." પ્રભુનો આવો દૃઢ નિશ્ચય જોઇને અને તેમના સ્વરમાં દૃઢતા જોઇને પછી કોઇની કંઇજ કહેવાની હિંમત ચાલી નહિ.

હરિદાસજીએ જ્યારે સાંભળ્યું કે, પ્રભુ [illegible]

ડગ્યા નહિ. ત્યારે સ્વરૂપ ગોસ્વામીજીને ખૂબ ચિંતા થઇ. પ્રભુની પાસે રહેલા બધા વિરક્ત ભક્તો ડરવા લાગ્યા. તેમણે નેત્રોથી તો શું પરંતુ મનથી પણ સ્ત્રીઓનું ચિંતન કરવું છોડી દીધું. થોડાક વિરક્તો સ્ત્રીઓ પાસેથી ભિક્ષા લઈ આવતા હતા; તેમણે પણ તેમની પાસેથી ભિક્ષા લાવવાનુંજ બંધ કરી દીધું. સ્વરૂપ ગોસ્વામી ડરતા ડરતા એકાંતમાં પ્રભુની પાસે ગયા. તે સમયે પ્રભુ સ્વસ્થ થઇને કંઇક વિચારતા હતા. સ્વરૂપજી પ્રણામ કરીને બેસી ગયા. પ્રભુ પ્રસન્નતાપૂર્વક તેમની સાથે વાતો કરવા લાગ્યા. પ્રભુને પ્રસન્ન જોઇને ધીરે ધીરે સ્વરૂપ ગોસ્વામી કહેવા લાગ્યાઃ– "પ્રભો ! નાના હરિદાસે ત્રણ દિવસથી કંઈ પણ ખાધું નથી. તેના ઉપર આટલા બધા નારાજ કેમ છો ? તેને પોતાની કરણીની ઘણીજ સજા થઇ ચૂકી છે; હવે તો તેને માફી મળવી જોઇએ."

પ્રભુએ અત્યંત સ્નેહપૂર્વક પરવશપણાના સ્વરમાં કહ્યું કે "સ્વરૂપજી ! હું શું કરૂં ? હું પોતે મારી જાતને સમજાવવા અશક્ત છું. જે પુરુષ સાધુ થઇને પ્રકૃતિનો સંસર્ગ રાખે છે અને તેની સાથે વાતચીત કરે છે, તેની સાથે હું વાતો કરવા ઇચ્છતો નથી. જુઓ, હું તમને એક ઘણીજ રહસ્યપૂર્ણ વાત કહું છું, તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો અને સાંભળીને હૃદયમાં ધારણ કરો. તે એ છે કેઃ—

> शृणु हृदयरहस्यं यत्प्रशस्तं मुनीनां
> न खलु न खलु योषित्सन्निधिः संनिधेयः।
> हरति हि हरिणाक्षी क्षिप्रमक्षिक्षुरप्रैः
> पिहितशमतनुत्रं चित्तमप्युत्तमानाम् ॥
> (સુભાષિત રત્નભાંડાગાર ૩૬૫-૭૨)

અર્થાત્ હું તમને આંતરિક રહસ્ય બતાવું છું, જેની બધા ઋષિ-મુનિઓએ ઘણી ઘણી પ્રશંસા કરી છે; તે સાંભળો. (વિરક્ત પુરુષોએ) સ્ત્રીઓની નજીકમાં ના રહેવું જોઇએ, ના રહેવું જોઇએ; કેમકે હરિણીના સરખાં સુંદર

નેત્રોવાળી કામિની પોતાનાં તીક્ષ્ણ કટાક્ષબાણોથી મોટા મોટા મહાપુરુષોના ચિત્તને કે જે શાંતિના કવચથી ઢંકાયેલું હોય છે, તેને પણ તરતજ પોતાના તરફ ખેંચી લે છે.

"તેથી ભાઇ! તે ભૂખે ભલેને મરી જાય, પણ હવે હું જે નિશ્ચય કરી ચૂકયો છું તેનાથી પાછો ફરીશ નહિ." સ્વરૂપજી ઉદાસ થઇને પાછા ફર્યા. તેમણે વિચાર્યું કે "પ્રભુ પરમાનંદપુરી મહારાજને ખૂબ માન આપે છે. જો પુરી તેમને આગ્રહ કરે તો સંભવ છે કે તેઓ કદાચ માની જાય. એમ વિચારીને તેઓ પુરી મહારાજ પાસે ગયા. બધા ભક્તોના આગ્રહ કરવાથી પુરીજી પ્રભુ પાસે જઇને કહેવા તૈયાર થયા. તેઓ પોતાની ઝૂંપડીમાંથી નીકળીને પ્રભુના શયનસ્થાનમાં ગયા. પુરીને પોતાને ત્યાં આવતા જોઇને પ્રભુ ઉઠીને ઉભા થઇ ગયા અને તેમને વિધિપૂર્વક માન આપીને તેમને બેસવાને માટે આસન આપ્યું. વાત વાતમાં પુરીજીએ નાના હરિદાસનો પ્રસંગ છેડયો અને કહેવા લાગ્યા કે "પ્રભો! આ અલ્પ શક્તિવાળા જીવો સાથે આવી સખ્તાઇ બરાબર નથી. બસ, બહુ થઇ ગયું; હવે બધાને ખબર પડી ગઇ. હવે કોઇ ભૂલથી પણ આવું વર્તન નહિ કરે. હવે આપ તેને માફી આપો અને આપની પાસે બોલાવીને તેને અન્ન-જળ ગ્રહણ કરવાની આજ્ઞા આપો."

ખબર નથી કે, પ્રભુએ પહેલાં તેનું બીજું પણ કોઇ આવું નિંદ્ય આચરણ જોયું હતું કે તેઓ આ બહાને બધા ભક્તોને તીવ્ર વૈરાગ્યની શિખામણ આપવા ઇચ્છતા હતા! આ બાબતમાં તો અમે સમજીજ શું શકીએ? મહાપ્રભુ પુરીના કહેવા છતાં પણ રાજી થયા નહિ. તેમણે તેજ [illegible] કહ્યું કે "ભગવન્! આપ મારા પૂજ્ય છો, આપની [illegible] આજ્ઞાઓનું પાલન કરવું [illegible]"

પુરી મહારાજે પોતાના વૃદ્ધપણાના સરળ ભાવથી પોતાનો અધિકાર વ્યક્ત કરતાં કહ્યું કે "પ્રભો ! આવી હઠ કરવી બરાબર નથી, જે થઇ ગયું તે થઇ ગયું, તેને માટે આટલા બધા દુઃખનું શું કામ ? સૌ પોતપોતાના સ્વભાવને વશ હોય છે."

પ્રભુએ કંઈક ઉત્તેજિત થઇને નિશ્ચયાત્મક સ્વરે કહ્યું: "શ્રીપાદ ! એ તો હું પણ જાણું છું કે બધા પોતાના સ્વભાવના ગુલામ છે. પછી હું પણ તેનાથી કેમ કરીને બચી શકું ? હું પણ ત્યાગ કરવાને લાચારજ છું. તેનો એકજ ઉપાય છે, આપ અહીં બધા ભક્તોને સાથે લઇને રહો અને હું એકલો અલાલનાથમાં જઇને રહીશ. બસ, ઉપરનાં કામો માટે ગોવિંદ મારી સાથે ત્યાં રહેશે." આમ કહીને પ્રભુએ ગોવિંદને જોરથી બૂમ પાડી અને પોતે પોતાની ચાદર ઉપાડીને અલાલનાથ તરફ ચાલવા લાગ્યા. જલદીથી ઉઠીને પુરી મહારાજે પ્રભુને પકડયા અને કહેવા લાગ્યા કે "આપ સ્વતંત્ર ઈશ્વર છો, આપની માયા જાણી શકાતી નથી. ખબર નથી કે આપ શું કરાવવા ઈચ્છો છો ! સારી વાત છે, આપને જે સારૂં લાગે તે કરો. મારૂં પણ અહીં શું છે ? માત્ર આપને માટેજ હું અહીં રહું છું. આપના વિના હું અહીં રહુંજ શામાટે ? આપે એવોજ નિશ્ચય કરી લીધો છે તો ભલે. હવે હું આ સંબંધમાં કદી કંઈ પણ કહીશ નહિ.' એમ કહીને પુરીજી પોતાની ઝુંપડીમાં ચાલ્યા ગયા, અને પ્રભુ પાછા ત્યાંજ સૂઈ ગયા.

જ્યારે સ્વરૂપ ગોસ્વામીએ જાણી લીધું કે, પ્રભુ હવે કોઇનું પણ સાંભળવાના નથી, ત્યારે તેઓ જગદાનંદ, ભગવાનાચાર્ય, ગદાધર ગોસ્વામી વગેરે પાંચ–દશ ભક્તોની સાથે નાના હરિદાસ પાસે ગયા અને તેમને સમજાવવા લાગ્યા કે "ઉપવાસ કરીને પ્રાણ ગુમાવવાથી શો ફાયદો ? જીવશો તો ભગવન્નામના જપ થશે. તેમના સ્થાને જઇને નહિ તો ભલે, પણ જ્યારે પ્રભુ જગન્નાથજીનાં દર્શન કરવા જાય, ત્યારે દૂરથી દર્શન કરી લીધા કરજો. તેમના થઇને

તેમના દરબારમાં પડયા રહેશો, તો કોઈ ને કોઈ વા
તેઓ પ્રસન્ન થઇજ જશે.”

કીર્તનિયા હરિદાસના સમજ્યામાં આ વાત આ
ગઇ. તેમણે ભક્તોના આગ્રહથી અન્નજળ ગ્રહણ કરી લીધ
તે હમેશાં મંદિરમાં દર્શન કરવા જતી વખતે પ્રભુનાં દૂર
દર્શન કરી લેતા અને પોતાને અભાગી સમજીને કેદી
પેઠે જીવન ગાળવા લાગ્યા. તેમને ખાવા પીવાનું કંઈ
સારૂં લાગતું નહિ, કોઇને મળવાની ઇચ્છા થતી નહો
ગાવું, વગાડવું તેમણે તદ્દન છોડી દીધું હતું. હમેશાં
પોતાના અયોગ્ય વર્તન વિષેજ વિચાર્યા કરતા હતા.
થતાં થતાં તેમને સંસાર ઉપર વૈરાગ્ય આવી ગયો.
પ્રભુકૃપા વિનાનું જીવન ગાળવું, એ તેમને ભાર
જણાવા લાગ્યું. હવે તેમને ભક્તો આગળ મોં દેખા
પણ શરમ આવવા લાગી. તેથી તેમણે આ જીવનને
અંત લાવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો.

એક દિવસ અરુણોદય વખતે તે ઉઠયા. પ્રભુ તે સ
સમુદ્રસ્નાન કરવા જતા હતા. સ્નાન કરવા જતા પ્રભુનાં
મણે દર્શન કર્યાં અને પાછળથી તેમની ચરણરજને મ
ચઢાવીને અને કંઇક વસ્ત્રમાં બાંધીને શ્રીનીલાચલથી
નીકળ્યા. કાશી થઇ તેઓ પ્રયાગમાં ત્રિવેણીતટે જઇ
ચ્યા. જ્યાં ગંગા-યમુનાના શ્વેત-શ્યામ જળનું સં
થાય છે, તે સ્થાને પ્રવાહમાં ઉભા રહીને તેમણે
સ્વરે કહ્યું કે “ જે શરીરે મહાપ્રભુની ઇચ્છા વિરુદ્ધ
કર્યું છે, તે આ અપવિત્ર શરીરને હે માતા જાહ્ન
હે પતિતપાવની શ્રીકૃષ્ણસેવિતા કાલિન્દી માતા !
માતાઓ મળીને આપના પરમ પાવન પ્રવાહમાં
પાવન બનાવી દો. હે અંતર્યામી પ્રભો ! જો મેં જીવનમાં
[illegible] કર્યું હોય, તો તેના ફળસ્વરૂપ
જન્મજન્માન્તરે [illegible] આપનાં ચરણોની [illegible]
[illegible]” [illegible]
[illegible]

માતાઓ એક થઈને પોતાના પ્રેમવાળા સ્વભાવની સાથે ગવા-ઈને તેમના શરીરને સાથે લઈ ગઈ.

કોઈ ગૌડીય વૈષ્ણવ બાળ તેમની આ વાતો સાંભળતો હતો, તેણે નવદ્વીપમાં આવીને શ્રીવાસ પંડિતને આ સમાચાર સંભળાવ્યા. તેઓ મનોમન વિચારવા લાગ્યા કેઃ— "હરિદાસે એવું શું દુષ્કર્મ કરી નાખ્યું ?"

રથયાત્રા વખતે હમેશાંની પેઠે તેઓ આ વખતે પણ અદ્વૈતાચાર્ય વગેરે ભક્તોની સાથે નીલાચલ પધાર્યા, ત્યારે તેમણે પ્રભુને પૂછ્યુંઃ "પ્રભો! નાના હરિદાસ ક્યાં છે?"

પ્રભુએ હસીને કહ્યું કે "ક્યાંક પોતાનાં દુષ્કર્મનું ફળ ભોગવતો હશે."

ત્યારે તેમણે પેલા વૈષ્ણવના મુખેથી જે વાત સાંભળી હતી, તે કહી સંભળાવી. આની પહેલાંજ ભક્તોને હરિદાસજીનો અવાજ એકાંતમાં પ્રભુની સામે સંભળાયો હતો, તેણે તેઓ સૂક્ષ્મ શરીરે પ્રભુને ગાયન સંભળાવતા ન હોય ! ત્યારે ઘણાએ એમ અનુમાન કર્યું હતું કે, હરિદાસે ઝેર ખાઈને અથવા બીજા કોઈ પણ પ્રકારે આત્મઘાત કરી લીધો છે અને તેના પરિણામે તેને પ્રેતયોનિ પ્રાપ્ત થઈ છે અથવા તે બ્રહ્મરાક્ષસ થયો છે, ને તેજ શરીરે તે પ્રભુને ગાયન સંભળાવે છે. પરંતુ કેટલાક ભક્તોએ કહ્યું કે "જે આટલા દિવસ પ્રભુની સેવામાં રહ્યા હોય, અને નિત્ય શ્રીકૃષ્ણકીર્તન કરતા રહ્યા હોય તેમની આવી દુર્ગતિ થવી સંભવિત નથી. અવશ્યજ, તેઓ ગંધર્વ બનીને અદૃશ્ય ભાવથી પ્રભુને ગાયન સંભળાવી રહ્યા છે." આજે શ્રીવાસ પંડિત પાસે નિશ્ચિત રૂપે હરિદાસજીના મરણના સમાચાર સાંભળીને બધાને પરમ આશ્ચર્ય થયું અને બધા તેમના ગુણનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. પ્રભુએ દૃઢતાપૂર્ણ પ્રસન્નતાના સ્વરમાં કહ્યું કે "સાધુ થઈને સ્ત્રીઓનો સંસર્ગ રાખનારાઓને આવુંજ પ્રાયશ્ચિત્ત ઉચિત પણ છે. હરિદાસે પોતાના પાપનું ઉચિતજ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું છે."

ધન માગનારા નોકરને સજા

धनमपि परदत्तं दुःखमौचित्यभाजां
भवति हृदि तदेवानन्दकारीतरेषाम्।
मलयजरसबिन्दुर्बाधते नेत्रमन्त-
र्जनयति च स एवाह्लादमन्यत्रगात्रे॥

(સુભાષિત રત્નભાંડાગાર ૬૭-૧૮)

અર્થાત્ વિષયોના ત્યાગથીજ પૂર્ણ શાંતિ પ્રાપ્ત થ[illegible] શકે છે, એવો જેને દૃઢ વિશ્વાસ થઇ ગયો છે, તે ઔચિ[illegible] ત્યના ઉપાસક મહાપુરુષોને બીજાઓ દ્વારા અપાયલું ધ[illegible] પણ દુઃખદાયી પ્રતીત થાય છે. તેજ ધન જો વિષ[illegible] પુરુષોને આપી દેવામાં આવે તો તેમના હૃદયમાં એ પર[illegible] આનંદ અને આહ્લાદ ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે. જે પ્રક[illegible] સુગંધિત મલયાચલ ચંદનનો રસ આંખોમાં નાખવા[illegible] દુઃખદાયી જણાય છે, અને બીજા અંગોમાં લગાવવા[illegible] શીતળતા આપનાર થાય છે.

પ્રેમરૂપી ધનની પ્રાપ્તિમાંજ જે સદા યત્નશીલ [illegible] છે, તેઓ ઉદરપૂર્તિને માટે ને અન્ન અને શરીરના ર[illegible] માટે સાધારણ વસ્ત્રો સિવાય કોઇ પ્રકારના ધનનો સં[illegible] કરતા નથી. ધનનો સ્વભાવજ એવો છે કે લોભ ઉત્પન્ન કર[illegible] અને લોભ સાથે દ્વેષને ગાઢ મિત્રતા છે. જ્યાં લોભ [illegible] કે ત્યાં બીજાઓ પ્રત્યે દ્વેષ અવશ્ય રહેવાનોજ છે. દ્વે[illegible] ઘૃણા–તિરસ્કાર થાય છે અને મનુષ્યોપ્રત્યે તિરસ્કાર [illegible] તે નાશનું કારણ છે. [illegible] વિચાર કરીએ તો [illegible] [illegible] કરતા નથી. [illegible] [illegible] [illegible]

...ાટે દ્રવ્ય સાધનરૂપ જરૂરી; પરંતુ તેમાંનું પણ અધર્મથી
અથવા અનુચિત ઉપાયોથી ધન મેળવવાની પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ
ત્યાગ કરવો જોઈએ. ધર્મપૂર્વક ન્યાયોચિત રીતે પ્રાપ્ત
...રેલું ધનજ કલ્યાણકારી થાય છે; તેજ એને સંસારી બંધનો
...ી ઉઠાવીને ધીરે ધીરે પરમાર્થ તરફ લઈ જાય છે.
...ે ઝેર વગર વિચાર્યે જેમ તે જેમજ ખાઈ લેવામાં આવે
...ા તે મૃત્યુનું કારણ બને છે, અને તેજ એ વૈદ્યના કહ્યા
...માણે ઔષધિ આકારમાં આવે તો તેનાથી શરીર નીરોગી
...ઈને સઘળાં અંગો પુષ્ટ થાય છે. તેથી વૈદ્યરૂપી શાસ્ત્ર
...તાવેલા ધર્મરૂપ વિધિથી સેવન કરાતું વિષરૂપ ધન પણ
...મરતા આપનારૂં નીવડે છે. મહાપ્રભુ ચૈતન્યદેવ જેમ
...સ્ત્રીઓથી ડરતા હતા, તેજ પ્રમાણે ધનના લાલચુઓથી
...ણ તેઓ સદા ચેતતા રહેતા હતા. જે સ્ત્રીસેવન અવિધિ-
...ર્વક કામવાસનાની પૂર્તિ માટે કરવામાં આવે છે, તેનીજ
...સ્ત્રોમાં નિંદા કરવામાં આવી છે અને તેજ સ્ત્રીને નરકનું
...ર કહી છે. જેનું પાણિગ્રહણ શાસ્ત્રની મર્યાદાથી વિધિ-
...ર્વક કરવામાં આવ્યું છે, તે તો કામિની નહિ, ધર્મપત્ની
... તેનો ઉપયોગ કામવાસના તૃપ્તિ ન હોઈને ધાર્મિક
...યોમાં મદદ આપવાનો છે. આવી સ્ત્રીઓનો સંગ તો
...ૃત્તિમાર્ગવાળા ગૃહસ્થો માટે પરમ ધર્મ છે. આ પ્રકારે
...ર્મપૂર્વક, વિધિસર, વિનય અને નમ્રતાપૂર્વક મેળવેલું
...ા, ધર્મ તથા સુખનું મુખ્ય કારણ થાય છે. તે ધનને
...ઈ અન્યાયથી અપનાવવા ઇચ્છે તો તે વિષથી છે. આવા
...થી લોકોનો સંગ કદી પણ ન કરવો જોઈએ.

શ્રી અદ્વૈતાચાર્ય ગૃહસ્થ હતા, એ વાત તો વાચકો
...ણતાજ હશે. તેમને બે સ્ત્રીઓ હતી, છ પુત્ર હતા, બે-
...ર દાસદાસીઓ પણ હતાં; મોટા પુત્ર અચ્યુતાનંદ સિવાય
...ા ઘર-કુટુંબવાળા હતા. સારાંશ કે, તેમનો પરિવાર
...ા મોટો હતો. આટલો મોટો પરિવાર હોવા છતાં પણ
...ેા પરમ ભક્ત હતા, ભક્તોને ઘણા ખરા લોકો ગાંડા
...ા કરે છે. એક કહેવત પણ છે કેઃ—

ભક્ત બાવલે જ્ઞાની અલ્હડ, યોગી બડે નિખટ્ટૂ;
કર્મકાંડી ઐસે ડોલેં, જ્યોં ભાડેકે ટટ્ટૂ.

અસ્તુ. ગાંડા ભક્તોને ત્યાં તો 'આ મારૂં છે અને આ તારૂં છે' એનો તો હિસાબજ નથી. જે કોઈ આવો, તે ખૂબ ખાઓ. જેને જે ચીજની જરૂર હોય તે લઈ જાઓ. સૌ કોઇને માટે તેમનાં બારણાં ખુલ્લાં રહે છે. વાસ્તવમાં ઉદારતા એનુંજ નામ છે. જેને ત્યાં મિત્ર, અતિથિ, સ્વજન અને બીજા માણસો વિના સંકોચે ઘરની પેઠે રોજ ભોજન કરે છે, જેનો હાથ સદા ખુલ્લો રહે છે, તેજ સાચો ઉદાર છે, તેજ શ્રીકૃષ્ણના પ્રેમનો અધિકારી પણ હોય છે. જેને પૈસામાં પ્રેમ છે, જે દ્રવ્યનો લોભી છે, તે ભગવાન સાથે પ્રેમ કરી શકેજ શી રીતે? વૈષ્ણવોને માટે અદ્વૈતાચાર્યજીનું ઘર ધર્મશાળાજ નહિ પરંતુ મફત ભોજનાલય પણ હતું! જે કોઇ આવે તે જ્યાંસુધી રહેવા ઇચ્છે ત્યાં સુધી આચાર્યને ઘેર પડયો રહે. આચાર્ય સત્કારપૂર્વક તેને ખવરાવતા-પીવરાવતા હતા. આવી ઉદાર વૃત્તિને લીધે આચાર્યને માથે કંઇક દેવું પણ થઇ ગયું હતું.

તેમને ત્યાં બાઉલ વિશ્વાસ નામનો એક નોકર હતો આચાર્યનાં ચરણોમાં તેને અનન્ય શ્રદ્ધા હતી અને તેમના પરિવારની હમેશાં તનમનથી સેવા કર્યા કરતો હતો. વળી તે આચાર્યની સાથે પુરી પણ જતો હતો. આચાર્યને દ્રવ્યની તાણ પડે છે, તેથી તેને માનસિક દુઃખ થતું હતું. તેમના માથે કંઇક દેવું પણ થઇ ગયું હતું, તેની તેને પોતાને પણ ચિંતા થતી હતી! પુરીમાં તેણે પ્રભુનો આટલો બધો પ્રભાવ જોયો. મહારાજ પ્રતાપરુદ્ર પ્રભુને ઈશ્વર તુલ્ય માનતા હતા, અને ગુરુભાવથી તેમની પ્રત્યેક આજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે તત્પર રહેતા હતા. વિશ્વાસે વિચાર્યું કે "મહારાજનેજ આચાર્યનું દેવું ચૂકવી દેવા તેમ કહું. શા માટે ન કહું? જો મહારાજના કાન [illegible] [illegible]

ઈ પોતે જઈને મહારાજ પ્રતાપરુદ્રજીને એક પ્રાર્થનાપત્ર આપ્યો. તેમાં તેણે આચાર્યને મહાન ઈશ્વરના અવતાર દર્શાવીને તેમના દેવાનો નિકાલ કરાવી દેવાની અને ખર્ચનો સ્થાયી પ્રબંધ કરી દેવાની પ્રાર્થના કરી હતી.

મહારાજે તે પત્ર પ્રભુ પાસે પહોંચાડી દીધો. પત્ર વાંચતાંજ પ્રભુ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. તેમના પ્રભાવનો આ રીતે દુરુપયોગ કરવામાં આવે છે, એમ વિચારીને તેમને વિશ્વાસ ઉપર ગુસ્સો આવ્યો. તેજ સમયે ગોવિંદને બોલાવીને પ્રભુએ કઠોરતાપૂર્વક આજ્ઞા આપી કે "ગોવિંદ! જોજે, આજથી બાઉલ વિશ્વાસ માટે ત્યાં આવવા ન પામે. તે મારા અને આચાર્યના નામને બદનામ કરનાર છે." ગોવિંદ મસ્તક નીચું નમાવીને ચુપચાપ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. તેણે નીચે જઈને ત્યાં આવેલા ભક્તોને વાત કરી. ભક્તો દ્વારા આચાર્યને આ વાતની ખબર પડી. તેઓ જલદીથી પ્રભુની પાસે દોડી આવ્યા અને તેમના પગ પકડીને ગદ્ગદ કંઠે કહેવા લાગ્યા કે "પ્રભો! આ અપરાધ તો મારો છે. બાઉલે જે કંઈ કર્યું છે, તે માત્ર મારે માટેજ કર્યું છે. આ માટે તેને શિક્ષા નહિ કરતાં મને સજા કરો. અપરાધનું મૂળ કારણ તો હુંજ છું." મહાપ્રભુ આચાર્યની પ્રાર્થનાની ઉપેક્ષા કરી શક્યા નહિ. આચાર્ય અવતારી હતા એ વાતમાં તેમને કંઇ પણ વાંધો નહોતો, પરંતુ અવતારી થઇને ક્ષુદ્ર દ્રવ્યને માટે વિષયી પુરુષોને પ્રાર્થના કરવામાં આવે એ અવતારી પુરુષોને માટે મહાન કલંક છે. જરૂર જણાતાં યાચના કરવી એ પાપ નથી, પરંતુ અવતારપણાના બહાના નીચે પૈસા માગવા એ મહાપાપ છે. બિચારો મૂર્ખ બાઉલ તે શું જાણે? એ અશિક્ષિત નોકરને એટલી સમજણ ક્યાંથી હોય? તેણે તો પોતાના તરફથી સારું સમજીનેજ આ કામ કર્યું હતું. પ્રભુએ અજ્ઞાનવશાત્ કરેલા અપરાધની ક્ષમા આપી અને ભવિષ્યમાં ફરી એવું ન કરવા માટે તેને સમજાવી દીધો.

ગોપીનાથ પટ્ટનાયકનો શૂળીથી બચાવ

अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः।
तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥
(શ્રીમદ્ભાગવત ૨-૩-૧૦)

અર્થાત્ ગમે તો નિષ્કામ ભાવથી કે સમસ્ત સાંસારિક સુખોની ઈચ્છાથી અથવા મોક્ષની ઇચ્છાથી બુદ્ધિમાન પુરુષે હમેશાં તીવ્ર ભક્તિયોગથી તે પરમ પુરુષ શ્રીકૃષ્ણની (નામસ્મરણ, સંકીર્તન અને લીલા-કથારૂપી યજ્ઞો દ્વારા) આરાધના કરતા રહેવું જોઇએ.

વાચકો રાય રામાનંદજીના પિતા રાજા ભવાનંદજીને તો ભૂલ્યાજ નહિ હોય. તેમને રાય રામાનંદ, ગોપીનાથ, પટ્ટનાયક અને વાણીનાથ વગેરે પાંચ પુત્ર હતા, જેમને પ્રભુ પાંચ પાંડવોની ઉપમા આપ્યા કરતા હતા અને ભવાનંદજીને પાંડુ કહીને સન્માન તથા સત્કાર કરતા હતા. વાણીનાથ તો હમેશાં પ્રભુનીજ સેવામાં રહેતા હતા. રાય રામાનંદ પહેલાં વિદ્યાનગરના રાજ્યકર્તા હતા, પાછળથી તે કામ છોડીને તેઓ હમેશાં પુરીમાંજ પ્રભુનાં ચરણકમળોની સમીપમાં નિવાસ કરતા હતા અને મહાપ્રભુને નિરંતર શ્રીકૃષ્ણની કથાઓ શ્રવણ કરાવ્યા કરતા. તેમના નાના ભાઈ ગોપીનાથ પટ્ટનાયક 'માલ જઠિઆ દંડપાટ' નામક [illegible] [illegible] એક પ્રાંતના રાજ્યકર્તા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

લોકો વિષયી બની જાય છે, તેજ પ્રકારના તેઓ વિષયી બનેલા હતા. વિષયી લોકોની ઈચ્છા સર્વભક્ષી અગ્નિના સરખી હોય છે, તેમાં ધનરૂપી લાકડાં ગમે તેટલાં ભલેને નાખવામાં આવે, પણ તેની તૃપ્તિ થતી નથી. ત્યારે તો વિષયી પુરુષોને શાસ્ત્રકારોએ અશ્રદ્ધાળુ કહ્યા છે. વિષયી લોકોનાં વચનોનો કદી પણ વિશ્વાસ કરવો જોઈએ નહિ. તેમની પાસે કોઈ ચીજ અનામત મૂકીને પછી તે પ્રાપ્ત કરવાની આશા રાખવી નકામી છે. જ્યારે હૃદયમાં અવિવેક હોય છે, ત્યારેજ વિષય ઉત્પન્ન થાય છે. અને અવિવેકમાં પોતાના કે પારકાનું અને નફા કે નુકસાનનું ધ્યાન રહેતું નથી. તેથી વિષયી પુરુષ પોતાને તો આપત્તિની જાળમાં ફસાવેજ છે, ને સાથે સાથે પોતાના સંસર્ગમાં આવનારાઓને પણ હમેશાં દુઃખ દીધા કરે છે. વિષયીઓની સોબતથી કોને ક્લેશ થયો નથી ? તેથી નીતિકારોએ કહ્યું છે કેઃ-

दुर्वृत्तसंगतिरनर्थपरम्पराया
हेतुः सतां भवति किं वचनीयमत्र।
लङ्केश्वरो हरति दाशरथेः कलत्रं
प्राप्नोति बंधनमसौ किल सिन्धुराजः॥

અર્થાત્ આમાં વિશેષ કહેવા-સાંભળવાની વાતજ શા છે? એ તો સનાતન રીત ચાલી આવી છે કે, વિષયી પુરુષોનો સંસર્ગ રાખવાથી સારા પુરુષોને પણ ક્લેશ થાય છેજ. જુઓ, પેલા વિષયી રાવણે હરણ કર્યું તો જનકનંદિની સીતાજીનું અને બંધનમાં પડ્યો બિચારો સમુદ્ર ! સાથીઓના સુખદુઃખનો ઉપભોગ સૌ કોઇને કરવો પડે છે. જે સુખમાં સાથે રહે છે અને દુઃખમાં દૂર થઈ જાય છે તે સંબંધીજ નથી; પરંતુ એક વાત છે. જો ખરાબ માણસને સદ્ભાગ્યવશાત્ કોઈ મહાપુરુષ સાથે કોઇ પણ પ્રકારે સંબંધ થઇ જાય છે, તો તેમના આ લોક તથા પરલોક બન્નેય સુધરી જાય છે. સાધુ પુરુષ તો સદા વિષયી પુરુષોથી દૂરજ રહે છે, પરંતુ વિષયી કોઇ પણ પ્રકારે તેમને શરણે

જાય તો પછી તેનો બેડો પારજ થઇ ગયો સમજવો. મહાપુરુષોને જો કોઇના દુઃખને જોઈને દુઃખ થઇ આવે તો પછી તે એ દુઃખથી છૂટીજ જાય છે. જ્યારે સંસારી દુઃખ મહાપુરુષોની સહેજ ઇચ્છાથી છૂટી જાય છે, તો પછી શુદ્ધ હૃદયથી અને શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક જે તેમને શરણે જાય છે, તેમનું કલ્યાણ તો થવાનુંજ. એમાં કહેવાનુંજ શું ? રાજા ભવાનંદજી શુદ્ધ હૃદયથી પ્રભુના ભક્ત હતા. તેમના પુત્ર ગોપીનાથ પટ્ટનાયક મહાન વિષયી હતા. પિતાનો મહાપ્રભુ સાથે સંબંધ હતો. આ સંબંધથી તેમનો પ્રભુ સાથે થોડો ઘણો સંબંધ હતો. આ સંબંધીના સંબંધ–સંસર્ગનેજ લીધે તેઓ શૂળી ઉપર ચઢયા છતાં પણ બચી ગયા. મહાપુરુષોનો મહિમા એવોજ છે !

ગોપીનાથ એક પ્રદેશના રાજ્યકર્તા હતા. આખા પ્રાંતની આવક તેમની પાસે આવતી હતી. તેઓ તેમાંથી પોતાનો નક્કી કરેલો પગાર રાખીને બાકીના રૂપિયા રાજદરબારમાં મોકલી આપતા હતા. પરંતુ વિષયીઓમાં એટલો સંયમ કયાંથી હોય કે તેઓ બીજાના દ્રવ્યની પરવા કરે ? અમે કહી ગયા છીએ કે, વિષયીઓને અવિવેકને લીધે પોતાના કે પારકાનું જ્ઞાન રહેતું નથી. ગોપીનાથ પટ્ટનાયક પણ રાજ્યભંડારમાં મોકલવાના દ્રવ્યને પોતાના ખર્ચમાં વાપરી નાખતા. આ પ્રકારે ઓરિસ્સાના મહારાજાના બે લાખ રૂપિયા તેમને ખાતે થઇ ગયા હતા. મહારાજે તેમની પાસે પોતાના રૂપિયા માગ્યા, પરંતુ તેમની પાસે રૂપિયાજ કયાંથી ? એ તો વેશ્યા અને કલાલોએ પોતાના બનાવી લીધા હતા. ગોપીનાથે મહારાજને પ્રાર્થના કરી કે “મારી પાસે રોકડા રૂપિયા તો નથી. મારી પાસે આ દસ વીસ ઘોડા છે, કંઈક બીજો સામાન પણ છે, એ જેટલામાં ગણો તેટલામાં લઈ લેવા; બાકીના રૂપિયા હું ધીરે ધીરે આપતો રહીશ.” મહારાજે તેમની પ્રાર્થના સ્વીકારી લીધી અને [illegible] કિંમત નક્કી કરવા માટે [illegible] એક પુત્રને મોકલ્યો. [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

વિષયી માણસોને એવીજ સજા થવી જોઇએ. જ્યારે તે રાજ-દ્રવ્યને પણ પોતાના વિષય-ભોગમાં ઉડાવી દે છે તો પછી રાજાને તેનાથી શો લાભ? બે લાખ રૂપિયા કંઇ થોડા તો નથી ને! જેવું તેણે કર્યું, તેનું ફળ તે ભોગવે. હું શું કરું?"

ભવાનંદજીનાં સગાં સંબંધી અને સ્નેહીઓ પ્રભુને જાત જાતની વિનંતિઓ અને પ્રાર્થનાઓ કરવા લાગ્યાં. પ્રભુએ કહ્યું કે "ભાઇ! હું તો ભિક્ષુક છું, જો મારી પાસે બે લાખ રૂપિયા હોત તો આપીને તેને છોડાવી લાવત; પરંતુ મારી પાસે તો બે કોડી પણ નથી. હું તેને કેમ કરીને છોડાવું? તમે સૌ જગન્નાથજીને પ્રાર્થના કરો; તે દીનાનાથ છે, બધાની પ્રાર્થના ઉપર અવશ્ય ધ્યાન આપશે."

એટલામાંજ કેટલાક માણસો દોડતા પ્રભુની પાસે આવ્યા. તેમણે ખબર આપ્યા કે "ભવાનંદ, વાણીનાથ વગેરે સઘળા કુટુંબીજનોને રાજ્યના અધિકારીઓ બાંધીને લઇ જાય છે."

સૌ લોકોને આશ્ચર્ય થયું. ભવાનંદજીને કેદ કર્યાના સમાચાર સાંભળીને તો પ્રભુના બધા વિરક્ત અને અંતરંગ ભક્તો ચમકી ઉઠ્યા. સ્વરૂપ દામોદરજીએ ગભરાઇને કહ્યું: "પ્રભો! ભવાનંદ તો સહકુટુંબ આપના ચરણોના સેવક છે. તેમને આટલું બધું દુઃખ શા માટે? આપના કૃપાપાત્ર હોવા છતાંયે તેઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં આટલું બધું દુઃખ સહન કરે, એ ઉચિત જણાતું નથી. આથી આપની ભક્તવત્સલતાની નિંદા થશે."

મહાપ્રભુએ કંઇક પ્રેમયુક્ત રોષના સ્વરે કહ્યું: "સ્વરૂપ! તમે આટલા સમજુ હોવા છતાં પણ આવી બાળ[illegible] જેવી વાત કરો છો? તમારી એવી ઇચ્છા છે કે હું રાજ[illegible] દરબારમાં જઇને ભવાનંદને માટે રાજાને પ્રાર્થના કરું, નહિ. તેમને છોડાવે? ઠીક, માની લો કે હું જાઉં [illegible] [illegible] નહિ. અને રાજા કહી દે કે, આપજ બે [illegible]

ત્યારપછી ભગવાનને પિતાના પતિ પુત્રને સાથે લઈને પ્રભુનાં દર્શન કરવા પધાર્યા. તેમણે પુત્ર સહિત પ્રભુનાં ચરણકમળોમાં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા અને ગદગદ કંઠથી પ્રાર્થનાપૂર્વક તેઓ કહેવા લાગ્યા કે "હે દયાળુ! હે ભક્તવત્સલ! આપે મારા આ પુત્રનો વિપત્તિમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો છે, પ્રભો! આપની અસીમ કૃપા વિના આવું અસંભવિત કાર્ય કોણ કરી શકે? નહિ કે કોઈ ઉપર કહેલા મનુષ્ય ... ઉતરી આવે!"

પ્રભુ તેમની ભક્તિપૂર્વકની પ્રાર્થના શ્રવણ કરતા કરતા કહેવા લાગ્યા કે "આને સમજવાનું છે કે, હવે ફરી એવું કામ ન કરે. રાજાના ખિજાવે કરી આવું પિતાના ગર્ભમાં ન આવે." આ પ્રકારે સમજાવી-પટાવીને પ્રભુએ બે ત્યાંથી પિતા-પુત્રોને વિદાય કર્યા. તે સમયે ત્યાં મિત્ર પણ આવી પહોંચ્યા. પ્રભુને પ્રણામ કરીને તેમણે કહ્યું કે "પ્રભો! આજે આપની કૃપાથી આ પિતા-પુત્ર તો આજે વિપત્તિમાંથી બચી ગયા."

પ્રભુએ કંઈક ખેદ પ્રગટ કરતા કહ્યું કે "મિત્રજી! શું કહું? હું તો આ વિષયી લોકોના સંસર્ગથી ઘણો દુઃખી છું. હું ઇચ્છું છું કે, એમની કોઈપણ વાત મારા કાને ન પડે; પરંતુ જ્યારે અહીં રહું છું, ત્યારે લોકો મને આવીને કહીજ દે છે. સાંભળીને મને દુઃખ થાય છેજ, તેથી પુરી છોડીને હવે હું અતાતનાથ જઈને રહીશ. ત્યાં ન તો આ વિષયી લોકોનો સંસર્ગ થશે કે ન તો આવી વાતો સાંભળવામાં આવશે."

મિત્રજીએ કહ્યું "આપને આ વાતોથી શું? આ તો સંસાર છે. એમાં તો એવી વાતો થતીજ રહે છે. આપ શાનો શાનો શોક કરશો? આપને શું? કોઇ ગમે તે બોલે ... આપના ભક્તો ... બધા વિષયત્યાગી વૈરાગી છે. ... અને ... છોડી દઇને ક્ષેત્રના દુઃખ-

મહારાજની આવી આજ્ઞા મળતાંજ તેમણે દરબારમાં જઇને ગોપીનાથજીને સહકુટુંબ મુક્ત કરી દેવાની આજ્ઞા લોકોને સંભળાવી દીધી. આ હુકમ સાંભળતાંજ લોકોના હર્ષનો પાર ન રહ્યો, ક્ષણ વારમાંજ ઘણા મનુષ્યો આ સુખદ ખબર સંભળાવવા માટે પ્રભુની પાસે પહોંચ્યા અને બધા એક સ્વરે કહેવા લાગ્યા કે "પ્રભુએ ગોપીનાથને ચાંગ ઉપરથી ઉતરાવી દીધા."

પ્રભુએ કહ્યું: "આ બધું તેના પિતાની ભક્તિનુંજ ફળ છે. જગન્નાથજીએજ તેને આ વિપત્તિમાંથી બચાવ્યો છે."

લોકોએ કહ્યું કે "ભવાનંદજી તો આપને સર્વસ્વ માને છે અને તેઓ કહે છે પણ ખરા કે, મહાપ્રભુનીજ કૃપાથી અમે આ વિપત્તિમાંથી બચી શકયા છીએ."

પ્રભુએ લોકોને પૂછયું:—"ચાંગ પાસે ઉભેલા ભવાનંદજીની તે સમયે કેવી અવસ્થા હતી?"

લોકોએ કહ્યું: "પ્રભો! એમની વાત કંઇજ ના પૂછો. પોતાના પુત્રને ચાંગ ઉપર ચઢતો જોઇને પણ તેમને ન તો હર્ષ હતો કે ન તો વિષાદ. તેઓ આનંદપૂર્વક પ્રેમમાં ગદ્ગદ થઇને:—

हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे।
हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे॥

—આ મહામંત્રનો જપ કરતા હતા. બન્ને હાથની આંગળીઓના વેઢા વડે તેઓ મંત્રની સંખ્યા ગણતા જતા હતા. તેમને આપના ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ હતો."

પ્રભુએ કહ્યું: "બધી પુરુષોત્તમ ભગવાનની કૃ[illegible] તેમની [illegible]ભક્તિનુંજ ફળ છે કે આટલી ભયંકર વિ[illegible] [illegible] છૂટકારો મળી ગયો, નહિ તો [illegible] [illegible] નથી."

આજથી હું તમારો પગાર પણ બમણો કરી આપું છું." આ પ્રકારે બે લાખ રૂપિયા માફ થઇ જવાથી અને પગાર પણ બમણો થઇ જવાથી ગોપીનાથજીને પરમ આનંદ થયો. તેજ સમયે તેઓ આવીને પ્રભુનાં ચરણોમાં પડ્યા અને રડતાં રડતાં કહેવા લાગ્યા કે "પ્રભો! મને હવે આપનાં ચરણોને શરણે લ્યો, હવે મને આ વિષય–જંજાળ-થી છોડાવી દો."

પ્રભુએ તેમને પ્રેમપૂર્વક આલિંગન કર્યું અને ફરીથી કદી આવું કામ ન કરવાનું કહીને વિદાય કર્યા.

જ્યારે મહાપુરુષોની સહેજ પણ કૃપા થતાં ગોપી-નાથ સહકુટુંબ શૂળીથી બચી ગયા, બે લાખ રૂપિયા માફ થઈ ગયા, પગાર બમણો થઈ ગયો અને પહેલાં કરતાં પણ વધારે રાજાના પ્રેમપાત્ર બની ગયા, ત્યારે જે અનન્ય-ભાવે મહાપુરુષોનાં ચરણોની સેવા કરે છે અને તેમના ઉપર જે મહાપુરુષોની કૃપા થાય છે, તે કૃપાના ફળનું તો કહેવુંજ શું? તે કૃપાથી તો પછી મનુષ્યનો આ સંસાર-થીજ સંબંધજ છૂટી જાય છે. તે તો પછી સર્વભાવે પ્રભુ-નોજ બની જાય છે. ધન્ય છે આવી કૃપાળુતાને!

છે. સદ્‌ગુણોનું ભૂષણ જ્ઞાન છે અને જ્ઞાનનું ભૂષણ ક્ષમા છે.* મનુષ્ય ગમે તેટલો જ્ઞાની ભલેને હોય, તેનામાં ગમે તેટલા સદ્‌ગુણ ભલેને હોય, તેનું રૂપ ગમે તેટલું સુંદર ભલેને હોય, જો તેનામાં ક્ષમા નથી, જો તે લોકોએ કહેલી કડવી વાતોને પ્રસન્નતાપૂર્વક સહન કરી શકતો નથી, તો તેનું રૂપ, જ્ઞાન અને સર્વ પ્રકારના સદ્‌ગુણ નકામાજ છે; ક્ષમાવાન તો કોઈ લાખો–કરોડોમાં શિવાનંદજી સેનના જેવા એકાદજ મળશે. મહાત્મા શિવાનંદજી તો ક્ષમાના અવતારજ હતા, એ વાચક નીચેના બનાવથી સમજી શકશે.

વાચકોને ખબરજ છે કે, ગૌડીય ભક્તો રથયાત્રાને નિમિત્તે પ્રતિવર્ષે જેઠની આખરમાં પોતાનાં સ્ત્રી–બાળકો સાથે શ્રી જગન્નાથપુરીમાં આવતા હતા અને વરસાદના ચાર માસ ગાળીને અંતે પોતપોતાને ઘેર પાછા ફરતા હતા. એ બધાને લાવવાનો અને માર્ગમાં બધી જાતનો પ્રબંધ કરવાનો ભાર પ્રભુએ શિવાનંદજીનેજ સોંપ્યો હતો. તેઓ પણ દર વર્ષે પોતાની પાસેના હજારો રૂપિયા ખરચીને ખૂબ સાવધાનીપૂર્વક ભક્તોને પોતાની સાથે લાવતા હતા. સૌથી વધારે મુશ્કેલી ઘાટો ઉપર ઉતરવાની હતી. એક–એક, બે–બે રૂપિયા ઉતરામણ લેવા છતાં પણ ઘાટવાળાઓ યાત્રીઓને બરાબર સમયે ઉતારતા નહોતા. જો કે મહાપ્રભુના દેશવ્યાપી પ્રભાવને લીધે ગૌરભક્તોને એટલી બધી અગવડ થતી નહોતી, તેમ છતાં પણ કોઈ દુર્બુદ્ધિ ખલાસી તેમની પાસે કંઈક ને કંઈક વધારે પૈસા પડાવતાજ હતા. તેઓ ઘણા સરળ હતા. બધા ભક્તોનો ભાર તેમનાજ ઉપર હતો, તેથી તે સૌથી પહેલાં તેમનેજ પકડતા હતા.

એક વાર નીલાચલ આવતાં પુરીની પાસેજ કોઈ ઘાટવાળાએ—ઘાટવાળાએ શિવાનંદ સેનજીને પકડી રાખ્યા. તેમને ત્યાંજ બેસાડી રાખ્યા. [illegible]. તેથી નિત્યાનંદજીને

* नरस्याभरणं रूपं रूपस्याभरणं गुणः।
गुणस्याभरणं ज्ञानं ज्ञानस्याभरणं क्षमा॥

પછી પ્રભુની પાસે પ્રણામ કરવા જશે." પરંતુ તેણે ગોવિંદની વાત સાંભળી નહિ. પ્રભુ પણ સમજી ગયા કે જરૂર, દાળમાં કંઈક કાળું છે. તેથી તેમણે ગોવિંદને કહી દીધું કે "શ્રીકાંતને માટે શિષ્ટાચાર અને નિયમ કેવા? તે જે કરે છે, તે બરાબરજ કરે છે; તેને તું રોક નહિ. આજ ક્યામાં એને વાતો કરવા દે." આટલું કહીને પ્રભુ તેમને ભક્તોના સંબંધમાં ઘણી ઘણી વાતો પૂછવા લાગ્યા. જૂના ભક્તોની વાત પૂછીને પ્રભુએ નવીન ભક્તોના સંબંધમાં પૂછ્યું કે, આ વખતે બાલભક્તોમાંથી કોણ કોણ આવ્યું છે? પ્રભુની પાછળ જે બાળકો થયાં હતાં, તેઓ પણ આ વખતે પોતપોતાની માતાઓ સાથે પ્રભુનાં દર્શનની ઉત્કંઠાથી આવ્યાં હતાં. શ્રીકાંતે બધાં બાળકોનો પરિચય આપતાં શિવાનંદજીના પુત્ર પરમાનંદ દાસનો પણ પરિચય આપ્યો અને તેની પ્રખર પ્રતિભા તથા પ્રભુનાં દર્શનની ઉત્કંઠાની પણ પ્રશંસા કરી. પ્રભુ તે બાળકને જોવા માટે આતુર થયેલા જણાયા. આ બધી વાતોમાં શ્રીકાંત નિત્યાનંદજીની ફરિયાદ કરવાનું ભૂલીજ ગયા. એટલામાંજ બધા ભક્તો આવીને હાજર થયા. પ્રભુએ હમેશાંની પેઠે તે બધાનાં સ્વાગત-સત્કાર કર્યાં અને તેમને રહેવા માટે યથાયોગ્ય સ્થાન અપાવીને બધાના પ્રસાદની વ્યવસ્થા કરાવી.

દિ દેવતાઓ પણ તલસ્યા કરે છે, તેજ ચરણ આપે મારી પીઠે અડકાડયા. હું સાચેજ કૃતાર્થ થઇ ગયો. મહારાજજી ! અજાણતાં મારો જે ગુન્હો થયો હોય, તે ક્ષમા કરો. હું મારી મૂર્ખતાને લીધે આપને ક્રોધાયમાન કરવાનું કારણ બન્યો. આ અપરાધ માટે હું શરમાઉં છું. પ્રભો ! મને આપનો સેવક સમજીને મારા સમસ્ત અપરાધોને ક્ષમા કરો અને મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ.”

શિવાનંદજીની આટલી સહનશીલતા, આવી ક્ષમા અને આવી અનન્ય નિષ્ઠા જોઇને નિત્યાનંદજીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેઓ જલદીથી ઉઠીને શિવાનંદજીને ભેટી પડયા અને તેમને આશીર્વાદ આપતાં કહેવા લાગ્યા કે “શિવાનંદ ! તમે સાચેજ પ્રભુના પરમ કૃપાપાત્ર બનવાને યોગ્ય છો. જેનામાં આટલી બધી ક્ષમા છે, તે પ્રભુનો અંતરંગ ભક્ત અવશ્યજ બની શકે છે.” સાચેજ, નિત્યાનંદજીનો આ આશીર્વાદ ફળીભૂત થયો અને પ્રભુએ સેન મહાશય ઉપર અપાર કૃપા દર્શાવી. પ્રભુએ પોતાનો ઉચ્છિષ્ટ મહાપ્રસાદ શિવાનંદજીના સમસ્ત પરિવારને માટે મોકલવાની ગોવિંદને પોતેજ આજ્ઞા આપી. તેમની આવી તપસ્યાના પરિણામે તો કવિ કર્ણપૂર જેવા પરમ પ્રતિભાવાન મહાકવિ અને ભક્ત તેમને ત્યાં પુત્રરૂપે અવતર્યા.

નિત્યાનંદજીનું આવું વર્તન શિવાનંદજી સેનના ભાણેજ શ્રીકાન્તને ઘણુંજ અરુચિકર જણાયું. તે યુવક હતો, શરીરમાં યુવાવસ્થાનું નવું લોહી વહેતું હતું. આ વાતથી તેણે પોતાના મામાનું ભયંકર અપમાન થયેલું માન્યું અને તેની ફરિયાદ કરવા માટે તે બીજા ભક્તોથી અગાઉ થઇને સૌથી પહેલાં પ્રભુ પાસે પહોંચ્યો. કપડાં ઉતાર્યા વિનાજ તે પ્રભુને પ્રણામ કરવા લાગ્યો. ત્યારે ગોવિંદે કહ્યું: “શ્રીકાંત! તમે આ [illegible] વર્તન કેમ કરો છો? [illegible]

પછી પ્રભુની પાસે પ્રણામ કરવા જજો." પરંતુ તેણે ગોવિંદની વાત સાંભળી નહિ. પ્રભુ પણ સમજી ગયા કે જરૂર, દાળમાં કંઈક કાળું છે. તેથી તેમણે ગોવિંદને કહી દીધું કે "શ્રીકાંતને માટે શિષ્ટાચાર અને નિયમ કેવા? તે જે કરે છે, તે બરાબરજ કરે છે; તેને તું રોક નહિ. આજ દશામાં એને વાતો કરવા દે." આટલું કહીને પ્રભુ તેમને ભક્તોના સંબંધમાં ઘણી ઘણી વાતો પૂછવા લાગ્યા. જૂના ભક્તોની વાત પૂછીને પ્રભુએ નવીન ભક્તોના સંબંધમાં પૂછ્યું કે, આ વખતે બાલભક્તોમાંથી કોણ કોણ આવ્યું છે? પ્રભુની પાછળ જે બાળકો થયાં હતાં, તેઓ પણ આ વખતે પોતપોતાની માતાઓ સાથે પ્રભુનાં દર્શનની ઉત્કંઠાથી આવ્યાં હતાં. શ્રીકાંતે બધાં બાળકોનો પરિચય આપતાં શિવાનંદજીના પુત્ર પરમાનંદ દાસનો પણ પરિચય આપ્યો અને તેની પ્રખર પ્રતિભા તથા પ્રભુનાં દર્શનની ઉત્કંઠાની પણ પ્રશંસા કરી. પ્રભુ તે બાળકને જોવા માટે આતુર થયેલા જણાયા. આ બધી વાતોમાં શ્રીકાંત નિત્યાનંદજીની ફરિયાદ કરવાનું ભૂલીજ ગયા. એટલામાંજ બધા ભક્તો આવીને હાજર થયા. પ્રભુએ હમેશાંની પેઠે તે બધાનાં સ્વાગત-સત્કાર કર્યાં અને તેમને રહેવા માટે યથાયોગ્ય સ્થાન અપાવીને બધાના પ્રસાદની વ્યવસ્થા કરાવી.

पुरीदास या कवि कर्णपूर

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।
नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥

(ભર્તૃહરિ નીતિશતક ૨૪)

અર્થાત્ એ પરમપુણ્યવાન રસસિદ્ધ કવીશ્વરોનો જય થાઓ, કે જેમના યશરૂપી શરીરને અવશ્ય પ્રાપ્ત થનારી વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણનો ભય નથી–અર્થાત્ કવિઓનું યથાર્થ શરીર તેમનો સુયશજ છે. તેમનો સુયશ સદા અમર રહ્યા કરે છે; તેનો નાશ કદી પણ થતો નથી.

કવિતા એ એક ભગવાનની આપેલી વસ્તુ છે. જેના હૃદયમાં સુંદર કવિતા કરવાની કળા વિદ્યમાન છે, તેને પછી રાજ્યસુખની શી પરવા? ઇન્દ્રાસન તેને માટે તુચ્છ છે. કવિતા ગણિતની પેઠે અભ્યાસ કરવાથી નથી આવતી, તે તો અલૌકિક પ્રતિભા છે; કોઇ ભાગ્યવાન પુરુષનેજ પૂર્વજન્મોનાં પુણ્યોના ફળરૂપે તે પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. કવિ શું કરી શકતો નથી? જેને ઇચ્છે તેને અમર બનાવી શકે છે. જેને ઇચ્છે તેને પાતાળમાં પહોંચાડી શકે છે. ભોજ અને વિક્રમ જેવા અજર-અમર નહિ પણ અસંખ્ય રાજાઓ થઇ ગયા છે. તેમનું નામ કોઇ કેમ જાણતું નથી? કેવળ એ માટે કે તેમને કાલિદાસ જેવા કવિકુલચૂડામણિ [illegible] અમર બની શક્યા નહિ. [illegible]

બધા ગૌરભક્તોનાં નામ કંઠસ્થ કરાવી દીધાં હતાં. તેમના પિતા દરવર્ષે હજારો રૂપિયા પોતાની પાસેથી ખર્ચ કરીને ભક્તોને પુરી લઈ જતા હતા, અને રસ્તામાં તેમની સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા પોતેજ કરતા હતા. તેમનું આખું કુટુંબ શ્રીચૈતન્યદેવનું સેવક હતું. તેમને ત્રણ પુત્રો હતા–મોટા ચૈતન્યદાસ, વચલા રામદાસ અને સૌથી નાના આ પરમાનંદદાસ, પુરીદાસ અથવા કર્ણપૂર હતા. પરમાનંદદાસ બાળપણથીજ બાહોશ, મેધાવી, શીઘ્ર બુદ્ધિવાળા અને રસિક હૃદયના હતા. તેમના અતિ આગ્રહથી તેઓ તેમને તેમની માતા સાથે પ્રભુની પાસે લઇ ગયા. આમ તો પ્રભુએ તેમને જોઇ લીધા હતા, પરંતુ સેન તેમને એકાંતમાં પ્રભુને પગે લગાડવા ઇચ્છતા હતા. એક દિવસ જ્યારે મહાપ્રભુ સ્વરૂપ ગોસ્વામી વગેરે બે–ચાર અંતરંગ ભક્તોની સાથે એકાંતમાં બેઠા બેઠા શ્રીકૃષ્ણકથા કહેતા હતા, ત્યારે સેન મહાશય પોતાના પુત્ર પરમાનંદ પુરીને લઇને પ્રભુની પાસે જઇ પહોંચ્યા. સેને તેની પાસે પ્રભુનાં ચરણોમાં દંડવત્ પ્રણામ કરાવ્યા. તે પ્રભુનાં ચરણોમાં સૂતાં સૂતાં તેમનો અંગૂઠો ચૂસવા લાગ્યો, જાણે તે પ્રભુનાં ચરણકમળોની મધુરતાનું પાન કરી રહ્યો ન હોય! પ્રભુ તેને જોઇને ઘણાજ ખુશ થઇ ગયા. તેમણે પૂછ્યું કે "આનું નામ શું પાડ્યું છે?"

ધીરેથી સેન મહાશયે કહ્યું કે "પરમાનંદદાસ!"

પ્રભુએ કહ્યું: "આ તો બહુજ લાંબું નામ થઇ ગયું, કોઇને બોલાવતાં પણ અગવડ પડશે. તેથી પુરીદાસ ઠીક છે." એમ કહીને તેઓ બાળકના માથા ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં પ્રેમથી કહેવા લાગ્યા કે "કેમ રે પુરીદાસ! તારૂં નામ બરાબર છે ને? તું પુરીદાસજ છે ને?" બસ, તે દિવસથી તેઓ પરમાનંદદાસને બદલે પુરીદાસ થઇ ગયા.

એક વાર સેન તેમને ફરીથી લઈને પ્રભુનાં દર્શન કરવા આવ્યા. ત્યારે પ્રભુએ તેમને પ્રેમ પૂર્વક કહ્યું: "બોલ, પુરીદાસ! કૃષ્ણ, કૃષ્ણ, કૃષ્ણ કહે." પરંતુ પુરીદાસ કંઈ

પણ બોલતા નહિ. ત્યારે તો બહુ જ ચિંતામાં
પડ્યા, પિતા પણ ઘણી કોશિશ કરી ગયા. પ્રભુએ
દ્વારકાનાં સમાચારનાં કેટલાંયે વાત કરી, પરંતુ એમનું કે
કૃષ્ણ નામ કહ્યું, ત્યારે તો શિવાનંદ બહુ ચિંતામાં ક
કહ્યું છે, મારો આ પુત્ર બાળક હતો કે હું કે બાળક
ત્યાં તો પુત્ર શિવાના મોઢેથી નામ છે. કૃષ્ણ પણ બ
બાબતમાં લખ્યા છે, મેં બાળકને શ્રીકૃષ્ણનું નામ લેવા
અને આ બાળકે બાપને શ્રીકૃષ્ણ કહેવરાવી દીધો ત્
આથી સ્વરૂપ ગોસ્વામીએ કહ્યું કે "આ બાળક ઘણો
બુદ્ધિમાન છે. એ સમજ્યો છે કે પ્રભુએ મને મંત્ર આ
છે, તેથી પોતાના ઈષ્ટ મંત્રને મનોમનજ જપી રહ્યો
મંત્ર કોઈની આગળ પ્રગટ કેવી રીતે કરાય છે!" આ વા
પ્રભુને સંતોષ થયો.

એક દિવસ જ્યારે એમની ઉંમર માત્ર સાત વર્ષ
હતી, ત્યારે સેન મહાશય એમને પ્રભુની પાસે લઈ
પ્રભુએ પૂછ્યું કે 'આ કાંઈ ભણે છે ખરો કે?'

સેને ધીરેથી કહ્યું "હમણાં શું ભણવા લાયક
આચાર્યજી એને-કંઈ કહ્યા કરે છે."

પ્રભુએ કહ્યું: "પુરીદાસ ! ઠીક બેટા ! મને કંઈક સ
ળાવ તો ખરો."

આટલું સાંભળતાંજ સાત વર્ષનો બાળક પોતેજ
પોતાનો રચેલો શ્લોક બોલવા લાગ્યો—

श्रवसोः कुवलयमक्ष्णोरञ्जनमुरसो महेन्द्रमणिदाम
वृन्दावनरमणीनां मण्डनमखिलं हरिर्जयति ॥

અર્થાત્ જે વૃન્દાવનની રમણીઓના કાનોનો
કમળ, આંખોનું અંજન, વક્ષસ્થળનો ઇન્દ્રનીલમણિ
સમસ્ત શણગારરૂપ છે, તે ભગવાન હરિનો જય હો

સાત વર્ષના બાળકના મુખેથી આવો ભાવપૂર્ણ
સાંભળીને હાજર રહેલા બધા ભક્તોને પરમ

આને તેઓ બધાએ પ્રભુની પૂર્ણકૃપાનું ફળજ માન્યું. ત્યારે પ્રભુએ કહ્યું કે "તેં સૌથી પહેલા તારા શ્લોકમાં વ્રજાઙ્ગનાઓના કાનોના શણગારનું વર્ણન કર્યું છે, તેથી તું કવિ થશે અને 'કર્ણપૂર' નામથી તારી પ્રસિદ્ધિ થશે." ત્યારથી તેઓ 'કવિ કર્ણપૂર' કહેવાયા.

તેઓ મહાપ્રભુના ભાવો સારી રીતે સમજતા હતા. સાચા સુકવિથી ભલા કોના મનોભાવો છુપા રહી શકે છે? તેઓ સુકવિ હતા. તેમણે પોતાની મોટા ભાગની કવિતા શ્રી ચૈતન્યદેવના સંબંધમાંજ કરી છે. તેમણે બનાવેલા આનંદ વૃંદાવન (ચમ્પૂ), અલંકાર કૌસ્તુભ (અલંકાર), શ્રી ચૈતન્યચરિત (કાવ્ય), શ્રી ચૈતન્ય ચંદ્રોદય (નાટક) અને ગૌરાંગનોદ્દેશદીપિકા વગેરે ગ્રંથો મળે છે. તેમનું ચૈતન્યચરિત મહાકાવ્ય ઘણુંજ સુંદર છે. ચૈતન્યચંદ્રોદય નાટકની પણ ખૂબ ખ્યાતિ છે. 'ગૌરાંગનોદ્દેશદીપિકા' માં તેમણે શ્રીકૃષ્ણની લીલા અને શ્રી ચૈતન્યની લીલાઓને સમાન માનીને બતાવ્યું છે કે, ગૌરાંભક્તોમાંથી કયા કયા ભક્ત શ્રીકૃષ્ણલીલાની કઈ કઈ સખીના અવતારરૂપ હતા. એમાં રૂપ, સનાતન, રઘુનાથદાસ વગેરે બધા ગૌરભક્તોને ભિન્ન ભિન્ન સખીઓના અવતાર બતાવવામાં આવે છે. ઘણી વિશાળ કલ્પના છે. કવિની પ્રતિભા જે બાજુ ઉતરી પડી તે બાજુને કમાલ કરીને રજુ કરી દીધી છે. પોતાના પિતાના સંબંધમાં તેઓ લખે છે કે—

पुरा वृन्दावने वीरा दूती सर्वाश्च गोपिकाः ।
निनाय कृष्णनिकटं सेदानीं जनको मम ॥

અર્થાત્ 'પહેલાં શ્રી કૃષ્ણલીલામાં વીરા નામની દૂતી કે જે બધી ગોપિકાઓને શ્રીકૃષ્ણની પાસે લઈ જતી હતી તેજ વીરા દૂતીના અવતાર મારા પિતા (શ્રી શિવાનંદસેન) છે.' [illegible]

મહાશયો પોતાનો નાશ કરીને મહાપુરુષનું કલ્યાણ કરે છે, પોતાની નીચતા દ્વારા મહાપુરુષોની સદ્વૃત્તિઓને ઉત્તેજિત કરીને તેમને લોકો સમક્ષ રજુ કરે છે. તેમના જેવા પરોપકારી સંસારમાં કોણ હોઈ શકે કે જે પોતાના સર્વસ્વનો નાશ કરીને લોકકલ્યાણને માટે મહાપુરુષો દ્વારા ક્ષમા અને સહનશીલતાનો આદર્શ રજુ કરાવે છે.

મહાપ્રભુના દરબારમાં પહેલા અને બીજા પ્રકારના ભક્તોની જ સંખ્યા વધારે હતી. તેમના લગભગ બધાજ ભક્તો તેમને 'સચલ જગન્નાથ' 'સંન્યાસવેષધારી પુરુષોત્તમ' માનીને ભગવદ્બુદ્ધિથી તેમની સેવા–પૂજા કર્યા કરતા હતા; પરંતુ ટીકાકારો અને નિંદા કરનારાઓનો તદ્દન અભાવજ હોય એવી વાત નહોતી. પણ તેમની ઝડતી લેનારા પણ હતા, પરંતુ પ્રભુ તેમની વાતોજ સાંભળતા નહોતા. કોઈ ભૂલમાં આવીને તેમને કહી પણ જતું તો તેઓ તેને તે વાત સંભળાવતો એકદમ અટકાવી દેતા હતા. આ તો બહારના લોકોની વાત થઈ. તેમના અંતરંગ ભક્તો તથા સાથીઓમાં પણ કેટલાક એવા હતા, કે જે તેમને ખરી વાત કહી દેતાં અચકાતા નહિ; પરંતુ તેમનો ભાવ શુદ્ધ હતો. એક ત્યાગાભિમાની રામચંદ્ર પુરી નામના સંન્યાસી તેમના ભયંકર નિંદક હતા; પરંતુ પ્રભુની અલૌકિક ક્ષમાની આગળ તેમને અંતે પુરી છોડીનેજ જવું પડયું. પહેલાં દામોદર પંડિતની ટીકા સંબંધેની ઝડતીની એક ઘટના સાંભળો.

મહાપ્રભુ શ્રીમંદિરની પાસેજ રહેતા હતા. તેટલામાંજ ક્યાંક એક ઉડિયા બ્રાહ્મણીનું ઘર હતું. તે બ્રાહ્મણી વિધવા હતી. તેનો એક તેર–ચૌદ વર્ષનો છોકરો પ્રભુની પાસે આવ્યા કરતો હતો. તે છોકરાનું સૌંદર્ય અપૂર્વજ હતું. તેના શરીરનો રંગ તપાવેલા સુવર્ણના સમાન ઘણોજ સુંદર હતો. તેના શરીરનું એકે એક અંગ ઘાટદાર–સુંદર હતું. શરીરમાં સ્વાભાવિક બાળચાંચલ્ય હતું. પોતાની બન્ને

महाप्रभुनी अलौकिक क्षमा

क्षमा बलमशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ।
क्षमा वशीकृतिर्लोके क्षमया किं न सिद्ध्यति ॥

(સુભાષિત રત્નભાંડાગાર ૮૭-૩)

અર્થાત્ નિર્બળ પુરુષોનું બળ ક્ષમાજ છે, અને એજ ક્ષમા બળવાનોનું પરમ ભૂષણ છે. ક્ષમા દ્વારા સંસારને વશ કરી શકાય છે. સંસારમાં એવું કયું કામ છે કે જે ક્ષમા વડે સિદ્ધ થઈ શકે નહિ ?

મહાપુરુષોની પાસે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના ભક્તો હોય છે. ઘણા તો એવા હોય છે કે જે તેમના ગુણ-અવગુણને સમજતાજ નથી, તેમને માટે તેઓ જે કંઇ કરે છે તે બધું સારૂંજ કરે છે. મહાપુરુષોનાં કાર્યોમાં તેમને અનોચિત્ય દેખાતુંજ નથી. કેટલાક એવા હોય છે, કે જે ગુણદોષોનું વિવેચન તો કરે છે, પરંતુ મહાપુરુષોના દોષો ઉપર ધ્યાન આપતા નથી. તેઓ અવગુણોની ઉપેક્ષા કરીને ગુણોનેજ ગ્રહણ કરે છે. કંઇક એવા હોય છે, કે જેઓ હૃદયથી તો તેમના ગુણો પ્રત્યે શ્રદ્ધા-ભાવ રાખે છે, પરંતુ તેમને કોઈ મર્યાદા વિરુદ્ધ કામ કરતા દેખે છે, ત્યાં તેમની ચર્ચા પણ કરે છે અને તેમને તેવા દોષોથી દૂર રાખવાનો પ્રયત્ન પણ કરે છે. કેટલાક એવા પણ ભક્તો કે કૃતઘ્નો હોય છે, કે જેઓ મહાપુરુષના પ્રભાવને દેખીને મનોમન બળ્યા કરે છે અને તેમનાં કાર્યોમાં દોષનાં છિદ્ર શોધ્યા કરે છે. કેટલાક વધુ [illegible] ભક્તો તો મહાપુરુષોને [illegible] કામ [illegible] છે, પરંતુ [illegible]

મહાશયો પોતાનો નાશ કરીને મહાપુરુષનું કલ્યાણ કરે છે, પોતાની નીચતા દ્વારા મહાપુરુષોની સદ્‌વૃત્તિઓને ઉત્તેજિત કરીને તેમને લોકો સમક્ષ રજુ કરે છે. તેમના જેવા પરોપકારી સંસારમાં કોણ હોઈ શકે કે જે પોતાના સર્વસ્વનો નાશ કરીને લોકકલ્યાણને માટે મહાપુરુષો દ્વારા ક્ષમા અને સહનશીલતાનો આદર્શ રજુ કરાવે છે.

મહાપ્રભુના દરબારમાં પહેલા અને બીજા પ્રકારના ભક્તોની જ સંખ્યા વધારે હતી. તેમના લગભગ બધાજ ભક્તો તેમને 'સચલ જગન્નાથ' 'સંન્યાસવેષધારી પુરુષોત્તમ' માનીને ભગવદ્‌બુદ્ધિથી તેમની સેવા-પૂજા કર્યા કરતા હતા; પરંતુ ટીકાકારો અને નિંદા કરનારાઓનો તદ્દન અભાવજ હોય એવી વાત નહોતી. પણ તેમની ઝડતી લેનારા પણ હતા, પરંતુ પ્રભુ તેમની વાતોજ સાંભળતા નહોતા. કોઇ ભૂલમાં આવીને તેમને કદી પણ જતું તો તેઓ તેને તે વાત સંભળાવતો એકદમ અટકાવી દેતા હતા. આ તો બહારના લોકોની વાત થઈ. તેમના અંતરંગ ભક્તો તથા સાથીઓમાં પણ કેટલાક એવા હતા, કે જે તેમને ખરી વાત કહી દેતાં અચકાતા નહિ; પરંતુ તેમનો ભાવ શુદ્ધ હતો. એક ત્યાગાભિમાની રામચંદ્ર પુરી નામના સંન્યાસી તેમના ભયંકર નિંદક હતા; પરંતુ પ્રભુની અલૌકિક ક્ષમાની આગળ તેમને અંતે પુરી છોડીનેજ જવું પડયું. પહેલાં દામોદર પંડિતની ટીકા સંબંધીની ઝડતીની એક ઘટના સાંભળો.

મહાપ્રભુ શ્રીમંદિરની પાસેજ રહેતા હતા. તેટલામાંજ કયાંક એક ઉડિયા બ્રાહ્મણીનું ઘર હતું. તે બ્રાહ્મણી વિધવા હતી. તેનો એક તેર-ચૌદ વર્ષનો છોકરો પ્રભુની પાસે આવ્યા કરતો હતો. તે છોકરાનું સૌંદર્ય અપૂર્વજ હતું. તેના શરીરનો રંગ તપાવેલા સુવર્ણના સમાન ઘણોજ સુંદર હતો. તેના શરીરનું એકે એક અંગ ઘાટદાર-સુંદર હતું. શરીરમાં સ્વાભાવિક બાળચાંચલ્ય હતું. પોતાની બસે

મોટી મોટી સુશોભિત આંખો વડે તે જે માણસના તરફ જોતો તે તેને ચાહવા લાગતો. તે હમેશાં પ્રભુને પ્રણામ કરવા આવતો હતો. પ્રભુ તેને ઘણું ચાહવા લાગ્યા. તેને પોતાની પાસે બેસાડીને પ્રેમપૂર્વક મીઠી મીઠી વાતો પૂછતા, કોઇ કોઇ વાર તેને પ્રસાદ પણ આપતા. બાળકોનું હૃદય તો ઘણુંજ સરળ અને સરસ હોય છે. તેમની સાથે તો જે કોઈ પ્રેમથી બોલે, તેમનાજ તેઓ થઇ જાય છે. પ્રભુના પ્રેમને લીધે તે બાળકની એવી દશા થઇ ગઇ કે તેને પ્રભુનાં દર્શન વિના ચેનજ પડતું નહોતું. અને દિવસમાં બબ્બે ત્રણ ત્રણ વાર તે પ્રભુની પાસે આવવા લાગ્યો.

દામોદર પંડિત પ્રભુની પાસેજ રહેતા હતા. તેમને તે અદ્વિતીય રૂપ-લાવણ્યયુક્ત નાનાકડા બાળકનું પ્રભુ પાસે આ પ્રકારે આવવું ઘણુંજ ખરાબ લાગવા માંડયું. તેઓ એકાંતમાં બાળકને દબડાવતા પણ ખરા અને તેને ત્યાં આવવાની ના પણ પાડતા; પરંતુ તેના હૃદયનો સાચો પ્રેમ કોની પરવા કરે ! ઘણોજ સ્નેહ મનુષ્યોને નીડર પણ બનાવી દે છે. પંડિતે મના કરવા છતાં પણ તે છોકરો કોઇ-ની વાત સાંભળ્યા વિનાજ નિર્ભય થઇને પ્રભુ પાસે ચાલ્યો જતો અને કલાકો સુધી તેમની પાસે બેસી રહેતો. પ્રભુ બાળભાવમાં તેની સાથે વિવિધ વાતો કર્યા કરતા.

મનુષ્યના સ્વભાવમાં એક પ્રકારની ક્રૂરતા હોય છે. જ્યારે આપણે કોઇના ઉપર આપણો પૂર્ણ અધિકાર માની-એ છીએ અને તેના ઉપર પોતાનો પૂર્ણ અધિકાર માન-નારો કોઇ બીજો માણસ પણ હોય તો આપણે મનોમન તેનો દ્વેષ કરવા લાગીએ છીએ; પછી તે ગમે તેટલો સર્વ-ગુણસંપન્ન કેમ ન હોય, આપણને તે શત્રુ જેવો જણાવા લાગે છે. દામોદર પંડિતની પણ એવીજ દશા હતી. તેમને [illegible]

પ્રભુ તેની સાથે હસી હસીને વાત કરતા હતા. તે સમયે તો તેમણે પ્રભુને કંઈ પણ કહ્યું નહિ. પરંતુ જ્યારે તે છોકરો ઉઠીને ચાલ્યો ગયો, ત્યારે તેમણે પ્રભુને કંઈક પ્રેમભર્યા રોષના સ્વરમાં કહ્યું: "પ્રભો ! આપ બીજાઓને ઉપદેશજ આપવા તૈયાર રહો છો, તમારે પોતાને માટે તો કશો વિચાર કરતા નથી કે તમારૂં આચરણ જોઈને બીજા કોઈ શું સમજશે ?"

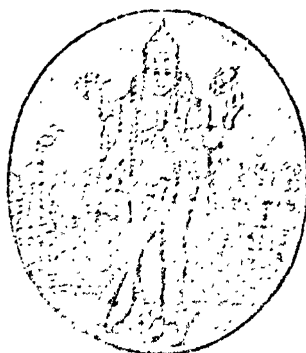
પ્રભુએ સંભ્રમપૂર્વક કહ્યું: "કેમ કેમ, પંડિતજી ! મેં એવું કયું પાપકર્મ કરી નાખ્યું ?"

તેજ પ્રકારે રોષપૂર્વક દામોદર પંડિતે કહ્યું: "મને આ છોકરો આટલો બધો નિઃસંકોચપણે આવે છે, તે સારૂં લાગતું નથી. આપને ખબર નથી કે લોકો મનમાં શું વિચાર કરશે ? સંસારી લોકો વિચિત્ર હોય છે. હમણાં તો બધા સ્વામીજી-સ્વામીજી કહે છે. આપના આ આચરણ-થી સઘળા આપની નિંદા કરવા લાગશે અને ત્યારે બધા ઈશ્વરપણું ભૂલી જશે."

પ્રભુએ સરળતાપૂર્વક કહ્યું: "દામોદર ! આ છોકરા-માં તો મને કોઈ પણ દોષ દેખાતો નથી; ઘણો સરળ, ભલો ભોળો અને ગાયના વાછડા જેવો સીધો છે."

દામોદર પંડિતે કહ્યું: "આપને ખબર નથી કે એ વિધવાનો પુત્ર છે, તેની માતા હજુ યુવતી છે. આમ તો તે ઘણી તપસ્વી, સદાચરણી તથા ભગવત્પરાયણ છે, તેમ છતાં પણ તેનામાં ત્રણ દોષ છે." તે યુવતી છે, ઘણીજ સુંદર છે અને વિધવા હોઈને પોતાના ઘરમાં એકલીજ છે. આપ હજુ યુવાન છો. અદ્વિતીય રૂપ-લાવણ્યથી યુક્ત છો; અમે તો આપના મનોભાવો સમજીએ છીએ, પરંતુ લોકો કોઈનેયે છોડતા નથી. તે સહેજ પણ છિદ્ર મળતાં નિંદા કરવા લાગે છે. લોકોનાં મુખ અમે થોડાંજ પકડી લઈશું ! આટલા દિવસની જામેલી બધી પ્રતિષ્ઠા ધૂળમાં મળી જશે."

દામોદર પંડિતની વાતોથી પ્રભુના હૃદયને સંતોષ થયો કે એમને મારી પવિત્રતાનું આટલું બધું ધ્યાન રહે છે, પરંતુ તેમનાં ભોળપણ ઉપર તેમને હસવું પણ આવ્યું. તે સમયે તો તેમણે તેમને કંઇ પણ કહ્યું નહિ. પણ બીજે દિવસે એકાંતમાં બોલાવીને કહેવા લાગ્યા કે "દામોદર પંડિત ! હું ધારૂં છું કે, તમારે નવદ્વીપમાંજ રહેવું ઠીક છે. ત્યાં તમારા ભયથી ભક્તો મર્યાદાથી વિરુદ્ધ આચરણ નહિ કરી શકે અને તમે માતાજીની પણ દેખરેખ રાખ્યા કરશો. ત્યાં જઇને માતાજીની પાસે રહો અને વચમાં મને મળવા માટે અહીંઆં આવ્યા કરજો. માતાજીનાં ચરણોમાં મારા પ્રણામ કહેજો અને તેમને સમજાવજો કે, હું હમેશાં તેમના બનાવેલા પદાર્થો જમવા માટે નવદ્વીપમાં આવું છું અને પ્રત્યક્ષ રીતે ભગવાનને ધરાવેલો ભોગ આરોગું છું." આટલું કહીને અને જગન્નાથજીનો પ્રસાદ આપીને તેમને નવદ્વીપ વિદાય કર્યા. તેઓ નવદ્વીપમાં આવીને શચી-માતાની પાસે રહેવા લાગ્યા. તેમના ભયથી નવદ્વીપના ભક્તો મર્યાદા વિરુદ્ધનું કોઇ પણ કાર્ય કરતા નહોતા. તેમની આલોચના–વિચારણા બહુ સાચી અને તીવ્ર થતી હતી.

નિંદા કરનારનું પણ સન્માન

क्षमाशस्त्रं करे यस्य दुर्जनः किं करिष्यति ।
अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति ॥

(સુભાષિત રત્નભાંડાગાર ૮૭-૧)

અર્થાત્ જેના હાથમાં ક્ષમારૂપી શસ્ત્ર છે, તેનું દુર્જન લોકો શું બગાડી શકે તેમ છે? જ્યાં ઘાસ ન હોય ત્યાં પડેલો અગ્નિ પોતાની મેળેજ શાંત થઈ જાય છે.

મહાત્મા દાદૂ દયાળજીએ નિંદા કરનારાઓને પોતાના પીર-ગુરુ દર્શાવીને તેમની બહુજ સ્તુતિ કરે છે. જેમ પાઠશાળાઓમાં પરીક્ષક હોય છે તેઓ સદા પરીક્ષાજ લેતા રહે છે, તેજ પ્રકારે એ નિંદકોને પણ સમજવા જોઈએ. પરીક્ષક એજ વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા કરે છે, કે જે વિદ્વાન બનવાની ઇચ્છાથી પાઠશાળામાં ભણવા દાખલ થાય છે. જે બાળક ભણતોજ નથી, જે જાનવરોની પેઠે જન્મતાંજ માત્ર ખાધાપીધાની ચિંતામાં લાગી જાય છે, તેની પરીક્ષક પરીક્ષાજ શું કરશે? નિરક્ષરતાની પરીક્ષામાં તે પહેલેથીજ ઉત્તીર્ણ થઇ ચૂકયો છે. આજ પ્રકારે નિંદકો તેમનીજ નિંદા કરે છે, કે જેઓ આ લોકની તથા પરલોકની ઉન્નતિ કરવા ઇચ્છે છે. જે શ્રેષ્ઠ બનવાની ઇચ્છાથી ઉન્નતિની પાઠશાળામાં પ્રવેશ કરે છે, જેના જીવનમાં કોઇ વિશેષતાજ નથી; જે આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન વગેરે ધર્મોમાં અન્ય પ્રાણીઓની પેઠેજ વ્યવહાર કરે છે એવાઓની નિંદા-સ્તુતિ બન્ને સમાન છે.

આ લોકની ઉન્નતિમાં નિંદા ગમે તેટલાં વિઘ્ન નાંખી શકશે, પરંતુ પારલૌકિક ઉન્નતિમાં તો નિંદા મદદગાર છે. નિંદાના બે પ્રકાર છે. એક તો અપવાદ અને બીજો પ્રવાદ. ખરાબ કામ કરવાથી જે નિંદા થાય છે, તેને અપવાદ કહે છે. તેનાથી બચવાનો સૌ કોઈએ જીવ-જાનથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; પરંતુ કોઈ નિંદાસ્પદ કાર્ય કર્યું ન હોય છતાં લોકો અમસ્થા દ્વેષથી, ગુસ્સાથી અથવા ભ્રમથી નિંદા કરવા લાગે છે, તેને પ્રવાદ–ખડખડાટ કહે છે. ઉન્નતિને માર્ગે આગળ વધનારા માણસે ખડખડાટની પરવા કરવી જોઈએ નહિ. ખડખડાટ કંટકથી છવાયેલા ઉન્નતિના શિખર ઉપર ચઢાવવા માટે ટેકો આપનારી લાઠીનું કામ કરે છે. જે લોકરંજનને માટે નિંદાની પરવા કરીને તે અયથાર્થતા લોકોની આગળ દર્શાવે છે, તેઓ તો ઈશ્વર છે. ઈશ્વરનાં વચનોને તો સાચાંજ માનવાં જોઈએ, તેમ આચરણોની સર્વત્ર નકલ કરવી ન જોઈએ. ધોબીના ખખડાટ ઉપરથી નિષ્કલંક અને પતિપરાયણ સતી સાધ્વી જગન્માતા સીતાજીને શ્રીરામચંદ્રજીએ તજી દીધાં. લોકોએ દોષ ચઢાવવાથી ભગવાન સ્યમન્તકમણિને શોધતા શોધતા હેરાન હેરાન થઈ ગયા. એ કાર્યો તો અવતારી પુરુષોને જ શોભા આપે છે. આપણે સામાન્ય કોટિના જીવો જો આ પ્રકારના પ્રવાદોની પરવા કરીએ તો તો આપણને પગ મૂકવાની પણ જગા મળશે નહિ; કેમકે જગત પ્રવાદપ્રિય છે, એને બીજાઓની જૂઠી નિંદા કરવામાં મોજ આવે છે. આવાજ એક નિંદક મહાશય સ્વામી રામચંદ્ર પુરી પ્રભુની પાસે થોડો સમય રહ્યા હતા, તેમની હકીકત સાંભળો:

ભગવાન માધવેન્દ્ર પુરી શ્રી શંકરાચાર્યના દશનામી સંન્યાસીઓમાં હોવા છતાં પણ ભક્તિભાવના ઉપાસક હતા. તેઓ [illegible] સવિશેષ, નિર્વિશેષ, સાકાર-નિરાકાર [illegible]. [illegible] અને કાર્યકારણથી પર અચિન્ત્ય [illegible] નિર્વિશેષ બ્રહ્મની [illegible] "અહા! [illegible]

નિર્ગુણ નિર્વિશેષ બ્રહ્મના ધ્યાનથી આનંદ આવતો હોય તેઓ ભલે ધ્યાન અને અભ્યાસ દ્વારા તે નિરાકાર બ્રહ્મનું ધ્યાન કરે; પરંતુ મારૂં મન તો એ યમુનાના કિનારાઓ ઉપર ગાયોની પાછળ દોડતા કોઈ શ્યામ રંગના છોકરાએ હરી લીધું છે. મારી આંખોમાં તો તેજ દષ્ટિગોચર થાય છે. તેના સિવાય મને બીજું રૂપ ગમતું નથી, વિશ્વ મને ભૂરૂંજ ભૂરૂં દેખાય છે."+

આ રામચંદ્ર પુરીજી પણ એજ ભગવાન માધવેન્દ્ર પુરીના શિષ્ય હતા. તેમના શિષ્યોમાં પરમાનંદ પુરી, રંગપુરી, રામચંદ્ર પુરી અને ઈશ્વર પુરી વગેરેનાં નામ મળી આવે છે. એ બધામાં ઈશ્વર પુરીજ પોતાના ગુરુમાં અત્યંત શ્રદ્ધા રાખતા હતા અને તેમની નાનામાં નાની સેવા પોતાનેજ હાથે કરતા હતા. તેથી તેમના ઉપર ગુરુ મહારાજની કૃપા સૌથી વધારે થઇ અને તેના પરિણામરૂપે તેગ- [illegible] ગૌરાંગ મહાપ્રભુના મંત્રદીક્ષા ગુરુ થવાનું લોકવિખ્યાત [illegible]દ પ્રાપ્ત થઇ શક્યું. આ રામચંદ્ર પુરીજી પહેલેથીજ શુષ્ક [illegible] ગુરુનિંદક હતા. જ્યારે ભગવાન માધવેન્દ્ર પુરીનો [illegible]તકાળ પાસે આવ્યો અને તેઓ આ નશ્વર શરીરનો [illegible]ત્યાગ કરીને ગોલોક જવા લાગ્યા, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણવિરહમાં [illegible]તરફડતા તરફડતા રુદન કરવા લાગ્યા. રડતાં રડતાં તેઓ [illegible]કુળતાપૂર્વક નિસાસા નાખતા નાખતા વેદનાભર્યા સ્વરે [illegible]હેવા લાગ્યા કે "હા, નાથ! તમને ક્યારે જોઈ શકીશ? [illegible]થુરામાં જઇને આપનાં દર્શન ના કરી શક્યો! ઓ મારા [illegible]તમોહન! આ અધમને પણ બચાવો. હું આપના વિરહ- [illegible] દુઃખથી બળી રહ્યો છું!" તેમની આ પીડાને,

---

[illegible] तेन मनसा यन्निर्गुणं निष्क्रियं
[illegible]तिः किञ्चनयोगिनो यदि परं पश्यन्ति पश्यन्तु ते ।
[illegible] तु तदेव लोचनचमत्काराय भूयाच्चिरं
[illegible] पुलिनेषु यत्किमपि तन्नीलं तमो धावति ॥
(મધુસૂદનસ્વામી)

વ્યાકુળતાને, ભયભીતપણાને અને અધીરાઇને કોઈ સાચો ભગવદ્ રસિકજ સમજી શકે તેમ હતું. શુષ્ક સ્વભાવના, અક્કડ પ્રકૃતિના જ્ઞાનાભ્યાસી રામચંદ્ર પુરી આ વ્યથાનો મર્મ શું સમજે? તેમણે એજ સાંભળેલી જ્ઞાનની વાતો કરવા માંડી. એ શિક્ષક માની મહાત્માને એવું ધ્યાન પણ રહ્યું નહિ કે, જે મહાપુરુષ પાસેથી તેમણે દીક્ષા લીધી છે, તેઓ પણ એ વાતો જાણતા હશે. તેઓ ગુરુજીને ઉપદેશ આપવા લાગ્યા કે "મહારાજ! આપ આ કેવી મોહભરી ભૂલભરેલી વાતો કહો છો? આ હૃદય એજ મથુરા છે, આપજ બ્રહ્મ છો, જગત ત્રણે કાળમાં પણ થયું નથી. આપ આ શોકને દૂર કરો અને આપનેજ બ્રહ્મ માનો." ધીરેથી ક્ષીણ સ્વરે મહારાજે પોતાના પ્રિય શિષ્ય ઈશ્વર પુરી મહારાજને બોલાવ્યા અને તેમને આજ્ઞા આપી કે રામચંદ્રને મારી આગળથી દૂર કરો. રામચંદ્ર ગુરુનો આવો અસંતોષ લઈનેજ બહાર ગયા. ભગવાન માધવેન્દ્ર પુરીએ "શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીકૃષ્ણ" કહેતાં કહેતાં અને અંતિમ સમયે આ શ્લોક બોલતાં બોલતાં આ પંચભૌતિક શરીરને તજી દીધું-

अयि दीनदयार्द्र नाथ हे मथुरानाथ कदावलोक्यसे।
हृदयं त्वदलोककातरं दयित भ्राम्यति किं करोम्यहम्॥
(પદ્યાવલી)

અર્થાત્ હે દીનો ઉપર દયા કરનારા પ્રભો! હે મથુરાનાથ! તમારા મનોહર મુખકમળનું દર્શન ક્યારે કરી શકીશ? નાથ! આ હૃદય તમને નહિ જોવાને લીધે ભયભીત થઈને તમારે માટે તરફડે છે, ચારે બાજુ ફર્યા કરે છે. પ્રાણવલ્લભ! હવે હું શું કરૂં? ક્યાં જાઉં?

પુરી મહારાજના સ્વર્ગવાસ પછી ઈશ્વરપુરી મહારાજ તો ગૌડ દેશ તરફ ચાલ્યા ગયા. [illegible]

[illegible]

વેંતજ તેમણે જગદાનંદ પંડિતની નિંદા કરવાનું કામ શરૂ કરી દીધું. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે "સાચેજ, મેં જે સાંભળ્યું હતું કે શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્યના બધા ભકતો ખાઉધરા છે તેજ વાત બરાબર જણાઇ. ભલા, સાધુ થઇને જે આટલું બધું અન્ન ખાય, તે ભજન–પૂજન કેમ કરીને કરી શકે ?" આ પ્રકારની ઘણી ઘણી વાતો તેઓ લોકોને કહેતા. પોતે ત્યાગના અભિમાનને કારણે ભિક્ષા કરીને ખાતા. ગમે ત્યાં એકાંત સ્થાનો અને ઝાડોની નીચે પડી રહેતા અને મહાપ્રભુના આચરણની લોકોમાં ખૂબ નિંદા કરતા. તેઓ પોતાના સ્વભાવના ગુલામ હતા, પ્રભુનો આટલો બધો પ્રભાવ તેમને ખૂંચતો હતો. તેમનામાં શી વિશેષતા છે કે લોકો તેમને પૂજે છે ! તેઓ સંન્યાસી હોવા છતાં ગૃહસ્થાશ્રમીઓનાં ઘરોમાં રહે છે. હું વિરકતોની પેઠે એકાંત સ્થાનોમાં નિવાસ કરૂં છું. તેઓ રોજ ઉત્તમોત્તમ પદાર્થો સંન્યાસી ધર્મની વિરુદ્ધ અનેક વાર ખાય છે. હું યતિધર્મનું પાલન કરીને લૂખી–સૂકી ભિક્ષા ઉપરજ ગુજારો કરૂં છું. તેઓ હમેશાં લોકોથી ઘેરાયલા રહે છે, હું લોકોથી તદ્દન અલગ રહું છું. તેમ છતાં પણ મૂર્ખ લોકો મારો સત્કાર નહિ કરતાં તેમનોજ સૌથી વધારે સત્કાર કરે છે. એમ જણાય છે કે, લોકો યતિધર્મથી અજ્ઞાત છે. હું તેમને સમજાવીને તેમનો ભ્રમ દૂર કરીશ. એમ વિચારીને તેઓ તેમની નિંદા કરવા લાગ્યા અને યતિધર્મને બહાને પોતાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

ભક્તોએ જઇને આ વાત પ્રભુને કહી. પ્રભુ તો કોઇના સંબંધી નિંદાવાક્યો સાંભળવાજ ઇચ્છતા નહોતા; તેથી તેમણે આ વાતની તદ્દન ઉપેક્ષાજ કરી. રામચંદ્ર પુરી પોતાના સ્વભાવાનુસાર પ્રભુની તથા તેમના ભક્તોની હંમેશાં સખત ટીકાઓ કર્યા કરતા હતા.

[illegible]

જપ કરતા હતા. એક બાજુ સુંદર કમંડળ હતું અને બીજી બાજુ શ્રીમદ્ભાગવતનું પુસ્તક રાખ્યું હતું. રાતની પ્રસાદી માળાઓ પણ ત્યાં લટકી રહી હતી. પુરીને દેખતાંજ પ્રભુએ તેમને ઉઠીને સાદર પ્રણામ કર્યા અને બેસવા માટે આસન આપ્યું. જેમ ગળપણ અને વિષ્ઠા પાસે પાસે હોય, તો વિષ્ઠાની માખીની નજર વિષ્ઠા ઉપરજ જાય છે અને તે ગળપણ છોડીને વિષ્ઠા ઉપરજ બેસે છે, તેજ પ્રમાણે છિદ્રશોધક સ્વભાવવાળા રામચંદ્ર પુરીની દૃષ્ટિ સામે દિવાલ ઉપર ચઢતી કીડીઓ ઉપર પડી. ભીંત ઉપર કીડીઓનું ચઢવું એ કંઈ નવી વાત નહોતી; પરંતુ તેઓ તો છિદ્રો ખોળવા માટેજ આવ્યા હતા. તેથી બોલ્યા કે "મને લાગે છે કે તમે ગળપણ બહુ ખાઓ છો, એટલેજ તમારે ત્યાં આટલી બધી કીડીઓ છે."

પ્રભુ આ વાતનો અસ્વીકાર કરી શકયા નહિ. તેમણે સરળતાપૂર્વક કહ્યું કે "ભગવન્! ભગવાનના પ્રસાદમાં હું ગળ્યા ખાટાનો વિચાર નથી કરતો."

પુરીએ પોતાનું મોટાપણું બતાવતાં કહ્યું કે "એ વાત બરાબર નથી. આવું આચરણ તો યતિધર્મની વિરુદ્ધ છે. સંન્યાસીએ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો તો કદી ખાવાજ ન જોઇએ. ભિક્ષામાં જે કંઇ લૂખું સૂકું મળી જાય, તેનાથી પેટ ભરી લેવું જોઇએ. સાધુને સ્વાદનું શું કામ ? તમારા બધા ભક્તો ખૂબ ખાય છે, અને લાંબા થઇને સૂઈ રહે છે. ભલા આટલું બધું ખાધા પછી ભજન કેમ કરીને થઇ શકે ? સાંભળ્યું છે કે, તમે પણ ઘણું ખાઓ છો."

પ્રભુએ ઘણીજ દીનતાપૂર્વક કહ્યું: "હવે આપ જેવો ઉપદેશ આપશો તે પ્રમાણે કરીશ."

પુરીએ કંઇક અભિમાનભર્યો અવાજે કહ્યું: "હું શો ઉપદેશ આપું ? તમે પોતેજ સમજુ છો, સંન્યાસી થઇને સંન્યાસીઓના જેવું આચરણ રાખો, આ દુકાનદારી છોડો,

લોકોને મનોરંજનથી શો ફાયદો ? સંન્યાસીનું જીવન તો ઘણીજ તિતિક્ષાવાળું હોવું જોઇએ.” આ સાંભળીને પ્રભુ ચૂપ થઇ ગયા અને રામચંદ્ર પુરી ઉઠીને ચાલ્યા ગયા. એટલે પ્રભુએ ગોવિંદને બોલાવી કહ્યું કે “ગોવિંદ ! આજથી મારે માટે એક ‘ચોઠિ’ ભાત અને એકાદ બે શાકજ ભિક્ષામાં લાવ્યા કરજો. એથી વધારે કોઇની પાસેથી મારે માટે ભિક્ષા લીધી તો હું ઘણોજ નાખુશ થઈશ.” જગન્નાથજીનો પ્રસાદ હમેશાં માટીની હાંલ્લીઓમાં બને છે. એક હાંલ્લીના ચોથા ભાગને એક ‘ચોઠિ’ અથવા ચોથાઇ કહે છે. એમ જણાય છે કે, તે દિવસોમાં એક હાંલ્લી ભાત બે ત્રણ પૈસામાં મળતો હશે અને એક બે પૈસામાં બીજા પદાર્થો. ચાર પૈસાના પ્રસાદમાં ચાર પાંચ માણસોની સારી પેઠે તૃપ્તિ થઇ જતી હશે. હવે પ્રભુએ માત્ર એક પૈસાનુંજ ભોજન લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. કાશીશ્વર અને ગોવિંદને કહી દીધું કે “તમે બીજી જગાએ જઇને ભિક્ષા લઇ આવ્યા કરો.” ગોવિંદ ઉદાસ મનથી પાછા ફર્યા. તે પ્રભુની આ કઠોર આજ્ઞાનો કંઇ પણ મર્મ સમજી શક્યા નહિ. ગોવિંદ પ્રભુના ઘણાજ અંતરંગ ભક્ત હતા. તેમને પ્રભુ પ્રત્યે માતૃવત્ સ્નેહ હતો. પ્રભુની સેવામાંજ તેમને પરમાનંદસુખનો અનુભવ થતો હતો. તેમને ખબર હતી કે, પ્રભુ જે વાતનો નિશ્ચય કરી લે છે, તેને એકદમ જલદી છોડતા નથી. તેથી તેમણે પ્રભુની આજ્ઞાના પાલનમાં આનાકાની કરી નહિ. તે દિવસે એક બ્રાહ્મણે પ્રભુને નિમંત્રણ આપ્યું હતું. તે ઘણા પદાર્થો પ્રભુની ભિક્ષા માટે લાવ્યો હતો; પરંતુ તેમણે પ્રભુએ આજ્ઞા આપી હતી તેટલોજ પ્રસાદ લીધો; બાકીનો બધો પાછો મોકલાવી દીધો. આ વાતથી તે બ્રાહ્મણને અપાર દુઃખ થયું; પરંતુ પ્રભુએ વધારે લેવાની મંજુરીજ આપી નહિ.

ભક્તોને આ વાતની ખબર પડી ગઇ. બધા રામચંદ્ર [illegible]

વધારે ભિક્ષા સ્વીકારી નહિ. આ વાતની રામચંદ્ર પુરીને પણ ખબર પડી. તે પણ પ્રભુના ભાવો સમજી લેવા તેમની પાસે આવ્યા. પ્રભુએ પહેલાંની પેઠેજ ઉઠીને તેમને પ્રણામ કર્યો અને બેસવા માટે પોતાનાથી ઉંચું આસન આપ્યું. આસન ઉપર બેસીને ગુરુભાવથી પુરી કહેવા લાગ્યા કે "મેં સાંભળ્યું છે કે, તમે મારા કહેવાથી તમારો આહાર ઓછો કરી દીધો છે, એ વાત બરાબર નથી. મારા કહેવાનો ઉદ્દેશ્ય એ હતો કે, આહારવિહાર પ્રમાણસર કરવો જોઇએ. એટલો બધો વધારે પણ ન કરવો જોઇએ કે ભજનમાં બેસીજ ન શકાય; અને એટલો બધો ઓછો પણ ન કરવો જોઇએ કે જેથી શરીર નિર્બળ–કૃશ થઇ જાય. યુક્તિપૂર્વક ભોજન કરવું જોઇએ. શરીરને સૂકવી નાખવાથી શો ફાયદો ?"

પ્રભુએ ધીરેથી નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે "હું આપનો બાળક છું, આપ ગુરુજન જેવી આજ્ઞા આપશો તેજ પ્રમાણે હું કરીશ."

તેજ સ્વરે પુરી કહેવા લાગ્યા કે "હા, એ તો બરાબર છે; પરંતુ ભોજન પેટ ભરીને કર્યા કરો." આટલું કહીને પુરી મહારાજ ચાલ્યા ગયા; પરંતુ પ્રભુએ પોતાનો આહાર એટલોજ રાખ્યો, તેમાં કંઇ પણ ફેરફાર કર્યો નહિ. આથી ભક્તોને તો ઘણુંજ દુઃખ થયું. તેઓ બધા પરમાનંદજી પુરી પાસે પહોંચ્યા અને તેમને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે, તેઓ પ્રભુને સમજાવે. ભક્તોના કહેવાથી પરમાનંદજી પ્રભુની પાસે ગયા અને ઘણાજ ક્ષીણ જોઇને વા લાગ્યા કે "આપ આટલા બધા દુર્બળ કેમ થઇ ા છો ? સાંભળ્યું છે કે આપે આપનો આહાર પણ અતિ મ કરી દીધો છે, તેનું શું કારણ છે ?"

પ્રભુએ સરળતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો કે "શ્રીપાદ મચંદ્ર પુરીએ મને એવીજ આજ્ઞા આપી હતી કે સંન્યાાએ ઓછો આહાર કરવો જોઇએ."

કંઈક રોષના સ્વરમાં પરમાનંદજીએ કહ્યું: "આપે પણ કોની વાત માની લીધી? તેમને આપ નથી ઓળખતા? તેમનો તો સ્વભાવજ બીજાઓની નિંદા કરવાનો છે. એવા નિંદકોના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલવા લાગે તો તો બધા રસાતળમાંજ પહોંચી જાય. આપની તે શી વાત છે! પણ એ તો વંદનીય શ્રી ગુરુચરણોની પણ નિંદા કર્યા સિવાય રહેતા નહોતા. તેમના કહેવાથી આપ શરીર સૂકવી રહ્યા છો, એથી અમને ઘણું દુઃખ થાય છે. આપ અમારા આગ્રહથી પેટ ભરાય તેટલું ભોજન કરો."

પ્રભુએ સરળતાપૂર્વક કહ્યું કે "આપ પણ ગુરુ છો, તેઓ પણ માન્ય છે. હું આપની આજ્ઞાને પણ ઉથાપી શકતો નથી, આજથી કંઈક વધારે ખાધા કરીશ." પ્રભુએ આવી ખાત્રી આપ્યા પછી પુરીજી ઉઠીને પોતાના આસને ચાલ્યા ગયા. તે દિવસથી પ્રભુએ આહાર કંઇક વધાર્યો તો ખરો; પરંતુ પહેલાંના જેટલો આહાર તેમનો કદી પણ થયોજ નહિ. બધા ભક્તો મનોમન રામચંદ્ર પુરીને શાપ આપવા લાગ્યા અને ભગવાનને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે, એમના શ્વેત ચરણો પુરીની પાવન ભૂમિનો પરિત્યાગ કરીને ક્યાંક બીજે જલદી જલદી ચાલ્યા જાય તો સારું. ભક્તોની પ્રાર્થના ભગવાને સાંભળી લીધી અને થોડા દિવસો પછી રામચંદ્ર પુરીજી પોતાની મેળેજ પુરી છોડીને કોઇ બીજે સ્થાને ચાલ્યા ગયા.

महात्मा हरिदासनो परलोकवास

विनिश्चितं वदामि ते न चान्यथा वचांसि मे।
हरिं नरा भजन्ति येऽतिदुस्तरं तरन्ति ते ॥

અર્થાત્ હું ખૂબ વિચારીને નિશ્ચિત રૂપે કહું છું કે, મારાં વચનોને નકામાં નહિ માનતા. હું કહું છું અને વળી ભાર દઇને કહું છું કે, જે લોકો શ્રીહરિનું ભજન કરે છે, તેઓ મહામુશ્કેલીએ પાર કરાતા આ અસાર સંસાર-રૂપી સમુદ્રને સહજમાં તરી જાય છે.

જેમની ભાગ્યવતી જીભ ઉપર શ્રીહરિનાં મધુર નામો સદા વિરાજમાન રહે છે, નામસંકીર્તન દ્વારા જેમનાં રોમે રોમમાં રામ રમી રહ્યા છે, જેમણે કૃષ્ણકીર્તન દ્વારા આ કલુષિત કલેવરને ચિન્મય-ચૈતન્યમય બનાવી લીધો છે, તે નામપ્રેમી સંતો સમયે સમયે સંસારને શિક્ષણ આપવાને માટે આ અવનિ ઉપર અવતાર લઇને લોકોની આગળ નામમાહાત્મ્યને પ્રગટ કરે છે. તેઓ નિત્યસિદ્ધ અને અનુગ્રહસૃષ્ટિના જીવ હોય છે, તેમને જન્મ કે મૃત્યુ નથી હોતાં. તેમને કોઇ જાતિ કે કુટુંબ-પરિવાર હોતાં નથી. તેઓ વર્ણાશ્રમથી પર, મતમતાન્તરોથી રહિત અને જેટલા ભૌતિક પદાર્થોના સંસર્ગ રાખનારા સંબંધો છે, તે બધાથી અળગાજ રહે છે. પોતાના અલૌકિક આચરણ દ્વારા સંસારને સાધનમાર્ગ તરફ આગળ લઇ જવા માટેજ તેઓ અવતાર લે છે. તેઓ ઉપરથી એજ કાર્યને માટે નીચે આવે છે અને કાર્ય સમાપ્ત થતાં ઉપરજ ચાલ્યા જાય છે. આપણી સંસારી લોકોની દૃષ્ટિમાં તેમનાં

જન્મ-મરણાદિ બધાં કાર્યો થતાં જણાય છે. તેઓ જન્મે પણ છે, વધે પણ છે, રહે પણ છે ખરા અને ખાતા-પીતા તેમજ ઉઠતા અને બેસતા પણ દેખાય છે, ઘરડા પણ થાય છે અને પંચભૌતિક શરીરનો ત્યાગ કરીને મૃત્યુ પણ પામે છે. આપણે કરીએ તો પણ બીજું શું કરીએ? આપણી બુદ્ધિજ એવી બનેલી છે. તે એ ધર્મોથી રહિત વ્યક્તિનું અનુમાનજ કરી શકતી નથી. ગોળ કાણામાં તો ગોળજ વસ્તુ આવશે; જો તમે તેમાં તેજ માપની ચોરસ વસ્તુ નાખશો તો તમારો પરિશ્રમ નકામો જશે. કાણાની બનાવટ જોઇને તેમાં વસ્તુ નાખવી જોઇએ. તેથી કદી ન મરનારા અમર મહાત્માઓના પણ શરીરત્યાગનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં તો હરિદાસજી જેવા ત્યારે હતા તેવાજ હમણાં પણ છે, નામામૃતે તેમને સદાને માટે જરા, વ્યાધિ તથા મરણથી રહિત બનાવીને અમર કરી દીધા છે. અને જેઓ અમર થઇ ગયા તેમનું મૃત્યુ કેવું? તેમને માટે શોક કેવો? તેમનું મૃત્યુ પણ એક પ્રકારની લીલા છે અને શ્રી ચૈતન્ય તે લીલાના સુચતુર સૂત્રધાર છે. તેઓ દુઃખથી રહિત હોવા છતાં પણ દુઃખ ભોગવતા જણાય છે, મોહ-મમતાથી અળગા હોવા છતાં પણ તેઓ તેમાં લબદાયેલા જણાય છે. શોક, ઉદ્વેગ અને સંતાપથી અળગા હોવા છતાં પણ તેઓ શોકયુક્ત, ઉદ્વેગયુક્ત અને સંતાપયુક્ત જેવા જણાય છે. તેમની માયા તેઓજ જાણે. હું તો પ્રેક્ષક છું, જેવું જોઉં છું તેવુંજ બતાવીશ, જેવું સાંભળીશ તેવુંજ કહીશ; લીલા છે, બનાવટ છે, છળકપટ છે, નાટક છે કે સત્ય છે, તે તો તેઓજ જાણે.

બપોર થઈ ચૂક્યા હતા. પ્રભુનો સેવક ગોવિંદ હંમેશાંની પેઠે મહાપ્રસાદ લઈને હરિદાસની પાસે પહોંચ્યો. રોજ તે હરિદાસજીને આસન પર બેઠેલા નામજપ કરતા દેખે. [illegible] તે દિવસે તેણે જોયું કે હરિદાસજી આસનની [illegible] [illegible] [illegible]—

પ્રભુએ મોટે અવાજે પૂછ્યુંઃ “હરિદાસજી! તબિયત કેવી છે? શરીર સ્વસ્થ તો છે ને?”

હરિદાસજીએ ચમકીને પ્રભુને પ્રણામ કર્યા અને ક્ષીણ સ્વરે કહ્યુંઃ “શરીર તો સ્વસ્થ છે, મન સ્વસ્થ નથી.”

પ્રભુએ પૂછ્યુંઃ “કેમ, મનને શું દુઃખ છે? શી વાતની ચિંતા છે?”

તેજ પ્રકારે દીનતાભર્યા સ્વરે હરિદાસજીએ કહ્યુંઃ “એજ ચિંતા છે પ્રભો! હવે નામસંખ્યા પૂરી થતી નથી.”

પ્રભુએ મમતાના સ્વરે કંઈક વાત ઉપર ભાર દેતાં દેતાં કહ્યુંઃ “જુઓ, હવે તમે ઘણા વૃદ્ધ થઈ ગયા છો. બહુ હઠ કરવી બરાબર નથી. નામની સંખ્યા કંઈક ઓછી કરી દો. તમારે માટે સંખ્યા કેવી ને જપ કેવા? તમે તો નિત્યસિદ્ધ પુરુષ છો, તમારાં બધાં કાર્યો માત્ર લોકશિક્ષણને માટેજ થાય છે.”

હરિદાસજીએ કહ્યું કે “પ્રભો! હવે એટલા જપ થતાજ નથી; આપોઆપજ ઓછા થઈ ગયા છે. હા, મારે આપને એક નિવેદન કરવાનું છે.”

પ્રભુ એક આસન ખેંચી લઈને તેમની પાસેજ બેઠા અને વહાલથી કહેવા લાગ્યા કે “કહો, શું કહેવું છે? શું ઈચ્છો છો?”

વળીજ દીનતાપૂર્વક હરિદાસજીએ કહ્યું કે “આપનાં લક્ષણોથી મને જણાઈ ગયું છે કે, આપ તરતજ લીલા સંકેલી લેવા ઈચ્છો છો. પ્રભો! મારી આપનાં ચરણોમાં છેલ્લી પ્રાર્થના છે કે, આ દુઃખપ્રદ દૃશ્ય મારી આંખોએ જોવું ન પડે. પ્રભો! મારું હૃદય ફાટી પડશે. હું આ પ્રકારે [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પ્રભુ એટલું કહીને પોતાને સ્થાને ચાલ્યા ગયા. મહાપ્રભુએ ગોવિંદને કહી દીધું કે "હરિદાસની બરાબર દેખરેખ રાખજો, હવે તેઓ આ પંચભૌતિક શરીરને છોડવા ઇચ્છે છે." ગોવિંદ પ્રસાદ લઇને રોજ જતા હતા, પરંતુ હરિદાસની ભૂખ તો હવે પુરી થઇ ગઇ હતી. ફૂટેલા કોલ્લામાં પોટીસ બાંધવાથી શું લાભ ? કાણા ઘડામાં જળ રાખવાનું પ્રયોજનજ શું ? તેમાં હવે પાણી રહી શકશે નહિ.

મહાપ્રભુ હમેશાં હરિદાસજીને જોવા જતા હતા. એક દિવસ તેમણે જોયું કે, હરિદાસજીના શરીરની દશા ઘણીજ શોચનીય છે. તેઓ તે સમયે પોતાના આશ્રમે ગયા અને તરતજ ગોવિંદની મારફતે બધા અંતરંગ ભકતોને બોલાવ્યા. તેઓ બધાના આવી ગયા પછી પ્રભુ તેમને સાથે લઇને હરિદાસજીના આશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યા. હરિદાસજી જમીન ઉપર પડયા પડ્યા ધીરે ધીરે—

હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે;
હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે.

આ મહામંત્રનો જપ કરતા હતા. પ્રભુએ પૂછ્યું: "કેમ હરિદાસ ! કહો, શી સ્થિતિ છે ?"

"સર્વ પ્રકારે આનંદ છે, પ્રભો !" કહીને હરિદાસે કષ્ટપૂર્વક પાસું બદલ્યું. મહાપ્રભુ તેમના મસ્તક ઉપર ધીરે ધીરે હાથ ફેરવવા લાગ્યા. રાય રામાનંદ, સાર્વભોમ ભટ્ટાચાર્ય, સ્વરૂપ દામોદર, વક્રેશ્વર પંડિત, ગદાધર ગોસ્વામી, કાશીશ્વર અને જગદાનંદ પંડિત વગેરે બધા અંતરંગ ભકતો હરિદાસજીને ચારે બાજુથી ઘેરીને બેસી ગયા. ધીરે ધીરે ભક્તોએ સંકીર્તન શરૂ કર્યું. ભટ્ટાચાર્ય જોતામાં [illegible] ઉઠીને ઉભા થયા અને જોરથી નૃત્ય કરવા લાગ્યા. [illegible] હરિદાસજીને [illegible] [illegible] લાગ્યા. સંકીર્તનનો [illegible]

[illegible]

પૂર્વક પાન કરી રહ્યા ન હોય! તેમની દૃષ્ટિ મહાપ્રભુના [illegible] હતી. હરિદાસજી અનાથ ભિખારીની પેઠે પ્રભુની મકરંદ- [illegible] રહ્યા હતા. હવે [illegible] પડેલા [illegible] ધીરે ધીરે ઉઠાવીને પોતાના [illegible] [illegible] ઉપર લગાડી. તેમની બંને આંખોની કોરો-

માંથી અશ્રુબિંદુઓ નીકળી નીકળીને પૃથ્વીમાં અદૃશ્ય થઇ જતાં હતાં; જાણે તેઓ નીચેના લોકમાં હરિદાસના વિજયોત્સવના સમાચાર દેવા ન જતાં હોય! તેમની આંખોની પાંપણો મીંચાતી નહોતી અને જીભ ધીરે ધીરે 'શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય, શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય' એ નામોનો ઉચ્ચાર કરતી હતી. જોતજોતામાંજ તેમના પ્રાણ આ જીર્ણ-શીર્ણ કલેવરનો ત્યાગ કરીને કોણ જાણે કયા લોક તરફ ચાલ્યા ગયા! તેમની આંખો ખુલ્લીજ રહી ગઈ, પછી તેમની પાંપણો બીલકુલ બંધ થઇ નહિ. માછલીને પેઠે જાણે તે પલકારા વિનાની આંખો નિરંતર રૂપે ત્રૈલોકયને શીતળતા આપનારા ચૈતન્યરૂપી જળનો આશરો ગ્રહણ કરીને તેનાજ તરફ એકીટશે સતતભાવે જોઇ રહી છે. બધા ભકતોએ એકસાથે હરિધ્વનિ કર્યો. મહાપ્રભુ તેમના પ્રાણહીન કલેવરને-શરીરને ઉપાડીને જોરથી નૃત્ય કરવા લાગ્યા. સઘળા ભકતો રુદન કરતા કરતા 'હરિબોલ' 'હરિબોલ'ના હૃદયવિદારક ધ્વનિથી જાણે આકાશના હૃદયના પણ ટુકડે ટુકડા કરવા લાગ્યા. તે સમયનું દૃશ્ય ઘણુંજ કરુણાજનક હતું. જ્યાં ચૈતન્યદેવ હરિદાસના પ્રાણહીન શરીરને ગોદમાં લઇને રોતા રોતા નૃત્ય કરતા હોય, ત્યાં બીજા ભકતોની શી દશા થઇ હશે, તેનું વાચકજ અનુમાન કરી શકે છે. તેનું કથન કરવું એ અમારી શક્તિબહારની વાત છે.

આ પ્રકારે ચૈતન્યદેવ ઘણી વાર સુધી ભક્તો સાથે કીર્તન કરતા રહ્યા. પછી શ્રીજગન્નાથજીનું પ્રસાદી વસ્ત્ર મંગાવવામાં આવ્યું અને તેનાવડે તેમના શરીરને લપેટી લઇ તેમને માટે એક સારૂં એવું વિમાન બનાવવામાં આવ્યું. સુંદર દોરીઓથી બાંધીને તેમનું શરીર વિમાન પર મૂકવામાં આવ્યું. કેટલાક ભક્તો ખોલ, કરતાલ, ઝાંઝ, મૃદંગ અને શંખ તેમજ ઘડિયાળ તથા ઘંટ વગાડતા વગાડતા વિમાનની [illegible]. [illegible] ભક્તો સાથે [illegible]

પ્રભુ સૌથી આગળ વિમાન સાગે પોતાનું ઉન્મત્ત નૃત્ય કરતા
જતા હતા. તેઓ હરિદાસના ગુણોનું સતત ગાન કરતા
હતા. આ પ્રકારે ખૂબ ધમાધૂમપૂર્વક તેઓ શબને લઈને
સમુદ્રકિનારે પહોંચ્યા.

સમુદ્રકિનારે પહોંચીને ભક્તોએ હરિદાસજીના શરી-
રને સમુદ્રના જળમાં સ્નાન કરાવ્યું. મહાપ્રભુ આંસુ સારતા
સારતા ગદ્‌ગદ્ કંઠે કહેવા લાગ્યા: "આજથી સમુદ્ર પવિત્ર
થઈ ગયો, હવે એ હરિદાસજીના અંગસ્પર્શથી મહા
બની ગયો." આ પ્રમાણે કહીને તેમણે હરિદાસજીના ચ
ણોદકનું પાન કર્યું. બધા ભક્તોએ હરિદાસજીના ચ
દકથી પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માની. રેતીમાં એક ખાડ
ખોદીને તેમાં હરિદાસજીના શરીરને સમાધિસ્થ કરવામાં
આવ્યું; કેમકે તેઓ સંન્યાસી હતા. સંન્યાસીના શરીરને
માટે શાસ્ત્રોમાં એવીજ વિધિ બતાવવામાં આવી છે. પ્રભુએ
પોતાના હાથો વડે ખાડામાં રેતી નાખી અને તેમની
સમાધિ ઉપર એક સુંદર ચબૂતરો બનાવવામાં આવ્યે
બધાએ શોકયુક્ત પ્રેમના આવેશમાં ઉન્મત્ત થઈને સમા
ધિની ચારે તરફ સંકીર્તન કર્યું અને સમુદ્રસ્નાન કરીને
તથા હરિદાસજીની સમાધિની પ્રદક્ષિણા કરીને તે બધાએ
પુરી તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. પ્રભુ હરિદાસજીની પ્રશંસા કરતા
રતા પ્રેમમાં પાગલ થયેલાઓની પેઠે પ્રલાપ કરતા જતા
હતા. સિંહદ્વાર આગળ પહોંચીને પ્રભુ રુદન કરતાં કરતાં
પોતાના ખેસનો છેડો–આંચળો ફેલાવીને દુકાનદારો પાસે
ભિક્ષા માગવા લાગ્યા. તેઓ કહેતા હતા કે "ભાઈ! હું મારા
હરિદાસનો વિજયોત્સવ ઉજવીશ, મને હરિદાસના નામે
ભિક્ષા આપો." દુકાનદારો પોતપોતાનો બધો પ્રસાદ પ્રભુ-
ની ઝોળીમાં નાખવા લાગ્યા. ત્યારે સ્વરૂપ દામોદરજીએ
પ્રભુનો હાથ પકડીને કહ્યું કે "પ્રભો! આ આપ શું કરો
છો? ભિક્ષા માગવા માટે અમે આપના ઘણા સેવકો હાજર
છીએ; આપને આ પ્રકારે માગતા જોઈને અમને અત્યંત

દુઃખ થાય છે. આપ ચાલો, જેટલો ઇચ્છશો તેટલો પ્રસાદ અમે માગી માગીને એકઠો કરી દઇશું.” આ પ્રકારે પ્રભુને સમજાવી–પટાવીને સ્વરૂપ ગોસ્વામીએ તેમને નિવાસસ્થાને મોકલાવી દીધા અને પોતે ચાર–પાંચ ભક્તોને સાથે લઇને દુકાનો ઉપર મહાપ્રસાદ માગવા લાગ્યા. તે દિવસે દુકાનદારોએ ઉદારતાની હદ કરી નાખી અને તેમની પાસે જેટલો પ્રસાદ હતો તે બધો આપી દીધો. એટલામાંજ વાણીનાથ, કાશી મિશ્ર વગેરે ઘણા ભક્તો કેટલાયે મણ પ્રસાદ લઇને પ્રભુના આશ્રમે આવીને હાજર થયા. ચારે બાજુ મહાપ્રસાદના ઢગલા થઈ ગયા. જે કોઇ સાંભળતું તે હરિદાસજીના વિજયોત્સવમાં જોડાવા દોડી આવતું. આ પ્રકારે હજારો માણસો ત્યાં એકઠા થઇ ગયા. મહાપ્રભુ પોતે પોતાના હાથો વડે બધાને પીરસવા લાગ્યા. મહાપ્રભુનું પીરસવું વિચિત્ર તો થતુંજ હતું. એક એક પત્રાળા ઉપર ચાર ચાર–પાંચ પાંચ માણસોના જેટલું ભોજન પીરસતા. અને ગમ્મતની વાત તો એ છે કે લોકો તે બધું ખાઇ જતા હતા. ભક્તોએ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું: “જ્યાંસુધી મહાપ્રભુ પ્રસાદ જમી લેશે નહિ, ત્યાંસુધી અમારામાંથી કોઇ એક કોળિયો પણ મુખમાં લેશે નહિ.” એટલે પ્રભુએ પીરસવાનું બંધ કરી દીધું અને પોતે પુરી તથા ભારતી વગેરે સંન્યાસીઓની સાથે કાશી મિશ્રે આણેલો પ્રસાદ જમવા લાગ્યા. કેમકે તે દિવસે પ્રભુને તેમને ત્યાં નિમંત્રણ હતું. મહાપ્રભુએ બધા ભક્તોને ખૂબ આગ્રહપૂર્વક ભોજન કરાવ્યું. બધાએ પ્રસાદ જમી લીધા પછી હરિધ્વનિ કર્યો. એટલે પ્રભુ હાથ ઉંચા કરીને કહેવા લાગ્યા કે “હરિદાસનો જેમણે સંગ કર્યો, જેમણે તેમનાં દર્શન કર્યાં, તેમના ખાડામાં રેતી પૂરી, તેમનું ચરણોદક પીધું, તેમના વિજયોત્સવનો પ્રસાદ જમ્યા, તેઓ કૃતાર્થ થઇ ગયા છે. તેમને શ્રીકૃષ્ણપ્રેમની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થઇ શકશે. તે અવશ્ય ભવબંધનમાંથી છૂટી શકશે.” આમ કહીને પ્રભુ જોરથી હરિદાસજીની જય બોલ્યા. “હરિદાસજીની જય”

શ્રી હરિરાયટનું સમાધિમંદિર

ના મહાઘોષથી આકાશમંડળ ગૂંજવા લાગ્યું. હરિહરિના ધ્વનિપૂર્વક હરિદાસજીનો વિજયોત્સવ સમાપ્ત થયો.

શ્રીક્ષેત્ર જગન્નાથપુરીમાં ટોટા ગોપીનાથજીના રસ્તા-પર સમુદ્રતીરે હજુ પણ હરિદાસની સુંદર સમાધિ આવી રહી છે. ત્યાં એક ઘણું જૂનું બકુલનું વૃક્ષ છે, તેને “સિદ્ધ બકુલ” કહે છે. એમ કહેવાય છે કે હરિદાસજીએ દાતણ કરીને નાખી દીધેલું તેમાંથી આ વૃક્ષ ઉગી નીકળ્યું છે. હજુ પણ ત્યાં અનંત ચતુર્દશી (ભાદરવા સુદી ૧૪)ને દિવસે હરિદાસજીનો વિજયોત્સવ ઉજવવામાં આવે છે. એ મહાત્મા હરિદાસજીનાં ચરણોમાં અમે કોટિ કોટિ નમસ્કાર કરતા કરતા તેમના આ વિજયોત્સવના પ્રસંગને સમાપ્ત કરીએ છીએ.

ભક્ત કાલીદાસ પર પ્રભુની કૃપા

नैषां मतिस्तावदुरुक्रमाङ्घ्रिं स्पृशत्यनर्थापगमो यदर्थः।
महीयसां पादरजोऽभिषेकं निष्किञ्चनानां न वृणीत यावत्॥
(શ્રીમદ્‌ભાગવત ૭-૫-૩૨)

અર્થાત્ જેમણે સર્વ કંઈ ત્યજી દીધું છે, એવા પરમ પૂજનીય ભગવદ્દ્ભક્ત મહાપુરુષોનાં ચરણો નીચેની ધૂળને જ્યાંસુધી બધાં અંગોમાં ચોળીને તેમાં સ્નાન ન કરવામાં આવે, ત્યાં સુધી કોઈને પણ પ્રભુનાં ચરણકમળોમાં પ્રીતિ પ્રાપ્ત થઇ શકતી નથી.

વૈષ્ણવ ગ્રંથોમાં 'ભક્તપદરજ' 'ભક્ત-પાદોદક' અને 'ભક્તોચ્છિષ્ટ દ્રવ્ય' એ ત્રણેનો ઘણોજ મહિમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે. શ્રદ્ધાળુ ભક્તોએ એ ત્રણનેજ સાધનનું બળ દર્શાવ્યું છે. સાચેજ, જેને એ ત્રણે વસ્તુઓમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા થઇ ગઇ, જેમની બુદ્ધિમાંથી ભક્તો પ્રત્યેનો ભેદભાવ મટી ગયો, જે ભગવત્સ્વરૂપ સમજીને બધા ભક્તોની ચરણરજને શ્રદ્ધાપૂર્વક મસ્તકે ચઢાવવા લાગ્યા તથા જે ભક્તોના ચરણોદકનું ભક્તિભાવે પાન કરવા લાગ્યા, તેઓ ન્યાલ થઇ ગયા. તેમને માટે ભગવાન્ પછી દૂર રહેતા નથી. તેમની ચરણધૂલિની લાલસાથી ભગવાન તેમની પાછળ પાછળ ફરતા રહે છે; પરંતુ એ ત્રણેમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા થવી એજ મહાકઠણ છે. મહાપ્રસાદ, ગોવિંદ, ભગવન્નામ અને વૈષ્ણવોના શ્રીવિગ્રહમાં પૂર્ણવિશ્વાસ, ભગવત્કૃપાપાત્ર કોઈ વિરલા મહાપુરુષનેજ થાય છે. આમ ઢોંગ બીજાઓ બતાવી ભજન [illegible]

[illegible]

તેમની સેવા-પૂજા કરે છે. ભક્તપ્રવર શ્રીકાલિદાસ એવાજ પરમ ભાગવત ભક્તોમાંથી એક જગદ્વન્દ્ય મહાન્ ભક્ત હતા. તેમની અદ્વિતીય ભક્તિનિષ્ઠા સાંભળીને સૌ કોઈને પરમ આશ્ચર્ય થશે.

કાલિદાસજી જાતિના કાયસ્થ હતા. તેમનું ઘર શ્રીરઘુનાથદાસજીના ગામથી કોશ દોઢ કોશ છેટા આ બડુઆ નામના ગામમાં હતું. જાતિસંબંધથી તેઓ રઘુનાથદાસજીના નિકટના સંબંધી હતા. ભગવન્નામમાં તેમને અનન્ય નિષ્ઠા હતી. ઉઠતાં-બેસતાં, ઊંઘતાં-જાગતાં, હસતાં-રમતાં તથા વાતો કરતાં કરતાં પણ હમેશાં તેમની જીભ ઉપર ભગવન્નામજ વિરાજમાન રહેતું. 'હરે કૃષ્ણ, હરે રામ' સિવાય તેઓ કોઈ વાત કહેનાર નહોતા. ભગવદ્ભક્તો પ્રત્યે તેમની એવી અદ્ભુત નિષ્ઠા હતી કે, જ્યાં પણ કોઈ ભગવદ્ભક્તની ખબર પડતી, ત્યાં તેઓ દોડી જતા અને યથાશક્તિ તેમની સેવા કરતા. ભક્તોને સારા સારા પદાર્થો ખવડાવવામાં તેઓ પરમ આનંદ અનુભવતા હતા. ભક્તોને જ્યારે તેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વાદિષ્ટ પદાર્થ ખવડાવતા, ત્યારે તેના દિવ્ય સ્વાદોનો તેઓ પોતે પણ અનુભવ કરતા હતા. વળી તેમને ભક્તોને જમાડવાથી જેટલો આનંદ થતો, તેટલો આનંદ પોતે જમવાથી થતો નહિ. ભક્તોને જમાડીને તેઓ પોતે તેમનો ઉચ્છિષ્ટ મહાપ્રસાદ જમતા; કોઈ કોઈ ભક્ત સંકોચવશ તેમને પોતાનું ઉચ્છિષ્ટ આપતા નહિ, તો તેઓ તેમનાં વાસણોને ચાટતા. એ મહાપ્રસાદ પામીને તેઓ પોતાને કૃતાર્થ માનતા. નિરંતર ભગવન્નામોનો જપ કર્યા કરવો, ભક્તોનું ચરણોદક પીવું, તેમની ચરણધૂલિને મસ્તકે ચઢાવવી અને તેમના ઉચ્છિષ્ટ મહાપ્રસાદને પૂર્ણ શ્રદ્ધાપૂર્વક જમવો, એજ તેમનું સાધનબળ હતું. આ સિવાય તેઓ યોગ, યજ્ઞ, તપ, પૂજા, પાઠ, અધ્યયન અને અભ્યાસ વગેરે કંઈપણ કરતા નહોતા. તેમને વિશ્વાસ હતો કે, મને આજ સાધનો દ્વારા પ્રભુનાં ચરણકમળોની પ્રીતિ પ્રાપ્ત થઈ જશે, એવો એમને દૃઢ વિશ્વાસ હતો. એમાં

બનાવટની ગંધ પણ નહોતી.

તેમના ગામમાં એક ઝાડૂ નામનો ભૂમિમાલી જાતિનો શૂદ્ર ભગવદ્ભક્ત હતો. તેની પત્ની પણ ઘણીજ પતિપરાયણ સતી–સાધ્વી સ્ત્રી હતી. બન્ને જણ ખૂબ ભક્તિભાવથી શ્રીકૃષ્ણકીર્તન કર્યા કરતાં હતાં. એક દિવસ ભક્ત કાળિદાસજી એ બન્ને ભક્ત દંપતિનાં દર્શને તેમને ઘેર ગયા. તે દિવસોમાં કેરીઓની મોસમ હતી, તેથી તેઓ તેમને ભેટ આપવા માટે ઘણી સુંદર સુંદર કેરીઓ લઈ ગયા હતા. પ્રતિષ્ઠિત કુળના કાળિદાસને પોતાની તૂટી ફૂટી ઝૂંપડીમાં આવેલા જોઇને તે ભક્ત દંપતિના આશ્ચર્યનું ઠેકાણું રહ્યું નહિ. તે બન્નેએ ઉઠીને કાળિદાસને વંદન કર્યાં અને તેમને બેસવા માટે એક ફાટેલું આસન આપ્યું. કાળિદાસજી સુખપૂર્વક બેસી ગયા. પછી કંઇક શરમાઇને ઘણીજ કૃતજ્ઞતા દર્શાવતાં ઝાડૂ ભક્ત કહેવા લાગ્યા કે "મહારાજ! આપે આપની ચરણધૂલિથી આ શૂદ્રાધમની ઝુંપડીને પરમપાવન બનાવી દીધી. આપ જેવા શ્રેષ્ઠ પુરુષોનું અમારા જેવા નીચ જાતિના પુરુષોને ત્યાં આવવું એ સાક્ષાત્ ભગવાનના પધારવા બરાબર છે. અમે એક તો આમ પણ શૂદ્ર છીએ, ને વળી ધનહીન છીએ, પછી આપની સેવા કેવી રીતે કરીએ? આપ જેવા અતિથિ અમારે ત્યાં ક્યાંથી આવે? અમે આપનો સત્કાર કઈ વસ્તુથી કરીએ? આજ્ઞા હોય તો કોઇ બ્રાહ્મણને ત્યાંથી કંઇક બનાવી મંગાવીએ.

કાલિદાસજીએ કૃતજ્ઞતા દર્શાવતાં દર્શાવતાં કહ્યું કે "આપ બન્નેનાં શુભ દર્શનોથીજ મારો સર્વશ્રેષ્ઠ સત્કાર થઈ ચૂક્યો છે. જો આપ કૃપા કરીને કંઈક કરવાજ ઈચ્છતા હો તો એટલું કરો કે, આપના ચરણો મારા મસ્તક ઉપર રાખીને તેમના પવિત્ર પરાગથી મારા મસ્તકને પવિત્ર બનાવી દો. એજ મારી આપને પ્રાર્થના છે; તેનાજ વડે મને સર્વ કંઈ મળી જશે."

[illegible] દીનતાપૂર્વક વિનંતિ કરતાં [illegible] કહ્યું કે "મહારાજ! આપ કેવી વિચિત્ર વાત કરો છો! [illegible]

જાતે શૂદ્ર, ધર્મ-કર્મથી હીન, આપના શરીરનો સ્પર્શ કરવાનો પણ અધિકારી નથી; તો પછી હું મારા પગ આપને શી રીતે અડકાડી શકું? મારી એજ પ્રાર્થના છે કે, આવી પાપ ચઢાવનારી વાત કદી પણ આપના મુખેથી કાઢતા નહિ. એથી અમારું સર્વનાશ થઇ જવાનો સંભવ છે."

કાળિદાસજીએ કહ્યું: "જે ભગવાનના ભક્ત છે, તેમની કોઈ જાતિ હોતી નથી. તે તો જાતિબંધનોથી પર હોય છે. તેમનાથી શ્રેષ્ઠ કોઇ હોતું નથી. તેઓજ સૌથી શ્રેષ્ઠ હોય છે, તેથી આપ જાતિ-કુળનો ભેદભાવ ન પાડો. આપ પરમ ભાગવત છો, આપની ચરણધૂલિથી હું પાવન થઈ જઇશ, આપ મારા ઉપર અવશ્ય કૃપા કરો."

આડૂભક્તે કહ્યું: "માલિક! આપની એ વાત હું માનું છું કે, ભગવદ્ભક્ત વર્ણ અને આશ્રમોથી પર હોય છે. તે બધાના ગુરુ અને પૂજ્ય હોય છે. તેનાથી વિશેષ કોઇજ હોતું નથી; પરંતુ તે ભક્ત હોવો જોઇએ. હું અધમ ભલા ભક્તિભાવમાં શું જાણું? મને તો ભગવનમાં સહેજ પણ પ્રેમ નથી. હું તો સંસારી ખાડામાં ફસાયેલો નીચ વિષયી માણસ છું."

કાળિદાસજીએ કહ્યું: "સાચેજ, સાચા ભક્ત તો આપજ છો. જે પોતાને ભક્ત માનીને બધાની પાસે પોતાની પૂજા કરાવે છે, પોતાના ભક્તિભાવની જાહેરાત કરતા ફરે છે, તે તો ભક્ત નથી, દુકાનદાર છે; ભક્તિના નામ ઉપર પૂજા-પ્રતિષ્ઠા ખરીદનાર વાણિયો છે. સાચા ભક્ત તો આપની પેઠે અમાની, અહંકારથી રહિત તેમજ બીજાઓને માન આપનાર હોય છે, તેમને "હું ભક્ત છું" એવું અભિમાન સ્વપ્ને પણ નથી હોતું. એ તો આપની મહાનતા છે. આપ છુપાયેલા સાચા ભગવદ્ભક્ત છો. હીન કુળમાં ઉત્પન્ન થઇને આપે આપની જાતને છુપાવી રાખી છે, તેમ છતાં પણ ભક્તિ એવી અલૌકિક કસ્તૂરી છે કે તે ગમે તેટલી છુપાવવામાં આવે તોપણ સાચા પારેખ તો તેને ઓળખીજ કાઢે છે. કૃપા કરીને આપની ચરણધૂલિથી

મારા શરીરને પવિત્ર બનાવી દો.”

આ પ્રકારે કાળિદાસજી ઘણી વારસુધી તેમને આગ્રહ કરતા રહ્યા, પરંતુ ઝાડૂ ભક્તે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. છેવટે તેઓ બેઉ પતિ–પત્નીને શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રણામ કરીને તેમનાથી વિદાય થયા. ઝાડૂ ભક્ત શિષ્ટાચાર અનુસાર તેમને થોડે દૂર ઘરથી બહાર સુધી પહોંચાડવા માટે તેમની પાછળ પાછળ ગયા. જ્યારે કાળિદાસજીએ તેમને આગ્રહપૂર્વક પાછા ફરવાનું કહ્યું, ત્યારે તેઓ પાછા ફર્યા. કાળિદાસજી ત્યાંજ ઉભા રહ્યા. ઝાડૂ ભક્ત જ્યારે પોતાની ઝૂંપડીમાં દાખલ થયા, ત્યારે જે સ્થાને તેમનાં ચરણો પડ્યાં હતાં તે સ્થાનની ધૂળ ઉઠાવીને તેમણે પોતાના સમસ્ત શરીર ઉપર લગાવી અને એક બાજુ ઘરની બહાર છુપાઇને બેસી ગયા.

રાત્રિનો સમય હતો. ઝાડૂ ભક્તની સ્ત્રીએ પોતાના પતિને કહ્યું: “કાળિદાસજી આ પ્રસાદી કેરીઓ આપી ગયા છે, તે બધી ભગવાનને અર્પણ કરીને જમી લ્યો. ભક્તનો આપેલો પ્રસાદ છે, તે પામવાથી કોટિ જન્મોનાં પાપો કપાય છે.”

ઝાડૂ ભક્તે ઉલ્લાસપૂર્વક કહ્યું: “હા, હા; એ કેરીઓ અવશ્ય લાવો. તે ખાવાથી તો શ્રીકૃષ્ણપ્રેમની પ્રાપ્તિ થશે.”

પતિની આજ્ઞા થતાંજ પતિપરાયણા પત્ની તે કેરીઓની ટોપલી ઉઠાવી લાવી. ઝાડૂ ભક્તે મનથીજ કેરીઓ ભગવાનને અર્પણ કરી અને પછી તેને પ્રસાદ સમજીને ખાવા લાગ્યા. તેમના ચૂસી લીધા પછી જે રહેતી તે તેમની પતિવ્રતા સ્ત્રી ચૂસતી અને ગોટલો તથા છોતાં બહાર ફેંકતી જતી હતી. પાછળ છુપાયેલા કાળિદાસજી એ ગોટલાઓ ચૂસતા અને તેમાં અમૃત સમાન સ્વાદનો અનુભવ કરતા હતા. આ રીતે ભક્તોનો ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદ પામીને [illegible]

[illegible]

એક વાર તેઓ મહાપ્રસાદ અને વસ્ત્ર લઈને નવદ્વીપમાં શચી માતાની પાસે ગયા. માતા તેમને જોઈને પોતાના નિમાઈનાં દર્શનનો અનુભવ કરતાં હતાં અને બધા ગૌરભક્તો પણ તેમનાં દર્શનથી શ્રી ચૈતન્યદેવનાં ચરણોનાં દર્શન જેટલો આનંદ પ્રાપ્ત કરતા હતા. તેઓ જતા ત્યારે બધા ભક્તોને મળીનેજ આવતા હતા. નવદ્વીપથી આચાર્યને ઘેર શાંતિપુર થઈને તેઓ શિવાનંદજી સેનને ઘેર પણ ગયા. ત્યાંથી તેઓ એક ઘડો સુગંધીવાળું સુખડ–ચંદન વગેરેનું તેલ પ્રભુને માટે લેતા આવ્યા હતા. પ્રભુ હમેશાં ભાવમાં મસ્ત રહેતા હતા. તેમનાં અંગપ્રત્યંગોની નસો ઢીલી થઈ જતી અને આખા શરીરમાં પીડા થવા લાગતી. તેમણે વિચાર્યું કે, આ તેલથી પ્રભુના વાત–પિત્તજન્ય બધા વ્યાધિઓ શાંત થઈ જશે. પ્રેમના આવેશમાં પંડિત હોવા છતાં પણ તેઓ એ વાત ભૂલી ગયા કે, સંન્યાસીને માટે તેલ લગાવવાનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે. પ્રેમમાં યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર રહેતોજ નથી. પ્રેમીને માટે કોઈ લૌકિક નિયમ નથી, તેમની મથુરા તો ત્રણે લોકથી ન્યારી છે. જગદાનંદજીએ તેલ લાવીને ગોવિંદને આપ્યું અને કહ્યું કે, આને પ્રભુનાં અંગોમાં મર્દન કરજો.

ગોવિંદે પ્રભુને જણાવ્યું: "પ્રભો! જગદાનંદ પંડિત ગૌડ દેશથી આ ચંદનાદિ તેલ લાવ્યા છે અને શરીરે મર્દન કરવાનું કહી ગયા છે. હવે જેવી આજ્ઞા હોય તે પ્રમાણે કરું."

પ્રભુએ કહ્યું કે "એક તો જગદાનંદ ગાંડો છે, તેની સાથે તું પણ ગાંડો થઈ ગયો. ભલા, સંન્યાસી થઈને તેલ તે ઘસાતું હશે! વળી તે પણ પાછું સુગંધીવાળું તેલ? રસ્તે થઈને જતા લોકો દેખશે તેઓ કહેશે કે 'આ શ્રીમાન સંન્યાસી કેવા શૃંગાર કરે છે!' સૌ લોકો [illegible] કરીને મારી નિંદા કરશે. માટે આવું તેલ લગાવવું ઉચિત નથી." ગોવિંદ આ ઉત્તર સાંભળી ચૂપ થઈ ગયો.

બે-ચાર દિવસ પછી જગદાનંદજીએ ગોવિંદને પૂછ્યું: "ગોવિંદ ! તમે તે તેલ પ્રભુના શરીરમાં લગાવ્યું નથી ?"

ગોવિંદે કહ્યું: "તેઓ લગાવવા દે ત્યારે લગાવું ને ? તેઓ તો મને ધમકાવે છે."

જગદાનંદજીએ ધીરેથી કહ્યું: "અરે ! તું પણ તેમના ધમકાવવાથી ગભરાઇ ગયો કે શું ? તેઓ તો એમ કહેતાજ રહેશે, તું લગાવી દેજે. મારું નામ દઇને કહેજે."

ગોવિંદે કહ્યું: "પંડિતજી ! આ પ્રમાણે લગાવવાની તો મારામાં હિંમત નથી. હા, આપ કહેતા હો તો એક વાર ફરીથી નિવેદન કરી જોઉં."

બે-ચાર દિવસ પછી એકાંતમાં ઘણીજ દીનતાપૂર્વક ગોવિંદે કહ્યું કે "પ્રભો ! તેઓ બિચારા કેટલો પરિશ્રમ કરીને કેટલે દૂરથી તેલ લાવ્યા છે, થોડુંક લગાવવા દો. તેમનું પણ મન રહેશે અને વળી આ તો દવા છે. રોગને માટે દવા લગાવવામાં શો દોષ ?"

પ્રભુએ પ્રેમભર્યા ગુસ્સામાં કહ્યું કે "તમે બધા તો મને મારા ધર્મથી ભ્રષ્ટ કરવા ઇચ્છો છો. આજે સુગંધી તેલ લગાવવાનું કહો છો અને કાલે કહેશો કે તેલ માલિસ કરનારો એક માણસ વધારે રાખી લ્યો. જગદાનંદની તો બુદ્ધિ બગડી ગઇ છે. પંડિત હોવા છતાં તેમને એટલું જ્ઞાન નથી કે સંન્યાસીને માટે સુગંધી તેલનો સ્પર્શ કરવો એ પણ મહાપાપ છે. તેઓ જો પરિશ્રમ કરીને લાવ્યા છે, તો તે જગન્નાથજીના મંદિરમાં દઇ આવો. ત્યાં દીવાઓમાં બાળવાના કામમાં આવશે. તેમનો પરિશ્રમ પણ સફળ થશે અને ભગવત્પૂજામાં કામ આવવાને લીધે આ તેલ પણ સાર્થક થશે." પ્રભુનો આવો મીઠો ઠપકો સાંભળીને ગોવિંદ તદ્દન ચૂપ થઇ ગયો, પછી તેણે એક પણ શબ્દ તેલ બાબતમાં કહ્યો નહિ.

ગોવિંદે બધી વાતો જઇને જગદાનંદજીને કહી દીધી. બીજે દિવસે જગદાનંદજી મોં ચડાવીને કંઈક ગુસ્સે થઇને પ્રભુની પાસે આવ્યા. પ્રભુ તેમના હાવભાવ જોઇનેજ સમજી ગયા કે, આ જરૂર કંઇક ખરી ખોટી સંભળાવવા આવ્યા છે, તેથી તેમણે પોતેજ પહેલી વાત કરવા માંડી. તેઓ ઘણોજ સ્નેહ દર્શાવતા ધીરે ધીરે મધુર વચનોમાં જગદાનંદજીને કહેવા લાગ્યાઃ–" જગદાનંદજી ! આપ ગૌડ દેશથી ઘણું સુંદર તેલ લાવ્યા છો. મને થાય છે કે, તેમાંથી થોડુંક તેલ લગાવું; પરંતુ શું કરૂં ? હું સંન્યાસ ધર્મને લીધે લાચાર છું. આપ પોતેજ પંડિત છો અને સંન્યાસીએ સુગંધીવાળું તેલ લગાવવું એ મહાપાપ છે, એ વાત આપનાથી અજાણી થોડીજ છે ! તેથી હું લગાવી શકતો નથી. આપ એક કામ કરો. આ તેલ જગન્નાથજીને ભેટ કરી આવો, ત્યાં તેના દીવા થશે અને આપનો પરિશ્રમ પણ સફળ થશે."

જગદાનંદજીએ કંઈક ગુસ્સાના સ્વરે કહ્યું: " આપને આવી મોં–માથા વિનાની વાત કોણે કહી ? હું તેલ કયારે લાવ્યો છું ?"

પ્રભુએ હસતાં હસતાં કહ્યું: " આપ સાચા ને હું જૂઠો. આ તેલનો કળશ મારે ત્યાં કોઇ દેવદૂત મૂકી ગયો છે."

આ સાંભળીને જગદાનંદજી રોપમાં ને રોપમાં ઉઠ્યા અને તે તેલનો ઘડો ઉઠાવીને જોરથી આંગણામાં પછાડયો. તે ઘડો આંગણામાં પડતાંજ તેના ભુક્કા થઈ ગયા. બધું તેલ આંગણામાં વહેવા લાગ્યું. ઘડો ફોડી નાખીને જગદાનંદજી જલદીથી પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા અને અંદરથી ઘરનાં બારણાં બંધ કરીને પડયા રહ્યા. બે દિવસ સુધી ન તો તેમણે અન્નજળ લીધું કે ન તો બહાર પણ નીકળ્યા; [illegible] અંદરજ પડી રહ્યા.

ત્રીજે દિવસે પ્રભુ પોતે તેમને ઘેર પહોંચ્યા અને કમાડ ખટખટાવીને બોલ્યા કે "પંડિત! પંડિત! અંદર શું કરો છો? બહાર તો આવો, આપને એક વાત કહેવી છે." પરંતુ પંડિત કોનું સાંભળે તેમ હતા? તેઓ તો રિસા-ઇને પડ્યા રહ્યા હતા.

એટલે પ્રભુએ પહેલાંનાજ સ્વરે બહાર ઉભા ઉભા કહ્યું: "જુઓ, હું તમારે બારણે ભિક્ષાને માટે ઉભો છું અને આપ તો બારણું પણ ખોલતા નથી! જેને ઘેરથી અતિથિ નિરાશ થઇને પાછો ફરે છે, તે એ મનુષ્યનાં બધાં પુણ્યો લઇને ચાલ્યો જાય છે. જુઓ, આજે હું આપને ત્યાં ભિક્ષા કરવા આવવાનો છું; જલદી તૈયારી કરો. હું સમુદ્રસ્નાન અને ભગવાનનાં દર્શન કરીને હમણાં આવી પહોંચું છું." પ્રભુ આટલું કહીને ચાલ્યા ગયા. હવે જગદાનંદજીનો ક્રોધ કેટલી વાર રહી શકે! "પ્રભુને માટે ભિક્ષા બનાવવી છે" એ વિચાર આવતાંજ કોણ જાણે તેમનો ક્રોધ ક્યાં ચાલ્યો ગયો. તેઓ જલદીથી ઉઠ્યા. ઉઠીને શૌચાદિથી નિવૃત્ત થઇને સ્નાન કર્યું અને રઘુનાથ, રમાઇ પંડિત તથા બીજા પણ પોતાના બે-ચાર ગૌડીય વિરક્ત ભક્તોને બોલાવીને તેઓ ભિક્ષાનો પ્રબંધ કરવા લાગ્યા. ભોજન બનાવવામાં તો તેઓ પરમ પ્રવીણ હતાજ. જાત જાતના ઘણા સુંદર સુંદર પદાર્થો તેમણે પ્રભુને માટે તૈયાર કરી નાખ્યા. હજી તેઓ બધા પદાર્થો બનાવી રહ્યા નહોતા તેટલામાં તો હસતા હસતા ચૈતન્યદેવ પોતેજ આવીને હાજર થયા. મનમાં અત્યંત પ્રસન્ન થતા અને ઉપરથી હાસ્યયુક્ત છતાં ...હેજ રોષભર્યા ચહેરે તેમણે એક વાર પ્રભુ તરફ જોયું ...ને પછી શાક પીરસવા લાગ્યા. પ્રભુ જલદીથી પોતેજ ... આસન લઇને બેસી ગયા. હવે તો જગદાનંદજી ઉઠ્યા. તેમણે નીચી દૃષ્ટિ કરીને ત્યાં બેઠાં બેઠાંજ એક થાળમાં પ્રભુનાં ચરણકમળો ધોયાં. ચૈતન્યદેવે તેમાં જરાપણ અડ-ચણ નાખી નહિ. પછી તેમણે જાત જાતના પદાર્થો પ્રભુની

આગળ પીરસ્યા. તેઓ છાનામાના બેસીજ રહ્યા. જગદાનંદજીનું મૌન હવે ભાંગ્યું. તેમણે પોતાના હાસ્યને અંદર ને અંદર રોકતાં રોકતાં, લજ્જાભરી મધુર વાણીથી પોતાપણું પ્રગટ કરતાં કહ્યું: "પ્રસાદ કેમ જમતા નથી?"

પ્રભુએ કહ્યું: "હું નહિ જમું."

જગદાનંદજીએ તેજ ભાવથી નીચી દૃષ્ટિ કરીને કહ્યું: "ત્યારે આવ્યા કેમ હતા? કોઈ બોલાવવા તો આવ્યું નહોતું."

પ્રભુએ કહ્યું "મારી મરજીથી આવ્યો હતો, ને મારી મરજીથીજ નથી જમતો."

જગદાનંદજીએ કહ્યું કે "જમો, જમો; જુઓ, ભાત ઠંડો થઈ જાય છે."

ત્યારે પ્રભુએ કહ્યું: "ગમે તો ઠંડો થાય કે ગરમ, જ્યાંસુધી આપ મારી સાથે બેસીને નહિ જમો ત્યાંસુધી હું કદી પણ જમીશ નહિ. તમારે માટે એક પતરાળું પીરસો."

જગદાનંદજીએ માનમિશ્રિત હાસ્યભર્યા અવાજે કહ્યું: "જમો જમો, મારી કંઈ ચિંતા ન કરશો; હું તો પછીથીજ જમું છું. એટલે આપના જમ્યા પછી જમી લઈશ."

પ્રભુએ કહ્યું: "ભલેને હમેશાં પાછળજ જમતા હો, આજે તો મારી સાથેજ જમવું પડશે."

જગદાનંદજીએ કંઈક ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું: "પ્રભો! મેં અને રઘુનાથ, રમાઈ વગેરે બધાએ ભોજન બનાવ્યું છે. તેમને પ્રસાદ આપ્યા પછીજ હું જમી શકીશ. હવે હું આપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થોડુંજ કરી શકું છું! જરૂર જમી લઈશ."

આ સાંભળી પ્રભુ પ્રસાદ જમવા લાગ્યા. [illegible]
[illegible] ને જગદાનંદજી [illegible]

દેતા. જગદાનંદજી નારાજ થશે, એ ભયથી પ્રભુ ના પણ પાડતા નહોતા અને તેમની પ્રસન્નતા ખાતર જમીજ લેતા. બીજા દિવસો કરતાં કેટલાયેગણું વધારે ખાઇ ગયા, તો-પણ જગદાનંદજી માનતા નહોતા. એટલે પ્રભુએ દીનતા-ભર્યા અવાજે કહ્યું કે "બાપલા! હવે તો દયા કરશો કે નહિ? બીજા દિવસો કરતાં દસગણું ખાઇ ગયો છું, હજુ ક્યાં સુધી વધારે ખવડાવ્યા કરશો?" એમ કહીને પ્રભુએ ભોજન સમાપ્ત કર્યું. જગદાનંદજીએ મુખશુદ્ધિને માટે લવિંગ, ઇલાયચી અને હરડેના ટુકડા આપ્યા. પ્રભુ ખાતા ખાતા પાછા ત્યાંજ બેસી ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે "જ્યાં સુધી આપ મારી સમક્ષ પ્રસાદ જમી લેશો નહિ, ત્યાં સુધી હું અહીંથી ખસીશ નહિ."

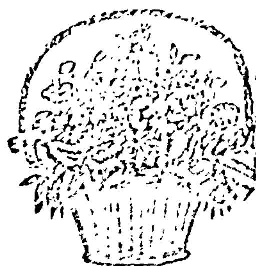
ત્યારે જગદાનંદજીએ હસીને કહ્યું: "હવે આપ આટ-લી ચિંતા શું કરવા કરો છો? હવે તો બધાની સાથે મારે પણ પ્રસાદ જમવોજ છે. આપ જઇને આરામ કરો." આ સાંભળીને પ્રભુ ગોવિંદને કહેવા લાગ્યા કે "ગોવિંદ! તું અહીંજ રહે અને જ્યાં સુધી તેઓ પ્રસાદ જમી લે નહિ, ત્યાંસુધી મારી પાસે આવતો નહિ." એમ કહીને પ્રભુ એક-લાજ કમંડળુ ઉઠાવીને પોતાને નિવાસસ્થાને ચાલ્યા ગયા.

પ્રભુના ચાલ્યા ગયા પછી જગદાનંદજીએ ગોવિંદ-ને કહ્યું કે "તમે જલદી જઇને પ્રભુનાં ચરણો દબાવો. હું તમારે માટે પ્રસાદી રાખી મૂકીશ. સંભવ છે કે પ્રભુ સૂઇ જશે." આ સાંભળીને ગોવિંદ ચાલ્યો ગયો અને સૂતેલા પ્રભુના ચરણો દબાવવા લાગ્યો. પ્રભુએ પૂછ્યું:–"જગદાનંદે પ્રસાદ લીધો?" ગોવિંદે કહ્યું: "પ્રભો! તેઓ જમી લેશે, તેમને હજુ થોડુંક નિત્યકામ બાકી છે." એમ કહીને તે ધીરે ધીરે પ્રભુના પગનાં તળિયાં દબાવવા લાગ્યો. પ્રભુ કંઇક આંખો મટમટાવવા લાગ્યા અને થોડી વાર પછી જલદીથી આંખો ચોળતા ચોળતા કહેવા લાગ્યા: "ગોવિંદ! જા, જો તો ખરો કે જગદાનંદે પ્રસાદ લીધો

કે નહિ ? જો જમી લીધો હોય અથવા જમતા હોય તો મને જલદી આવીને ખબર આપ." તેમની આજ્ઞાથી ગોવિંદ ફરીથી ગયો. તેણે જઇને જોયું તો બધા ભક્તોને પ્રભુનો ઉચ્છિષ્ટ મહાપ્રસાદ આપીને તેજ પત્રાળા ઉપર જગદાનંદજી જમવા બેઠા હતા. ગોવિંદને જોતાંજ તેઓ કહેવા લાગ્યા:-"ગોવિંદ! તમારે માટે મેં અલગ પીરસી રાખ્યું છે; આવો, તમે પણ બેસી જાઓ."

ગોવિંદે કહ્યું: "હું પહેલાં પ્રભુને ખબર આપી આવું, પછી પ્રસાદ જમીશ" એમ કહી તે પ્રભુને ખબર આપવા ચાલ્યો ગયો. "જગદાનંદજી પ્રસાદ જમે છે" એ સાંભળીને પ્રભુને સંતોષ થયો અને તેમણે ગોવિંદને પણ પ્રસાદ જમવા મોકલી આપ્યો. ગોવિંદે આવીને બધા ભક્તોની સાથે બેસીને પ્રસાદ લીધો અને પછી ભક્તો પોતપોતાને સ્થાને ચાલ્યા ગયા.

આ પ્રકારનો પ્રેમકલહ મહાપ્રભુ અને જગદાનંદજીની વચમાં ઘણી વાર થયા કરતો હતો અને તેમાં બન્ને જણ આનંદ અનુભવતા હતા.

जगदानंदजीनी एकनिष्ठा

अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ।
न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥
(श्रीमद्भागवत ११-२-४७)

અર્થાત્ જે પુરુષ કેવળ પ્રતિમામાંજ શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રીહરિની પૂજા કરે છે અને ભગવદ્ભક્તોની તથા અન્ય પુરુષોની પૂજા નથી કરતો-તેમની સેવા નથી કરતો, તેને શાસ્ત્રોમાં પ્રાકૃત ભક્ત કહેવામાં આવ્યો છે.

શાસ્ત્રોમાં ભક્તોના ઉત્તમ, મધ્યમ અને પ્રાકૃતરૂપે ત્રણ ભેદ બતાવવામાં આવ્યા છે. જે ભક્ત પોતાના ઈષ્ટદેવને સર્વ-વ્યાપક સમજીને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે સદ્ભાવ રાખે છે, અને સર્વ વસ્તુઓમાં ઈષ્ટબુદ્ધિ રાખીને તેમનો આદર પણ કરે છે, તે સર્વોત્તમ ભક્ત છે. જે પોતાના ઈષ્ટમાં પ્રીતિ રાખે છે અને પોતાનીજ પેઠે ઈષ્ટ બંધુઓ પ્રત્યે સદ્ભાવ, અસાધકો પ્રત્યે કૃપાભાવ, વિદ્વેષીઓ અને ભિન્ન મતવાળાઓના પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ રાખે છે, તે મધ્યમ ભક્ત છે; અને જે પોતાના ઈષ્ટની મૂર્તિમાંજ શ્રદ્ધાપૂર્વક તે શ્રીહરિની પૂજા કરે છે તથા ભગવદ્ભક્તો અને અન્ય પુરુષો તરફ તદ્દન ઉદાસીન રહે છે, તે પ્રાકૃત-સામાન્ય ભક્ત છે. પ્રાકૃત ભક્ત ખરાબ નથી; સાચું પૂછો તો ભક્તિના સાચા શ્રીગણેશ તો અહીંથીજ થાય છે. જે પહેલાં પ્રાકૃત ભક્ત ના બન્યો તે ઉત્તમ અને મધ્યમ ભક્ત બનીજ કેમ કરીને શકે? નીચેનાં પગથીઆં છોડીને સીધી ઉંચા ઉપર યોગેશ્વરની કૃપા વિના કોઈ પણ જઈ શકતો નથી.

પંડિત જગદાનંદજી સરળ પ્રકૃતિવાળા ભકત હતા. તેઓ પ્રભુના શરીરસુખની પાછળ સર્વ કંઈ ભૂલી જતા હતા. પ્રભુ સિવાય તેમને માટે કોઇ પણ સંન્યાસી પૂજ્ય નહોતો. પ્રભુનાં બધાં કાર્યો લીલાસ્વરૂપ હોવાની તેમની ભાવના હતી. મહાપ્રભુ પણ તેમના ઉપર પરમકૃપા રાખતા હતા. તેમના ક્ષણે ક્ષણે રિસાઇ જવાના અને ગુસ્સે થવાના સ્વભાવથી તેઓ પૂરેપુરા પરિચિત હતા, તેથી તેમનાથી કંઈક ડરતા પણ હતા. સાધુ–સંન્યાસીને માટે જેમ સ્રીસ્પર્શ એ પાપ છે, તેજ પ્રકારે રૂ ભરેલાં પોચાં પોચાં ગોદડાં–ગાદલાંનો ઉપયોગ કરવો એ પણ પાપ છે. તેથી મહાપ્રભુ હમેશાં કેળનાં પાન ઉપર સૂઇ જતા હતા. તેઓ રાતદહાડો શ્રીકૃષ્ણવિરહમાં તરફડયા કરતા હતા. આહાર પણ તેમણે ઘણોજ થોડો કરી નાખ્યો હતો. એજ કારણે તેમનું શરીર ઘણુંજ ક્ષીણ થઇ ગયું હતું. તે ક્ષીણ શરીરને કેળનાં પાન ઉપર પડેલું જોઇને બધા ભકતોને અપાર દુઃખ થતું હતું; પરંતુ પ્રભુ સમક્ષ કંઈ કહેવાની હિંમતજ કોની હતી ! બધા મન મારીને આ દારુણ દુઃખ સહન કરતા અને વિધાતાને ધિક્કાર્યા કરતા કે, આવું સુકુમાર સુંદર સ્વરૂપ આપીને પછી આ પ્રકારનું જીવન પ્રભુને આપ્યું એ નિર્દય દૈવનું કેવું ક્રૂર કર્મ છે !

જગદાનંદજી પ્રભુની આ કઠોરતાથી હમેશાં અસંતુષ્ટ રહેતા અને પોતાના ભોળા સ્વભાવને લીધે તેમને કોઈ કોઇ વાર આ પ્રકારની હઠો છોડવાનો આગ્રહ પણ કર્યા કરતા હતા; પરંતુ પ્રભુ તો ધીર પુરુષ હતા, તેઓ કોઇના કહેવા–કથવાથી ન્યાયનો માર્ગ કયાં છોડી દે તેમ હતા! તેથી જગદાનંદજીના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળજ જતા; તેમ છતાં પણ તેઓ પોતાના સીધા સ્વભાવને લીધે હમેશાં પ્રભુને સુખી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરતા. તેમણે જ્યારે જોયું કે, પ્રભુના શરીરને કેળનાં પાન ઉપર સૂઇ રહેવાથી દુઃખ થાય છે, ત્યારે તેઓ બજારમાંથી એક સુંદર વસ્ત્ર ખરીદી [illegible] રૂ ભરીને તેનું ગાદલું–ઓશીકું

બનાવ્યાં અને શીમળાનું રૂ લાવીને શીકામાં ભર્યું. પછી તેમણે તે લાવીને ખતેજ ગાદલા-ઓ- અને તેને કહ્યું કે "આને પ્રભુની નીચે બિછાવજો અને ઉપર તેમનું વસ્ત્ર પાથરી દેજો." ગોવિંદે જગદાનંદજીની આજ્ઞાથી ડરતાં ડરતાં એજ પ્રમાણે કર્યું. મહાપ્રભુએ જ્યારે પધારી ઉપર પગ મૂકયો ત્યારે તેમને કંઇક નરમ નરમ જણાયું. વસ્ત્ર ઉઠાવીને જોયું તો તેની નીચે ગાદલું બિછાવેલું છે, અને એક રંગીન ઓશીકું મૂકેલું છે. ગાદી-તકીઓ જોઇને તેમને ગુસ્સો આવી ગયો. તેમણે તેજ સમયે જોરથી ગોવિં- દને બૂમ મારી. ગોવિંદનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું. તે બધુ સમજી ગયો કે, પ્રભુએ ગાદી-તકીઓ જોઇ લીધા છે અને હવે કોણ જાણે મને શું શું કહી નાખશે. ગોવિંદ ડરતાં ડરતાં ધીરે ધીરે જઇને બારણાને ઓથે ઉભો રહ્યો. પ્રભુ- એ ફરીથી બૂમ પાડી: "ગોવિંદ ! કયાં ચાલ્યો ગયો ? સાંભળતો નથી ?"

ધીરે ધીરે ધ્રૂજતા અવાજે ગોવિંદે કહ્યું કે "પ્રભો ! હું હાજર છું, શી આજ્ઞા છે ?"

પ્રભુએ ઘણાજ સ્નેહભર્યા શબ્દોમાં પ્રેમભર્યા પૂર્વક કહ્યું: "તમે બધા ગળીને મને ધર્મભ્રષ્ટ કરવા તૈ થયા છો. મેં મારૂં શરીર તમારે અધીન રાખી મૂ છે, પરંતુ તમે ઇચ્છો છો કે, હું વિષયભોગોમાં આસ હું. વિષયોના ઉપભોગને માટે મેં ઘરબાર છોડીને સંન્યાસ લીધો છે ! ઘર આગળ હું વિષયો ભોગવી શકતે નહોતો કેમ ઠીક છે ને ?"

ગોવિંદે કંઇ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તે ચૂપચાપ નીચું મસ્તક કરીને ઉભો રહ્યો. સ્વરૂપ ગોસ્વામી એક બાજુ છાનામાના બેઠા બેઠા પ્રભુને પદ-ભજન સંભળાવ- વાની રાહ જોતા હતા. તેઓ પણ ચૂપચાપજ બેસી રહ્યા. પ્રભુ ફરીથી કહેવા લાગ્યા કે "ખબર નથી આ લોકો ભજન- ધ્યાન બધું શરીરસુખને માટેજ કરે છે કે શું ? રાત-

દહાડો મારા શરીરનીજ ચિંતા ! ભાઇ ! ચૈતન્ય તો આ શરીરથી અળગો છે; તે તો નિત્ય સુખમય, આનંદમય અને પ્રેમમય છે. તેને આ સંસારી પદાર્થો ભલા શું સુખ પહોંચાડી શકે તેમ છે ! જેને ચૈતન્ય સમજીને તમે સુખી બનાવવા ઇચ્છો છો, તે તો અચૈતન્ય છે, નશ્વર છે, ક્ષણભંગુર છે, વિનાશી અને સદા બદલાતો રહેનાર છે; એને સુખી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મહાન્ મૂર્ખતા છે.

સ્વરૂપ ગોસ્વામી છાનામાના સાંભળી રહ્યા. પ્રભુએ પછી તેજ રીતે ગુસ્સાભર્યા સ્વરે કહ્યું: “ કેમ રે, ગોવિંદ ! તને આ શું સૂઝ્યું ? તેં શું એમ ધાર્યું હતું કે હું ગાદી–તકીઆ પાથરીને વિષયી પુરુષોની પેઠે સૂઇશ ? તું સાચેસાચું કહી દે કે, તેં આના પૈસા ક્યાંથી આણ્યા ? આ વસ્ત્ર કોની પાસેથી માગી લાવ્યો છે ? સિલાઈના પૈસા ક્યાંથી આવ્યા ? ”

ગોવિંદે ધીરેથી મસ્તક નીચું રાખીને જ જવાબ આપ્યોઃ–“ પ્રભો ! જગદાનંદ પંડિત મને એ આપી ગયા છે. અને તેમની આજ્ઞાથી મેં આ બિછાવી દીધું છે. ” જગદાનંદજીનું નામ સાંભળીને પ્રભુ કંઈક ડરી ગયા. તેમને આનો ઉપયોગ ન કરવાનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ આંખો સમક્ષ દેખાવા લાગ્યું. તેમની દૃષ્ટિમાં જગદાનંદની રોષભરી દૃષ્ટિ સાકાર થઇને નૃત્ય કરવા લાગી. મહાપ્રભુ પછી કંઇ પણ કહી શક્યા નહિ. તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે, હવે શું કરું ? તેમનો ગુસ્સો કપૂરની પેઠે એકદમ કોણ જાણે ક્યાં ઉડી ગયો ! હૃદયના ભાવોના પ્રવીણ પારખુ સ્વરૂપ ગોસ્વામી મહાપ્રભુનો મનોભાવ સમજી ગયા. તેથી ધીરેથી કહેવા લાગ્યા કે “ પ્રભો ! એમાં નુકશાનજ શું છે ? જગદાનંદજીને દુઃખ થશે, તેમણે પ્રેમપૂર્વક ઘણી મહેનતથી પોતેજ આ બનાવ્યું છે. શીમળાનું રૂ છે, વળી આપનું શરીર પણ ઘણુંજ નિર્બળ છે, [illegible] [illegible] છે. [illegible]

[illegible]

[illegible] પાણીનો પ્રવાહ એક વાર ઉપરથી [illegible] નીચેની [illegible] હોય છે, તેમ જ [illegible] માટી અને [illegible] ની પરવા કરે છે. જ્યાં એક વાર કપડાં મેલાં થયાં એટલે પછી ક્યાંય પણ બેસવામાં સંકોચ થતો નથી. પછી તો તે કપડાંની રહી સહી લાજશરમની પણ પરવા કરતો નથી. તેથી તમે મને ગાદલા ઉપર સૂવાનો આગ્રહ ના કરો. આજે ગાદલું છે તો કાલે પલંગ પણ જોઇશે. પરમ દિવસે એક પગ દબાવનાર નોકર રાખવાની જરૂર જણાશે. શું મેં બધાં સુખો ભોગવવા રહેવાને માટે સંન્યાસ લીધો છે ?"

પ્રભુનો આ માર્મિક ઉપદેશ સાંભળીને સ્વરૂપ ગોસ્વામી પછી કંઇ પણ ન બોલ્યા. તેમણે ગોવિંદને ગાદલું-ઓશીકું ઉઠાવી લેવા ઇશારો કર્યો. ગોવિંદે ઇશારો સમજી તે મુલાયમ વસ્ત્ર ઉઠાવીને એક બાજુ રાખી દીધાં. પ્રભુ એમ જ પડેલાં પાન ઉપર સૂઇ ગયા.

બીજે દિવસે સ્વરૂપ ગોસ્વામી કેળના ઘણા ઓપટા ઉપાડી લાવ્યા અને તેને પોતાના નખો વડે બહુ જ પાતળા

ચીરી ચીરીને પ્રભુના એક જૂના કપડામાં ભરી દીધા. ઘણું ઘણું કહ્યા પછી પ્રભુએ તે ગાદલું બિછાવવાનો સ્વીકાર કર્યો.

જગદાનંદજીએ ગોવિંદ દ્વારા જ્યારે આ સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે તેમને ઘણુંજ દુઃખ થયું; પરંતુ પોતાનું દુઃખ તેમણે પ્રભુની આગળ પ્રગટ થવા દીધું નહિ. પ્રભુ પણ સર્વ કંઇ સમજી ગયા, તેથી તેમણે ગાદી–તકિયાવાળી વાત ફરી છેડીજ નહિ. જગદાનંદજીને વૃંદાવન જવાની ઘણા દિવસથી ઇચ્છા હતી, તેથી તેમણે પ્રભુ આગળ પોતાની ઈચ્છા પ્રગટ પણ કરી હતી; પરંતુ પ્રભુએ તેમને વૃંદાવન જવાની આજ્ઞા આપી નહિ. મહાપ્રભુ જાણતા હતા કે, તેઓ સરળ છે, સીધા છે, ભોળા છે અને સંસારી વાતોથી તદ્દન અજ્ઞાત છે. તેમને દેશ, કાળ તથા પાત્ર જોઇને વર્તતાં આવડતું નથી; એમજ જે મનમાં આવ્યું તે કહી દે છે. બધા લોકોને શી ખબર કે, તેમના હૃદયમાં દ્વેષ નથી. તેઓ તો તેમનાં ક્રોધયુક્ત વચનો સાંભળીને તેમને ગમે તેમજ સંભળાવી દેશે. આવા સરળ મનુષ્યને રસ્તામાં ઘણુંજ દુઃખ થશે, એ બધું સમજી–વિચારીનેજ પ્રભુ તેમને ગૌડ મોકલી આપતા હતા; કેમકે ત્યાંના બધા ભક્તો તેમના સ્વભાવથી પરિચિત હતા. પરંતુ વૃંદાવન જવાની આજ્ઞા આપતા નહોતા. આ વખતે જગદાનંદજીએ ફરીથી નિશ્ચય કર્યો કે "પ્રભુ આજ્ઞા આપે તો અવશ્ય વ્રજમંડળની યાત્રા કરી આવું." એમ વિચારીને તેમણે એક દિવસ એકાંતમાં સ્વરૂપ ગોસ્વામીની સલાહ લઇને પ્રભુ પાસે વૃંદાવન જવાની આજ્ઞા માગી.

પ્રભુએ કહ્યું કે "આમ તો હું આપને જવાની રજા આપી પણ દેત, પરંતુ હવે તો કદી રજા નહિ આપું. મારા ઉપર ગુસ્સે થઇને જશો, તો મારૂં મન હમેશાં ઉદાસ રહ્યા કરશે."

જગદાનંદજીએ પ્રેમભરી મધુર વાણીથી કહ્યું: "પ્રભો! આપના ઉપર તે કોઈ ક્રોધ કરી શકે? વળી હું તો આપને

સેવક છું. હું સાચા હૃદયથી કહું છું કે, હું ક્રોધ કરીને જતો નથી. મારી તો ઘણા દિવસની ઇચ્છા હતી તે આપ સમક્ષ પણ કેટલીયે વાર પ્રગટ કરી ચૂકયો છું."

આથી વાતનું સમર્થન કરતાં સ્વરૂપ દામોદરજી કહેવા લાગ્યા કે "હા, પ્રભો! એમની ઘણા દિવસની ઇચ્છા છે. ભલા, એ આપના ઉપર કદી ગુસ્સે થઇ શકે ? તેઓ ગૌડ પણ દર વર્ષે આવ-જા કરે છે. આ પ્રકારે તેમને વ્રજ જવા-ની પણ આજ્ઞા આપો!"

જગદાનંદજીએ કહ્યું કે "હા, પ્રભો! વૃંદાવનની પાવન ધૂલિને મસ્તક ઉપર ચઢાવવાની મારી ઉત્કટ ઇચ્છા છે, પણ આપની આજ્ઞા વિના જઈ શકતો નથી."

પ્રભુએ કહ્યું: "સારી વાત છે. આપની ઉત્કટ ઇચ્છા છે તો જાઓ, પરંતુ એટલું ધ્યાન રાખજો કે, કોઇ સાથે વધારે વાતો ન કરતા. અહીંથી કાશીજી સુધી તો કોઇ ભય નથી. આગળ લૂંટારા મળે છે, તેઓ બંગાળી સમજીને આપને મારી નાખશે. તેથી ત્યાંથી કોઇક ધર્માત્મા ક્ષત્રિય સાથે જજો. વૃંદાવનમાં હમેશાં સનાતનની સાથેજ રહેજો. તેમનીજ સાથે તીર્થ અને વનોની યાત્રા કરજો. સાધુ-મહાત્માઓને દૂરથીજ પ્રણામ કરજો. તેમની સાથે ઘણો વધારે સમાગમ રાખતા નહિ, કે તેમની સાથે વધારે દિવસો રહેતા પણ નહિ. વ્રજની યાત્રા કરીને તરત જ પાછા ફરજો. સનાતનને કહી દેજો કે હું પણ વ્રજ આવીશ, મારે માટે કોઇ સ્થાન નક્કી કરી રાખે." આ પ્રકારે તેમને વિવિધ પ્રકારે સમજાવી-પટાવીને વૃંદાવન વિદાય કર્યા.

જગદાનંદજી બધા ગૌરભક્તોને વંદન કરીને અને મહાપ્રભુની ચરણરજ મસ્તકે ચઢાવીને ઝાડીખંડને રસ્તેથી વૃંદાવન તરફ જવા લાગ્યા. ભિક્ષા માગી ખાતા તેઓ કાશી, પ્રયાગ થઇને વૃંદાવન પહોંચ્યા. ત્યાં રૂપ-સનાતન

એ બન્ને ભાઇઓએ તેમનો ખૂબ સત્કાર કર્યો. તેઓ હમેશાં સનાતન ગોસ્વામીની જ સાથે રહેતા હતા. તેમને સાથે લઇને તેમણે વ્રજમંડળનાં બારે વનોની યાત્રા કરી. સનાતનજી ઘેરે ઘેરથી ભિક્ષા માગી લાવતા હતા અને તેમને અન્ન લાવીને આપતા હતા તથા તેઓ પોતાનું બનાવી લેતા હતા. સનાતનજી તો પોતે વ્રજવાસીઓનાં ઘરોમાંથી ટુકડા માગી લાવતા અને તેના ઉપર નિર્વાહ કરતા હતા. કોઇ વાર જગદાનંદજીની પાસે પણ પ્રસાદ જમી લેતા હતા.

સઘળાં વનોનાં દર્શન કરતા કરતા તેઓ મહાવન થઇને ગોકુળમાં આવ્યા. ગોકુળમાં એ બન્ને યમુનાજીના કિનારા ઉપર એક ગુફામાં રહ્યા. રહેતા તો બન્ને ગુફામાં હતા, પરંતુ ભોજનને માટે જગદાનંદ તો એક મંદિરમાં જતા હતા અને ત્યાં પોતાનું ભોજન પોતાના હાથ વડે બનાવીને જમતા હતા. સનાતનજી મહાવનમાં જઇને મધુકરી કરી આવતા હતા. તે સમયમાં ગોકુળ એટલું મોટું ગામ થયેલું નહોતું. ગોસ્વામીનીજ બે–ત્રણ બેઠકો તથા મંદિર હતાં. તેથી ભિક્ષાને માટે તેમને દોઢ–બે માઇલ રોજ જવું પડતું હતું.

એક દિવસ જગદાનંદજીએ સનાતનજીને નિમંત્રણ આપ્યું. સનાતનજી સમાન દૃષ્ટિ રાખનારા ઉચ્ચ કોટિના ભક્ત હતા. તેઓ સંન્યાસીમાત્રને ચૈતન્યની મૂર્તિ સમજીને તેમના પ્રત્યે ઉદાર ભાવ રાખતા હતા. તેઓ પોતાના ગુરુમાં અને શ્રીકૃષ્ણમાં કોઇ ભેદભાવ ગણતા નહોતા; તેથી તેમણે શ્રીચૈતન્યદેવને શ્રીકૃષ્ણ તથા અવતારી સિદ્ધ નહિ કરતાં શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓનુંજ વર્ણન કરેલું છે. તેમની દૃષ્ટિમાં શ્રીકૃષ્ણ અને ચૈતન્યમાં કોઇ ભેદભાવ હોય, ત્યારે તેઓ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે ને !

મુકુંદ સરસ્વતી નામના એક સંન્યાસી હતા, તેમણે સનાતન ગોસ્વામીને પોતાનું ઓઢવાનું એક ભગવું વસ્ત્ર આપ્યું હતું. સનાતનજી પોતે તો એક ગોદડી સિવાય કંઈ

શંખતાજ નહોતા; તેને મહાત્માની પ્રસાદી માનીને તેમણે રાખી હતી. તે દિવસે જગદાનંદજીના નિમંત્રણમાં તેઓ તેજ વસ્ત્ર માથે બાંધીને ગયા. સનાતનજીના મસ્તક ઉપર આ ભગવા રંગનું વસ્ત્ર જોઇને જગદાનંદજીએ માન્યું કે, આ પ્રભુનું પ્રસાદી વસ્ત્ર છે; તેથી ઘણાજ સ્નેહપૂર્વક પૂછવા લાગ્યાઃ 'સનાતનજી! આપે આ પ્રભુનું વસ્ત્ર ક્યાંથી મેળવ્યું'?"

સનાતનજીએ સરળતાપૂર્વક કહ્યુંઃ "આ પ્રભુની પ્રસાદી નથી. મુકુંદ સરસ્વતી નામના એક ઘણા સારા સંન્યાસી છે, તેમણેજ આ વસ્ત્ર મને આપ્યું છે." આટલું સાંભળતાંજ જગદાનંદજીનો ક્રોધ ઉભરાઇ આવ્યો. તેઓ ભલા એ વાત કેમ સહન કરી શકે કે ગૌરભક્ત હોઇને કોઇ બીજા સંન્યાસીના વસ્ત્રને તે મસ્તકે ચઢાવે. તેમનો આદર માત્ર ચૈતન્યદેવનાજ વસ્ત્રમાં સીમાબદ્ધ હતો. જે કોઇ તેના પ્રત્યે માનબુદ્ધિ તજીને માન આપે છે, તે તેમની દૃષ્ટિમાં ખરાબ કામ કરે છે. તેથી તેઓ ક્રોધે ભરાયા અને ચૂલા ઉપરની હાંલ્લી ઉઠાવીને સનાતનજીને મારવા દોડ્યા. સનાતનજી તેમના આવા વ્યવહારને જોઇને શર-મીંદા જેવા થઈ ગયા. જગદાનંદજીએ પણ હાંલ્લી ચૂલા ઉપર મૂકી દીધી અને પોતાની વાતના સમર્થનમાં કહેવા લાગ્યાઃ "આપ મહાપ્રભુના મુખ્ય પાર્ષદો—પાળાઓ—સેવ-કોમાંના છો. આપ કોઇ બીજા સંન્યાસીના વસ્ત્રને મસ્તકે ધારણ કરો, એ કયો ગૌરભક્ત સહન કરી શકે?

આ વાત સાંભળીને હસતાં હસતાં સનાતનજી કહેવા લાગ્યાઃ—"હું દૂરથીજ આપની એકનિષ્ઠાની વાતો સાંભળ્યા કરતો હતો, પરંતુ આજે આપની નિષ્ઠાનો પ્રત્યક્ષ પરિચય પ્રાપ્ત થયો. શ્રીચૈતન્યનાં ચરણોમાં આપનો એટલો બધો દૃઢ અનુરાગ છે કે તેનો લેશ માત્ર પણ મારામાં નથી. આપની એકનિષ્ઠાને ધન્ય છે. મેં તો અમસ્તુંજ આપને દેખાડવા અને આપ શું કહો છો, તે જોવા માટેજ આ પહેરી લીધું હતું. આમ તો હું ભગવા વસ્ત્રનો અધિકારી

પણ નથી, વૈષ્ણવને ભગવા વસ્ત્રનો આગ્રહજ નથી હોતો." આ પ્રકારે સમજાવી પટાવીને તેમને શાંત કર્યા. જગદાનંદજીની આ નિષ્ઠા ખરાબ નહોતી. પરંતુ એજ કંઇ સાધ્ય નથી. સાધ્ય તો એજ છે કે, તેઓ ભગવા વસ્ત્ર માત્રમાં ચૈતન્યના વસ્ત્રનો અનુભવ કરતા, તેમાં શંકાને સ્થાનજ રહેતું નહોતું. જો કહીએ કે પતિવ્રતા સ્ત્રીની પેઠે પરપુરુષનું મોં જોવું એ જેમ પાપ છે, તેજ પ્રમાણે મધુર રસના ઉપાસકોને પોતાના ઇષ્ટદેવ પ્રત્યે એવી નિષ્ઠાજ સર્વોત્તમ કહેવામાં આવે છે, તો એ બરાબર નથી. કારણ કે પતિવ્રતાની દૃષ્ટિમાં તો પતિ સિવાય સંસારમાં કોઇ છેજ નહિ. તેમને માટે તો પતિ એજ સર્વસ્વ છે. પતિને ત્યજીને તેને માટે બીજું કોઇ તીર્થજ નથી. પરકીયા ભાવમાં એવી નિષ્ઠા ઘણી વાર જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાં પણ સંકીર્ણતા નથી. તે પણ સંસારના સમસ્ત સૌંદર્યમાં પોતાના સ્વામીના સૌંદર્યનેજ માન આપે છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણના અંતર્ધાન થઇ ગયા પછી ગોપીઓએ વેલી, પાન અને જીવજંતુઓમાં શ્રીકૃષ્ણસ્પર્શથી ઉદ્દ્ભવતા આનંદનોજ અનુભવ કર્યો હતો. અસ્તુ. અમારા કહેવાનો ભાવાર્થ એટલોજ છે કે, અમારી દૃષ્ટિમાં આ પ્રાકૃત નિષ્ઠા છે. ઉત્તમ નિષ્ઠા આનાથી દૂર છે, પરંતુ તેના દ્વારા તેની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે.

જગદાનંદજી થોડો સમય વ્રજમાં રહીને મહાપ્રભુ પાસે પુરીમાં જવાની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા. પ્રભુને માટે સનાતનજીએ રાસલીલાસ્થળીની રજ, ગોવર્ધન પર્વતની શિલા, ગુંજાઓની માળા અને પાકેલાં સૂકાં પીલુ–એ ચીજો પ્રસાદ માટે આપી. એ અકિંચન, ત્યાગી, વિશુદ્ધ ભક્તોની એજ ચીજો સર્વસ્વ હતી. ટેંટી અને પીલુ વ્રજમાંજ વધારે થાય છે. બંગાળમાં તો લોકો એને ઓળખતાજ નથી. પીલુ ઘણાં કડવાં થાય છે અને ટેંટી તેનાથી પણ વધારે કડવી. ટેંટીનું અથાણું સારું થાય છે. પાકી ટેંટીને વ્રજમાં [illegible] કહે છે. [illegible] લાલ–લાલ [illegible] સુંદર જણાય છે. પરંતુ તે [illegible] આવે છે. વ્રજ-

ના ગાયો ચરાવનાર ગોવાળ પાકું અને પાકાં પીલુ ખાય છે. તેમાં નર્યાં બીજ ભરેલાં હોય છે અને રસ તો ઘણુંજ થોડું બીઆંમાં લાગેલો હોય છે. બીઆંના રસને ચૂસીને 'ચરીફ' સીતાફળનાં બીઆંની પેઠે તેને થુંકી નાખે છે. એજ વ્રજનો મેવો છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને એજ ઘણાં પ્રિય હતાં. આ માટે વહાલાં હતાં તેની શી ખબર! તેથી તો ખીજાઈને કોઈ ભક્તે કહ્યું છે કે:—

કાબુલમેં મેવા કરી, વ્રજમેં ટેંટી ખાય;
કહૈં કહૈં ગોપાલકી, ભૂલિ સિટહિ જાય.

અસ્તુ. જગદાનંદજી, સનાતનજીના આપેલા પ્રસાદને લઈને તેમનાથી વિદાય થઈને પુરી આવ્યા. પ્રભુ તેમને ક્ષેમકુશળ પાછા ફરેલા જોઈને પરમ પ્રસન્ન થયા. તેમણે સનાતનજીની આપેલી બધી ચીજો પ્રભુને અર્પણ કરી. પ્રભુએ એ બધીને શ્રદ્ધાપૂર્વક મસ્તકે ચઢાવી. બધી ચીજો તો પ્રભુએ રાખી લીધી; પીલુઓને તેમણે ભક્તોમાં વહેંચી દીધાં. ભક્તોએ 'વૃંદાવનનાં ફળ' ગાનીને તેને ખૂબ માનપૂર્વક ગ્રહણ કર્યાં. એક તો વૃંદાવનનાં ફળ, ને વળી મહાપ્રભુના હાથથી આપેલાં એટલે બધા ભક્તો ખૂબ ભાવથી ખાવા લાગ્યા. જેઓ પહેલાં વૃંદાવન જઈ આવ્યા હતા, તેઓ તો જાણતા હતા કે આ અમૃત ફળ કેવી રીતે ખવાય છે! તેથી તેઓ મોંમાં નાખીને તેની ગોટલીઓ ધીરે ધીરે ચૂસવા લાગ્યા. જે નહોતા જાણતા તેઓ જલદીથી મોંમાં નાખીને ચાવવા લાગ્યા. ચાવતાંજ મોં કડવું ઝેર થઈ ગયું, આંખોમાં પાણી આવી ગયાં. બધા શીશકારા કરતા કરતા અહીં તહીં દોડવા લાગ્યા. ન તો ખાવાનું બનતું કે ન તો થૂંકવાનું બનતું. પ્રભુએ આપેલા વૃંદાવનના પ્રસાદને ભલા થૂંકે કેમ કરીને! અને ખાય છે તો પ્રાણો ઉપર વીતે છે. ખેર, ગમે તેમ કરીને ભક્તો તેને પાણી સાથે ગળે ઉતારી ગયા. પ્રભુ હસતાં હસતાં કહેતા હતા કે 'વ્રજનો પ્રસાદ મળવો એ કોઈ સરળ

કામ નથી. જે વિષયભોગોનેજ સર્વસ્વ સમજી બેઠા છે, તેમને નથી તો વ્રજની ભૂમિમાં રહેવાનો અધિકાર કે નથી તો વ્રજના મહાપ્રસાદને પામવાનો અધિકાર. વ્રજવાસી બનવાનું સદ્‌ભાગ્ય તો તેનેજ પ્રાપ્ત થઇ શકશે કે જેની બધી વાસનાઓ દૂર થઇ ગઇ હશે. આ પ્રકારે જગદાનંદજીના આવવાથી બધા ભક્તોને ઘણી પ્રસન્નતા થઇ, તેઓ તેજ પ્રકારે સુખપૂર્વક પ્રભુની પાસે રહેવા લાગ્યા. જગદાનંદજીનું હૃદય શુદ્ધ હતું, તેમને પ્રભુ પ્રત્યે ગાઢ પ્રેમ હતો. તેઓ પ્રભુના શરીર ઉપર ઘણો પ્રેમ કરતા હતા. એ ઠીક પણ છે. જે કાગળ ઉપર ચિત્ર બનેલું છે, તે કાગળને જો કોઇ ચાહે છે, તો તે કોઇ ને કોઈ દિવસ તેના ઉપર દોરેલા ચિત્રના સૌંદર્ય ઉપર પણ પ્રેમ કરવા લાગશે. જે સૌંદર્યનેજ સર્વસ્વ સમજીને કાગળને નકામો સમજીને ફેંકી દે છે, તેના હાથમાંથી તે કાગળ તો ચાલ્યો જ જાય છે, ને સાથેજ તેના ઉપર દોરેલું ચિત્ર અને તેમાંનું સૌંદર્ય પણ તેને ફરીથી કદી મળી શકતું નથી. એ તો બનીજ શકે નહિ કે આપણે ઘી ઉપર પ્રેમ કરીએ અને જે પાત્રમાં ઘી રાખ્યું છે, તેની ઉપેક્ષા કરીએ. પાત્રની સાથે ઘીનો આધારાધેય ભાવનો સંબંધ છે. આધેય ઉપર પ્રેમ કરવાથી આધાર ઉપર આપોઆપજ પ્રેમ થઈ જાય છે. આધારનો પ્રેમ એજ આધેયના પ્રેમને પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે. એજ સર્વ શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત છે.

श्री रघुनाथ भट्टने प्रभुनी आज्ञा

दाराः परिभवकारा बन्धुजनो बन्धनं विषं विषयाः ।
कोऽयं जनस्य मोहो ये रिपवस्तेषु सुहृदाशा ॥
(સુભાષિત રત્નભાંડાગાર ૩૮૮-૧૨૧)

શ્રી સંસારને ઉત્પન્ન કરનારી છે, સંસારી બાંધુજનો
સંસારબંધનને વધારનારા છે. ઇંદ્રિયોનાં રૂપ, રસ અને રૂપ-
ાદિ વિષયો વિષ સમાન અને પરમાર્થથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત
રાવનારા છે. મોહરૂપી મદિરાનું પાન કરીને જે પુરુષ
મત્ત થઈ ગયો હોય તેના સિવાય બીજો કયો એવો
પ હશે કે જે એ પરમાર્થના શત્રુઓ સાથે મિત્રતાની
ા રાખશે ?

પરમહંસ રામકૃષ્ણદેવ એક વાત કહ્યા કરતા હતા
ોક બગીચામાં ઘણા સાધુઓ પડયા રહ્યા હતા. ત્યાં
રમ સુંદર સ્ત્રી તેમનાં દર્શન માટે ગઈ. બધા સાધુ-
મ વિરકત હતા, એ બધાના ગુરુ આજન્મ બ્રહ્મ-
ા, તેથી તેમણે શિષ્યો પણ એવાજ કર્યા હતા
જન્મથીજ સંસારી સુખ ન ભોગવ્યું હોય. તેઓ
ખથી અજ્ઞાન હતા. તેથી તેમના મનમાં તે
ર્શનથી કોઈ પ્રકારનો વિકાર થયો નહિ. તેઓ-
વ પહેલાં સ્ત્રીસુખ ભોગવ્યું હતું, તેથી તે માતા-
ના દર્શનથી તેની છુપાયેલી કામવાસના જાગ્રત થઈ ઊઠી
અને તે વિષયસુખની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો." આ વાત
કહીને તેઓ કહેતા કે 'જુઓ, જે વાસણમાં એક વાર
હીં' લાગી ચૂક્યું છે, તેમાં દૂધ ફાટી જવાનો ભય રહ્યા

કરે છે, પણ જે ઘડો કોરો છે, તેમાં કોઈ ભય નથી. આ પ્રકારે જે વિષયસુખથી બચેલા છે, તેઓ કોરા ઘડા સમાન છે.' તેના ઉદાહરણમાં તેઓ પોતાના યુવક ભક્તોમાંથી નરેન્દ્ર (વિવેકાનંદ) વગેરેનું દૃષ્ટાંત દઇને કહેતા કે 'સર્વોત્તમ તો એજ છે કે સંસારી વિષયોથી એકદમ દૂર રહેવું. વિષય એજ બંધનનું કારણ છે.' મહાપ્રભુ ચૈતન્યદેવ પણ જેને વાસનાહીન અધિકારી સમજતા તેને સંસારમાં પ્રવેશ કરવાની મનાઈ કરી દેતા અને આજન્મ બ્રહ્મચારી રહીને શ્રીકૃષ્ણકીર્તન કરવાનોજ ઉપદેશ કરતા. વિરક્ત ભક્તોને તો તેઓ સ્ત્રીઓ સાથે સહેજ પણ સંસર્ગ ન રાખવાની શિખામણ આપ્યા કરતા. પોતે કદી પણ સ્ત્રીઓ તરફ આંખ ઉઠાવીને જોતા નહિ, તેમજ તેમના શરીરનો પણ કદી સ્પર્શ કરતા નહોતા.

એક દિવસની વાત છે કે તેઓ ટોટા યમેશ્વર જતા હતા. તેજ સમયે રસ્તામાં એક દેવદાસી કન્યા પોતાના કોયલ જેવા સુંદર કંઠવડે મહાકવિ જયદેવના અમર કાવ્ય ગીતગોવિંદના પદને ગાતી ગાતી જતી હતી! વસંતનો સુશોભિત સમય હતો. સ્ત્રીના કંઠની મધુરતાથી ભરપૂર એ ત્રૈલોકયપાવન પદ સાંભળતાંજ પ્રભુનું મોર જેવું મન નૃત્ય કરવા લાગ્યું. તેમના કાનોમાં:—

चंदनचर्चितनीलकलेवर पीतवसनवनमाली।
केलिचलन्मणि कुण्डलमण्डित गण्डयुगस्मितशाली॥

અર્થાત્ એક સખી બીજી સખીને કહી રહી છે કે:– "સખિ! જો તો ખરી કે એ શ્રીહરિની કેવી અપૂર્વ શોભા છે! નીલ આસમાની રંગના સુકોમળ શરીર ઉપર સુગંધીદાર ચંદન લગાવેલું છે, શરીરે પીળાં વસ્ત્ર પહેરેલાં છે! ગળામાં મનોહર વનમાળા ધારણ કરેલી છે. રાસક્રીડાસમયે કાંચનમય મકર કુંડળ હાલી હાલીને સુંદર ગાલોને લચકે કાન્તિયુક્ત બનાવી રહ્યાં છે, અને તેઓ મંદમંદ હસે છે."

આ પદથી એક પ્રકારની મદકતાનો સંચાર કરવ

સેવક હતા. પ્રભુ જ્યારે કાશી પધાર્યા હતા, ત્યારે તેમણે પ્રભુને આત્મસમર્પણ કરી દીધું હતું. પ્રભુના પુરી આવી ગયા પછી તેમને ફરીથી પ્રભુનાં ચરણકમળોનાં દર્શનોની ઇચ્છા થઇ. તેથી તેઓ કાશીજીથી ગૌડ થઇને નીલાચલ તરફ ચાલી નીકળ્યા. રસ્તામાં તેમને રામદાસ વિશ્વાસ નામના એક કાયસ્થ મહાશય મળ્યા. તેઓ ગૌડેશ્વરના દરબારમાં મુનીમ હતા, રામાનંદી સંપ્રદાયના હતા અને મોટા પંડિત, વિનયી તથા બ્રાહ્મણ સ્વભાવના હતા. તેઓ પણ જગન્નાથજીનાં દર્શને જતા હતા. રઘુનાથજીને જોઇને તેમણે પ્રણામ કર્યા અને આવા યોગ્ય સાથીને પામીને તેઓ પરમ પ્રસન્ન થયા. તેમણે રઘુનાથજીની પોટલી પણ જબરજસ્તીથી લઇ લીધી તથા બીજી પણ વિવિધ પ્રકારે તેમની સેવા કરવા લાગ્યા. રઘુનાથજી આથી કંઇક સંકોચાતા અને કહેતા કે "આપ આટલા મોટા પંડિત છો, આટલા મોટા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ છો એટલે આપે મારી આ પ્રકારે સેવા કરવી શોભાજનક નથી." તેઓ વિનીત ભાવે ઉત્તર આપતા કે "હું નીચ, અધમ, હલકી જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલો, ભલા આપની સેવા કરીજ શી શકું ? તેમ છતાંયે મારાથી જે કંઈ બની શકે છે, તેનાથી મને આપ વંચિત રાખો નહિ. સાધુ બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી એ તો મારૂં કર્તવ્ય છે. હું તો એમનો દાસ છું." આ પ્રકારે બન્નેય બહુ આનંદથી પ્રેમપૂર્વક પુરી પહોંચ્યા. પુરીમાં પ્રભુના સ્થાનનો પત્તો મેળવીને રઘુનાથજી ત્યાં પહોંચ્યા અને તેમણે પ્રભુનાં ચરણકમળોમાં શ્રદ્ધા-ભક્તિપૂર્વક સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. પ્રભુ તેમને જોઇને ઘણાજ પ્રસન્ન થયા અને તેમને આલિંગન કરીને તપન મિશ્ર તથા ચંદ્રશેખર વગેરે ભક્તોના ક્ષેમ-કુશળ પૂછવા લાગ્યા. રઘુનાથજીએ બધાના કુશળ સમાચાર સંભળાવ્યા અને તેમના પ્રણામ પણ જણાવ્યા. પ્રભુએ તે દિવસે રઘુનાથજીને પોતાની પાસેજ પ્રસાદ જમાડ્યો, અને તેમને રહેવાને માટે [illegible] એક સુંદર સ્થાન આપ્યું.

[illegible]

[illegible] વૃંદાવનમાં [illegible] ની આજ્ઞા આપી. પ્રભુની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને [illegible] વૃંદાવન તરફ જવા તૈયાર થયા.

પુરીના બધા ભક્તોની [illegible] તેમાં [illegible] મસ્તક ઉપર ચડાવી. ત્યારે તેઓ હાથ જોડીને પ્રભુની પાસે ઉભા રહ્યા. પ્રભુએ તેમને વારંવાર આલિંગન કર્યું અને જગન્નાથજીની પ્રસાદીની ચોર હાથ વાળી [illegible]

માળા અને કાથો–ચૂનો લગાવ્યા સિવાયનું પ્રસાદી પાન તેમને આપ્યાં. મહાપ્રભુની આપેલી એ બન્ને પ્રસાદી વસ્તુઓને તેમણે શ્રદ્ધાપૂર્વક મસ્તક ઉપર ચઢાવી અને આંસુભરી આંખોએ પૃથ્વી તરફ જોતાં જોતાં છાનામાના ઉભા રહ્યા. પ્રભુ તેમને ઉપદેશ આપવા લાગ્યાઃ “ જુઓ, શ્રીવૃંદાવનની પવિત્ર ભૂમિ છોડીને બીજે ક્યાંય ના જતા. વૈરાગ્યયુક્ત થઇને હમેશાં ભાગવતનો પાઠ કર્યા કરજો. રૂપ–સનાતન બન્નેને પોતાના વડીલ સમજજો. જે કંઇ શંકા થયા કરે તે તેમનેજ પૂછી લીધા કરજો. હમેશાં નામ–જપ કરતા રહેશો તો કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણ કોઇ ને કોઈ વાર અવશ્ય કૃપા કરશેજ. મંગલમય ભગવાન તમારૂં મંગળ કરો, તમને જલદીથી શ્રીકૃષ્ણપ્રેમની પ્રાપ્તિ થાઓ. હવે જાઓ, બધા વૃંદાવનવાસી ભક્તોને મારા સ્મરણ કહેજો.” આ પ્રકારે મહાપ્રભુના શુભાશિષ પામીને તેઓ કાશી, પ્રયાગ થઇને શ્રીવૃંદાવન ધામમાં પહોંચ્યા. ત્યાં રૂપ અને સનાતન એ બન્ને ભાઇઓએ તેમનો ઘણો સત્કાર કર્યો અને તેમને પોતાની પાસેજ રાખ્યા. તેઓ રૂપ ગોસ્વામીની સત્સંગસભામાં શ્રીમદ્‌ભાગવતનો પાઠ કર્યા કરતા હતા. તેમનું ગળું ઘણુંજ સૂરવાળું હતું. ભાગવતના શ્લોકો એટલી સુંદર રીતે તેઓ બોલતા કે સાંભળનારા રડવા લાગતા. એકજ શ્લોક કેટલીયે રીતે કહેતા. કહેતાં કહેતાં પોતેજ ડૂસ્કાં ભરી ભરીને રડવા લાગતા. તેમનો પ્રેમ અદ્‌ભુત હતો, તેઓ હમેશાં વૃંદાવન વિહારીના પ્રેમમાં છકેલા જેવા રહેતા હતા. હૃદયમાં શ્રીગોવિંદજીનું ધ્યાન હતું, જીભ હમેશાં હરિરસનું પાન કર્યા કરતી હતી. સાધુઓનો સત્સંગ અને બ્રહ્મચર્યપૂર્વક જીવન ગાળવું, એનાથી વધારે સુખકર જીવન સંસારમાં બીજું કોઇજ શું શકે ? વિદ્વાનોએ સંસારની બધી વસ્તુઓને ભયપ્રદ બતાવીને માત્ર એક વૈરાગ્યનેજ ભયરહિત માન્યો છે. આવું જીવન વિતાવવું એજ સર્વશ્રેષ્ઠ વૈરાગ્ય છે. જેમકે રાજર્ષિ યોગીરાજ ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે:—

भक्तिर्भवे मरणजन्मभयं हृदिस्थं
स्नेहो न वन्धुषु न मन्मथजा विकाराः ।
संसर्गदोषरहित विजना वनान्ता
वैराग्यमस्ति किमतः परमर्थनीयम् ॥

અર્થાત્ ભક્તભયહારી ભગવાનનાં ચરણકમળોમાં પ્રેમ થાઓ. આ શરીરને નાશવાન સમજીને તેના પ્રત્યે અ-પ્રીતિ થાઓ; સંસારી ભાઈ, બંધુ તથા કુટુંબીઓમાં મમતા ન થાઓ અને હૃદયમાં કામજન્ય વાસનાનો અભાવ થાઓ. સ્ત્રીના સુંદર શરીરને જોઈને તેમાં આસક્તિ ન થતી હોય, તથા સંસારી લોકોના સંસર્ગરૂપ દોષથી રહિત, પવિત્ર અને શાંત એકાંત વનમાં નિવાસ હોય, તો તેનાથી વધારે ઇચ્છવાયોગ્ય વૈરાગ્ય બીજો કયો હોઈ શકે!

સાચેજ, જે સ્ત્રી-સમાગમથી રહિત થઈને એકાંત-
સ્થાનમાં બ્રહ્મચર્યપૂર્વક વૃંદાવનવિહારીનું ધ્યાન કરતાં
રતાં પોતાનો સમય ગાળી રહ્યો છે, તે દેવતાઓને પણ
દનીય છે, તેની ચરણધૂલિ આ સમસ્ત પૃથ્વીને પાવન
ાવી દે છે, તે નરરૂપમાં સાક્ષાત્ નારાયણ છે, શરીર-
l બ્રહ્મ છે અને વૈકુંઠપતિના પરમપ્રિય મુખ્ય પાર્ષ-
છે.

ગંભીરા મંદિરમાં શ્રીગૌરાંગ

प्रेमानामद्भुतार्थः श्रवणपथगतः कस्य नाम्नां महिम्नः
को वेत्ता कस्य वृंदावनविपिनमहामाधुरीषु प्रवेशः ।
को वा जानाति राधां परमरसचमत्कारमाधुर्यसीमा-
मेकश्चैतन्यचन्द्रः परमकरुणया सर्वमाविश्चकार ॥

(શ્રી પ્રકાશાનન્દ)

અર્થાત્ પ્રેમ નામનો અદ્‌ભુત પદાર્થ કોને કાને પડતો હતો ? નામનો મહિમા કોણ જાણી શકતું હતું ? વૃંદાવનની માધુરીમાં કોનો પ્રવેશ થઇ શકતો હતો ? ઉત્તમ રસ-શૃંગારના ચમત્કારપૂર્ણ માધુર્યની સીમા રાધાને કોણ જાણી શકતું હતું ? એક શ્રી ચૈતન્યચંદ્ર મહાપ્રભુએ પોતાની સ્વાભાવિક પરમ કરુણાદ્વારા એ બધી વાતો પૃથ્વી ઉપર પ્રગટ કરી દીધી.

મહાપ્રભુ ગૌરાંગદેવ ચોવીસ વર્ષની અલ્પાવસ્થામાં કઠોર સંન્યાસધર્મની દીક્ષા લઇને પુરી પધાર્યા. પહેલાં છ વર્ષોમાં તો તેઓ ભારતવર્ષનાં વિવિધ તીર્થોમાં ભ્રમણ કરતા રહ્યા અને સૌથી છેવટે તેમણે શ્રીવૃંદાવન ધામની યાત્રા કરી. મહાપ્રભુની આજ છેલ્લી યાત્રા હતી. વૃંદાવનથી પાછા ફરીને છેલ્લાં અઢાર વર્ષો સુધી તેઓ અવિચ્છિન્નભાવે અચલ જગન્નાથના રૂપમાં પુરી અથવા નીલાચલમાંજ રહ્યા. પછી તેમણે પુરીની પાવન પૃથ્વીનો પરિત્યાગ કરીને ક્યાંય એક પગ પણ બહાર કાઢ્યો નહિ. ગૌડ દેશથી રથયાત્રાને સમયે દર વર્ષે ઘણા ભક્તો આવ્યા કરતા હતા અને

તેઓ વરસાદના ચાર મહિના સુધી પ્રભુનાં [illegible] પાસે રહીને પોતપોતાને સ્થાને [illegible] વર્ષો સુધી તો પ્રભુ તેમની સાથે [illegible] અને સજીવન કરતા રહેતા. [illegible] સાધારણ રીતે [illegible] તેમાં પછી [illegible] પ્રકૃતિથી પરની વાત છે. [illegible] શુદ્ધોનો ત્યાં પ્રવેશ નથી, પરંતુ [illegible] છે. તેમાં મનનું-તનનું, [illegible] યથા એવાં બીજાં કાર્યો [illegible] શરીર પોતેજ યંત્ર સમાન [illegible] કરતું રહે છે. ચિત્ત સાથે એ કાર્યોનો [illegible] ચિત્ત તો અવિચ્છિન્ન ભાવથી શ્રીજી [illegible] રીતે પાન કરતું રહે છે. મહાપ્રભુનું ચિત્ત પણ [illegible] સુધી શરીર છોડીને વૃંદાવનના કોઈ [illegible] સાથે ચાલ્યું ગયું હતું. તેમનું મન [illegible] પુરીમાં કાશી મિશ્રના વિશાળ ઘરના કોઈ નિર્જન ગંભીરા મંદિરમાં પડ્યું રહેતું હતું. અહીં મહાપ્રભુની દિવ્યોન્માદકારી પ્રેમાવસ્થાના સંબંધમાં કંઈક કહીએ, તે પહેલાં એ જાણી લેવું આવશ્યક છે કે આ ગંભીરા મંદિર વાસ્તવમાં શું છે?

શ્રી જગન્નાથજીના મંદિરની પાસે જ ઓરીસ્સાના રાજા મહારાજ પ્રતાપરુદ્રજીના કુલગુરુ પંડિત કાશી મિશ્રજીના વિશાળ ઘરમાં પ્રભુ નિવાસ કરતા હતા. મિશ્રજીનું એ ભવન ઘણું જ વિશાળ હતું. અનુમાનથી જાણી શકાય છે કે તેમાં ત્રણ ચોક હશે, અને સેંકડો મનુષ્યો તેમાં સુખેથી રહી શકતા હશે. ત્યારે તો ગૌડ દેશથી આવેલા લગભગ બધા ભક્તો ચાર મહિના સુધી ત્યાં જ નિવાસ કરતા હતા. મહાપ્રભુ તેજ ભવનમાં રહેતા હતા. બીજાં મકાનોમાં પરમાનંદ પુરી, બ્રહ્માનંદ ભારતી, સ્વરૂપ દામોદર, રઘુનાથદાસ, જગદાનંદ, વક્રેશ્વર પંડિત [illegible]

બીજા વિરક્ત ભક્તો રહેતા હતા. મહાપ્રભુ સદાથી એકાંત-પ્રિય હતા, તેમને લોકસમૂહમાં રહેવું અરુચિકર હતું. તેજ ભવનમાં એકાંતમાં એક ગુફાની પેઠે નાનકડું સ્થાન હતું. તે કોલાહલશૂન્ય, તદ્દન એકાંત અને શાંત મંદિર હતું. મહાપ્રભુ જ્યારે સૌથી અળગા થઈને એકાંતની ઇચ્છા કરતા ત્યારે તે એકાંત મંદિરમાં જઇને વિશ્રામ કરતા. તેનું બારણું એટલું નાનું હતું કે એક માણસ જ તેમાં સંકોચપૂર્વક દાખલ થઈ શકતો હતો. મહાપ્રભુ જ્યારે થાકી જતા અથવા લોકોની ભીડથી અકળાઈ જતા, ત્યારે તેઓ તેમાં જઈને સૂઇ જતા.

મહાપ્રભુ જેવા ભક્તવત્સલ અને કૃપાળુ સ્વામી હતા, તેજ પ્રકારે તેમને સાચો સ્વામીભક્ત ગોવિંદ નામનો સેવક પણ પ્રાપ્ત થયો હતો. ગોવિંદનો મહાપ્રભુ પ્રત્યે વાત્સલ્યભાવ હતો; તે નિઃસ્વાર્થ ભાવથી ઘણીજ તત્પર-તાપૂર્વક પ્રભુના શરીરની ખૂબજ દેખરેખ રાખતો. એક દિવસ મહાપ્રભુ સંકીર્તનથી થાકીને ગંભીરાના દરવાજા આગળ પડીને સૂઈ રહ્યા હતા. નિયમાનુસાર ગોવિંદ આવ્યો, અને તેણે કહ્યું કે “પ્રભો ! હું શરીરે માલીસ કરીશ, મને અંદર આવવા દો.” પ્રભુ તો ભાવાવેશમાં બેભાન પડયા હતા. તેમને શરીર-મર્દનનું શું ધ્યાન ? બે-ચાર વાર પ્રાર્થના કરવા છતાં તેમણે પડ્યા પડ્યાજ કહી દીધું:–“આજે નહિ, જાઓ સૂઇ રહો.”

ગોવિંદે વિનિતભાવથી કહ્યું કે “પ્રભો ! મારો નિત્ય-નો નિયમ છે, મને આજે સેવાથી વંચિત ન કરો.”

પ્રભુએ ગુસ્સે થઇને કહ્યું કે “નહિ, આ બધું કંઈ નહિ; શરીરમાં ખૂબ દુઃખ થાય છે, મારાથી ઉઠાતું નથી, જઇને સૂઇ રહો.”

ગોવિંદે ફરીથી અત્યંત વિનમ્રભાવે કહ્યું કે “પ્રભો! જરા દૂર થઈ જાઓ, બસ હું એક પાસેજ અંદર આવી જઇશ, મને નિદ્રા નહિ આવે.”

પ્રભુએ ઘણાજ સ્નેહપૂર્વક કહ્યું: "બાપુ ગોવિંદ ! મારામાં હાલવાનું જોર નથી. સેવાપરાયણ [illegible] સેવક શું કરે ! સેવા કરવી એ તેનું [illegible] પ્રભુનું ઉલ્લંઘન કરીને જવું એ પાપ છે, પરંતુ [illegible] ન કરવી એ તેનાથી પણ વધારે પાપ છે. [illegible] મારે નરક સહેને ભોગવવું પડે, પણ હું [illegible] નહિ કરું.' આ વિચારીને તે પ્રભુને [illegible] ગયો અને ત્યાં જઇને તેણે પ્રભુની [illegible] સમસ્ત શરીરને ધીરે ધીરે દબાવ્યું. [illegible] પછી પ્રભુને ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થયું. [illegible] પાસેજ બેઠેલો જોઇને પૂછ્યું કે "અરે ગોવિંદ ! તું [illegible] સુધી બેઠોજ છે, સૂવા કેમ ગયો નથી ?"

તેણે કહ્યું કે "પ્રભો ! સૂવા કેમ કરીને જાઉં ! આપ તો દરવાજો રોકીને સૂઇ રહ્યા છો."

પ્રભુએ પૂછ્યું: "ત્યારે તું આવ્યો કેમ કરીને હતો ?"

ગોવિંદે કંઇક શરમાઇને કહ્યું: "પ્રભો ! હું આપના શ્રીઅંગને ઓળંગીનેજ આવ્યો હતો, તેથી મારે જેટલા દિવસો સુધી નરક ભોગવવું પડે, તેટલા દિવસો સુધી હર્ષપૂર્વક નરક ભોગવીશ. આપના શરીરની સેવા ખાતર હું સર્વ કંઇ કરી શકું છું, પરંતુ મારા સૂવા માટે હું આવું પાપ કરી શકતો નથી." તેની આવી નિષ્ઠા જોઇને પ્રભુએ તેને છાતી સરસો ચાંપ્યો અને તેને શ્રીકૃષ્ણ-પ્રેમ-પ્રાપ્તિનો આશીર્વાદ આપ્યો.

આ બનાવથી પણ જાણી શકાય છે કે, ગંભીરા મંદિર ઘણુંજ નાનું હશે. પહેલાં તો મહાપ્રભુ કોઇ કોઇ વારજ [illegible]માં શયન કરતા રહ્યા. જેમ જેમ તેમની એકાંતનિષ્ઠા [illegible]ધતી ગઇ અને પ્રેમોન્માદ વધતો ગયો, તેમ તેમ તેઓ [illegible]ભીરા મંદિરમાં પોતાનો વધારે સમય ગાળવા લાગ્યા. [illegible]ાં બાર વર્ષ તો તેમનાં ગંભીરા મંદિરમાંજ ગયાં. તે [illegible]નું નામ પહેલેથીજ ગંભીરા હતું અથવા [illegible]

ગંભીર ભાવે રહેવાથી તેને લોકો ગંભીરા કહેવા લાગ્યા, તેની બરાબર ખબર નથી. અનુમાન એવુંજ કરવામાં આવે છે કે, પ્રભુના અંતઃપુર સમાન સ્થાનમાં પોતાના અંતરંગ ભકતો સાથે રાગમય એકાંતિક જીવન ગાળવાને કારણે તે સ્થાનને ભકતો 'ગંભીરા'ના નામથી બોલાવવા લાગ્યા હશે. પ્રભુએ ગંભીરા મંદિરમાં રહીને જે બાર વર્ષ ગાળ્યાં અને તે અવસ્થામાં તેમણે જે લીલાઓ કરી, તેમને ભક્તો 'ગંભીરા લીલા'ના નામથી જાણે છે અને કહે છે. ગૌડીય વૈષ્ણવ ગ્રંથોમાં સર્વત્ર 'ગંભીરા લીલા' શબ્દનો ઉપયોગ મળી આવે છે.

એ બાર વર્ષોમાં પ્રભુના શરીરમાં જે જે પ્રેમના ભાવ ઉત્પન્ન થયા, તેમની જેવી અલૌકિક દશાઓ થઈ હતી તે કોઇ પણ મહાપુરુષના શરીરમાં પ્રત્યક્ષ રીતે પ્રગટ થઇ નહિ; તેમણે પ્રેમની પરાકાષ્ઠા કરી બતાવી, મધુર રસનો આસ્વાદ કયે પ્રકારે કરવામાં આવે છે તેનું તેમણે સાકાર સ્વરૂપ બતાવી આપ્યું. તે દિવસોમાં સ્વરૂપ દામોદર અને રાય રામાનંદ, એજ પ્રભુના તે ભાવના મુખ્ય જાણ-કાર હતા. મહાપ્રભુ હમેશાં વિયોગિની શ્રીરાધાજીના ભાવ-માં ભાવમગ્ન રહેતા. સ્વરૂપ ગોસ્વામી અને રાય રામાનંદ-જીને તેઓ પોતાની લલિતા અને વિશાખા સખી સમજતા. બસ, એજ કારણથી તેમને થોડી ઘણી શાંતિ થતી; વાસ્ત-વમાં મધુર ભાવના મર્મજ્ઞ એ બન્ને મહાનુભાવો લલિતા અને વિશાખાની પેઠે પ્રભુની વિરહવેદના ઓછી કરવામાં સર્વ પ્રકારે તેમને મદદ કરતા અને હમેશાં પ્રભુની સેવા-શુશ્રૂષામાંજ તત્પર રહેતા. સ્વરૂપ ગોસ્વામીનું ગળું ઘણુંજ કોમળ હતું. તેઓ પોતાના સૂરીલા તાનથી મધુરભાવનાં પદ ગાઇ ગાઇને પ્રભુને સંભળાવ્યા કરતા હતા. મહા-પ્રભુને શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધનાં ગોપીગીત, શ્રીજય-દેવનું ગીતગોવિંદ અને ચંડીદાસ તથા વિદ્યાપતિ ઠાકુરનાં પદ ઘણાંજ પ્રિય હતાં. સ્વરૂપ ગોસ્વામી પોતાના મધુર સૂરીલા અવાજથી તે ગાઇને સંભળાવ્યા કરતા હતા અને

રાય રામાનંદજી કૃષ્ણકથા કહેતા હતા એજ પ્રકારે કથાસ્વાદ કરતાં કરતાં રાત્રિ વ્યતીત થઈ જતી અને સૂર્ય ઉદય થતાં ખબર પડતી કે હવે પ્રાતઃકાળ થઈ ગયો છે. તે સમયે પ્રભુની જે પણ દશા થતી તેને સ્વરૂપ દામોદરજી પોતાના 'કડચા'માં લખતા જતા હતા. માટે જ, એજ મહાનુભાવની કૃપાથી તો આજે સંસાર શ્રીચૈતન્યદેવના પ્રેમની અલૌકિક દશાઓને સમજી શક્યો છે, નહિ તો તે ભાવ પ્રત્યક્ષ રૂપથી સંસારમાં અપ્રકટજ રહ્યા હોત. એ ભાવો માનવીની ભાષામાં વ્યક્ત કરી શકાતા નથી. એ ભાવોને વ્યક્ત કરવાની ભાષાજ જુદી છે અને તેનું નામ 'મૂક ભાષા' છે. કોઇ પરમ રસમર્મજ્ઞ લોકાતીત ભાવવાળો પુરુષ તેનું સહેજજ વર્ણન કરી શકે છે. સ્વરૂપ દામોદરજીએ સંસાર ઉપર ઉપકાર કરીને તેનું થોડું ઘણું વર્ણન કર્યું. વાસ્તવમાં તેઓજ ચૈતન્યના ભાવોનું બરાબર વર્ણન કરી શકે તેમ હતું. તે સમયે પ્રભુ હંમેશાં શરીરથી જ્ઞાનશૂન્ય જેવા બની જતા હતા. તેમના અંતરંગ ભક્તોજ તેમના શરીરની દેખરેખ અને સેવા-શુશ્રૂષા કરતા હતા. તેમાં ગોવિંદ, જગદાનંદ, રઘુનાથદાસ, સ્વરૂપ દામોદર અને રાય રામાનંદજી એજ મુખ્ય હતા. સ્વરૂપ ગોસ્વામી જે કંઈ લખતા હતા, તેને રઘુનાથ ગોસ્વામી કંઠસ્થ કરતા જતા હતા. આ પ્રકારે સ્વરૂપ દામોદરજીના કડચા રઘુનાથદાસજીના ગળાનો સર્વોત્તમ હાર બની ગયા હતા. મહાપ્રભુ અને સ્વરૂપ દામોદરજીના તિરોભાવ પછી રઘુનાથદાસજી પુરી ત્યજીને શ્રીવૃંદાવન ચાલ્યા ગયા અને ત્યાંજ એકાંતમાં નિવાસ કરવા લાગ્યા. શ્રીચૈતન્યચરિતામૃતના લેખક ગોસ્વામી કૃષ્ણદાસ કવિરાજ તેમના પરમ પ્રિય શિષ્ય હતા, તેથી 'સ્વરૂપ ગોસ્વામીના કડચા' તેમના પાસેથી કવિરાજને મળ્યા. કવિરાજ મહાશયે તેજ કડચાને આધારે પોતાના પરમ પ્રસિદ્ધ 'શ્રીચૈતન્યચરિતામૃત' નામના ગ્રંથના છેલ્લા સાત અધ્યાય લખ્યા છે. તેથી હવે 'સ્વરૂપ દામોદરજીના કડચા' નામનો કોઇ

અલગ ગ્રંથ તો મળતો નથી. આ સાત અધ્યાયોનેજ તેનો સાર સમજવો જોઇએ. તે મહાપુરુષે એ અલૌકિક દિવ્ય ગ્રંથનો જનતામાં શા માટે પ્રચાર અને ફેલાવો થવા ન દીધો, તે તો તેઓજ જાણે. અમે પામર પ્રાણી ભલા આ સંબંધમાં શું સમજી શકીએ! સંસારને તેમણે આટલા વધારે દિવ્ય રસનો અનધિકારી માન્યો હશે. ઘણે ભાગે એમજ જોવામાં આવે છે કે, મહાપુરુષ પોતાનો સંપૂર્ણ પ્રેમ કોઈના ઉપર પ્રગટ કરતા નથી. જો દુર્બળ જીવ ઉપર તેઓ પોતાનો અમોઘ પ્રેમ એક સાથેજ પ્રગટ કરી દે તો તેનું હૃદય ફાટી જાય; સાધારણ લોકો મહાપુરુષોના પ્રેમને સહન કરી શકતા નથી. તેથી મહાપુરુષ, ધીરે ધીરે પાત્ર જેટલા જેટલા પ્રેમનો અધિકારી બનતો જાય છે, તેટલો તેટલો પ્રેમ તેના પ્રત્યે દર્શાવે છે; કેમકે તેઓ પ્રેમની અમોઘ શક્તિથી પૂર્ણ રીતે પરિચિત હોય છે.

ગોસ્વામી કૃષ્ણદાસ કવિરાજ કવિહૃદયના પ્રેમમર્મજ્ઞ અને ઉચ્ચ કોટિના રસમર્મજ્ઞ હતા. તેમણે પોતાના બંગાળી ભાષાના ‘પયાર’ નામના છંદોમાં જે ખૂબીથી મહાપ્રભુના એ અંતિમ ભાવોનું વર્ણન કર્યું છે, તે વાંચીને એવો કયો સહૃદયી રસિક પુરુષ હશે કે જે રડયા વિના એક પણ પયાર વાંચી શકે. તે અમર કવિની લેખિનીથી પ્રેમનું જેવું સજીવ, સુંદર અને બોલતું ચાલતું વર્ણન થયું છે તેવું વર્ણન બીજા સાધારણ કવિઓની લેખિનીથી થવું તદ્દન અસંભવિત છે. પ્રેમનો પ્રસંગ એક તો એવોજ જટિલ છે, વળી તેને માનવી ભાષાની કવિતામાં વર્ણન કરવો એ તો સાચેજ મહાન પ્રતિભા અને ઘણીજ સાહસિકતાનું કામ છે. કવિરાજજી પોતેજ કહે છે કે:—

પ્રેમાર વિકાર વર્ણિતે ચાહે યેઇ જન,
ચાંદ ધરિતે ચાહે યેન હઇયા વામન.
વાયુ યૈછે સિંધુ-જલેર હરે એક કણ,'
કૃષ્ણ-પ્રેમ-કણ તૈછે જીવેર સ્પર્શન.

ક્ષણે ક્ષણે ઉઠે પ્રેમાર તરંગ અનન્ત,
જીવ છાર કાહાં તાર પાઇબેક અન્ત.
શ્રીકૃષ્ણચૈતન્ય યાહા કરેન આસ્વાદન,
સબે એક જાને તાહા સ્વરૂપાદિ ગણ.

અર્થાત્ 'જે પુરુષ પ્રેમના વિકારોનું વર્ણન કરે છે, તેનો પ્રયત્ન વામન જેવો છે કે જે ઠીંગણો હોવા છતાં પણ આકાશમાં રહેતા ચંદ્રમાને પકડવા ઇચ્છે છે. જે પ્રકારે અનંત-અપાર મહાસાગરમાંથી વાયુ એક કણને ઉડાવી લાવે છે, તેજ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણપ્રેમસમુદ્રનો એક કણ જીવોનો સ્પર્શ કરી શકે છે. ક્ષણ ક્ષણમાં પ્રેમની અનંત લહરિયો ઉઠે છે; બતા સાધારણ જીવ તેનો પાર કેમ કરીને પામી શકે? શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય મહાપ્રભુ પ્રેમરસનો જે સ્વાદ લે છે, તે તો તેમના પ્રેમ ભિન્ન માત્ર શ્રી સ્વરૂપ દામોદર તથા રામાનંદરાય વગેરેજ જાણી શકે છે.' આ પ્રમાણે કહીને તેમણે પોતાને પણ પ્રેમતત્ત્વનું વર્ણન કરવાના અનધિકારી સાબિત કરી દીધા છે, અને તેઓ તેનું સમર્થન કરતા સ્પષ્ટ સ્વીકાર પણ કરે છે.

लिख्यते श्रीलगौरेन्दोरत्यद्भुतमलौकिकम् ।
यैर्दृष्टं तन्मुखाच्छ्रुत्वा दिव्योन्मादविचेष्टितम् ॥
(શ્રી ચૈતન્ય ચ. ૧૭-૧)

અર્થાત્ "શ્રી ગૌરાંગ મહાપ્રભુની પછીના અદ્ભુત અલૌકિક દિવ્યોન્માદકારક ચેષ્ટાઓને-જેમણે (શ્રીરઘુનાથદાસજીએ) પોતાની આંખોથી પ્રત્યક્ષ દેખી છે, તેમનાજ મુખેથી સાંભળીને હું લખું છું." આ વાતથી તો હવે શંકાને માટે કોઈ સ્થાનજ રહેતું નથી. જો કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય તેમને આ વાત કહેત તો તેઓ તેનો વિશ્વાસ પણ ન કરત; પરંતુ જ્યારે સાક્ષાત્ રઘુનાથજીજ તેમને કહી રહ્યા છે કે જે નિરંતર બાર વર્ષો સુધી પ્રભુની પાસેજ રહ્યા હતા ત્યારે તો તેમને પણ વિશ્વાસ કરવો જ પડયો. આ વાત તેઓ પોતે કહે છે કે-

प्रेमदशाओनो टूंक परिचय

कैतवरहितं प्रेम नहि भवति मानुषे लोके ।
यदि भवति कस्य विरहो विरहे सत्यपि को जीवति ॥

અર્થાત્ મનુષ્યલોકમાં નિષ્કપટ પ્રેમ તો થતોજ નથી; કદાચ કોઇને થઇ જાય, તો તેને પ્રેમનો સારભૂત વિરહ પ્રાપ્ત થતો નથી. જો વિરહ પણ પ્રાપ્ત થઇ જાય તો પછી તે જીવતો તો કદાપિ રહીજ શકતો નથી. શ્રીરૂપ ગોસ્વામી પણ કહે છે કે-

भुक्तिमुक्तिस्पृहा यावत् पिशाची हृदि वर्तते ।
तावद् भक्तिसुखस्यात्र कथमभ्युदयो भवेत् ॥

અર્થાત્ "જ્યાં સુધી ભુકિત-ભોગ અને મુક્તિ-મોક્ષની ઇચ્છારૂપી રાક્ષસી હૃદયમાં બેઠેલી છે, ત્યાં સુધી ભક્તિસુખની ઉત્પત્તિ કેમ કરીને થઇ શકે ?"

લોકમર્યાદાનો નાશ કરીને મોહન સાથે મન લગાવવાને વિદ્વાનોએ પ્રેમ કહ્યો છે. પ્રેમના લક્ષણમાં એટલુંજ કહેવું પૂરતું છે કે-

प्रेमैव गोपरामाणां काम इत्यगमत् प्रथाम् ।

અર્થાત્ "ગોપીઓના શુદ્ધ પ્રેમનેજ 'કામ'ના નામથી બોલાવવાનો રિવાજ પડી ગયો છે." આથી એજ તાત્પર્ય નીકળે છે કે, પ્રેમમાં ઇંદ્રિયસુખની ઇચ્છાઓનો તદ્દન અભાવ હોય છે. કેમકે ગોપિકાઓના કામમાં કોઈ પ્રકારના પોતાના શરીર સુખની ઇચ્છા નહોતી. તેઓ તો

કંઈ કરતી હતી, તે કેવળ શ્રીકૃષ્ણની પ્રસન્નતાને માટેજ કરતી હતી. તેમને માટે શુદ્ધ પ્રેમ ઇંદ્રિયો અને તેમના પગોથી પર વસ્તુ છે. કોઈ 'રાગ' પણ કહે છે. આ 'કામ' 'પ્રેમ' અથવા રાગના ત્રણ ભેદ હોઈ શકે છે-પૂર્વ-રાગ, મિલન અને વિયોગ અથવા વિરહ.

જેના હૃદયમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, તેને ઘર-બાર, કુટુંબ-પરિવાર કે સંસારી વિષયભોગ કંઈ પણ સારાં લાગતાં નથી. તેને હમેશાં પોતાના વહાલાનુંજ ચિંતન રહ્યા કરે છે. પ્રેમની દશા જેને પોતાના પ્રાણ ઉપર ઘણો-જ મોહ હોય, અને તેને ફાંસીને માટે કેદખાનાના ફાંસી-ઘરમાં પૂરી રાખ્યો હોય, તે પુરુષના જેવીજ થઈ જાય છે. જે પ્રકારે પ્રાણોના ભયથી તેની ક્રિયાઓ અને ચેષ્ટાઓ થાય છે, તેજ પ્રકારની ચેષ્ટાઓ રાગીની અથવા પ્રેમીની પણ થાય છે. રાગમાર્ગના ઉપાસક વૈષ્ણવોએ પોતાના ગ્રંથોમાં એ બધી દશાઓનું બહુ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. આ સંકુચિત સ્થાને નથી તો તેનો ઉલ્લેખ કરી શકાતો કે નથી તો તેના ઉલ્લેખનું કંઇ ખાસ પ્રયોજન પણ દેખાતું. આ સંબંધમાં આઠ સાત્વિક ભાવોનો ઘણો ઉલ્લેખ આવે છે અને તેઓજ ઘણા પ્રસિદ્ધ પણ છે; તેથી અહીં અતિસંક્ષેપમાં પહેલાં એજ આઠ વિકારોનું વર્ણન કરીએ છીએ. તે આઠ વિકારો આ પ્રમાણે છેઃ—સ્તંભ, કંપ, સ્વેદ, વૈવર્ણ્ય, અશ્રુ, સ્વરભંગ, પુલક અને પ્રલય. એ ભય, શોક, વિસ્મય, ક્રોધ અને હર્ષની અવસ્થામાં ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રેમને માટેજ એ ભાવોને 'સાત્વિક ભાવ' કહેવામાં આવ્યા છે. હવે તે બધાનું ટૂંક વર્ણન સાંભળો.

સ્તંભ—શરીરનું સ્તબ્ધ થઈ જવું. મન અને ઇંદ્રિયો જ્યારે ચેષ્ટારહિત થઇને નિશ્ચલ થઈ જાય છે, તે અવસ્થા-ને સ્તંભ કહે છે.

કંપ—શરીરમાં ધ્રુજારી પેદા થઇ જાય તેને 'વેપથુ' અથવા 'કંપ' કહે છે. અર્જુનની યુદ્ધની શરૂઆતમાં

ભયને લીધે એવી દશા થઇ હતી. તેમણે પોતેજ કહ્યું છે કે–"वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते।" અર્થાત્ મને ધ્રૂજરી છૂટી રહી છે, અને રૂવાં ખડાં થઇ ગયાં છે."

સ્વેદ—શરીરમાં પરસેવો છૂટવો અથવા પરસેવામાં 'લથબથ' થઇ જવું તેને 'સ્વેદ' કહે છે.

અશ્રુ—પ્રયત્ન કર્યા વિના શોક, વિસ્મય, ક્રોધ અથવા હર્ષને કારણે આંખોમાંથી જે જળ નીકળે છે, તેને 'અશ્રુ' કહે છે. હર્ષમાં જે અશ્રુ નીકળે છે, તે ઠંડા હોય છે અને તે ઘણે ભાગે આંખોની કોરોમાંથી નીચેની તરફ વહે છે. શોકનાં આંસુ ગરમ હોય છે અને તે વચમાંથીજ વહે છે.

સ્વરભંગ—મુખમાંથી અક્ષરના સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર ન થઇ શકે, તેને 'સ્વરભેદ' 'ગદ્ગદ' યા 'સ્વરભંગ' કહે છે.

વૈવર્ણ્ય—ઉપરોક્ત કારણોથી મુખ પર જે એક પ્રકારની ઉદાસી, પીળાપણું યા ફીકાપણું આવી જાય છે, તેને 'વૈવર્ણ્ય' કહે છે, તેનું મૂળ સ્વરૂપ આકૃતિનું બદલાઈ જવું એ છે.

પુલક—શરીરનાં બધાં રૂવાં ઉભાં થઇ જાય તેને પુલક યા 'રોમાંચ' કહે છે.

પ્રલય—જ્યાં શરીરનું તથા સારા–ખોટાનું જ્ઞાનજ નથી રહેતું તેને પ્રલય કહે છે. એ બધાં કારણોથી બેભાન દશા થઈ જાય છે. આ અવસ્થામાં ઘણાખરા માણસો જમીન ઉપર પડી જાય છે. બેભાન થઈને પૃથ્વી ઉપર પડી જવાનું નામ 'પ્રલય' છે.

એ ઉપરોક્ત ભાવ હર્ષ, વિસ્મય, ક્રોધ, શોક વગેરે બધાં કારણોથી થાય છે, પરંતુ પ્રેમના સંબંધમાંજ તે પ્રશંસનીય છે.

[illegible] અને [illegible], મિલન અને વિયોગ અથવા

ઘણા પડશું. એ ત્રણ પ્રેમની અવસ્થાઓ બતાવી ચૂ-
કીધી. હવે તેમના સંબંધમાં કંઈક સાંભળો.

પૂર્વરાગ—વહાલાની સાથે સાક્ષાત્કાર તો થયો નથી, પરંતુ ચિત્ત તેને માટે તરફડી રહ્યું છે. તેનેજ પૂર્વરાગ કહી શકાય. રાતદિવસ તેનુંજ ધ્યાન, તેનુંજ ચિંતન અને તેનાજ સંબંધનું જ્ઞાન રહ્યા કરે. મળવાની ઉત્કંઠા ઉત્તરોત્તર વધતીજ જાય તેનું નામ પૂર્વરાગ છે. આ દશામાં શરીરથી પરબારા તથા જીવન ઉપર પણ તદ્દન દાસ્ય આવી જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે આજ શ્લોક લ્યોઃ-

हे देव हे दयित हे भुवनैकबन्धो
हे कृष्ण हे चपल हे करुणैकसिन्धो।
हे नाथ हे रमण हे नयनाभिराम
हा! हा!! कदा नु भवितासि पदं दृशोर्मे? ॥

અર્થાત્ હે દેવ! હે દયાળો! હે વિશ્વના એકમાત્ર બંધુ! ઓ કૃષ્ણ! અરે ઓ ચપળ! હે કરુણાના સાગર! હે સ્વામિન! હે મારી સાથે રમણ કરનાર! હે મારાં નેત્રોને સુખ દેનાર પ્રાણેશ! તમે મને ક્યારે દર્શન દેશો?

આ શ્લોકમાં પરમ કરુણાપૂર્ણ સંબોધનો દ્વારા ઘણીજ આર્જિતાપૂર્વક વહાલાને દર્શન આપવા માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. સાચેજ અનુરાગ એનુંજ નામ છે. એવી લગની હોય ત્યારેજ એ હરિ આ તરફ દૃષ્ટિપાત કરે છે. તે પહેલાં નિર્દય છે!

મિલન—આ વિષય વર્ણનાતીત છે. મેળાપમાં કેવું સુખ છે, તે વાત તો અનુભવગમ્ય છે, એને તો પ્રેમી અને પ્રેમપાત્ર સિવાય બીજો કોઈ જાણીજ શકતો નથી. તેથી કવિઓએ એનું વિશેષ વર્ણન કર્યું નથી. મેળાપના સુખને તો બન્ને એક થઈનેજ જાણી શકે છે. તેઓ પોતે તેનું વર્ણન કરવા અસમર્થ હોય છે, પછી કોઈ વર્ણન કરે તોપણ કેમ કરીને કરે? અનુભવ થયા પછી વર્ણન

કરવાની શક્તિ નથી રહેતી અને અનુભવ વિનાનાં વર્ણન નકામાં છે. તેથી આ વિષયમાં બધા કવિ ઉદાસીન જેવા જણાય છે. શ્રીમદ્‌ભાગવતાદિમાં વર્ણન છે, પરંતુ તે લોટમાં મીઠાની પેઠે પ્રસંગવશાત્ યત્કિંચિત્ સહેજ છે. બધાએ વિરહના વર્ણનમાંજ પોતાનું પાંડિત્ય દર્શાવ્યું છે અને જો કંઇ વર્ણન થઈ શકે તો કંઇક વિરહનું થઇ શકે છે; તેના વર્ણનમાં મઝા છે. મિલનસુખને તો તેઓ બન્નેય લૂંટે છે. સાંભળો, રસિક રસખાનજીએ દૂર ઉભા રહીને આ સંમેલનનું ઘણુંજ થોડું વર્ણન કર્યું છે; પરંતુ વર્ણન કરવામાં કમાલ કરી દીધી છે. બે પ્રેમીઓના સંમેલનનું આટલું સજીવ અને જીવતું જાગતું ચિત્ર ભાગ્યેજ કોઈ બીજા કવિની કવિતામાં મળી આવશે. એક સખી બીજી સખી સમક્ષ શ્રીરાધિકાજી અને શ્રીકૃષ્ણના સંમિલનનું વર્ણન કરી રહી છે. સખી કહે છે–

ઐ રી! આજ કાલ્હિ સબ લોકલાજ ત્યાગિ દોઊ,
  સીખે હૈં સબૈ બિધિ સનેહ સરસાયબો.
યહ ‘ રસખાન ’ દિન દ્વૈમેં બાત ફૈલિ જૈહૈં,
  કહઁા લૌં સયાની! ચંદ હાથન છિપાયબો.
આજ હૌં નિહાર્યો બીર, નિકટ કાલિંદી-તીર;
  દોઉનકો દોઉનસોં મુખ મુસકાયબો.
દોઉ પરૈં પૈયાઁ દોઉ લેત હૈં બલૈયાઁ, ઉન્હેં;
  ભૂલ ગઈ ગૈયાઁ, ઇન્હેં ગાગર ઉઠાયબો.

કેવું સજીવ વર્ણન છે! તે પણ યમુનાજીના કાંઠા ઉપર એકાંતમાં બન્યું હતું, તેથી છુપાઇને સખીએ જોઇ પણ લીધું; ક્યાંક અંતઃપુરમાં હોત તો તો ત્યાં તે બહિચીજ કેમ શકત?

‘ દોઉ પરૈં પૈયાઁ દોઉ લેત હૈં બલૈયાઁ, ઉન્હેં,
  ભૂલ ગઈ ગૈયાઁ, ઇન્હેં ગાગર ઉઠાયબો.

—કહીને તે. સખીએ કમાલ કરી દીધી છે. ધન્ય છે આવા સંમિલનને!

વિરહ—એ ત્રણેમાં ઉત્તરોત્તર એકબીજાથી શ્રેષ્ઠ છે. પૂર્વાનુરાગની અપેક્ષાએ મિલન શ્રેષ્ઠ છે અને મિલન કરતાં વિરહ શ્રેષ્ઠ છે. પ્રેમરૂપી દૂધનું વિરહ એજ માખણ છે. તેથી કબીરદાસજીએ કહ્યું છે–

બિરહા બિરહા મત કહૌ, બિરહા હૈ સુલતાન;
જેહિ ઘટ બિરહ ન સંચરૈ, સો ઘટ જાન મસાન.

હવે વિરહના પણ ત્રણ ભેદ છે. ભવિષ્યવિરહ, વર્તમાન વિરહ અને ભૂતવિરહ; એમાં પણ પરસ્પર ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટતા છે. ભાવિ વિરહ ઘણોજ કરુણોત્પાદક છે, તેનાથી પણ દુઃખદાયી વર્તમાન વિરહ છે અને ભૂતવિરહ તો સુખ-દુઃખની પરાકાષ્ઠાથી પરજ છે.

પહેલાં ભાવી વિરહનેજ લ્યો, "વહાલો કાલે ચાલ્યો જશે !" બસ, આ ભાવનો ઉદય થતાંજ હૃદયમાં જે એક પ્રકારના ખેંચાણ જેવું થવા લાગે છે, તે ખેંચાણનુંજ નામ 'ભાવી વિરહ' છે. એનો ઉદય નાયિકાના હૃદયમાંજ થાય છે એમ નથી. પોતાના વહાલાના વિયોગમાં બધાના હૃદયમાં આ વિરહ-વેદના ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

જે કન્યાને આજે પંદર-વીસ વર્ષોથી પુત્રીની પેઠે લાડ-સ્નેહ કર્યાં હતાં, તેજ શકુંતલા આજે આશ્રમનો ત્યાગ કરીને પોતાના પતિને ઘેર જશે, એ વાતના સ્મર થીજ શકુંતલાના ધર્મપિતા ભગવાન્ કણ્વ ઋષિનું હૃદ કંપવા લાગ્યું. હાય ! હવે શકુંતલા ફરી જોવા નહિ મળે આ વિચારથી તેઓ શોકમગ્ન બેઠા છે. તેઓ ગમે તેવા સહૃદય ભલે ને હતા, પરંતુ હતા તો જ્ઞાનોપાસક. તેઓ ચિંતામાં એકદમ રાગમાર્ગી ગોપિકાઓની પેઠે પોતાની જાતનું ભાન ભૂલી ગયા નહિ. તેઓ એ અંતઃકરણની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ ઉપર વિચાર કરતા કરતા કહેવા લાગ્યા. ઋષિનાં એ વાક્યોમાં કેટલી કરુણા છે, કેટલી વેદના છે! પુત્રી-વિરહનો આ સંસ્કૃત ભાષામાં સર્વોત્કૃષ્ટ શ્લોક કહી શકાય તેવો છે. ઋષિ વિચારી રહ્યા છે–

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्यौकसः
पीडयन्ते गृहिणः कथं न तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥

'શકુંતલા આજે ચાલી જશે' આ વિચાર આવતાંજ મારા હૃદયમાં એક પ્રકારની ધ્રૂજરી થઈ રહી છે, જાણે એક પ્રકારની વિચિત્ર ઉત્કંઠા જણાય છે. ગળું આપોઆપ રૂંધાઇ ગયા જેવું થઇ રહ્યું છે, અશ્રુ આપોઆપજ નીકળી પડે છે, એક પ્રકારની જડતાનો અનુભવ કરી રહ્યો છું. કોણ જાણે કેમ, દિલમાં ગભરાટ થવા લાગ્યો છે. જ્યારે વનવાસી-વીતરાગી મારી મુનિનીજ આવી દશા છે, તો ગૃહસ્થાશ્રમના મોહમાં ફસેલા ગૃહસ્થાશ્રમીઓની તો પુત્રીવિયોગના વખતે કોણ જાણે કેવી દશા થતી હશે!'

એ વાક્યોમાં ભગવાન કણ્વની ભારે વેદના છુપાયેલી છે. તેઓ પોતાના ભારે જ્ઞાનના પ્રભાવથી તેને છુપાવવા ઇચ્છે છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણના મથુરાગમનના સમાચાર સાંભળીને ગોપિકાઓને જે ભાવિ વિરહવેદના થઈ તે તો કંઇ બીજીજ વાત છે. આમ તો બધાનો વિરહ ઉત્કૃષ્ટ છે, પરંતુ રાધિકાજીના વિરહનેજ સર્વોત્કૃષ્ટ માનવામાં આવ્યો છે. એક સખી આ હૃદયને હચમચાવી મૂકનાર સમાચાર લઇને શ્રીમતીજીની પાસે જાય છે. તે સાંભળતાંજ રાધિકાજી કર્તવ્યભાન વિનાનાં થઈ જઇને પ્રલાપ કરવા લાગે છે. તેમનો પ્રલાપ મિથિલાના અમર કવિ શ્રી વિદ્યાપતિ ઠાકુરના શબ્દોમાં સાંભળો. આહા! કેટલું ઉમદા વર્ણન છે. રાધિકાજી કહી રહ્યાં છે કે-

કિ કરિબ, કોથા યાબ, કોપાય ના હય;
ના યાય કઠિન પ્રાણ કિબા લાગિ રય.
પિયાર લાગિયા હામ કોન દેશે યાબ;
રજની પ્રભાત હૈલે કાર મુખ ચાબ.

બન્ધુ યાબે દૂર દેશે મરિબ આમિ શોકે,
સાગરે ત્યજબ પ્રાણ નહિ દેખે લોકે.
નહેત પિયાર ગલાર માલા પે કરિયા,
દેશે દેશે ભરમિબ યોગિની હઇયા.
વિદ્યાપતિ કબિ ઇહ દુઃખ ગાન,
રાજા શિવસિંહ લછિમા પરમાન.

અર્થાત્ " હું ક્યાં જાઉં ? શું કરું ? કંઇજ સારું લાગતું નથી. અરે ! આ નિષ્ઠુર પ્રાણ પણ નીકળતા નથી. પ્રિય. તમને માટે હું કયા દેશમાં જાઉં અને રાત્રિ વીત્યા પછી પ્રાતઃકાળે કોના મુખ કમળ તરફ હું નિહાળીશ ? વહાલો તો દૂર દેશમાં જાય છે, હું તેમના વિરહશોકમાં મરણ પામીશ. સમુદ્રમાં કૂદીને પ્રાણ ગુમાવી દઇશ કે જેથી લોકોની દૃષ્ટિથી બચી શકું; નહિ તો વહાલાને ગળાની માળા બનાવીને દેશ–વિદેશોમાં યોગિની બનીને હું ફરતી રહીશ." કવિ વિદ્યાપતિ આ દુઃખપૂર્ણ ગાન ગાય છે, તેમાં લછિ અને રાજા શિવસિંહ પ્રમાણ છે. આ ભાવિવિરહનું ઉ ધરણ છે. હવે વર્તમાન વિરહની વાત સાંભળો.

જે અત્યાર સુધી પોતાની સાથે રહ્યો છે, જેની સા રહીને જાત જાતનાં સુખ ભોગવ્યાં, વિવિધ પ્રકારના આનં દોનો અનુભવ કર્યો, તેજ જવાને માટે તૈયાર થયેલો છે. તે સમયે દિલમાં જે એક પ્રકારની ગભરામણ થાય છે, છાતીમાં જાણે કોઇ સેંકડો સોયો ઘોંચી રહ્યું હોય, તેજ પ્રકારની કંઇક કંઇક દશા થઇ જાય છે, તેનેજ ' વર્તમાન વિરહ ' કહે છે.

શકુંતલા પોતાના ધર્મપિતા ભગવાન કણ્વને પગે સ્પર્શ કરીને અને પ્રિયંવદા વગેરે સખીઓ સાથે હળી-મળીને પાસેની ઝૂંપડીમાંથી ધીરે ધીરે નીકળીને ભગવાન કણ્વની હવનવેદીવાળા ચબૂતરાની નીચે એક વૃક્ષને ટેકે ઊભી રહી છે. બધા શિષ્યો શોકથી મસ્તક નીચું નમા-વીને આમ તેમ ઉભા છે. શકુંતલાની સખીઓ ડૂસકાં ભરે

છે, સાથે જનારા શિષ્યો વલ્કલ વસ્ત્રોની પોટલીઓ બગલમાં દબાવીને એક બાજુ ઉભા છે. ભગવાન કણ્વનું કાળજું કપાઇ જવા જેવું થઇ રહ્યું છે, જાણે કે તેને કોઈ બળપૂર્વક ખેંચી રહ્યું ન હોય! આટલા મોટા કુલપતિ થઇને તેઓ પોતાની વિરહ–વેદના કોની આગળ દર્શાવે! જે સાંભળે તે હસી કાઢે કે આટલા મોટા જ્ઞાની મહર્ષિ આ કેવી ભૂલાવનારી મોહભરી વાતો કરી રહ્યા છે! આ ભયથી તેઓ બીજા કોઇને નહિ કહેતાં વૃક્ષોને કહી રહ્યા છે કેઃ—

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
मादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्यै वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥

અર્થાત્ "વૃક્ષો! આ શકુંતલા પોતાના પતિને ઘેર જાય છે. જુઓ, તમારા પ્રત્યે તો તેને ઘણોજ સ્નેહ હતો. જ્યાં સુધી એ તમને પાણી પાઈ લેતી નહોતી ત્યાં સુધી પોતે પણ પાણી પીતી નહોતી. જો કે એને ઘરેણાં પહેરવાનો અત્યંત ભારે શોખ હતો, તેમ છતાંયે એ તમારા સ્નેહને લીધે તમારાં પાન તોડતી નહોતી. વસંતમાં જ્યારે તમારા ઉપર નવાંજ ફૂલ આવતાં હતાં, ત્યારે તે ખુશી ખુશી થઇ જઇને ઘણો ભારે ઉત્સવ ઉજવતી હતી. હાય! એજ તમારૂં બધાંનું રક્ષણ કરનારી શકુંતલા હવે જાય છે; તમે બધાં મળીને તેને આજ્ઞા આપો."

મહર્ષિના એકએક શબ્દમાંથી કરુણાની સેરો છૂટી રહી છે. મૂગાં વૃક્ષો પ્રત્યે પોતાની વેદના પ્રગટ કરીને ઋષિએ તેને વધારે વિશેષ હૃદયસ્પર્શી બનાવી દીધી છે; પરંતુ તેમાં ભાવને છુપાવવાની ચેષ્ટા કરવામાં આવી છે, લોકલાજની પરવા કરવામાં આવી છે. પ્રેમમાં નિયમ ક્યાંથી? ત્યાં તો [illegible] છે. [illegible] છે. આ પ્રકારની [illegible] અને [illegible] છે; એ

બાળોમાં પ્રેમની વ્યંજનાત્મક ભાવનામાં આવે છે, તેથી [illegible] કવિઓએ નાયિકાઓ દ્વારા આ ભાવો પ્રકટ કરાવ્યા [illegible] સાહિત્ય, આ ભાવ કવિક નાટ્યોદ્ભવમાંથ પ્રકટ કરવા [illegible] થાય છે. ગોપિકાઓના વિના આ વિરહ-વેદના પૂર્ણ રીતે પ્રકટ કર[illegible] બીજું કોણ રોઈ શકે ? [illegible] કૃષ્ણના વિરહમાં [illegible] [illegible] આ અનુભવગમ્ય વિષયનું વર્ણન કરીને કોણ થાકે !

एवं ब्रुवाणा विरहातुरा भृशं व्रजस्त्रियः कृष्णविषक्तमानसाः ।
विसृज्य लज्जां रुरुदुः स्म सुस्वरं गोविन्द दामोदर माधवेति ॥

આ પ્રસંગ-ની શુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહી રહ્યા છે કે "રાજન્! કૃષ્ણ વિના ગોકુળમાં વ્યાકુળ [illegible] રહ્યું છે, જે ભવિષ્યમાં બનનારા વિરહદુઃખને યાદ કરીને ગભરાયેલી, વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખી વચનો કહેતી અને લોકલાજ વગેરે વાતોની પરવા પણ ન કરતી [illegible] સ્ત્રીઓ ઊંચે સ્વરે બૂમો પાડી પાડીને 'હા ગોવિંદ! હા માધવ!! હા દામોદર!!!' કહી કહીને રુદન કરવા લાગી." આ જ વર્તમાન વિરહનું સર્વોત્તમ ઉદાહરણ છે.

વહાલો ચાલ્યો ગયો, હવે તેને ફરી કોઈ વાર મળાશે કે નહિ, એજ સંશયાત્મક સ્થિતિનું નામ 'ભૂતવિરહ' છે. એમાં આશા અને નિરાશા બન્નેનું સંમિશ્રણ છે. જો મિલનની તદ્દન આશાજ ન રહે તો પછી જીવનનું કામજ શું? પછી તો ક્ષણવારમાં આ શરીરને ભસ્મ કરી દે. વહાલા-ને મળવાની આશા તો અવશ્ય છે, પરંતુ ખબર નથી કે આશા ક્યારે પૂરી થશે. પૂરી થશે કે નહિ થાય, તેનો પણ કોઈ નિશ્ચય નથી. બસ, વહાલાનાં એકજ વાર દર્શન થઈ જાય, દૂરથીજ થોડી વારને માટે પણ થઈ જાય તો સારૂં; એજ એક લાલસાથી વિયોગિની પોતાના શરીરને ધારણ કરી રાખે છે. તે સમયે તેની દશા વિચિત્ર થાય છે. સાધારણ રીતે એ વિરહની દસ દશાઓ બતાવવામાં આવી છે. તે આ પ્રમાણે છે:—

चिन्तात्र जागरोद्वेगो तानवं मलिनाङ्गता ।
प्रलापो व्याधिरुन्मादो मोहो मृत्युर्दशा दश ॥
(ઉજ્જ્વલ નીલમણિ શ્રૃં. ૬૪)

"ચિંતા, જાગરણ, ઉદ્વેગ, કૃશતા, મલિનતા, પ્રલાપ, ઉન્માદ, વ્યાધિ, મોહ અને મૃત્યુ, એજ વિરહની દશ દશાઓ છે." હવે એનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ સાંભળો.

ચિંતા—પોતાના વહાલાનાજ વિષયમાં સૂતાં-જાગતાં, ઉઠતાં-બેસતાં હરેક સમયે વિચારતા રહેવાનું નામ ચિંતા છે. મનમાં બીજા વિચારોને માટે સ્થાનજ ન રહે, વ્રજભાષારૂપી ગગનના પરમ પ્રકાશમાન 'સૂરે' ચિંતાનું કેવું સજીવ વર્ણન કર્યું છે:—

નાહિન રહ્યો મનમેં ઠૌર,
નંદ-નંદન અછત કૈસે આનિયે ઉર ઔર.
ચલત ચિતવત દિવસ જાગત, સુપન સોવત રાત.
હૃદયતેં વહ સ્યામ મૂરતિ છિન ન ઇત ઉત જાત.
સ્યામ ગાત સરોજ આનન લલિત-ગતિ મૃદુ-હાસ,
'સૂર' ઐસે રૂપ કારન મરત લોચન-પ્યાસ.

તરસ્યાને વળી નિદ્રા ક્યાંથી? નિદ્રા તો આંખોમાંજ આવે છે અને આંખોજ રૂપની તરસી છે, એવી અવસ્થામાં નિદ્રા ત્યાં આવી શકતી નથી. તેથી વિરહની બીજી દશા 'જાગરણ' છે.

જાગરણ—ન ઉંઘવાનું નામ 'જાગરણ' છે. જો વિરહિણીને ક્ષણવાર પણ નિદ્રા આવી જાય, તો તે સ્વપ્નમાં તો પ્રિયતમનાં દર્શન-સુખનો આનંદ મેળવે. પરંતુ તેની આંખોમાં નિદ્રા ક્યાંથી? રાધિકાજી પોતાની એક પ્રિય સખીને કહી રહી છે:—

याः पश्यन्ति प्रियं स्वप्ने धन्यास्ताः सखि योषितः ।
अस्माकं तु गते कृष्णे गता निद्रापि वैरिणी ॥
(પદ્યા.)

"વહાલી સખિ! એ સ્ત્રીઓને ધન્ય છે કે જેઓ પ્રિયતમનાં દર્શન સ્વપ્નમાં તો કરી લે છે. મુજ દુખિયારીના ભાગ્યમાં તો એ સુખ પણ નિર્માયેલું નથી. મારી તો વેરણ નિદ્રા પણ શ્રીકૃષ્ણની સાથે સાથેજ મથુરા ચાલી ગઈ છે. તે મારી પાસે આવતીજ નથી." ધન્ય છે! નિદ્રા આવે ક્યાંથી? આંખોમાં તો વહાલાના રૂપે અડ્ડો જમાવી લીધો છે. એક મ્યાનમાં બે તરવાર કેમ કરીને સમાઇ શકે?

ઉદ્વેગ—હૃદયમાં જે એક પ્રકારના ખળભળાટને લીધે વ્યાકુળતા જેવું થાય છે, તેનું નામ ઉદ્વેગ છે. ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્રે ઉદ્વેગનું કેટલું સુંદર વર્ણન કર્યું છે:—

વ્યાકુલ હી તડપૌં બિનુ પ્રીતમ,
કોઉ તૌ નેકુ દયા ઉર લાઓ,
પ્યાસી તજૌં તનુ રૂપ-સુધા બિનુ,
પાનિય પીકો પપીહૈ પિઆઓ.
જીયમેં હૌસ કહૂઁ રહિ જાય ન,
હા! 'હરિચંદ' કોઉ ઉઠિ ધાઓ.
આવૈ ન આવૈ પિયારો અરે!
કોઉ હાલ તૌ જાઇકે મેરો સુનાઓ.

ગાંડપણની હદ આવી ગઇ ને! ભલા, કોઇ જઇને હાલતજ સંભળાવી હેત તો શું થાત? હવે ચોથી દશા કૃશતાની હકીકત સાંભળો.

કૃશતા—વહાલાની યાદમાં ખાધા-પીધા વિના રાત્રિ દિવસ ચિંતા કરવાને કારણે જે શરીર દુર્બળ થઇ જાય છે, તેને 'કૃશતા' યા 'તાનવ' કહે છે. તેનું ઉદાહરણ સાંભળો. ગોપીઓની દશા જોઇને ઑધવજી મથુરા પાછા ફરીને આવ્યા છે, અને ઘણુજ કરુણ સ્વરથી રાધિકાજીની દશાનું વર્ણન કરી રહ્યા છે. અંધ સૂરદાસજીએ આ વર્ણનમાં કમાલ કરી દીધી છે; સાંભળો:—

ચિત દૈ સુનૌ સ્યામ પ્રબીન,
હરિ! તુમ્હારે બિરહ રાધા, મૈં જુ દેખી છીન.

તજ્યો તેલ તમોલ ભૂષન, અંગ બસન મલીન;
કંકના કર બામ રાખ્યો, ગાઢ ભુજ ગહિ લીન.
જબ સંદેસો કહન સુંદરિ, ગમન મોતન કીન;
ખસિ મુદ્રાવલિ ચરન અરૂઝી, ગિરિધરનિ બલહીન.
કંઠ બચન ન બોલ આવૈ, હૃદય આઁસુનિ ભીન;
નૈન જલ ભરિ રોઈ દીનાં, ગ્રસિત આપદ દીન.
ઉઠી બહુરિ સઁભારિ ભટ જ્યોં, પરમ સાહસ કીન;
'સૂર' પ્રભુ કલ્યાન ઐસે, જીયહિ આસા લીન.

જો આ એક અદ્વિતીય પદને વિરહની બધી દશાઓ માટે ઉતારી દઈએ, તો સમસ્ત વિરહવેદનાનું ચિત્ર દોરવા માટે તે પૂરતું છે. વિરહિણી રાધાની 'કૃશતા' 'મલિનતા' 'ચિંતા' 'ઉદ્વેગ' 'વ્યાધિ' 'મોહ' અને 'મૃત્યુ' સુધીની દશે દશાઓનું વર્ણન આજ એક પદમાં કરી દીધું છે. મૃત્યુને શાસ્ત્રકારોએ સાક્ષાત્ મૃત્યુ નહિ કહેતાં "મૃત્યુતુલ્ય અવસ્થા"જ બતાવેલી છે. રાધાકાજીની આથી વધારે અને મૃત્યુ તુલ્ય અવસ્થા બીજી હોઇજ શું શકે ?

મલિનાંગતા—શરીરનું ભાન ન હોવાથી શરીર ઉપર મેલ જામી જાય છે, વાળ ચોંટી જાય છે, વસ્ત્ર ગંદાં થઈ છે, એનેજ 'મલિનતા' અથવા 'મલિનાંગતા' કહે છે. ઉપરના પદમાં રાધિકાજીને માટે કહેલુંજ છે કેઃ—

તજ્યો તેલ તમોલ ભૂષન, અંગ બસન મલીન.

પ્રલાપ—શોકના આવેશમાં પોતાના–પરાયાને ભૂલીને જે પાગલોની પેઠે ગાંડી ઘેલી વાતો કરવા લાગે છે, તેનું નામ પ્રલાપ છે. સીતાજીની શોધમાં લક્ષ્મણજીની સાથે રામચંદ્રજી વનોમાં ફરી રહ્યા છે, હૃદયમાં ભારે વિરહ છે, પોતાના પારકાનું જ્ઞાન નથી, શરીરનું ભાન નથી, તેઓ ચમકીને ઉભા થઈ જાય છે અને પ્રલાપ કરવા લાગે છેઃ-

कोऽहं ब्रूहि सखे स्वयं स भगवानार्यः स को राघवः
के यूयं बत नाथ नाथ किमिदं दासोऽस्मि ते लक्ष्मणः ।

कान्तारे त्रिदिवाश्रमेऽत्र मते देव्या मतिर्मन्दते
सा देवी जनकाधिराजतनया हा जानकि क्वासि हा ॥

ભગવાન લક્ષ્મણજીને ચમકીને પૂછે છે કે "ભાઈ! હું હોઉં છું, તે મને કહો તો ખરા!"

લક્ષ્મણ કહે છે: "પ્રભો! આપ સાક્ષાત્ ભગવાન છો..."

ફરીથી પૂછે છે: "કયા ભગવાન?"

લક્ષ્મણ કહે છે: "રઘુ મહારાજના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શ્રીરામ."

પછી ચારે તરફ જોઈને પૂછે છે કે "તો, તમે કોણ છો?"

આ સાંભળીને પશ્ચાત્ આશ્ચર્ય પામીને લક્ષ્મણજી દીનતાપૂર્વક કહે છે કે "હે સ્વામિન્! હે દયાળો! આ આપ કેવી વાત કરી રહ્યા છો? હું આપનો ચરણસેવક લક્ષ્મણ છું."

ભગવાન ફરીથી તેજ પ્રકારે કહે છે:–"ત્યારે પછી આપણે અહીં જંગલોમાં કેમ ભમીએ છીએ?"

શાંતિપૂર્વક ધીરેથી લક્ષ્મણજી કહે છે:–"આપણે દેવીની શોધ કરીએ છીએ."

ચમકીને ભગવાન પૂછે છે:–"કયાં દેવી?"

લક્ષ્મણજી કહે છે:–"જગદ્વંદિની, જનકનંદિની શ્રી સીતાજી."

બસ, સીતાજીનું નામ સાંભળતાંજ "હા સીતે! હા જનકિ! તું કયાં ચાલી ગઈ?" એમ કહેતાં કહેતાં ભગવાન્ મૂર્છિત થઈ જાય છે. આ ગોં-ગાથા વિનાની વાતોનુંજ નામ 'પ્રલાપ' છે.

વ્યાધિ—શરીરમાં કોઈ કારણથી જે વેદના થાય છે, તેને 'વ્યાધિ' કહે છે. અને મનની વેદનાને 'આધિ' કહે છે. વિરહની 'વ્યાધિ' એ પણ એક દશા છે; ઉદા-

હરણ સાંભળો. શ્રી રાધાજી પોતાની પ્રિય સખી લલિતા-ને કહે છેઃ—

उत्तापी पुटपाकतोऽपि गरलग्रामादपि क्षोभणो
दम्भोलेरपि दुःसहः कटुरलं हृन्मग्नशल्यादपि ।
तीव्रःप्रौढविसूचिकानिचयतोऽप्युच्चैर्ममायं बली
मर्माण्यद्य भिनत्ति गोकुलपतेर्विश्लेषजन्मा ज्वरः ॥

(લલિતમાધવ નાટક)

"હે સખિ! ગોકુલપતિ એ ગોપાલનો વિયોગજ્વર મને ઘણીજ પીડા આપે છે. એ પાત્રમાં તપાવેલા સોનાના કરતાં પણ વધારે દુઃખદાયી છે. પૃથ્વી ઉપર જેટલાં ઝેર છે એ બધાથી વધારે દુઃખ દેનાર છે, વજ્રથી પણ દુઃસહ અને હૃદયમાં ભોંકેલા શલ્યથી પણ વધારે કષ્ટદાયી છે. તથા તીવ્ર વિષૂચિકાદિ રોગોથી પણ વધારે દુઃખો પહોં-ચાડે છે. વહાલી સખી! આ તાવ મારાં મર્મસ્થાનોને ભેદી રહ્યો છે." એનુંજ નામ 'વિરહવ્યાધિ' છે.

ઉન્માદ—સાધારણ ચેષ્ટાઓ જ્યારે બદલાઈ જાય છે અને વિરહના આવેશમાં જ્યારે વિરહિણી અટપટી અને વિચિત્ર ચેષ્ટાઓ કરવા લાગે છે, તેનેજ 'વિરહોન્માદ' કહે છે. ઉદાહરણ જુઓઃ-ઉદ્ધવજી મથુરા પહોંચીને શ્રી-રાધાજીની ચેષ્ટાઓનું વર્ણન કરી રહ્યા છે—

भ्रमति भवनगर्भे निर्निमित्तं हसन्ती
प्रथयति तव वार्तां चेतनाचेतनेषु ।
लुठति च भुवि राधा कम्पिताङ्गी मुरारे
विषमविषयखेदोद्गारि विभ्रान्तचित्ता ॥

અર્થાત્ "હે કૃષ્ણ! રાધિકાજીની દશા શું પૂછો છો. તેની તો દશાજ વિચિત્ર છે, ઘરની અંદર ફર્યાજ કરે છે. વાતચીત કર્યા વિનાજ ખિલખિલાટ કરીને હસવા લાગે છે. ચેતનાવસ્થામાં હો કે અચેતન અવસ્થામાં, તમારાજ સંબંધિત ઉદ્ગાર કરે છે. કોઈ વાર ભોંયમાંજ આળોટે

છે, કોઈ વાર પથ્થર ફૂલવાળા લાગે છે; હે મુરારે ! હું શું કહું ! એ ચંદ્રવદની રાધા તમારા વિષમ વિરહરોગથી અધિત જેવી થઈને વિવિધ ચેષ્ટાઓ કરે છે.”

નીચેના પદમાં ભારતેન્દુ બાબુએ પણ ઉન્માદિનીનું પર્યાપ્ત સુંદર ચિત્ર ચીતર્યું છે; પરંતુ તેને ‘વિરહોન્માદ’ નહિ કહેતાં ‘પ્રેમોન્માદ’ કહીએ તો વધારે ઠીક થશે. સાંભળો, સાંવરિયા-શ્રીકૃષ્ણના સ્નેહમાં પ્રેમમગ્ન થયેલી કોઈ સખી-ની કેવી વિચિત્ર દશા થઈ ગઈ છે ! પગ નાચતાં નાચતાં ભાવ સહજ થઈને આંખો અગાધ નૃત્ય કરવા લાગે છે—

ઝૂલી-સી, ભ્રમી-સી, ચોંકી, જકી-સી, થકી-સી ગોપી;
દુખી-સી, રહતિ કછુ નાહીં સુધિ દેહકી.
મોહી-સી, લુભાઈ-સી, કછુ મોદક-સો ખાયે સદા;
બિસરી-સી રહૈ નેકુ ખબર ન ગેહકી.
રિસભરી રહૈ, કબૌં ફૂલિ ન સમાતિ અંગ;
હંસિ હંસિ કહૈ બાત અધિક ઉમેહકી.
પૂછેતે ખિસાની હોય ઉત્તર ન આવૈ તાહિ;
જાની હમ જાની હૈ, નિશાની યા સનેહકી.

મોહ—પ્રબળ વિયોગમાં અંગો શિથિલ થઈ જવાથી જે એક પ્રકારની મૂર્છા જેવું આવી જાય છે, તેને મોહ કહે છે. આ મૃત્યુની નિકટની દશા છે. એનું ચિત્ર તો અમારા રસિક હરિચંદ્રજીએ ઘણી ખૂબીથી ખેંચી શકે છે. તો, મોહમાં મગ્ન થયેલી એક વિરહિણીનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરો—

થકિ ગતિ અંગનકી, મતિ પરિ ગઈ મંદ;
સૂખ ઝાંઝરી-સી હ્વૈ કૈ દેહ લાગી પિયરાન.
બાવરી-સી બુદ્ધિ ભઈ, હંસી કાહૂ છીન લઈ;
સુખ કે સમાજ, જિત તિત લાગે દૂર જાન.
‘હરીચંદ’ રાવરે વિરહ જગ દુખમયો;
ભયો કછુ ઓર હોનહાર લાગે દિખરાન.
નૈન કુમ્હિલાન લાગે, બૈનહૂ અથાન લાગે;
આયો પ્રાનનાથ ! અબ પ્રાન લાગે મુરઝાન.

સાચેજ, જો પ્રાણનાથના પધારવાની આશા ન હોત, તો આ કરમાઈ ગયેલાં નયન અને વાસી થઈ ગયેલી વાણી ક્યારનાંએ બંધ થઇ ગયાં હોત. મુંઝાયેલા પ્રાણ પ્રાણનાથની આશાથીજ અટકી રહેલા છે. મોહની દશાનું આથી ઉત્તમ ઉદાહરણ બીજું ક્યાં મળશે ?

મૃત્યુ—મૃત્યુની હવે અમે શી વ્યાખ્યા કરીએ ? મૃત્યુ થઇ ગયું તો ઝઘડો મટયો, દિનરાત્રિના દુઃખથી બચ્યા; પરંતુ આ મધુર રસના ઉપાસક રાગાનુયાયી ભક્ત કવિ એટલાથીજ વિરહિણીનો પિંડ નહિ છોડે. મૃત્યુનો તેઓ 'મૃત્યુ સમાન અવસ્થા થઇ જવી' એવો અર્થ કરે છે. તેનો દાખલો સાંભળો; બંગાળી ભાષાના પ્રસિદ્ધ પદકર્તા શ્રી ગોવિંદદાસજીની અમર વાણીમાંજ વ્રજવાસીઓની આ દશમી દશાનું દર્શન કરો—

માધવ ! તુહુ યબ નિરદય ભેલ,
મિછઇ અવધિ દિન, ગણિ કત રાખબ વ્રજબધૂ જીવન શેલ. ૧
કોઈ ધરનિતલ, કોઇ યમુનાજલ કોઇ કોઈ લુઠઇ નિકુંજ. ૨
એતદિન વિરહે, મરણપથ પેખલુ તોહે તિરિવધ પુનપુંજ. ૩
તપત સરોવર, થોરિ સલિલ જનુ આકુલ સફરી પરાન. ૪
જીવન મરન, મરણ વર જીવન 'ગોવિંદદાસ' દુઃખ જાન. ૫

દૂતી કહે છે કે "વહાલા માધવ ! ભલા એ તે કોઇ સારી વાત છે કે તમે આટલા બધા નિર્દય બની ગયા ! આખી દુનિયાના જુઠ્ઠા કાલનો વાયદો કરીને આવ્યા હતા અને હવે કાલ કાલ કરતાં કેટલા દિવસ વીતી ગયા. આ પ્રકારે ખોટા ખોટા દિવસ ગણતાં ગણતાં ક્યાં સુધી એ બધાને છેતરતા રહેશો ? હવે તમને વ્રજની દયાજનક દશા શી સંભળાવું ? ત્યાંનું દૃશ્ય ઘણું કરુણાજનક છે. કોઈ ગોપી તો પૃથ્વી ઉપરજ આળોટી રહી છે, તો કોઈ યમુનાજીમાંજ કૂદી પડે છે; કોઈ કોઈ એકાંત કુંજે-માંજ ઉંડા ઉંડા શ્વાસ લઈ રહી છે. આ પ્રકારે તેઓ ઘણાજ કષ્ટપૂર્વક રાત્રિ-દિવસ ગાળી રહી છે, તમારા વિર-

તેમાં [illegible]

[illegible]

ઉત્તુંગ મરણ છે, [illegible]
તો મરણ [illegible]
તેમના [illegible]

નિયમાનુસાર તે [illegible]
રહેતા રહ્યા, [illegible]
તેને રોગમાં લાવે છે, અને [illegible]
છે. [illegible]

અનુરાગને શુક્લ પક્ષના ચંદ્રમા [illegible]
વર્ધમાન) પ્રત્યેક ક્ષણે વૃદ્ધિ પામતો [illegible]
અનુરાગ-પ્રેમ હૃદયમાં વધતાં વધતાં [illegible]
પહોંચી જાય છે, ત્યારે તેને 'ભાવ' કહે છે. [illegible]
અવસ્થાને 'પ્રેમના [illegible]' કહે છે. [illegible]
સીમા સુધી પહોંચી જાય છે, ત્યારે [illegible]
થાય છે. મહાભાવના પણ 'રૂઢ મહાભાવ' [illegible]
મહાભાવ' એવા બે ભેદ બતાવવામાં [illegible]
મહાભાવનાં પણ 'મોદન' અને 'માદન' [illegible]
. 'માદન' જ મોહનના ભાવમાં [illegible]
પછી 'દિવ્યોન્માદ' થાય છે અને 'દિવ્ય[illegible]
રતિની પરાકાષ્ઠા યા સૌથી અંતિમ [illegible]
ઘૂર્ણા, ચિત્રજલ્પાદિ ઘણા ભેદ છે. આ [illegible]
[illegible] શરીરમાં પ્રગટ થયો હતો. [illegible]
અવસ્થામાં કેવી દશા થાય છે, આ [illegible]
ભાગવતના ઉક્ત શ્લોકથી કંઈક [illegible]

एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ।
हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः ॥

(શ્રીમદ્ભાગવત ૧૧–૨–૪૦)

અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણના શ્રવણ–કીર્તનનુંજ જેણે વ્રત લઈ રાખ્યું છે, એવો પુરુષ પોતાના વહાલા શ્રીકૃષ્ણના નામ-સંકીર્તનથી તેમનામાં સ્નેહવાળો અને વિહ્વળચિત્ત થઇને સંસારી લોકોની કંઈ પણ પરવા ન કરતો કોઇ વાર તો ખૂબ જોરથી હસે છે, કોઇ વાર રૂવે છે, કોઈ વાર બૂમો પાડે છે, કોઈ વાર ગાય છે અને કોઇ વાર ગાંડાની પેઠે નાચવા પણ લાગે છે.

આ શ્લોકમાં ‘रौति’ અને ‘रोदिति’ એ બે ક્રિયાઓ સાથે સાથે આપેલી છે. આથી ખૂબ જોરથી ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડવાનુંજ જણાય છે. ‘रू’ ધાતુ અવાજ કરવાના અર્થમાં વપરાય છે. જોરથી રોયા પછી જે એક કરુણા-જનક ‘હા’ શબ્દ આપોઆપજ નીકળી પડે છે તે અહીં ‘रौति’ ક્રિયાનો અર્થ થશે. આમાં ઉન્માદની અવસ્થાનું વર્ણન નથી. આ તો ‘ઉન્માદના જેવી અવસ્થા’ નું વર્ણન છે. ઉન્માદ અવસ્થા તો આથી પણ વિચિત્ર થતી હશે. આ તો સાંસારિક ઉન્માદની વાત થઇ, હવે દિવ્યોન્માદ તો વળી ઉન્માદથી પણ વધારે વિચિત્ર હશે. તે અનુભવ-ગમ્ય વિષય છે. શ્રીરાધિકાજી સિવાય બીજા કોઇના શરીરમાં એ પ્રગટરૂપે જોવા અથવા સાંભળવામાં આવ્યો નથી.

ભાવોની ચાર દશા બતાવેલી છે– (૧) ભાવોદય, (૨) ભાવસંધિ, (૩) ભાવશાબલ્ય અને (૪) ભાવશાંતિ.

કોઇ પણ ખાસ કારણથી હૃદયમાં જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ભાવોદય કહે છે. જેમકે—સાયંકાળ થતાંજ શ્રીકૃષ્ણને. આવવાનો ભાવ હૃદયમાં ઉદય પામી ગયો. હૃદયમાં [illegible] [illegible] ભાવ આવીને મળી જાય છે, [illegible] અવસ્થાનું નામ ભાવ સંધિ છે. જેમકે [illegible] [illegible]

સ્થાન આપી રાખ્યું છે. ત્યાં પછી મહારાજ પ્રેમદેવ કેમ કરીને પધારી શકે? સાચેજ, અમારૂં હૃદય વજ્રનું છે. સ્તંભ, રોમાંચ, અશ્રુ વગેરે આઠ વિકારોમાંથી એક પણ અમારા શરીરમાં આપોઆપ ઉદય પામતો નથી. ભગવાન વેદ વ્યાસ તો કહે છે કે—

तदश्मसारं हृदयं वतेदं यद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः ।
न विक्रियेताथ यदा विकारो नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्षः ॥

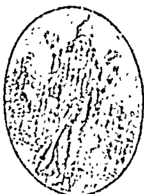
અર્થાત્ "તે પુરુષના હૃદયને વજ્રના જેવું જાણવું કે જેનાં નેત્રોમાં માત્ર હરિનામ સ્મરણથીજ જળ ન ભરાઈ આવતાં હોય, શરીરમાં રોમાંચ ન થઇ જતાં હોય અને હૃદયમાં કોઇ પ્રકારનો ફેરફાર ન થતો હોય." સાચેજ, અમારૂં હૃદય તો એવુંજ છે. કેમ કરીએ? શું કરવાથી આંખોમાં જળ અને હૃદયમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય? મહાપ્રભુ ચૈતન્યદેવ પણ રડતાં રડતાં એજ કહ્યા કરતા હતા કે-

नयनं गलदश्रुधारया वदनं गद्गदरुद्धया गिरा ।
पुलकैर्निचितं वपुः कदा तव नामग्रहणे भविष्यति ॥

અર્થાત્ "હે નાથ! તમારૂં નામ લેતાં લેતાં અમારાં બન્ને નેત્રોમાંથી જળની ધારા વહેવા લાગશે. ક્યારે અમે ગદ્‌ગદ્ કંઠે 'કૃષ્ણ-કૃષ્ણ' કહેતા કહેતા પુલકિત થઇ ઉઠીશું?" તેઓ મહાભાગ તો પોતાની ઇચ્છા પૂરી કરી ગયા. અઢાર વર્ષ સુધી નેત્રામાંથી એટલી જળધારાઓ વહાવી કે કોઇ મનુષ્ય એટલા લોહીનું કદી જળ બનાવીજ શકતો નથી. ગૌરભક્તોનું કથન છે કે, મહાપ્રભુ ગરુડસ્તંભની પાસે જગમોહનની આ બાજુ જ્યાં ઉભા રહી દર્શન કરતા હતા, ત્યાં નીચે એક નાનકડો કુંડ હતો. મહાપ્રભુ દર્શન કરતાં કરતાં એટલા રડતા હતા કે, તે ખાડો અશ્રુજળથી ભરાઈ જતો હતો. એક બે દિવસ નહિ, વર્ષ-બે વર્ષ નહિ, પૂરાં અઢાર વર્ષ આજ પ્રકારે નિત્ય રડ્યા કરતા હતા. ઉન્માદ અવસ્થામાં પ્રભુ નિત્ય શ્રીજગન્નાથજીનાં દર્શન

જવું બંધ ન થયું. તેમનું આ [illegible]
આવે ચાલ્યા કર્યું. [illegible]
ના શરીરમાં પ્રેમના [illegible]
ાય? તેઓ તો [illegible]
યોની [illegible]
લલિતકિશોરીજીની [illegible]
પીને અમે આ [illegible]

જમુના પુલિન કુંજ ગહવરકી
કોકિલ હ્વૈ દ્રુમ કૂક મચાઉં,
પદ-પંકજ પ્રિય લાલ મધુપ હ્વૈ,
મધુરે-મધુરે ગુંજ સુનાઉં.
કૂકર હ્વૈ બન બીથિન ડોલૌં,
બચે સીથ રસિકનકે પાઉં.
લલિત કિશોરી આશ યહી મમ,
બ્રજ-રજ તજ છિન અનત ન જાઉં.

મહાપ્રભુનો દિવ્યોન્માદ

सिञ्चन् सिञ्चन् नयनपयसा पाण्डुगण्डस्थलान्तं
मुञ्चन् मुञ्चन् प्रतिमुहुरहो दीर्घनिश्वासजातम् ।
उच्चैः क्रन्दन् करुणकरुणोद्गीर्णहाहेति रावो
गौरः कोऽपि व्रजविरहिणीभावमग्नश्चकास्ति ॥

(શ્રી પ્રબોધાનન્દ)

અર્થાત્ શ્રીગૌરસુંદર પોતાનાં સતત અશ્રુઓથી ગાલને ફિક્કા બનાવતા, પ્રતિક્ષણે ઉંડા નિસાસા નાખતા અને કરુણ સ્વરથી "હા! હા!" અવાજ કરીને મોટેથી રુદન કરતા કરતા કોઇ વ્રજવિરહિણીના ભાવમાં સદા નિમગ્ન રહેવા લાગ્યા.

સંભવ છે કે, વાચકોને યાદ હશે કે અમે પહેલાં બતાવી ચૂકયા છીએ કે, શ્રીચૈતન્યદેવના શરીરમાં પ્રેમના બધા ભાવો ક્રમે ક્રમે, ધીરે ધીરેજ ફૂટી આવ્યા હતા. જો સાથેજ પ્રેમના આ ઉચ્ચ:ભાવો એક સાથેજ તેમના શરીરમાં ઉદય પામી જાત તો તેમનું હૃદય ફાટી જાત. તેમનું તો શું, કોઇ પણ પ્રાણીનું શરીર એ ભાવોના વેગને એક સાથે સહન કરી શકત નહિ. ગયામાં તેમણે નાનકડા મોરલી બજાવતા શ્યામને જોયા, તેમનાં પુનઃ દર્શન કરવાની લાલસાથી તેઓ રુદન કરવા લાગ્યા. ત્યારથી ધીરે ધીરે તેમના ભાવોમાં વૃદ્ધિ થવા લાગી. શાંત, દાસ્ય, સખ્ય, વાત્સલ્ય અને મધુર, એ ભાવોમાં મધુર ભાવનેજ સર્વશ્રેષ્ઠ બતાવવામાં આવ્યો છે. પુરીમાં પ્રભુ એજ ભાવમાં તલ્લીન રહેતા હતા. મધુરભાવમાં રાધાભાવ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. સંપૂર્ણ રસ, સંપૂર્ણ ભાવ અને અનુભાવ રાધાભાવમાંજ જઈને પરિસમાપ્ત થઈ જાય છે, તેથી છેલ્લાં બાર વર્ષોમાં પ્રભુ

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

મહાપ્રભુ ગરુડસ્થંભને આધારે કલાકો સુધી ઉભા ઉભા દર્શન કર્યા કરતા હતા. જેટલી વાર સુધી તેઓ દર્શન કરતા હતા, તેટલી વાર સુધી તેમનાં બન્ને નેત્રોમાંથી જળની બે ધારીઓ વહ્યા કરતી હતી. આજે પ્રભુએ જગન્નાથજીના સિંહાસન ઉપર એજ મુરલીમનોહરનાં દર્શન કર્યાં. તેઓ તેજ પ્રકારે મુરલી બજાવી-બજાવીને પ્રભુના તરફ મંદ મંદ હાસ્ય કરતા હતા. પ્રભુ અનિમેષ ભાવથી તેમની રૂપમાધુરીનું પાન કરી રહ્યા હતા. એટલામાંજ એક ઓરિસ્સા પ્રાંતની વૃદ્ધ માતા જગન્નાથજીનાં દશન ન પામવાથી ગરુડસ્થંભ ઉપર ચઢીને અને પ્રભુના ખભા ઉપર પગ મૂકીને દર્શન કરવા લાગી. પાછળ ઉભા રહેલા ગોવિંદે તેને તેમ કરતાં અટકાવી. આથી પ્રભુએ કહ્યું કે "આ આદિશક્તિ મહામાયા છે, તેના દર્શનસુખમાં વિઘ્ન ન નાખો. એને પૂરતાં દર્શન કરવા દો."

ગોવિંદે કહ્યાથી તે વૃદ્ધ માતા જલદીથી ઉતરીને પ્રભુનાં ચરણકમળોમાં પડીને પુનઃ પુનઃ પ્રણામ કરતી કરતી પોતાના અપરાધને માટે ક્ષમાયાચના કરવા લાગી. પ્રભુએ ગદ્ગદ્ કંઠે કહ્યું કે "માતેશ્વરી ! જગન્નાથજીનાં દર્શનો માટે તમને જેટલી વ્યાકુળતા છે, એટલી વ્યાકુળતા જગન્નાથજીએ મને નથી આપી. હા ! મારા જીવનને ધિક્કાર છે. માતા ! તમારી આવી એકાગ્રતાને કોટિ-કોટિ ધન્યવાદ છે. તમે મારા ખભા ઉપર પગ મૂક્યા અને તેની તમને ખબર પણ નથી !" આટલું કહેતાં કહેતાં પ્રભુ ફરીથી રુદન કરવા લાગ્યા. 'ભાવસંધિ' થઇ જવાથી સ્વપ્નનો ભાવ જતો રહ્યો અને હવે જગન્નાથજીના સિંહાસન ઉપર તેમને સુભદ્રા-બલરામ સહિત જગન્નાથજીનાં દર્શન થવા લાગ્યાં. આથી મહાપ્રભુને કુરુક્ષેત્રનો ભાવ ઉદય પામ્યો, કે જ્યારે ગ્રહણના સ્નાન વખતે શ્રીકૃષ્ણજી પોતાના પરિવાર સાથે ગોપિકાઓને મળ્યા હતા. આથી ખિન્ન થઈને પ્રભુ પોતાના નિજસ્થાને પાછા ફર્યા. હવે તેમની દશા પરમ [illegible] જેવી થઈ ગઈ. તેઓ ઉદાસ

[illegible] કહેતા [illegible] લિખ કરવા લાગ્યા. કોઈ વખતે [illegible], [illegible] કોઈ પરિવર્તન નથી, કોઈ વખત [illegible], કોઈ વખત [illegible], કોઈ વિરહવેદનાથી તેમણે [illegible] દુઃખો [illegible] લાગ્યા. [illegible] રામાનંદ આવ્યા, સ્વરૂપ ગોસ્વામીએ બહુ સુંદર સુંદર પદ સંભળાવ્યા, [illegible] કરતા રહી. કોઈ પણ [illegible] ન રહી. "હાય! શ્યામ! તમે ક્યાં ગયા? મને દુઃખિયારી અબળાને [illegible] મૂકીને [illegible] ગયા! હાય! આ [illegible] કે [illegible] મૂકીને [illegible] કરીને પણ તેં આવા [illegible] દીધા. હવે હું ક્યાં જાઉં? શું કરું? કોને કહું? કોઈ આશ્વાસન પણ નથી. હાય! લલિતે! તું જ કંઈક ઉપાય બતાવ. [illegible] વિશાખા! અરે તું જ મને [illegible] નહિ તો પછી હું મરી જઈશ. [illegible] વિના હું પ્રાણ ધારણ નહિ કરી શકું. [illegible], [illegible], [illegible], શરીરે [illegible], હું મારી-મારી કરીશ. કોઈનું પણ નહિ માનું; કાં તો [illegible] ના તો આત્મઘાત કરીને મરીશ! હાય! નિર્દય! ઓ નિષ્ઠુર શ્યામ! તમે ક્યાં ચાલ્યા ગયા?" બસ, એજ રીતે તેઓ પ્રલાપ કરવા લાગ્યા. રામાનંદજી આખી રાત બેસીને પછી પ્રભુને ગંભીરા મંદિરમાં સુવાડીને ચાલ્યા ગયા. સ્વરૂપ ગોસ્વામી ત્યાંજ ગોવિંદની પાસેજ પડી રહ્યા. મહાપ્રભુ જોરથી ઘણા-જ કરુણ સ્વરમાં ભગવન્નામોનો ઉચ્ચાર કરી રહ્યા હતા:—

શ્રીકૃષ્ણ! ગોવિંદ! હરે! મુરારે!
હે નાથ! નારાયણ! વાસુદેવ!

એ નામોનો સુમધુર ગુંજારવ ગોવિંદ અને સ્વરૂપ ગોસ્વામીના કાનોમાં ભરાઈ ગયો હતો. તેઓ એ નામો સાંભળતાં સાંભળતાંજ સૂઈ ગયા; પરંતુ પ્રભુની આંખોમાં નિદ્રા ક્યાંથી! તેમની તો લગભગ આખીજ રાતો "હા નાથ!

હતા, ઉપર માત્ર ચામડી હતી. સાંધાઓ લાંબા થઇ ગયા હતા. મહાપ્રભુની આવી દશા જોઇને બધા ભક્તો દુઃખી થઈ ગયા. તેમના મુખમાંથી લાળ અને ફીણ વહી રહ્યું હતું, અને આંખો ચડેલી હતી. તેમની આવી દશા જોઇને ભક્તોના પ્રાણ શરીર છોડીને ચાલ્યા જવા લાગ્યા.

અર્થ સ્પષ્ટ છે. ભક્તોએ માન્યું કે પ્રભુના પ્રાણ શરીર છોડીને ચાલ્યા ગયા; એટલે સ્વરૂપ ગોસ્વામીએ મોટેથી પ્રભુના કાનોમાં કૃષ્ણનામનો ધ્વનિ કર્યો. તે સુમધુર અને કર્ણપ્રિય ધ્વનિ સાંભળતાંજ પ્રભુને કંઇક કંઇક બાહ્ય જ્ઞાન થવા લાગ્યું. તેઓ એકસાથેજ ચમકીને 'હરિ બોલ' 'હરિ બોલ' કહેતા કહેતા ઉઠીને બેઠા થયા. પ્રભુના ઉઠ્યા પછી ધીરે ધીરે હાડકાંના સાંધાઓ આપોઆપ જોડાવા લાગ્યા.

શ્રીગોસ્વામી રઘુનાથદાસજી ત્યાંજ હતા; તેમણે પોતાની આંખોથી પ્રભુની આ દશા જોઇ હશે. તેમણે પોતાના 'ચૈતન્યસ્તવકલ્પવૃક્ષ' નામના ગ્રંથમાં આ ઘટનાનું આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છેઃ—

क्वचिन्मिश्रावासे व्रजपति सुतस्योरुविरहा-
च्छ्लथत्सत्सन्धित्वाद्धदधिकदैर्घ्यं भुजपदोः ।
लुठन् भूमौ काक्वा विकल विकलं गद्गदवचा
रुदन्छ्रीगौराङ्गो हृदय उदयन्मां मदयति ॥

કોઇ સમયે કાશી મિશ્રના ભવનમાં શ્રીકૃષ્ણવિરહ ઉત્પન્ન થયા પછી પ્રભુની સંધિઓ–સાંધા ઢીલા પડી જવાથી હાથપગ લાંબા થઇ ગયા હતા. પૃથ્વી ઉપર વ્યંગમાં બોલતા બાલતા ગદ્ગદ્ વચનોથી જોરપૂર્વક રુદન કરતા કરતા તેઓ પડ્યા હતા. તેઓજ શ્રીગૌરાંગ અમારા હૃદયમાં ઉદય પામીને અમને મદમસ્ત બનાવી રહ્યા છે. તે હૃદયમાં ઉદય પામીને મતવાલા બનાવનાર શ્રી ગૌરાંગના અને મદમત્ત બનેલા શ્રી રઘુનાથદાસજીનાં ચરણોમાં અમારા સાષ્ટાંગ પ્રણામ છે.

કરતા, બાળકોનું કુશળ પૂછતા. આ પ્રકારે તેમની ત્રણ દશાઓ ભક્તોને જોવામાં આવતી હતી. ત્રીજી દશામાં તો તેઓ પ્રાયઃ કોઈ કોઈ આવતા હતા, નહિ તો સદા અંતર્દશા યા અર્ધબાહ્યદશામાંજ મગ્ન રહેતા હતા. સ્નાન, શયન, ભોજન અને પુરુષોત્તમદર્શન, એ તો શરીરના સ્વભાવાનુસાર આપોઆપજ થયા કરતાં હતાં. અર્ધબાહ્યદશામાં પણ એ કામોમાં કોઈ વિઘ્ન આવતું નહોતું. ઘણે ભાગે તેમનો ઘણોખરો સમય રડવામાં અને પ્રલાપમાંજ વીતતો હતો. રડવાને લીધે આંખો હમેશાં ચડેલી રહેતી હતી, સતત અશ્રુધારા વહેવાને કારણે તેમનું વક્ષઃસ્થળ હમેશાં ભીંજાયેલુંજ રહેતું-હતું. અશ્રુઓની ધારા વહેવાથી ગાલો ઉપર કંઈક ઘાટી છારી વળી ગઈ હતી અને તેમાં કંઈક પીળાપણું પણ આવી ગયું હતું. રામાનંદ રાય અને સ્વરૂપ દામોદરજ તેમના એકમાત્ર આધાર હતા. વિરહની વેદનામાં એમનેજ લલિતા અને વિશાખા સમજીને તથા તેમના ગળામાં વળગીને તેઓ પોતાના મનને કંઈક શાંત કરતા હતા. સ્વરૂપ ગોસ્વામીના કોયલ કંઠેથી કવિતા સાંભળીને તેઓ પરમાનંદસુખનો અનુભવ કરતા હતા. તેમનો વિરહ એ પ્રેમમયી પદાવલિઓના શ્રવણથી જેટલો વધતો હતો તેટલોજ તેમને આનંદ થતો હતો અને તેઓ ઉઠીને નૃત્ય કરવા લાગતા હતા.

એક દિવસ મહાપ્રભુ સમુદ્ર તરફ જતા હતા. દૂરથીજ તેમને રેતીનો ચટક નામનો પહાડ દેખાયો. બસ, પછી જોઈએજ શું ! તેઓ જોરથી ગર્જના કરતા કરતા તેનેજ ગોવર્ધન સમજીને તેના તરફ દોડયા. તેમનો અદ્ભુત હુંકાર સાંભળીને જે કોઈ ભક્તો બેઠા હતા, તેઓ એમ ને એમજ તેમની પાછળ દોડયા. પરંતુ ભલા, તેઓ કોને હાથ આવે તેમ હતા ! આવેશમાં ને આવેશમાં તેઓ વાયુવેગે દોડયા જતા હતા. તે સમયે તેમના સમસ્ત શરીરમાં બધા સાત્વિક ભાવો ઉત્પન્ન થઈ ગયા હતા. ઘણીજ વિચિત્ર અને અભૂતપૂર્વ દશા હતી. કવિરાજ ગોસ્વામી

[illegible] ગોપીઓની [illegible] કહેવા લાગ્યા કે " અહે, [illegible] કૃષ્ણ [illegible] ગોપીઓની [illegible] ગોવર્ધનની [illegible] હા કૃષ્ણ ! હા પ્રાણવલ્લભ ! હા કરુણાસાગર ! ' કહેતા કહેતા ફરીથી રુદન કરવા લાગ્યા.

પ્રભુની આ અદ્ભુત દશાના સમાચાર સાંભળીને શ્રીપરમાનંદજી પુરી અને સ્વરૂપદાસજી પણ ત્યાં આવ્યા. હવે પ્રભુની બેભાન અવસ્થા મટી ગઈ હતી, તેથી તેમણે પ્રેમપૂર્વક એ બંને પૂજ્ય સંન્યાસીઓને પ્રણામ કર્યા અને સંકોચપૂર્વક કહેવા લાગ્યા કે " મારે આ માટે તમારે શીદ નકામા આટલે દૂર આવવું."

પુરી ગોસ્વામીએ હસીને કહ્યું " હું પણ એમજ વિચારતો આવ્યો કે ચાલો તમારું નૃત્ય તો જોઈએ."

આટલું સાંભળતાંજ પ્રભુ શરમિંદા જેવા થઈ ગયા અને બન્ને મહાપુરુષોને લઈને તેમને નિવાસસ્થાને આવ્યા.

થાય પોતાનાં લીલાં-પીળાં-લાલ તથા ભાતભાતના રંગવાળાં પુષ્પોથી તે વનપ્રસ્થલીની શોભામાં વિશેષ વૃદ્ધિ કરતું હતું; જાણે શ્રીકૃષ્ણની ગોપીઓ સાથે થનારી રાસક્રીડા માટે નીલારંગનાં વિવિધ ચિત્રોથી ચિત્રેલી જાજમ બિછાવી ન હોય! મહાપ્રભુ તે મનમોહિની દિવ્ય શોભા જોઇને ભાનભૂલ્યા જેવા બની ગયા. તેઓ પોતાને પ્રત્યક્ષ શ્રીવૃંદાવનમાંજ ઉભેલા સમજવા લાગ્યા. સમુદ્રનું નીલું જળ તેમને યમુનાજળજ જણાવા લાગ્યું. તે ક્રીડાસ્થલીમાં પોતાની સખીઓની સાથે શ્રીકૃષ્ણને ક્રીડા કરતા ન જોઇને તેમને રાસમાં ભગવાનના અંતર્ધાન થવાની લીલા યાદ આવી. બસ, પછી શું વાત! એ તો વૃક્ષોને શ્રીકૃષ્ણના ખબર પૂછવા લાગ્યા! તેઓ પોતાને ગોપી સમજીને વૃક્ષોની પાસે જઇને ઘણાજ કરુણ સ્વરમાં તેમને સંબોધીને પૂછવા લાગ્યા-

હે કદંબ! હે નિમ્બ! અંબ! કયાં રહે મૌન ગહિ,
હે બટ! ઉતંગ સુરંગ વીર કહુ તુમ ઇત ઉત લહિ.
હે અશોક! હાર-શોક લોકમનિ પિયહિ બતાવહુ;
અહો પનસ! સુભ સરસ મરત-તિય અમિય પિયાવહુ.

આટલું કહીને પછી આપોઆપજ કહેવા લાગ્યાઃ- “ અલી સખીઓ! આ પુરુષજાતિનાં વૃક્ષો તો એ કાળિયા કૃષ્ણનાં—સાંવરિયાનાં સંગી—સાથી જ છે. પુરુષજાતિ તો નિર્દય હોય છે. તેઓ પારકી પીડાને શું જાણે! ચાલો, આપણે લતાઓને પૂછીએ. તેઓ સ્ત્રીજાતિ હોવાથી તેમનું ચિત્ત દયામય અને કોમળ હોય છે, તેઓ આપણને અવશ્યજ વહાલાનો પત્તો બતાવશે. સખિ! એ લતાઓને તો પૂછ. જોઇએ, તેઓ શું કહે છે!’ એમ કહીને તેઓ લતાઓને સંબોધન કરીને એજ પ્રકારે આંસુ સારતા સારતા ગદ્ગદ કંઠથી કરુણાજનક અવાજે પૂછવા લાગ્યા—

હે માલતિ! હે જાતિ! જૂથિકે! સુનિ હિત દૈ ચિત,
માન-હરન મન-હરન લાલ ગિરિધરન લખે ઇત.
હે કેતકિ! ઇતતેં કિતહૂઁ ચિતયે પિય રૂસે,
કૈ નંદનન્દન મન્દ મુસુકિ તુમરે મન મૂસે.

પછી પોતાની મેળેજ કહેવા લાગ્યાઃ-“ અલી સખી-

એટલામાંજ થોડાં હરણાં એક બાજુથી દોડતાં દોડતાં પસાર થયાં. તેમને જોઈ-જોઈને જલદીથી કહેવા લાગ્યાઃ—

હે સખિ! હે મૃગવધૂ! ઇનકૈં કિન પૂછહુ અનુસાર;
ડહડહે ઇનકે નૈન અબહિં કહું દેખે હૈં હરિ.

આ પ્રકારે મહાપ્રભુ ગોપીભાવમાં અધીરા જેવા બનીને ચારે તરફ ભટકતા હતા, તેમને શરીરનું ભાન નહોતું, આંખોમાંથી બે અશ્રુધારાઓ વહેતી હતી, તે સમયે તેઓ પૃથ્વી ઉપર બેસી ગયા અને પગના અંગૂઠાના નખથી પૃથ્વીને ખોતરવા લાગ્યા. તેજ સમયે તેઓ ફરીથી તેજ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા—

હે અવનિ! નવનીત-ચોર, ચિત્ત-ચોર હમારે;
રાખે કતહું દુરાય બતા દેઉ પ્રાન પિયારે.

ત્યાંજ પાસે એક તુલસીનું ઝાડ ઉભું હતું, તેને જોઇને ઘણાજ આહ્‌લાદપૂર્વક તેનું આલિંગન કરતાં કરતાં તેઓ કહેવા લાગ્યા—

હે તુલસી! કલ્યાનિ! સદા ગોવિંદ-પદ-પ્યારી,
કયોં ન કહો તુમ નંદ-સુવન સોં બિથા હમારી.

એટલું કહીને તેઓ જોરથી સમુદ્ર તરફ દોડવા લાગ્યા અને સમુદ્રના જળને યમુના સમજીને કહેવા લાગ્યાઃ—

હે જમુના! સબ જાનિ બૂઝિ તુમ હઠહિં ગહત હો,
જો જલ જગ ઉદ્ધાર તાહિ તુમ પ્રકટ બહત હો.

થોડી વારમાં તેમને ખબર પડી કે કરોડો કામદેવોના સૌન્દર્યને ફિક્કું કરનાર શ્રીકૃષ્ણ કદંબની નીચે ઉભા ઉભા મુરલી બજાવે છે. તેમને જોતાંજ પ્રભુ તેમના તરફ જલદી દોડયા. વચમાંજ મૂર્છા આવવાથી બેભાન થઇને પડી ગયા. તેજ સમયે રાય રામાનંદ, સ્વરૂપ ગોસ્વામી, શંકર, ગદાધર પંડિત અને જગદાનંદ વગેરે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. પ્રભુ હવે અર્ધબાહ્ય દશામાં હતા. તેઓ આંખો ફાડી ફાડીને ચારે બાજુ કૃષ્ણની શોધ કરતા હતા અને સ્વરૂપ ગોસ્વામીનું ગળું પકડી પકડીને રડતાં રડતાં કહેતા હતાઃ "હમણાં તો હતા, હજુ આજ ક્ષણે તો મેં તેમનાં

કેટલા ક્રોડ અને કરો, કહેવી કહો, ભગવન્ સંભળાવો પછી શું થયું ? સ્વરૂપ આનંદ પદ ગાવા લાગ્યા

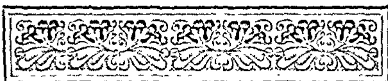
मृगमदसौरभरभसवशंवदनवदलमालतमाले ।
युवजनहृदयविदारणमनसिजनखरुचिकिंशुकजाले ॥३॥
मदनमहीपतिकनकदण्डरुचिकेसरकुसुमविकासे ।
मिलितशिलीमुखपाटलिपटलकृतस्मरतूणविलासे ॥४॥

અર્થાત્ વળી તે વન કેવું છે ? કસ્તૂરીના સુગંધ સાથે અતિ આકર્ષક નવપલ્લવ તથા તમાલ વૃક્ષોની શ્રેણી ત્યાં આવેલી છે; તરુણ પુરુષોના હૃદયને ચીરી નાખનારા અને કામદેવના નખસમાન કાંતિવાળા કેસુડાંના ગુચ્છાઓ ત્યાં લટકી રહ્યા છે; કામદેવરૂપી રાજાની સોનાની છડીસમાન શોભતાં કેસર-વૃક્ષોનાં પુષ્પો ત્યાં ખિલી રહ્યાં છે અને એકત્ર થયેલા ભમરાઓવાળાં પાટલવૃક્ષોના સમુદાયથી ત્યાં કામદેવના બાણ રાખવાના ભાથાઓ શોભી રહ્યાં છે.૩-૪

મહાપ્રભુએ કહ્યું કે " અહા ! ધન્ય છે, અટકો નહિ, આગળ વધો. હા ' स्मरतूणविलासे ' બરાબર છે, પછી ?" સ્વરૂપ ગોસ્વામી ગાવા લાગ્યાઃ-

विगलितलज्जितजगदवलोकनतरुणकरुणकृतहासे ।
विरहिनिकृन्तनकुन्तमुखाकृतिकेतकिदन्तुरिताशे ॥५॥
माधविकापरिमलललिते नवमालतिजातिसुगन्धौ ।
मुनिमनसामपि मोहनकारिणि तरुणाकारणबन्धौ ॥६॥

અર્થાત્ વળી તે સમયનું તે વન કેવું છે ? ગળી પડેલા અને લજ્જિત થયેલા જગતને જોઇ રહેલા તરુણ વરુણ વૃક્ષોથી તે વન હાસ્ય કરી રહ્યું છે; તેની સર્વ દિશાઓ વિરહી મનુષ્યો-ને ચીરી નાખનારા ભાલાઓની અણીસમાન આકૃતિવાળા કેવડાઓથી વ્યાપ્ત છે; માધવી નામની વેલડીના સુગંધથી તે સુંદર છે અને તાજી માલતી તથા જાઇથી તે સુગંધિત બન્યું છે; ઉપરાંત તે વન તરુણ સ્ત્રી-પુરુષોનું અકારણ બંધુ છે અને મુનિ જનોના મનને પણ મોહ ઉપજાવે તેવું છે. ૫-૬

उन्मादावस्थानी अद्भुत आकृति

अनुद्घाट्य द्वारत्रयमुरु च भित्तित्रयमहो
विलङ्घ्योच्चैः कालिङ्गिकसुरभिमध्ये निपतितः ।
तनूद्यत्संकोचात् कमठ इव कृष्णोरुविरहा-
द्विराजन् गौराङ्गो हृदय उदयन्मां मदयति ॥
(ચૈતન્ય-સ્તવનકલ્પવૃક્ષ)

અર્થાત્ "શ્રી રઘુનાથદાસ ગોસ્વામી કહે છે કે "બંધ થયેલાં ત્રણે દ્વારો ઉઘાડયા સિવાયજ અને ત્રણ કોઠાઓની દિવાલોને ઓળંગી જઇને જેઓ કૃષ્ણવિરહમાં ગાંડા થઇને શરીરને સંકોચને લીધે ઉન્માદ અવસ્થામાં કાચબાની પેઠે બનાવીને કલિંગ દેશની ગાયો વચ્ચે જઈ પડયા હતા, તે શ્રી ગૌરાંગદેવજ મારા હૃદયમાં ઉદય પામીને મને મદમસ્ત બનાવે છે."

મહાપ્રભુની દિવ્ય ઉન્માદ અવસ્થા ઘણીજ અદ્ભુત હતી. તેમને જ્યારે શરીરનુંજ ભાન નહોતું, તો શરીરને સ્વસ્થ રાખવાની પરવા તો રહીજ કેમ શકે? તેઓ પોતાને શરીરથી એકદમ અળગા સમજીને બધી ચેષ્ટાઓ કર્યા કરતા હતા. તેમની હૃદયને હલાવી મૂકનારી અપૂર્વ વાતો સાંભળીનેજ આપણાં દેહાધ્યાસીઓનાં રૂંવાં ખડાં થઈ જાય છે. શું એક શરીરધારી પ્રાણી આ પ્રકારે શરીરનું ભાન ભૂલીને એવું ભયંકર વર્તન કરી શકે કે જેના શ્રવણથીજ ભય લાગે! પરંતુ ચૈતન્યદેવે તો બધી ચેષ્ટાઓ કરી હતી અને શ્રીરઘુનાથદાસ ગોસ્વામીએ પ્રત્યક્ષ પોતાની આંખોથી તેમને જોયા હતા. આમ છતાં પણ કોઇ અવિશ્વાસ કરે તો ભલે કરે. મહાપ્રભુની ગંભીરાની દશાનું વર્ણન કરતાં કરતાં કવિરાજ ગોસ્વામી કહે છે કે-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] જગતોથી મહાપ્રભુમાં [illegible] અને તેને ઠીકથી [illegible] તે સ્વરૂપ [illegible] માટે જવા વિચાર કર્યો. જગદાનંદ, વક્રેશ્વર પંડિત, રઘુનાથ-દાસ વગેરે બધા ભક્તો આગળ આવીને [illegible] હતા. એકી વખતે મંદિરમાંજ મહાપ્રભુ [illegible] હતા. તેથી [illegible] સંસ્કૃત [illegible] આંખોને ફેરવતી બેઠા. [illegible] ગોવિંદ [illegible] બૂમો પાડી ફરીને કે "મહાપ્રભુ ક્યાં?" [illegible] ધ્યાન આપ્યું નહિ. બધા આંખોની વચમા એવુ [illegible]! આવા આગળ ચાલતા હતા. [illegible] ગોવિંદ આંખોમાં ભૂમિને જોતા હાલ્યા. [illegible] કહ્યું કે તે [illegible] ગયા. તે બેઠાથી બૂમો પાડી ફરીને કે "સ્વામીજી! અહીં આવીને જુઓ, આ શું થયું છે!" બધા તે તરફ દોડ્યા. આ આંખોની વચમાં કંઈ [illegible] થયું છે તે કોઈ પણ જાણી શક્યું નહિ. આંખ તેને અપાર સ્નેહપૂર્વક જોઈ રહી છે. ગોવિંદ મહારાજને તેની પાસે લઈ ગયો અને બેઠાથી બૂમ પાડી ફરીને કે "મહાપ્રભુ છે!" બધાને પણ જણાયું એવું કે આનંદ મહાપ્રભુ છે. તે વખતે તેમની આકૃતિ-સ્વરૂપ કેવું બની ગયું હતું તે કવિરાજ ગોસ્વામીના શબ્દોમાં સાંભળો—

> પેટેર ભિતર હસ્ત-પાદ કૂર્મેર આકાર,
> મુખે ફેન, પુલકાંગ નેત્રે અશ્રુધાર.
> અચેતન પડિયા છેન યેન કૂષ્માણ્ડ ફલ,
> બાહિરે જડિમા, અંતરે આનંદ વિહ્વલ.
> ગાભિ સબ ચૌદિકે શૂંકે પ્રભુર શ્રીઅંગ;
> દૂર કૈલે નાહિ છાડે પ્રભુર અંગ-સંગ.

અર્થાત્ મહાપ્રભુના હાથ-પગ પેટની અંદર પુસી ગયા હતા, તેમની આકૃતિ કાચબાના જેવી બની ગઈ હતી, મુખમાંથી સતત ફીણ નીકળતું હતું, સમસ્ત અંગોનાં રુવાં ખડાં થઇ ગયાં હતાં, બન્ને નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહી રહી હતી. તેઓ કૂષ્માંડ ફળની પેઠે બેભાન પડેલા હતા.

મારા તરફ જોઈને હસતો હતો." વળી સમજીને કહેવા લાગ્યાઃ–"સ્વરૂપ! હું ક્યાં છું? કોણ છું? મને અહીં કેમ લઈ આવ્યા? હમણાં તો હું વૃંદાવનમાં હતો. હું અહીં ક્યાંથી?"

પ્રભુની આવી દશા જોઈને સ્વરૂપ ગોસ્વામી શ્રીમદ્-ભાગવતના તેજ પ્રસંગના શ્લોકો બોલવા લાગ્યા. તેમના શ્રવણમાત્રથીજ, પ્રભુની ઉન્માદ અવસ્થા પાછી જેવી હતી તેવીજ થઈ ગઈ. તેઓ વારંવાર સ્વરૂપ ગોસ્વામીને કહેતા કે "હા, સંભળાવો, ઠીક છે, વાહ-વાહ આજેજ હા, એજ છે, એનુંજ નામ અનુરાગ છે." એમ કહેતાં કહેતાં તેઓ પોતેજ શ્લોકની વ્યાખ્યા કરવા લાગતા. પછી પોતે પણ ઘણા કરુણ સ્વરે શ્લોક બોલવા લાગતાઃ–

प्रेमच्छेदरुजोऽवगच्छति हरिर्नायं न च प्रेम वा
स्थानास्थानमवैति नापि मदनो जानाति नो दुर्बलाः।
अन्यो वेद न चान्यदुःखमखिलं नो जीवनं वाश्रवम्
द्वित्राण्येव दिनानि यौवनमिदं हा हा विधेः का गतिः॥

અર્થાત્ આ શ્રીકૃષ્ણ નથી તો અમારા પ્રેમને જાણતા કે નથી તેમના વિયોગથી થતી પીડાનો અનુભવ કરતા. અહીં આ કામદેવ સ્થાનાસ્થાનનો વિચાર કરતો નથી. એને અમારી દુર્બળતાનું જ્ઞાન નથી. (અમારા ઉપર પ્રહાર કરતોજ જાય છે.) કોઈને કહીએ તોપણ શું કહીએ? કોઈ પારકી પીડાનો અનુભવજ નથી કરતું. અમારા જીવન અને કષ્ટ તરફ પણ ધ્યાન નથી આપતું, આ યૌવન પણ વધારે ટકે તેવું નથી, બે ત્રણ દિવસમાં તેનો પણ અંત છે. હાય! વિધાતાની કેવી અવળી ગતિ છે!

આ શ્લોકનું પાછા પોતેજ વિસ્તારથી વર્ણન કરતાં કરતાં કહેવા લાગ્યાઃ–"હાય! દુઃખ પણ કેટલું અસહ્ય છે! આ પ્રેમ પણ કેટલો નિર્દય છે! મદન અમારા ઉપર દયા નથી કરતો. કેટલી વ્યાકુળતા છે, કેટલી પરવશતા છે; કોઈ મનની વાત શું જાણે! એ તો પોતાનું દુઃખ પોતેજ અનુભવી શકે છે. પોતાની પાસે તો વહાલાને રીઝવવાની

दिव्य उन्माद

स्वकीयस्य प्राणार्बुदसदृशगोष्ठस्य विरहात्
प्रलापानुन्मादात् सततमतिकुर्वन् विकलधीः।
दधद्भित्तौ शश्वद्वदनविधुघर्षेण रुधिरं
क्षतोत्थं गौराङ्गो हृदय उदयन्मां मदयति॥

([illegible] स्तवमाला)

અર્થાત્ જે પોતાના અસંખ્ય પ્રાણો સમાન પ્રિય છે, તે ગણના વિરહથી વ્યાકુળ થઇને ઉન્માદવશ જે નિરંતર વારંવાર પ્રલાપ કરી રહ્યા છે અને જે પોતાના ચંદ્રમાના સરખા સુંદર શ્રીમુખને દિવાલમાં ઘસવાને કારણે વહેતા લોહીથી ખરડી રહ્યા છે, એવા શ્રીગૌરાંગદેવ અમારા હૃદયમાં ઉદય પામીને અમને મદમત્ત બનાવી રહ્યા છે.

મહાપ્રભુની દિવ્યોન્માદની અવસ્થાનું વર્ણન કરવું કઠિન તો છેજ, સાથે સાથે તે ઘણુંજ હૃદયવિદારક પણ છે. અમો વજ્ર જેવાં હૃદય રાખનારાં માણસોની વાત છોડી દો, પરંતુ જે સહૃદય છે, ભાવિક છે, રસિક છે, પારકાં દુઃખનો અનુભવ કરનાર છે, મધુર રતિના ઉપાસક છે, કોમળ હૃદયના છે, જેમનું હૃદય પારકાની પીડા સાંભળીનેજ ભરાઇ આવે છે, જેમનું અંતઃકરણ ઘણુંજ નરમ–તરતજ દ્રવી જાય તેવું હોય છે, તેઓ તો આ પ્રકરણોને વાંચી પણ શકશે નહિ. સાચેજ, આ ન વાંચી શકાય તેવા અધ્યાયો લખવાનું અમારાજ ભાગ્યમાં લખાયું હતું. શું કરીએ, પરતંત્ર છીએ! અમારા હાથમાં બળપૂર્વક આ લોઢાની કલમ આપવામાં આવી છે. આટ–આટલા ગ્રંથો

[illegible]

[illegible]

[illegible]

તે દિવસે સ્વરૂપ જોવાવાળીને પણ આખી રાત નિદ્રા ન આવી. તેમાંનું પ્રભુના દર્શાવેલા ગોપીની અવસ્થા સાંભળો, હવે આ વાત કવિરાજ જયદેવજીના શબ્દોમાં સાંભળો—

વિરહે વ્યાકુળ પ્રભુ ઉદ્વેગ ઉદિતા,
સંભોગ વિનાને સુખ પણ નિ સાચિતા.

[illegible]

[illegible]

[illegible] ઉભા છે. [illegible] પ્રભુ-[illegible] છે. મહાત્મા [illegible] [illegible] હાલમાં [illegible] [illegible] ઘણાં [illegible] મહાત્મા [illegible] [illegible]!

[illegible] દિવ્ય ભાવ [illegible] [illegible] કૃષ્ણ [illegible] [illegible] [illegible] દિવ્ય ભાવ [illegible] [illegible]! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] દિવ્ય ભાવ [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે જાણીને [illegible] [illegible]. તે [illegible] ઉન્માદ-વાળું વર્ણન કવિવર [illegible] શબ્દોમાં સાંભળો:—

કોઈ માંગ ધરા જાયા, કાદા કરે મંદિર આયા,
કભૂ પાવ કભૂ ના પાવ.
પાકરી પિયા પેક જાવૈ, પિક પિક લગું કરૈ,
ના પાઈત નૂપ્યાય મહિમાય.
મદન મોહન નાર, ધરાણિ મંદિર દ્વાર,
[illegible]-[illegible] આવાય.
પિતા-ભૂલે દેવ ગંધ, ગંધ દિયા કરે આંધ,
ઘરે પાઈત પાપ નાહિ પાવ.
એક મત ગોરવહિ, ગંધે કેસ મન ચૂરિ,
ભૂંડે ભાવ—ઇતિ ઉતિ પાવ.

श्री अद्वैताचार्यना गूढ मन्त्र

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां धर्मः परः स्मृतः ।
भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः ॥

(શ્રીમદ્ભાગવત ૬-૩-૨૨)

અર્થાત્ આ મનુષ્યલોકમાં મનુષ્યે શરીર ધારણ કરવાનું માત્ર એટલુંજ પ્રયોજન છે કે, તે ભગવાન વાસુદેવની ભક્તિ કરે અને તેમનાં સુમધુર નામોનું સદા પોતાની જીભથી ઉચ્ચારણ કરતો રહે.

માતૃભક્ત શ્રી ગૌરાંગ ઉન્માદાવસ્થામાં પણ પોતાની સ્નેહાળ જનનીને તદ્દન ભૂલી ગયા નહોતા. જ્યારે તેઓ અંતર્દશાથી કોઇ કોઈ વાર બાહ્ય દશામાં આવી જતા, ત્યારે પોતાના પ્રિય ભક્તોના અને સ્નેહાળ માતાના કુશળ-સમાચાર પૂછતા અને તેમના સમાચાર જાણવા માટે જગદાનંદજીને દર વર્ષે ગૌડ મોકલતા હતા. જગદાનંદજી ગૌડમાં જઇને બધા ભક્તોને મળતા, તેમને પ્રભુની બધી વાતો કહેતા, તેમની સ્થિતિ જણાવતા અને બધાંના કુશળ-સમાચાર લઇને પાછા ફરતા. શચી માતાને માટે પ્રભુ દર વર્ષે જગન્નાથજીનો પ્રસાદ મોકલતા અને જાત જાતનાં આશ્વાસનો દ્વારા માતાને પ્રેમ–સંદેશ મોકલતા.

પ્રભુના સંદેશને કવિરાજ ગોસ્વામીના શબ્દોમાંજ સાંભળો—

તોમાર સેવા છાঁડિ આમિ કરিনুঁ સંન્યાસ,
'બાઉલ' હઇયા આમિ કૈলুঁ ધર્મ નાશ.

ઉંમર ૬૦ થી વધુ વધારે થઈ હતી. [illegible]
હતી, હવે તેઓ [illegible]
જગદાનંદને તેડીને [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] જગદાનંદજી [illegible]
જવા માટે [illegible] ત્યારે [illegible]
જવાની આજ્ઞા આપી અને પ્રભુને માટે એક [illegible]
પત્ર પણ લખી મોકલ્યો. જગદાનંદજી તે પત્ર લઈને
પ્રભુની પાસે પહોંચ્યા.

મહાપ્રભુ જ્યારે જગદાનંદજીને મળ્યા, ત્યારે તેમણે
બધા ભક્તોના કુશળ-સમાચાર પૂછ્યા. જગદાનંદજીએ
બધાના કુશળ-સમાચાર કહીને અંતે એક [illegible]
પત્ર આપ્યો. પ્રભુની આજ્ઞાથી [illegible]
[illegible]. પ્રભુને કોટિ કોટિ પ્રણામ કરી [illegible] તેમાં આ
સમસ્યા હતી–

બાઉલકે કહિહ—લોક હઈલ બાઉલ
બાઉલકે કહિહ—હાટે ના બિકાય ચાઉલ
બાઉલકે કહિહ—કાજે નાહિક આઉલ
બાઉલકે કહિહ—ઇહા કહિયા છે બાઉલ

અર્થાત્ શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુના અનુયાયીઓ કે જેઓ હરિનામના વેપારી છે. અદ્વૈતાચાર્ય તેમના મુખ્ય આડતિયા છે. જેવા વેપારી ગાંડા છે, તેવાજ આડતિયો પણ ગાંડા છે અને ગાંડાઓના જેવોજ ગાંડપણનો પત્ર પણ મોકલાવ્યો છે. ગાંડાઓ સિવાય તેના મર્મને કોઈ સમજીજ શું શકે! ગાંડા આડતિયો કહે છે કે "એ ગાંડા વેપારીને કહેજો કે બધા લોકોના કોઠી-કોઠારો હરિનામરૂપી ચોખાથી ભરાઈ ગયા છે. હવે આ બજારમાં આ સસ્તા માલનું વેચાણ થાય તેમ નથી. હવે તો આ વેપાર સામાન્ય થઈ ગયો છે. તમારા જેવા ઉત્તમ કોટીના વેપારીને માટે હવે આ વેપાર નથી રહ્યો. તેથી હવે આ બજાર બંધ કરી દો.

સ્તંભ, કંપ, પ્રસ્વેદ, વૈવર્ણ્ય, અશ્રુ, સ્વરભેદ,
દેહ હૈલ પુલકે વ્યાપિત.
હાસે, કાન્દે, નાચે, ગાય, ઉઠી ઇતિ-ઉતિ ધાય,
ક્ષણે ભૂમે પડિયા મૂર્છિતે.

અર્થાત્ શરીર શાંત પડી જાય છે અને ધ્રુજારી છૂટવા
લાગે છે, શરીરમાંથી પરસેવો વહેવા લાગે છે, મુખ ફિક્કું
પડી જાય છે, આંખોમાંથી અશ્રુની ધારાઓ વહેવા લાગે
છે, ગળું ભરાઈ જાય છે, શબ્દ બરાબર બોલી શકાતા નથી,
શરીર રોમાંચિત થઈ જાય છે, હસે છે, જોરથી રુદન
કરે છે, નાચે છે, ગાય છે; ઊઠી ઊઠીને અહીં તહીં ભાગ-
વા લાગે છે, ક્ષણવારમાં મૂર્છિત થઈને જમીન ઉપર
પડી જાય છે.” વહાલા ! ગાંડા, દયાળુ ચૈતન્ય ! શું
આ ગાંડપણમાં અમારો કંઈ પણ હિસ્સો નથી ? હે દીન-
વત્સલ ! આ ગાંડપણમાંથી જરા પણ અમને મળી જાય
તો આ સારહીન જીવન સાર્થક બની જાય. અમારા ગોરાં-
ગ ! એ માદક મદિરાનો એક પ્યાલો અમને પણ કેમ
પાતા નથી ? હે અમારા પાગલશિરોમણિ ! તમારાં ચર-
ણોમાં અમે કોટિ-કોટિ નમસ્કાર કરીએ છીએ.

વેદના પણ વધવા લાગી. તેઓ આજ પોતાની દેહને સંભાળવાને બિલકુલ અસમર્થ નીવડ્યા. ખબર નથી કે તેઓ આજે કેમ કરીને ભક્તોની નજર ચૂકવીને સમુદ્રને કિનારે કિનારે આઇટોટા તરફ ચાલ્યા ગયા. ત્યાં વિશાળ સાગરનાં આસમાની મોજાં ઉઠી ઉઠીને સંસારને હૃદયની વિશાળતા, સંસારની અનિત્યતા અને પ્રેમની ઉન્મત્તતાનું શિક્ષણ આપતાં હતાં. પ્રેમાવતાર ગૌરાંગના હૃદયમાંથી એક સુમધુર સંગીત આપોઆપજ ઉઠતું હતું. મહાપ્રભુ તે સંગીતના સૂર સાંભળતા સાંભળતા ગાંડા થઇને વિચાર્યા સિવાયજ સમુદ્ર તરફ આગળ વધતા હતા. અહા! સમુદ્રના કિનારાનાં સુંદર સુંદર વૃક્ષ પોતાની શરત્ કાળની શોભાથી સાગરની શોભાને વળી વિશેષ સમૃદ્ધ કરી રહ્યાં હતાં. શરદની સુશોભિત રાત્રિ હતી, પોતાના પ્રિય પુત્ર ચંદ્રમાની શ્રીવૃદ્ધિ અને પૂર્ણ ઐશ્વર્યથી પ્રસન્ન થઇને પિતા સાગર આનંદથી ઉછળી રહ્યા હતા. મહાપ્રભુ તેમાં કૃષ્ણના અંગ-સ્પર્શથી પુલકિત અને આનંદિત થયેલી યમુનાનાં દર્શન કરી રહ્યા હતા. તેમને સમુદ્રની તદ્દન વિસ્મૃતિ થઇ ગઈ, તેઓ યમુનામાં ગોપિકાઓ સાથે ક્રીડા કરતા શ્રીકૃષ્ણનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવા લાગ્યા. બસ, પછી શું વાત! તેઓ એ ક્રીડા-સુખથી વંચિત કેમ રહે! જોરથી ગર્જના કરીને તેઓ અગાધ સાગરના જળમાં કૂદી પડયા અને પોતાના વહાલા સાથે જળવિહારનો આનંદ લેવા લાગ્યા. એજ પ્રકારે જળમાં ડૂબતાં અને ઉછળતાં ઉછળતાં આખી રાત વીતી ગઇ.

આ તરફ પ્રભુને તેમની જગાએ નહિ જોવાથી ભક્તોને શંકા થઇ કે પ્રભુ ક્યાં ચાલ્યા ગયા! સ્વરૂપ ગોસ્વામી, ગોવિંદ, જગદાનંદ, વક્રેશ્વર, રઘુનાથદાસ, શંકર વગેરે બધા ભક્તોને સાથે લઇને વ્યાકુળતાપૂર્વક પ્રભુની શોધમાં નીકળ્યા. શ્રી જગન્નાથજીના મંદિરના સિંહદ્વારથી તેઓ એકે એક જગાએ શોધી વળ્યા. બધાની સાથે તેઓ જગન્નાથવલ્લભ નામના બાગમાં ગયા, ત્યાં પણ પ્રભુનો કંઇ

બધાથી દૂર જઈને માછીમારને કહ્યું: "અરે, ભાઈ! તેં અહીં કોઈ માણસ તો જોયો નથી." હું દરિયામાંથી રોજ માછલાં મારવા જાઉં છું. જાળમાં એક મુડદું મારી જાળમાં ફસાઈ આવ્યું. તેના શરીરમાં ભૂત હતું, તે મારા શરીરે વળગી ગયું છે. આ બધાથી હું ભૂત ઉતારનારને માટે ભૂવા-ની પાસે જાઉં છું. આપ ત્યાં ન જતા. તે સાચું મુડદું છે, આવું વિચિત્ર મુડદું તો મેં ક્યાંય પણ જોયું નથી." તે વખતે મહાપ્રભુનું શરીર ખરેખર ભયાનક બની ગયું હતું. કવિરાજ ગોસ્વામીએ મહાપ્રભુના તે સમયના શરીરનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે તેમના જ શબ્દોમાં આપીએ છીએ—

જાલિયા કહે—ઇહાં એક મનુષ્ય ના દેખિલ;
જાલ બાહિતે એક મૃત મોર જાલે આઇલ.
બડ મત્સ્ય બલિ. આમિ ઉઠાઇનુ યતને;
મૃતક દેખિતે મોર ભય હૈલ મને.
જાલ ખસાઇતે તાર અંગ-સ્પર્શ હઇલ;
સ્પર્શ માત્રે સેઇ ભૂત હૃદયે પશિલ.
ભયે કંપ હૈલ. મોર નેત્રે બહે જલ;
ગદગદ વાણી મોર ઉઠિલ સકલ.
કિ વા બ્રહ્મદૈત્ય, કિ વા ભૂત, કહને ના યાય;
દર્શન માત્રે મનુષ્યેર પૈશે સેઇ કાય.
શરીર દીઘલ તાર—હાત પાંચ સાત;
એક હસ્ત પદ તાર, તિન તિન હાત.
અસ્થિ સન્ધિ છુટિ ચર્મ કરે નડ-બડે;
તાહા દેખિ, પ્રાણ કાર નાહિ રહે ધડે.
મડા રૂપ ધરિ, રહે ઉત્તાન-નયન;
કભુ ગોં-ગોં કરે, કભુ રહે અચેતન.

સ્વરૂપ ગોસ્વામીએ પૂછ્યું એટલે માછી કહેવા લાગ્યો કે "મેં અહીં કોઈ મનુષ્ય તો જોયો નથી, પણ જાળ નાખતી વખતે એક મરેલો માણસ મારી જાળમાં આવી ગયો. મેં તેને મોટો મચ્છ માનીને તાણી આણ્યો. પણ જ્યારે મેં જોયું કે, આ તો મુડદું છે, ત્યારે મારા મનમાં ભય થયો. જાળ-માંથી કાઢતી વખતે તેના શરીર સાથે મારા શરીરનો સ્પર્શ

કે, સુવર્ણ સમાન પ્રભુનું શરીર ચાંદીના જેવી સફેદ સમુદ્રની રેતીમાં પડ્યું છે, આંખો ઉંચી ચઢેલી છે, પેટ ફૂલેલું છે, મોંમાંથી ફીણ નીકળે છે. કોઈ પ્રકારનો પ્રયત્ન કર્યો સિવાય તેમનું શરીર ભીની રેતીથી ખરડાયેલું અચેતન દશામાં પડ્યું છે. બધા ભક્તો પ્રભુને ઘેરીને બેસી ગયા.

આપણે સંસારી લોકો તો મૃત્યુનેજ છેલ્લી દશા સમજીએ છીએ, તેથી સંસારી દૃષ્ટિથી પ્રભુના શરીરનો અહીંજ અંત આવી ગયો. પછી તેને ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થયું નહિ. પરંતુ રાગાનુગામી ભક્ત તો મૃત્યુ પછી પણ વિરહિણીને ચૈતન્ય પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેમના મત પ્રમાણે માત્ર મૃત્યુજ છેલ્લી દશા નથી. આ પ્રસંગે અમે બંગાળી ભાષાના પ્રસિદ્ધ પદકર્તા શ્રી ગોવિંદદાસજીનું એક પદ ઉતારીએ છીએ. આથી વાચકોને ખબર પડશે કે, શ્રીકૃષ્ણના નામ-સ્મરણથી મૃત્યુદશાને પ્રાપ્ત થયેલાં છતાં રાધિકાજી ફરીથી ચૈતન્ય પ્રાપ્ત કરીને વાતો કરવા લાગ્યાં હતાં.

કુંજ ભવને ધનિ, તુયા ગુણ ગણિ ગણિ;
અતિશય દુરબલિ ભેલ.
દશમિક પહિલ, દશા હેરિ સહચરી;
ઘરે સંગે બાહિર કેલ.
શુન માધવ કિ બલબ તોય,
ગોકુલ તરુણી, નિચય મરણ જાનિ;
રાઈ રાઈ કરી રોય.
તહિ એક સુચતુરી, તાક શ્રવણ ભરિ,
પુન પુન કહે તુયા નામ.
બહુ ક્ષણે સુંદરી, પાઇ પરાન કોરિ,
ગદ્‌ગદ કહે શ્યામ નામ.
નામક આછૂ ગુણે, શુનિલે ત્રિભુવને;
મૃતજને પુન કહે બાત.
ગોવિંદદાસ કહ, ઈહ સબ આન નહ;
યાઈ દેખહ મઝુ સાથ.

શ્રીકૃષ્ણને એક સખી શ્રીરાધિકાજીની દશાનું વર્ણન કરી રહી છે. સખી કહે છે: " હે શ્યામસુંદર ! રાધિકાજી

महाप्रभुको लीलाविस्तार

अद्यैव हसितं गीतं पठितं यः शरीरिभिः ।
अद्यैव ते न दृश्यन्ते कष्टं कालस्य चेष्टितम् ।।
(સુભાષિત રત્નભાંડાગાર ૩૯૦-૩૯૧)

અર્થાત્ જેઓ આજેજ જે શરીરથી હસતા હતા, સુંદર-સુંદર પદો ગાતા હતા, ઉત્તમ-ઉત્તમ શ્લોકોનો પાઠ કરતા હતા, તેઓજ કોણ જાણે આજેજ કયાં અદશ્ય થઈ ગયા ! હવે તેમનું પંચભૌતિક શરીર દેખાતુંજ નથી. હા ! ભયંકર કાળની કેવી કઠોર અને કષ્ટપ્રદ ક્રીડા છે! તેની આવી ચેષ્ટાને વારંવાર ધિક્કાર છે.

મહાભારતમાં સ્થળે સ્થળે ક્ષાત્રધર્મની નિંદા કરવામાં આવી છે. યુદ્ધમાં ખડ્ગ લઈને જે ક્ષત્રિય પોતાના ભાઈ-બંધુઓ અને સગાસંબંધીઓનો વાતની વાતમાં વધ કરી શકે છે, એવા કઠોર ધર્મને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર જેવા મહાત્માએ પરમ નિંદ્ય દર્શાવીને પણ તેમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે પોતાની લાચારી દર્શાવી છે; પરંતુ ક્ષાત્રધર્મથી પણ કઠોર અને ક્રૂર કર્મ અમારા જેવા ક્ષુદ્ર લેખકોનું છે, કે જેમના હાથમાં વજ્રની પેઠે બળપૂર્વક લોઢાની કલમ આપવામાં આવે છે અને કહેવામાં આવે છે કે એ મહાપુરુષની અદર્શન-લીલા લખો ! હાય ! કેટલું કઠોર કાર્ય છે ! હૃદયને હલાવી નાખનારા આ પ્રસંગનું વર્ણન અમારી પાસે શા માટે કરાવવામાં આવે છે ? કાલ સુધી જેના મુખકમળને જોઈને અસંખ્ય ભાવિક ભક્તો ભક્તિભાગીરથીના સુશીતલ અને સુખકર સલિલરૂપી આનંદમાં લવલીન થઈને

[illegible]

[illegible]

[illegible]

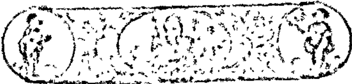
(નવદ્વિપચંની કથા)સમાસ થઇ જાય છે. ગોસ્વામી તુલસીદાસજીએ તો આ પ્રકરણને તદ્દન છોડીજ દીધું છે. ભલા, તેઓ પોતાની કોમળ અને ભક્તિભરી લેખિનીથી સીતા માતાનો પરિત્યાગ, તેમનું પૃથ્વીમાં સમાઈ જવું અને ગુસાર ઘાટ ઉપર રામના નાના ભાઇ લક્ષ્મણનું અંતર્ધાન થવું, એ હૃદયવિદારક પ્રકરણોને કેમ કરીને લખી શકે?

એજ પ્રકારે શ્રીચૈતન્ય ચરિતના લેખકોએ પણ શ્રીચૈતન્યની અંતિમ અદર્શન લીલાનું વર્ણન નથી કર્યું. બધા આ વિષયમાં મૌનજ રહ્યા છે. હા, "ચૈતન્ય મંગલ" કારે કંઇક થોડુંક વર્ણન અવશ્ય કર્યું છે, એ અદર્શનની દષ્ટિથી નહિ. તેમાં શ્રીચૈતન્યદેવ સંબંધી બધી કરામતવાળી અલૌકિક ચમત્કારપૂર્ણ ઘટનાઓનુંજ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી તેમનું શરીર સામાન્ય લોકની પેઠે શાંત થયું નથી, એજ દષ્ટિએ અલૌકિક ઘટના સમજીનેજ તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, નહિ તો બધા વૈષ્ણવો આ દુઃખદાયી પ્રસંગ સાંભળતજ નહિ. કોમળ પ્રકૃતિના વૈષ્ણવો ભલા એ સાંભળી પણ કેમ શકે? તેથી ભૌતિક ઘટનાઓનેજ સત્ય અને ઇતિહાસ માનનારા એક મહાનુભાવે લખ્યું છે કે "શ્રીચૈતન્યદેવના ભક્તોની અંધભક્તિએ શ્રીચૈતન્યદેવના મૃત્યુ સંબંધમાં તદ્દન પડદો નાખી દીધો છે." એ ભોળા ભાઇને ખબર નથી કે, ચૈતન્ય તો નિત્ય છે. ભલા, ચૈતન્યનું કદી પણ મૃત્યુ થઇ શકે છે? જે પ્રકારે અગ્નિ કદી બુઝાતો નથી, તેજ પ્રમાણે ચૈતન્ય પણ કદી મરતા નથી; અજ્ઞાની પુરુષજ તેમને બુઝાયેલા અને મરેલા સમજે છે. અગ્નિ તો સર્વવ્યાપક છે, વિશ્વ તેના ઉપર અવલંબેલું છે. સંસારમાંથી અગ્નિતત્ત્વ કાઢી નાખો, તેજ ક્ષણે પ્રલય થઇ જશે. શરીરના-પેટના અગ્નિને શાંત કરી દો, તેજ ક્ષણે શરીર ઠંડુ થઇ જશે. સર્વવ્યાપક અગ્નિને આધારેજ આ વિશ્વ ઉભું છે. એ આપણને આ ચર્મચક્ષુઓથી સર્વત્ર પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી. બે લાકડાં ઘસો, અગ્નિ પ્રત્યક્ષ થઇ જશે. એજ પ્રકારે ચૈતન્ય સર્વત્ર વ્યા-

છે. આંસુ એજ ભક્તનું આભૂષણ છે, આંસુમાંજ શ્રીકૃષ્ણ છુપાઇ રહે છે. જે આંખમાં આંસુ નથી ત્યાં કૃષ્ણ નથી. ત્યારે અમે શું કરીએ? અમારી આંખોમાં તો આંસુ આવતાં-જ નથી. હા, આવાં આવાં હૃદયવિદારક પ્રકરણો અમે કોઇ વાર વાંચીએ છીએ તો બે-ચાર બિંદુ આપોઆપજ નીકળી પડે છે; તેથી ભક્તોને દુઃખ દેવા માટે નહિ, અમારી આંખો પવિત્ર કરવા માટે, અમારા વજ્ર જેવા હૃદયને પીગળાવવા માટે અમે અત્રે ઘણા સંક્ષેપમાં શ્રીચૈતન્યદેવના અદૃશ્ય થયાનું યત્કિંચિત વૃત્તાંત લખીએ છીએ.

ચોવીસ વર્ષ નવદ્વીપમાં રહીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં અને ચોવીસ વર્ષ સંન્યાસ લઇને પુરી વગેરે તીર્થો સ્થાનોમાં પ્રભુએ ગાળ્યાં. સંન્યાસ લઇને છ વર્ષો સુધી તેઓ તીર્થોમાં ભ્રમણ કરતા રહ્યા અને અંતે અઢાર વર્ષ પર્યંત અચલ શ્રીજગન્નાથજીના રૂપમાં પુરીમાંજ રહ્યા. બાર વર્ષો સુધી નિરંતર દિવ્યોન્માદની દશામાં રહ્યા. તેનો કંઈક આભાસ વાચકોને પાછલાં પ્રકરણોમાં મળી ચૂકયો છે. જેમણે પ્રાર્થના કરીને પ્રભુને બોલાવ્યા હતા તેમણેજ હવે સમસ્યા મોકલીને ગોરહાટ ઉઠાવી લઈ તેનું વિસર્જન કરવાની રજા આપી દીધી. આ તરફ સ્નેહમયી શચીમાતા પણ આ સંસાર ત્યજીને પરલોકવાસી બની ગયાં. શ્રી ચૈતન્ય જે કાર્યને માટે જન્મ્યા હતા, તે કાર્ય પણ સુંદર રીતે પૂર્ણ થયું. હવે તેમણે લીલા સંવરણ કરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો. તેમના અંતરંગ ભક્તો તો પ્રભુના રંગ-ઢંગ જોઇને-જ અનુમાન કરતા હતા કે, પ્રભુ હવે અમારાથી અદૃશ્ય થવા છે. તેથી તેઓ હમેશાં જાગ્રત રહેતા હતા.

૪૫ સંવત ૧૫૯૦-ઇસ્વી. સન ૧૫૩૩)નો રથયાત્રાનો ઉત્સવ જોવાને માટે ગૌડ આવ્યા હતા. મહાપ્રભુ આજે બીજા વારે ગંભીર હતા. ભક્તોએ એટલી જીવનમાં કદી જોઇ નહોતી. તેમના

श्रीमती विष्णुप्रियादेवी

गौरशक्तिं महाभागां नवद्वीपनिवासिनीम् ।
विष्णुप्रियां सतीं साध्वीं तां देवीं प्रणमाम्यहम् ॥

(प्र. र. अ.)

અર્થાત્ "નવદ્વીપમાં નિવાસ કરનારી શ્રી ગૌરાંગદેવની શક્તિ મહાભાગ્યસ્વરૂપિણી સતી-સાધ્વી શ્રી વિષ્ણુપ્રિયાદેવીને હું પ્રણામ કરું છું."

આ વિશ્વ મહામાયા શક્તિનાજ આધારે અવલંબી રહેલું છે. શક્તિહીન સંસારની કલ્પનાજ થઈ શકતી નથી. સર્વશક્તિમાન શિવ પણ શક્તિ વગર શબ થઈને પડયા રહે છે. જ્યારે તેના જડ શબમાં શક્તિદેવીનો સંચાર થાય છે, ત્યારે તેઓ શબમાંથી શિવ બની જાય છે. શક્તિ ગુપ્ત રહે છે અને શક્તિમાન પ્રગટ થઈને પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લે છે. યથાર્થમાં તો એ શક્તિનીજ સાધના કઠોર છે. વનવાસી વીતરાગી તપસ્વીઓ કરતાં ગુપ્ત રીતે સાધના કરનારી સતી-સાધ્વી, શક્તિરૂપિણી દેવીની તપસ્યાને હું વધારે શ્રેષ્ઠ માનું છું. હૃદય ઉપર હાથ રાખીને તે સતીની તપશ્ચર્યાની કલ્પના તો કરો કે જે સંસારમાં રહેવા છતાં પણ સંસારથી તદ્દન અળગી રહે છે! તેનો સમસ્ત સંસાર-પતિની મનોહર મૂર્તિમાંજ સમાઈ જાય છે. તેની બધી ઇંદ્રિયોના વ્યાપાર, ચિત્ત અને મનની ક્રિયાઓ એકમાત્ર પતિનેજ ખાતર થાય છે. પતિના રૂપનું ચિંતન એજ તેના મનનો આહાર બની જાય છે. અહા! કેટલી ઉંચી સ્થિતિ થતી હશે? શું કોઇ શરીરને સૂકવીનેજ પોતાને કૃતકૃત્ય

અંદર એક ઉંચા ખૂણામાં નરનારીઓની દૃષ્ટિથી તદ્દન અલગ થઈ છે, તેથી તે તેટલી વધારે પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકી નથી; તેમની સાધનાના જે કંઇ થોડા ઘણા સમાચાર મળે છે, તે સાંભળીને રૂંવાં ઉભાં થઇ જાય છે. શું કોઇ પણ વ્યક્તિ આ પ્રકારની તપસ્યા કરી શકે? અબળા કહેવાતી નારીજાતિથી શું આટલી બધી તીવ્રતમ તપસ્યા સંભવી શકે છે? પરંતુ આમાં અવિશ્વાસ કરવા જેવું કંઇજ નથી. અદ્વૈતાચાર્યજીના પ્રિય શિષ્ય ઈશાન નાગરે પ્રત્યક્ષ જોઇને પોતાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ "અદ્વૈત પ્રકાશ" માં તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ તપસ્યાની વાત સાંભળીને તો તપસ્યા-કઠોર-તાનું હૃદય પણ ફાટવા લાગશે. ઘણીજ કરુણ કહાણી છે.

મહાપ્રભુ સંન્યાસ લઈને ગૃહત્યાગી વૈરાગી બની ગયા, તેથી તે પતિપ્રાણા પ્રિયાજીને કેટલો બધો ક્લેશ થયો હશે, તે વિષય અવર્ણનીય છે, મનુષ્યની શક્તિ બહારની વાત છે. એક વાર વૃંદાવન જતી વખતે માત્ર વિષ્ણુપ્રિયાજીનીજ તીવ્ર વિરહ-વેદના શાંત કરવા માટે ક્ષણ-વાર માટે પ્રભુ પોતાના જૂને ઘેર પધાર્યા હતા. તે સમયે વિષ્ણુપ્રિયાજીએ પોતાના સંન્યાસી પતિનાં ચરણકમળોમાં પ્રણામ કરીને તેમની પાસે જીવનના આધાર માટે કોઈ ચિહ્નની યાચના કરી હતી. દયામય પ્રભુએ પોતાનાં ચર-ણકમળોની પવિત્ર પાદુકાઓ તેજ સમયે પ્રિયાજીને આપી તી અને તેનાજ દ્વારા જીવન ધારણ કરતા રહેવાનો પદેશ આપ્યો હતો. પતિની પાદુકાઓ પામીને પતિ-રાયણ પ્રિયાજીને પરમપ્રસન્નતા થઈ અને તેનેજ પોતાના નની સાથી બનાવીને તેઓ પોતાના આ પંચભૌતિક શરીરને ટકાવી રહ્યાં. તેમનું મન હમેશાં નીલાચલ જગ-ન્નાથ પુરીના એક એકાંત સ્થાનમાં કોઇ અરુણ રંગવાળાં બે ચરણોની વચમાં ભમ્યા કરતું હતું અને શરીર અહીં નવ-દ્વીપમાં રહેતું હતું. તેના દ્વારા તેઓ પોતાનાં વૃદ્ધ સાસુની હમેશાં સેવા કરતાં રહેતાં. શચી માતાના જીવનનો એક-માત્ર આધાર પોતાની વહાલી પુત્રવધૂનું કમળસમાન મ્લાન

વિષ્ણુપ્રિયાજીનું એકમાત્ર અવલંબન તેથી પ્રભુની પાદુકાઓજ હતી. પોતાના પૂજાગૃહમાં તેઓએ એક ઉચ્ચ આસન ઉપર તે પાદુકાઓને પધરાવી હતી અને હમેશાં ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય વગેરેથી તેની પૂજા કર્યા કરતાં હતાં. તેઓ નિરંતર—

હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે;
હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે.

એજ મહામંત્ર જપ્યા કરતાં. તેમણે પોતાનો આહાર ઘણોજ ઓછો કરી દીધો હતો, પરંતુ શચીમાતાના આગ્રહ-થી તેઓ કોઈકોઈ વાર કાંઈક વધારે ભોજન કરી લેતાં હતાં.

પુત્રશોકથી જર્જરિત થઈ ગયેલી વૃદ્ધ માતાનું હૃદય ઈ ગયું હતું. પુત્રની દિગ્ગોન્માદકારી અવસ્થા સાંભ-ળીને તો તેમના હૃદયમાં જાણે કોઈએ ઝેરી ભાલો ભોંકી દીધો ન હોય! એક દિવસ માતાએ આકુળવ્યાકુળ થઈને ભક્તોને કહ્યું કે "નિમાઈના વિરહદુઃખની જ્વાળા હવે મારા અંતઃકરણને તીવ્રતાથી સળગાવે છે, હવે મારું આ પાર્થિવ શરીર ટકી શકશે નહિ, તેથી મને ભગવતી ભાગી-રથીને કિનારે લઈ જાઓ." ભક્તોએ જગન્માતાની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું, અને તેઓ પોતે પોતાના ખભા ઉપર પાલખી ઉપાડીને માતાને ગંગાકિનારે લઈ ગયા, પાછળથી પાલ-ખીમાં બેસીને વિષ્ણુપ્રિયાજી પણ ત્યાં પહોંચી ગયાં. પુત્ર-શોકથી તરફડતી માતાએ પોતાની વહાલી પુત્રવધૂને પોતાની પાસે બોલાવી. તેના હાથને પોતાના હાથ વડે પકડીને માતાએ દુઃખપૂર્વક પુત્રવધૂનું માથું ચૂમ્યું અને ધીરે ધીરે તેને કંઈક ઉપદેશ આપીને આ નશ્વર શરીરને છોડી દીધું. શચીમાતાના વૈકુંઠગમનથી બધા ભક્તોને અપાર દુઃખ થયું. સાસુની ક્રિયા કરાવીને પ્રિયાજી ઘેર પાછાં ફર્યાં. હવે તેઓ તદ્દન એકલાંજ રહ્યાં. ઇશાન, માતાની પહેલાંજ પરલોક-વાસી થઈ ચૂક્યો હતો; તેને પોતાની સ્નેહમયી માતાનું આ હૃદયવિદારક દૃશ્ય પોતાની આંખોથી ના જોવું પડ્યું.

જ્યારે વસ્ત્રાભૂષણ પહેરાવીને શ્રીગૌરાંગની મૂર્તિને સિંહાસને પધરાવવામાં આવી, ત્યારે બધાને તેમાં પ્રત્યક્ષ શ્રીગૌરાંગનાં દર્શન થવા લાગ્યાં. વંશીવદને દૂર દૂરથી ભક્તોને બોલાવીને ખૂબ ધામધૂમથી તે મૂર્તિની સ્થાપના કરી અને એક ઘણો મોટો ભંડારો કર્યો. દેવી વિષ્ણુપ્રિયાજીએ શ્રી-વિગ્રહની નિત્ય-નિયમિત પૂજા માટે પોતાના ભાઇ તથા ભાઇના પુત્ર યાદવનંદનને મંદિરમાં નીમ્યા. શ્રીવિષ્ણુપ્રિયાજી હમેશાં દર્શન કરવા જતાં હતાં અને વંશીવદન પણ તે મનોહર મૂર્તિનાં દર્શનથી પરમ પ્રસન્ન થતો હતો. એ મૂર્તિ હજુ સુધી નવદ્વીપમાં વિરાજમાન છે અને તેમના ગોસ્વામી પૂજારી એજ શ્રીયાદવનંદનાચાર્યના વંશજોમાંથી થાય છે. હાલમાં તેઓ બધા શ્રીમાન અને ધનવાન છે; ભક્તોમાં તેઓ મહાપ્રભુના સ્યાલકવંશના ગોસ્વામી કહેવાય છે.

થોડા સમય પછી વંશીવદન પણ આ અસાર સંસારનો પરિત્યાગ કરીને પરલોકવાસી થઇ ગયો. હવે પ્રિયાજીની બધી સેવાનો ભાર વૃદ્ધ દામોદર પંડિતના ઉપરજ આવી પડયો. પોતાના પ્રિય શિષ્યના વિયોગથી પ્રિયાજીને ઘણુંજ દુઃખ થયું અને હવે તેમણે ઘર બહાર નીકળવાનું પણ બંધ કરી દીધું. પહેલાં અંધારામાં કાંચના સાથે ગંગાસ્નાન જવામાટે તેઓ ઘાટ ઉપર જતાં હતાં, પરંતુ હવે ઘરમાંજ ગંગાજળ મંગાવીને સ્નાન કરવા લાગ્યાં. કોઇ પણ પુરુષ તેમનાં દર્શન કરી શકતો નહિ. તેમણે આમ તો જીવનભરમાં કદી પણ પરપુરુષ સાથે વાતો કરી નહોતી, પરંતુ હવે તેમણે ભક્તોને પણ દર્શન આપવાનું બંધ કરી દીધું. સાંજના વખતે પડદાની આડમાંથી ભક્તોને તેમનાં ચરણોનાં દર્શન થતાં હતાં. એ અરુણ રંગનાં કોમળ ચરણકમળોનાં દર્શનથીજ ભક્તો પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા.

શ્રીમદ્ અદ્વૈતાચાર્યજી હજી જીવતા હતા. વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે તેમનું શરીર ઘણુંજ જર્જરિત થઇ ગયું હતું. તેમણે જ્યારે વિષ્ણુપ્રિયાજીના આવા કઠોર તપની વાત

પ્રત્યૂષેતે સ્નાન કરિ કૃતાહ્નિક હયા;
હરિનામ કરિ કિછુ તંડુલ-લયા.
નામ પ્રતિ એક તંડુલ મૃત-પાત્રે રાખય;
ઐન મતે તૃતીય પ્રહર નામ લય.
જપાન્તે સેઈ સંખ્યાર તંડુલ માત્ર લયા;
યત્ને પાક કરે મુખ વસ્ત્રેતે બાન્ધિયા.
અલવણ અનુપકરણ અન્ન લયા;
મહાપ્રભુર ભોગ લગાય કાકુતિ કરિયા.
વિવિધ વિલાપ કરિ દિયા આચમની;
મુષ્ટિક પ્રસાદ માત્ર ભુઞ્જેન આપનિ.
અવશેષ પ્રસાદાન્ન બિલાય ભક્તેરે;
એઇન કઠોર વ્રત કે કરિતે પારે.

અર્થાત્ “ શચી માતાના અંતર્ધાન થઈ ગયા પછી શ્રીવિષ્ણુપ્રિયાદેવી ભક્તો દ્વારા પોતાના ઘરનાં બારણાં બંધ કરાવી લેતાં હતાં. બારણાં ઉઘડાવવા ન ઉઘડાવવાનો અધિકાર તેમણે પોતેજ પોતાને હસ્તક રાખ્યો હતો. તેમની આજ્ઞા વિના કોઈ પણ તેમનાં દર્શન કરી શકતું નહોતું. તેમણે ઘણુંજ કઠોર વ્રત ધારણ કરી રાખ્યું હતું. પ્રાતઃકાળે નિત્યકર્મોથી નિવૃત્ત થઈને તેઓ હરિનામ-જપ કરવા માટે થોડા ચોખા પોતાની આગળ રાખતાં હતાં અને દરેક મંત્રે એક એક ચોખો માટીના વાસણમાં નાખતાં જતાં હતાં. આ પ્રકારે તેઓ ત્રીજા પહોર સુધી જપ કરતાં હતાં. પછી ત્રીજે પહોરે યત્નપૂર્વક વસ્ત્રથી મુખ બાંધી લઈને તે ચોખા રાંધતાં હતાં. મીઠા વિના અને દાળ-શાક વિનાના એ ભાતનો મહાપ્રભુને ભોગ ધરાવતાં, જાતજાતનાં સ્નેહ-વચનો કહેતાં, સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરીને વિવિધ પ્રકારના વિલાપ કરતાં અને અંતે આચમની વડે તેનું પ્રક્ષાલન કરીને તેમાંથી એક મુઠ્ઠી ભાત પ્રસાદ સમજીને જમી લેતાં. બાકી રહેલો પ્રસાદ ભક્તોને વહેંચી દેવામાં આવતો હતો. આ પ્રકારનું કઠોર વ્રત કોણ કરી શકે ? ” સાચેજ, કોઇ પણ આ વ્રત ન કરી શકે. શ્રી ગૌરાંગની અર્ધાંગના ! ખરેખર, આપનું આ વ્રત આપના જેવી તપસ્વિની પ્રણયિનીને

મનના સમાચાર સાંભળ્યા. તેમણે તો બિચારીઓને પહેલાં કદી જોઈ નહોતી. હા, તેઓ સાંભળતાં ઘણાં ખરાં કે, અવધૂત હવે ગૃહસ્થાશ્રમી બનીને રહે છે. પ્રિયાજી બહાર તો નીકળતાંજ નહોતાં, પરંતુ જ્યારે તેમણે અવધૂતની ગૃહિણીઓના અને સીતાદેવીના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તો પોતાના પ્રિય શિષ્ય વંશીવદનને ઘેર જવામાં કંઇજ અગવડ માની નહિ. વંશીવદન તેમના પુત્ર જેવો હતો, વંશીવદનનો પુત્ર ચૈતન્યદાસ પણ પ્રિયાજીનાં ચરણોમાં ઘણીજ ભક્તિ રાખતો હતો. તેના ઘરને કૃતાર્થ કરવા અને તેના પુત્ર રામચંદ્રને જોવા તથા સીતાદેવી વગેરેને મળવાને માટે પ્રિયાજી ચૈતન્યદાસને ઘેર પધાર્યાં. ચૈતન્યદાસનું ઘર પ્રિયાજીના ઘરથી પાસેજ પાસે હતું. પ્રિયાજીના પધારવાથી પરિવારના બધા લોકોના હર્ષનું ઠેકાણું રહ્યું નહિ. નિત્યાનંદજીનાં પત્ની જાહ્નવીદેવીએ ઉઠીને વિષ્ણુપ્રિયાજીનું સ્વાગત કર્યું. બન્નેય મહાપુરુષોની અર્ધાંગનાઓ બે સગી બહેનોની પેઠે પરસ્પર હૃદય સાથે હૃદય મેળવીને મળી. પછી જાહ્નવીદેવી પ્રિયાજીને એકાંતમાં લઇ જઇને તેમની સાથે સ્નેહની વાતો કરવા લાગ્યાં. જાહ્નવીએ પ્રિયાજીના કોમળ હાથને પોતાના હાથમાં લેતાં લેતાં કહ્યું કે "બહેન! તમે આટલું કઠોર તપ કેમ કરો છો? આ શરીર આમ સૂકવી નાખવાથી શો લાભ? આજ શરીરથી તમે હરિનામ લઇ શકો છો. બહેન! તમારી આવી દયાજનક દશા જોઇને મારી છાતી ફાટી જાય છે. મારા પતિ મહાપ્રભુની આજ્ઞાથી અવધૂત વેષ છોડીને ગૃહસ્થ બની ગયા હતા. તેમને આટલી બધી કઠોરતા પસંદ નહોતી. મારા પતિ મને અંતિમ સમયે કહેતા ગયા હતા કે, શરીરને દુઃખ દેવું બરાબર નથી, ઘણી કઠોરતા કામની નથી."

ધીરે ધીરે આંખોમાં આંસુ લાવીને પ્રિયાજીએ કહ્યું: "બહેન! તું તારા પતિની આજ્ઞાનું પાલન કર. મારા પતિ તો ભિક્ષુ બનીને–ભિક્ષા ઉપર નિર્વાહ કરીને, સ્ત્રીઓના સ્પર્શથી દૂર રહીને ઘોર તપસ્વીની પેઠે જીવનપર્યં

કાંચનની [illegible] કરી, [illegible]
વિષ્ણુપ્રિયાદેવીનો [illegible]
પ્રેમાપુમાં વહી ગઈ હતી. [illegible]
હા પ્રાણનાથ! હા [illegible]!" [illegible]
નિઃશ્વાસ નાખતાં હતાં. [illegible]
ચૈતન્યચરિત [illegible]
પરંતુ આજે તેમણે [illegible]
તેમણે કહ્યું કે "કાંચન! [illegible]
આજે હું તેમની મૂર્તિનાં [illegible]

કાંચનાએ [illegible]
જલદીથી પાદપ્રક્ષાલ [illegible]
મંદિરનાં બારણાં ઉઘાડ્યાં. [illegible]
શરીરને કાંચનાં વિષ્ણુપ્રિયાદેવીએ [illegible]
અને પછી ચાર [illegible] મંદિરમાં [illegible]
કરાવી દીધાં. પાદપ્રક્ષાલ [illegible]
બારણે ઊભી રહી. [illegible]
નાખ્યો વ્યગ્રતાપૂર્વક [illegible]
આચાર્ય કરતાં કરતાં બારણાં [illegible]
હતું! શ્રીવિષ્ણુપ્રિયાજી તો [illegible]
ગયાં હતાં, તેમના પછી ફરીથી [illegible]
આ ભૌતિક શરીરનાં દર્શન થયાં નહિ. [illegible]
જોઈને કાંચના નીચે પડીને બેભાન થઈ [illegible]
બધા ભક્તો હાહાકાર કરવા લાગ્યા. "હા ગૌર! હા વિષ્ણુ-
પ્રિયે!" ના કરુણાભર્યા ધ્વનિથી દિશાઓ ભરાઈ ગઈ અને
ભક્તોના કરુણ આક્રંદથી આકાશમંડળ ગાજવા લાગ્યું.

ઈશ્વરની ઈચ્છા ઘણીજ પ્રબળ હોય છે; વૃદ્ધાવસ્થામાં ચૈતન્યદાસજીને સંતાનનું સુખ જોવાની ઈચ્છા થઈ. તેમના વિવાહ ઘણા વહેલા થઈ ચૂક્યા હતા; એમનાં ધર્મપત્ની શ્રીલક્ષ્મીપ્રિયાજી ઘણાંજ પતિપરાયણા સતી સાધ્વી સન્નારી હતાં. તેઓ પોતાના પતિને સંસારી વિષયોથી વિરક્ત જોઇને જરાય દુઃખી થતાં નહોતાં. પતિની પ્રસન્નતામાંજ તેઓ પોતાને પ્રસન્ન માનતાં. આ વૃદ્ધાવસ્થામાં દંપતીને પુત્રદર્શનની લાલસા થઈ. બન્નેય પતિપત્ની પુરીમાં મહાપ્રભુનાં દર્શને ગયાં, મહાપ્રભુએ આશીર્વાદ આપ્યા કે 'તમારે જે પુત્ર થશે, તેમાં મારી શક્તિનો અંશ રહેશે, તે મારૂંજ બીજું સ્વરૂપ હશે." મહાપ્રભુનું વરદાન નિષ્ફળ થઈજ કેમ શકે ? એને બીજેજ વર્ષે લક્ષ્મીપ્રિયાજીએ ચાકંદીમાં એક પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. માતાપિતાએ તેનું નામ શ્રીનિવાસ રાખ્યું. એજ શ્રીનિવાસ આગળ જતાં શ્રીનિવાસાચાર્યના નામથી ભકતોમાં ઘણાજ પ્રસિદ્ધ થયા.

શ્રીનિવાસ બાલ્યકાળથીજ બુદ્ધિમાન, સુશીલ, સૌમ્ય અને મેધાવી જણાતા હતા. સત્તર–અઢાર વર્ષની નાની ઉમ્મરમાંજ તેઓ વ્યાકરણ, કાવ્ય તથા અલંકારશાસ્ત્રોમાં પારંગત થઇ ગયા હતા. તેમનું મોસાળ જાજીગ્રામમાં હતું, તેમના દાદા (માના બાપ) શ્રી બલરામાચાર્ય પણ પરમ ભક્ત અને સાધુ વૈષ્ણવ હતા. તેમનાં માતા પણ ઘણાં પતિપરાયણા અને ચૈતન્યચરણોમાં શ્રદ્ધા રાખનારાં હતાં. બાલ્યકાળમાંજ તેમણે પોતાના પ્રિય પુત્ર શ્રીનિવાસને ચૈતન્યલીલાઓ કંઠસ્થ કરાવી દીધી હતી. બાળકના હૃદયમાં બાલ્યકાળથી પડેલા સંસ્કાર સદાકાળ કાયમ રહે છે. શ્રીનિવાસના હૃદયમાં પણ ચતન્યની મનોમોહિની મૂર્તિ સ્થપાઈ ગઇ હતી. તે ચતન્યદેવનાં ચરણોનાં દર્શન માટે તરફડવા લાગ્યા.

એક દિવસ તેઓ પોતાને મોસાળ જાજીગ્રામ જતા હતા. રસ્તામાં શ્રીહટ્ટનિવાસી શ્રી નરહરિ સરકાર સાથે તેમ-

તેઓ તેમ કરી શકતા નહોતા; છતાં એક વાર પુરી જઇને તેમનાં દર્શનોથી તો આ નેત્રોને કૃતાર્થ કરી લેવાં, એ તેમની પ્રબળ વાસના હતી. બાળકાળની બાળમંડળીમાં તેમનું ઘણું માન હતું. આ નાની ઉંમરમાંજ તેમની ખ્યાતિ દૂર દૂર સુધી ફેલાઇ ગઈ હતી. તેથી તેમણે પોતાની ઇચ્છા સરકાર ઠાકુર આગળ દર્શાવી. સરકાર ઠાકુરે પ્રસન્નતા દર્શાવતાં કહ્યું કે "તમે પુરી જઇને શ્રી ચૈતન્યદેવનાં ચરણોનાં દર્શન અવશ્ય કરો. હું તમારી સાથે એક માણસ મોકલી આપું છું." એમ કહીને તેમણે એક માણસને તેમની સાથે મોકલ્યો અને તેઓ તેની સાથે પુરી તરફ ચાલી નીકળ્યા.

શ્રી ચૈતન્યદેવના પ્રેમમાં તલ્લીન થઇને તેઓ અનેક પોતે વિચારતા જતા હતા કે, શ્રી ચૈતન્યદેવનાં ચરણોમાં જઇને આમ પ્રણામ કરીશ, તેમના પ્રત્યે મારો ભક્તિ-ભાવ આ પ્રમાણે પ્રગટ કરીશ, એક દિવસ મારા પોતાના હાથે બનાવીને તેમને ભિક્ષા કરાવીશ." શ્રી ચૈતન્ય-ચરણોનાં દર્શનોની ઉત્કટ ઉત્કંઠાને લીધેજ તેમના મનમાં આવા ભાવો ઉઠતા હતા, તેટલામાં રસ્તામાંજ તેમણે એક ઘણાજ હૃદયવિદારક સમાચાર સાંભળ્યા: "જેમનાં દર્શનની લાલસાથી હું પુરી જાઉં છું, તેઓ તો પોતાની લીલા સંકેલી ચૂક્યા છે. શ્રી ચૈતન્યદેવ આ નશ્વર શરીરનો ત્યાગ કરીને પોતાના નિત્યધામમાં ચાલ્યા ગયા છે." આ સમાચાર સાંભળતાંજ તેમનું હૃદય ફાટી ગયું, તેઓ મૂર્છા ખાઇને જમીન ઉપર પડી ગયા. ઘણી વાર પછી તેમને ભાન આવ્યું; ત્યારે દુઃખી મનથી શ્રી ચૈતન્યદેવની લીલાભૂમિનાં દર્શનમાટે તેઓ રડતા રડતા આગળ વધ્યા.

પુરીમાં જઇને તેમણે જોયું કે, તે સમસ્ત પુરી નગરી ગૌરાંગ વિના લક્ષ્મીરહિત તથા વિધવા સ્ત્રીની પેઠે નિરાનંદ-પૂર્ણ બનેલી છે. બધા ગૌરભક્તો ગૌરવિરહમાં પાણીવિનાની દુઃખી માછલીની પેઠે તરફડે છે. ગૌરાંગદેવે સ્વપ્નમાંજ એમને

શ્રીમદ્ભાગવત ભણાવવું. મારી સ્થિતિ હવે તમને ભાગવત ભણાવવા જેવી તો રહી નથી, પણ મહાપ્રભુની આજ્ઞા શિરોધાર્ય છે. પ્રભુ તમને વૃંદાવન જઇને રૂપ-સનાતનના ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવાનો આદેશ આપી ગયા છે. તેઓ તમારા દ્વારા ગૌડ દેશમાં ભક્તિનો પ્રચાર કરાવવા ઇચ્છે છે. તમે હવે આવી ગયા; લાવો, હું પ્રભુની આજ્ઞાનું પાલન કરું. એ પહેલાં તમે પુરી જઇને ત્યાંના બધા પ્રસિદ્ધ ગૌરભક્તોનાં દર્શન કરી આવો."

પંડિત ગોસ્વામીએ પોતાનો એક માણુસ શ્રીનિવાસજીની સાથે મોકલી આપ્યો. તેની સાથે તેઓ શ્રી જગન્નાથજીનાં દર્શન કરતા કરતા સાર્વભૌમ ભટ્ટાચાર્ય, રાય રામાનંદ વગેરે ભક્તોનાં દર્શને ગયા અને તે બધાનાં ચરણોમાં વંદન કરીને તેમણે પોતાનો પરિચય આપ્યો. બધાએ તેમની ઉપર પુત્રની પેઠે સ્નેહ દર્શાવ્યો. એ બધાની વિદાય લઇને પાછા તેઓ ભક્ત હરિદાસજીની સમાધિનાં દર્શન માટે ગયા. ત્યાં હરિદાસજીની નામનિષ્ઠા અને તેમની સહિષ્ણુતાનું સ્મરણ કરીને તેઓ મૂર્ચ્છિત થઇ ગયા તથા કલાકો સુધી ત્યાંની ધૂળમાં આળોટતાં અશ્રુ સારતા રહ્યા. શ્રીચૈતન્યનાં બધાં લીલાસ્થળોનાં દર્શન કરીને શ્રી પંડિત ગોસ્વામીની પાસે તે પાછા ફર્યા. એટલે ગદાધરજીએ તેમને મહાપ્રસાદનું ભોજન કરાવ્યું. ભોજન પછી સ્વસ્થ થયા બાદ તેમણે શ્રીમદ્ભાગવતના પાઠની જિજ્ઞાસા કરી. ગદાધર ગોસ્વામીનાં નેત્રોમાંથી સતત અશ્રુઓ વહેતાં હતાં. ખાતાં-પીતાં, વાંચતાં-લખતાં, હરેક સમયે તેમનો અશ્રુપ્રવાહ તો ચાલુજ રહેતો. તેઓ અત્યંત કષ્ટપૂર્વક શ્રીવાસજીને પોથી આપીને ભણાવવા લાગ્યા. શ્રી નિવાસજીએ જોયું કે પોથીનો એક પણ અક્ષર બરાબર વાંચી શકાતો નથી. બધાં પૃષ્ઠ પંડિત ગોસ્વામીનાં અશ્રુજળથી ભીંજાયેલાં છે. સતત વહેતા અશ્રુપ્રવાહથી પોથીના બધા અક્ષરો ભુંસાઇ જઇને પૃષ્ઠ કાળા રંગનાં બની ગયાં છે. શ્રીનિવાસજીએ તે વાંચવાની પોતાની અશક્તિ દર્શાવી. એટલે ગદાધર

[illegible]

[illegible] અને [illegible] મિત્રો [illegible] હતા. [illegible]
તેમના ઉપર પરમ કૃપા [illegible] તેમનો [illegible] કરી.
તેમના મસ્તક ઉપર પોતાના [illegible] અને પોતાના
પરની [illegible] કેટલાંક દિવસ સુધી રાખ્યા.
[illegible] વિહાર [illegible]

રૂઓએ તેમની બધી પેટીઓ લૂંટી લીધી અને બધાને મારીને હાંકી કાઢયા. આ વાતથી સર્વને અપાર કષ્ટ થયું. વાસ્તવમાં તો તે રાજ્યનો રાજ્યકર્તા રાજા વીર હમ્મીરજ લૂટારાઓને ઉત્સાહ આપતો હતો અને તે ગાડીને પણ ધન સમજીને તેણેજ લૂંટાવી હતી. પુસ્તકોના લૂંટાઈ જવાથી દુઃખી થઈને શ્રીનિવાસજીએ શ્યામાનંદજીને અને નરોત્તમ ઠાકુરને કહ્યું: "આપ પોતપોતાને સ્થાને જાઓ અને આચાર્યદેવની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર કરો. હું કાં તો પુસ્તકો મેળવીને પાછો આવીશ અથવા અહીંજ ક્યાંક પ્રાણ ગુમાવી દઈશ." ઘણું કહ્યા-કર્યા પછી તે બન્ને આગળ ચાલ્યા ગયા. શ્રીનિવાસજી પણ વનવિષ્ણુપુરીમાં ફરી ફરીને પુસ્તકોની શોધ કરવા લાગ્યા. દૈવસંયોગે તેઓ એક વાર રાજસભામાં જઈ ચઢયા.

રાજા વીર હમ્મીર ભાગવતપ્રેમી હતો. તેની સભામાં રોજ કથા ચાલતી હતી. એક દિવસ કથાવાચક રાજપંડિતને અશુદ્ધ અર્થ કરતો જોઇને તેમણે તેને ટોકયો, ત્યારે રાજાએ કુતૂહલપૂર્વક તેમનાં મેલાં-ગંદાં વસ્ત્રો જોઇને તેમનેજ અર્થ કરવા કહ્યું. બસ, પછી શું કહેવાની વાત ! તેઓ તો સતત-પણે એકજ શ્લોકનો વિવિધ પ્રકારે યુક્તિ અને શાસ્ત્રોના પ્રમાણદ્વારા વિલક્ષણ વિલક્ષણ અર્થ કરવા લાગ્યા. એમના આવા સમર્થ પાંડિત્યને જોઇને બધા શ્રોતાઓ મંત્રમુગ્ધ બની ગયા. રાજાએ તેમનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા. તેમને પૂછતાં તેમણે પોતાની બધી હકીકત સંભળાવી. એટલે અશ્રુભરી આંખો વડે રાજા તેમને અંદર લઈ ગયો અને તેમનાં ચરણોમાં પડીને કહેવા લાગ્યો કે "આપનાં એ પુસ્તકો લૂંટાવનાર લૂંટારો હુંજ છું. આ આપનાં પુસ્તકો જેમનાં તેમજ મૂકી રાખ્યાં છે." શ્રી જીવ ગોસ્વામીની આપેલી બધી વસ્તુઓ સુરક્ષિત જોઇને તેઓ ગદ્ગદ્ થઇને અશ્રુ વહાવવા લાગ્યા. તેમણે શ્રદ્ધા-ભક્તિપૂર્વક એ પુસ્ત-કોને પ્રણામ કર્યા અને પોતાના પરિશ્રમને સફળ થયેલો માનીને ઘણાજ પ્રસન્ન થયા. તેજ દિવસથી રાજાએ તે દુષ્ટ

ઠાકુર નરોત્તમદાસજી

लोकनाथं प्रियं धीरं लोकातीतं च प्रेमदम् ।
श्रीनरोत्तमनामाख्यं तं विरक्तं नमाम्यहम् ॥

(પ્ર. દ. પ.)

અર્થાત્ શ્રીલોકનાથ ગોસ્વામીના પરમ પ્રિય શિષ્ય મહાધૈર્યવાન અને લોકાતીત કર્મ કરનારા એ શ્રીનરોત્તમદાસજીનાં ચરણોમાં હું પ્રણામ કરું છું, કે જે રાજપાટ છોડીને વિરક્ત થઈ લોકોને પ્રેમદાન દેતા રહ્યા.

પદ્મા નદીને કિનારે ખેતરી નામની એક નાનકડી રાજધાની છે. તેજ રાજ્યના માલિક શ્રીકૃષ્ણાનંદદત્ત મજૂમદારને ત્યાં નારાયણીદેવીના ગર્ભથી ઠાકુર નરોત્તમદાસજીનો જન્મ થયો હતો. તેઓ બાલ્યકાળથીજ વિરક્ત હતા. ઘરમાં અતુલ ઐશ્વર્ય હતું, સર્વ પ્રકારનાં સંસારી સુખ હતાં, પરંતુ તેમને કંઇ પણ સારૂં લાગતું નહોતું. તેઓ વૈષ્ણવો દ્વારા શ્રીગૌરાંગની લીલાઓનું શ્રવણ કર્યા કરતા હતા. શ્રી રૂપ તથા સનાતન અને રઘુનાથદાસજીના ત્યાગ અને વૈરાગ્યની વાતો સાંભળી સાંભળીને તેમનું મન રાજ્ય, પરિવાર તથા ધન–સંપત્તિથી એકદમ ફેરવાઇ ગયું હતું. તેઓ રાત–દહાડો શ્રીગૌરાંગની મનોહર મૂર્તિનુંજ ધ્યાન ધરતા રહેતા. સૂતાં–જાગતાં, ઉઠતાં બેસતાં, તેમને ચૈતન્યલીલાઓજ સ્મરણમાં આવવા લાગી. ઘરમાં તેમનું ચિત્ત બિલકુલ લાગતું નહોતું. તેથી તેઓ ઘર છોડીને કયાંક ભાગી જવાની વાત વિચારી રહ્યા હતા. શ્રીગૌરાંગ મહાપ્રભુ તથા તેમના ઘણાએ વહાલા પાર્ષદો–સેવકો આ સંસાર

કરાવ્યો. રાજા કૃષ્ણાનંદ દત્તના રાજકુમાર કુમાર નરોત્તમદાસના આવા વૈરાગ્યને જોઈને ગોસ્વામી લોકનાથજી ઘણા જ સંતુષ્ટ થયા. જ્યારે તેમણે પોતાની દીક્ષાની વાત કરી ત્યારે તેમણે સ્પષ્ટ કહી દીધું કે "મને તો ગોવિંદે આજ્ઞા આપી નથી. મારે તો શિષ્ય ન કરવાનો નિયમ છે. તમે કોઈ બીજા ગુરુને શરણે જાઓ." આ ઉપરથી રાજકુમાર નરોત્તમદાસજી જરાય કે નિરાશ થયા નહિ. તેમણે મનોમન કહ્યું કે "આમાં શિષ્ય બનવાની સાચી શ્રદ્ધા હશે તો આપેજ દીક્ષા આપવી પડશે." એમ વિચારીને તેઓ ગુપ્તપણે ત્યાંજ રહેવા લાગ્યા.

શ્રીલોકનાથ ગોસ્વામી પ્રાતઃકાળે ઉઠીને યમુનાજીમાં સ્નાન કરવા જતા અને આખો દિવસ પોતાની કુંજકુટિરમાં બેઠા બેઠા હરિનામનો જપ કર્યા કરતા. નરોત્તમદાસ છૂપાઈને તેમની સેવા કરવા લાગ્યા. તેઓ જ્યાં શૌચ જતા, ત્યાંથી શૌચને ઉઠાવીને દૂર ફેંકી આવતા. જે કાંકરાવાળા, પથ્થરવાળા અને કાંટાવાળા માર્ગેથી તેઓ યમુના સ્નાન કરવા જતા તે રસ્તાને ખૂબ સાફ કરતા. રસ્તામાંનાં કાંટાળાં ઝાડ કાપી નાખીને બીજી બાજુ ફેંકી દેતા અને તેને ઠેકાણે સુંદર રેતી બિછાવી દેતા, કુંજ બાંધી આપતા. તેમના હાથ ધોવા માટે નરમ નરમ સુંદર માટી લાવીને રાખતા. બપોરે તેમને માટે ભિક્ષા લાવીને છાનામાના મૂકી જતા. સારાંશ એ કે, તેઓ જેટલું કરી શકતા હતા અને તેમના સુખ માટે જે કંઇ ઉપાય સૂઝતો તે હમેશાં કર્યા કરતા. આ પ્રકારે તેમને ગુપ્ત રીતે સેવા કરતાં બાર–તેર મહિના વીતી ગયા. જ્યારે બધી વાતો ગોસ્વામીજીને ખબર પડી ગઈ, ત્યારે તેમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. હવે તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞા તદ્દન ભૂલી ગયા, તેમણે રાજકુમાર નરોત્તમને છાતી સરસો ચાંપ્યો અને તેને મંત્રદીક્ષા આપવા માટે તત્પર થઇ ગયા. વાતની વાતમાં આ સમાચાર સમસ્ત વૈષ્ણવસમાજમાં ફેલાઇ ગયા. બધા આવીને નરોત્તમદાસજીના ભાગ્યની ઘણી ઘણી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. દીક્ષાતિથિ શ્રાવણની

નરોત્તમ ઠાકુરનો પ્રભાવ એ દિવસોમાં ઘણોજ વધારે હતો, મોટા મોટા બ્રાહ્મણ-મહાત્માઓ તેમના મંત્રશિષ્ય હતા. પ્રખર પંડિતો તેમને નિઃસંકોચપણે પ્રણામ કરતા હતા. તેઓ બંગાળી ભાષાના સુકવિ પણ હતા. તેમણે ગૌરપ્રેમમાં ઉન્મત્ત થઈને હજારો પદો રચ્યાં છે. તેમની પદાવલીઓ વૈષ્ણવસમાજમાં ઘણા પ્રખ્યાત છે. તેમણે દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું. અંતસમયે તેઓ ગંગાજીને કિનારે ગંભીલા નામના ગામમાં એક શિષ્ય ગંગાનારાયણ પંડિતને ત્યાં ચાલ્યા ગયા હતા.

કાર્તિકની કૃષ્ણ પંચમીનો દિવસ હતો. પ્રાતઃકાળે ઠાકુર મહાશય પોતાના પ્રિય શિષ્ય ગંગાનારાયણ પંડિત તથા રામકૃષ્ણજી સાથે ગંગાસ્નાન માટે ગયા. તેઓ કમર સુધી પાણીમાં ચાલ્યા ગયા અને પોતાના શિષ્યોને કહ્યું: " મારા શરીરને મોઢું તો ચોળો. " શિષ્યોએ ગુરુદેવની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. જોતજોતામાં ઠાકુર મહાશયનું નિર્જીવ શરીર ગંગા માતાના સુશીતલ જળમાં પડીને ગંગાજળથી રમવા લાગ્યું. નરોત્તમ ઠાકુર આ અસાર સંસાર ત્યજીને પોતાના સત્ય અને નિત્યધામમાં ચાલ્યા ગયા. વૈષ્ણવોના હાહાકારથી ગંગાકિનારો ગુંજવા લાગ્યો. ગંગા માતાનું હૃદય પણ પોતાના લાડકા પુત્રના શોકથી ઉભરાવા લાગ્યું અને તે પણ પોતાની મર્યાદા મૂકીને આગળ વધવા લાગી.

કુટુંબજ વિરક્ત બની ગયું હતું. સાચેજ, એ દૈવી કુટુંબ હતું. જીવ ગોસ્વામી કાં તો મહાપ્રભુના અંતર્ધાન થયા પછી વૃંદાવન પધાર્યા હશે, અથવા મહાપ્રભુના તિરોભાવથી થોડો સમય પહેલાં તેમને મહાપ્રભુ સાથે મેળાપ થયાની હકીકત કયાંયે નથી મળતી. તેઓ નિત્યાનંદજીની આજ્ઞા લઈનેજ વૃંદાવન ગયા હતા. આથી મહાપ્રભુનો અભાવજ જણાય છે. રઘુનાથ ભટ્ટને પ્રભુએ પોતેજ પુરી મોકલ્યા હતા. વળી ગોપાળ ભટ્ટ જ્યારે નાના હતા, ત્યારે પ્રભુએ ચાતુર્માસ તેમને ઘેર દક્ષિણની યાત્રામાં ગાળ્યા હતા. ત્યાર પછી ફરીથી તેમને પ્રભુનાં દર્શન થયાં નહોતાં. રઘુનાથદાસજી પ્રભુએ લીલા સંકેલી લીધા પછી અને સ્વરૂપ ગોસ્વામીના પરલોકગમન પછી વૃંદાવન પધાર્યા અને ત્યાર પછી તેમણે વૃંદાવનની પાવન ભૂમિ છોડીને કયાંય પગ પણ મૂકયો નહોતો. મજામાંજ વાસ કરીને તેમણે પોતાની બાકીની ઉંમર વીતાવી હતી. એ બધાનું ઘણુંજ ટુંકાણમાં અલગ અલગ વર્ણન હવે કરીએ છીએ.

૧–શ્રી રૂપ ગોસ્વામી

શ્રી રૂપ અને સનાતનજીનો પરિચય વાચકો પાછળ પ્રાપ્ત કરી ચૂકયા છે. અનુમાનથી શ્રી રૂપજીનો જન્મ સંવત ૧૫૪૫ની લગભગમાં બતાવવામાં આવે છે. તેઓ પોતાના મોટા ભાઈ શ્રીસનાતનજીથી એકાદ–બે વર્ષ નાના હતા, છતાં પ્રભુના પ્રથમ કૃપાપાત્ર હોવાથી વૈષ્ણવસમાજમાં સનાતનજીના મોટા ભાઈજ ગણાય છે. રામકેલિમાં એ બન્ને ભાઈઓનો પ્રભુ સાથે મેળાપ, શ્રી રૂપનું પ્રયાગમાં પ્રભુને મળવું, પુરીમાં ફરીથી પ્રભુનાં દર્શન–નાટકોની રચના, પ્રભુની આજ્ઞાથી ગૌડ દેશ થઈને ફરીથી વૃંદાવનમાં આવીને હમેશાં વાસ કરવાના સમાચાર તો વાચકો પાછલાં પ્રકરણોમાં વાંચીજ ચૂકયા હશે. હવે તેમના વૃંદાવનવાસની બે–ચાર ઘટનાઓ સાંભળો.

તેઓ બ્રહ્મકુંડની પાસે રહેતા હતા. એક દિવસ તેઓ

મદનમોહનની મૂર્તિ મેળવી, તેને લઈ જઈને સેવા પૂજા કરવા લાગ્યા. સમય જતાં જયપુરના મહારાજ માનસિંહજીએ ગોવિંદદેવજીનું લાલ પથ્થરનું એક ભવ્ય અને વિશાળ મંદિર બનાવરાવ્યું કે જે હજુ સુધી વૃંદાવનની શોભાને વધારી રહ્યું છે. ઔરંગઝેબના આક્રમણના ભયથી જયપુરના મહારાજ પાછળથી અહીંથી શ્રીમૂર્તિને તેમને ત્યાં લઈ ગયા હતા. પાછળથી અહીં નવા ગોવિંદજીનું નવું મંદિર બન્યું, જેમાં ગોવિંદદેવજીની સાથેજ મધ્ય-ભવનમાં શ્રી ચૈતન્યદેવ અને નિત્યાનંદજીની મૂર્તિઓ પણ પાછળથી સ્થાપવામાં આવી હતી તે હજુ સુધી પણ અસ્તિત્વમાં છે.

જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ નંદગ્રામમાં નિવાસ કરતા હતા, ત્યારે શ્રી સનાતનજી એક દિવસ તેમને સ્થાને તેમને મળવા માટે ગયા. તેમણે પોતાના મોટા ભાઈને જોઈને તેમને પ્રણામ કર્યાં અને બેસવા માટે સુંદર આસન આપ્યું. શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ભાઈને માટે ભોજન બનાવવા લાગ્યા. તેમણે પ્રત્યક્ષ જોયું કે, ભોજનનો બધો સામાન ગ્વાલીજી એકઠો કરી રહ્યાં છે, ત્યારે તેમને ઘણો શોક થયો. તેઓ છાના-માના બેઠા બેઠા એ બધું જોયાજ કરતા. જ્યારે ભોજન તૈયાર થઈ ગયું, ત્યારે શ્રી રૂપજીએ તે ભગવાનને અર્પણ કર્યું. ભગવાન ગ્વાલીજીની સાથે પ્રત્યક્ષ થઈને ભોજન કરવા લાગ્યા. તેમનો જે ઉચ્છિષ્ટ–છાંડેલો મહાપ્રસાદ વધ્યો તેનું તેમણે શ્રી સનાતનજીને ભોજન કરાવ્યું. તેની અંદર અમૃતથી પણ વિશેષ દિવ્ય સ્વાદ હતો. સનાતનજીએ કહ્યું: "ભાઈ! તમે ઘણા ભાગ્યશાળી છો, કે રોજ વહાલી વહાલાના અધરામૃતના ઉચ્છિષ્ટ અન્નનો પ્રસાદ પામો છો; પરંતુ સુકુમારી લાડિલીજીને તમારો સામાન ભેગો કરતાં કષ્ટ થતું હશે, એ વિચારીને મને દુઃખ થાય છે." આટલું કહીને શ્રી સનાતનજી ચાલ્યા ગયા અને તેમનો જે ઉચ્છિષ્ટ મહાપ્રસાદ બાકી રહ્યો, તેને ઘણીજ રુચિ અને સ્વાદપૂર્વક શ્રી રૂપજી જમ્યા,

અને પુસ્તક રચવામાંજ લાગ્યા રહેતા હતા. 'વૃંદાવનની યાત્રા' નામના પુસ્તકમાં તેમના વૈકુંઠવાસની તિથિ સંવત ૧૬૪૦ (ઇ. સ. ૧૫૬૩) ની શ્રાવણ સુદી બારશ લખેલી છે. આ પ્રકારે તેઓ લગભગ ૭૪ વર્ષ પર્યંત આ ધરતી ઉપર હયાત રહીને ભક્તિતત્ત્વનો પ્રચાર કરતા રહ્યા.

૨–શ્રી સનાતનજી ગોસ્વામી

શ્રી સનાતનજીનો જન્મ સંવત ૧૫૪૪ની લગભગમાં અનુમાની શકાય છે. તેમના કારાવાસની હકીકત, તેમાંથી છૂટા થઈને પ્રયાગમાં આવવું, પ્રભુનાં ચરણકમળોમાં રહીને શાસ્ત્રીય શિક્ષણનું શ્રવણ કરવું, વૃંદાવન જવું, ફરીથી પાછા પુરીમાં આવવું, શરીરમાં ભયંકર દરાજ થવી, શ્રી જગન્નાથજીના રથ નીચે પ્રાણત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય, પ્રભુની આજ્ઞાથી વૃંદાવન જઈને ભજન અને પુસ્તકરચના કરતા રહેવાની હકીકત તો વાચકો પાછળ વાંચીજ ચૂકયા હશે. હવે તેમના સંબંધી પણ વૃંદાવનની બે–ચાર ઘટનાઓ આ નીચે આપીએ છીએ.

એક દિવસ તેઓ શ્રી યમુનાજીમાં સ્નાન કરવા જતા હતા. રસ્તામાં એક પારસ પથ્થરનો ટુકડો પડેલો જડયો. તેમણે તેને ત્યાંજ ધૂળથી ઢાંકી દીધો. દૈવવશાત્ તેજ દિવસે એક બ્રાહ્મણ તેમની પાસે આવીને ધનની યાચના કરવા લાગ્યો. તેમણે ઘણું કહ્યું કે "ભાઈ! હું ભિક્ષુક છું, ટુકડા માગીને ખાઉં છું, ભલા મારી પાસે ધન કયાં છે? કોઈ ધનવાન શેઠ શાહૂકાર પાસે જાઓ." પરંતુ તે માનતોજ નહોતો. તેણે કહ્યું કે "શ્રીમહારાજ! મેં ધનની ઇચ્છાથીજ અનેક વર્ષો સુધી શિવની આરાધના કરી, તેથી શિવજીએ સંતુષ્ટ થઇને રાત્રે સ્વપ્નમાં મને કહ્યું કે "હે બ્રાહ્મણ! તું જે ઇચ્છાથી મારું પૂજન કરે છે, તારી તે ઇચ્છા વૃંદાવનમાં સનાતન ગોસ્વામીની પાસે જવાથી પૂર્ણ થશે." બસ, તેમનાજ સ્વપ્નથી હું તમારે શરણે આવ્યો છું. આથી સનાતનજીને પેલો પારસ પથ્થર યાદ આવ્યો. તેમણે કહ્યું:

શ્રીમદનમોહન ભગવાન વિરાજતા હતા. સનાતનજી તેમની મનોહર મૂર્તિનાં દર્શનોથી ઘણાજ પ્રસન્ન થતા. વાસ્તવમાં તો તેઓ મદનમોહનજીનાં દર્શનને માટેજ જતા હતા. તે ચોબણનો એક નાનકડો બાળક હતો. મદનમોહન પણ બાળકજ રહ્યા. બન્નેમાં ખૂબ દોસ્તી હતી. મદનમોહન તો ગામડિયા ગોવાળજ હતા. તેઓ આચારવિચાર શું જાણે! તે ચોબણના છોકરાની સાથેજ એક વાસણમાં ભોજન કરતા. સનાતનજીને આ જોઈને ઘણું આશ્ચર્ય થયું કે, મદનમોહન સરકાર તો બહુ વિચિત્ર છે!

એક દિવસ તેઓ મધુકરી લેવા ગયા. ચોબણ તેમને ભિક્ષા આપવા લાગી. તેમણે આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે "માતા! જો તું મને કંઇ આપવા ઇચ્છતી હોય તો આ બાળકનું ઉચ્છિષ્ટ અન્ન મને આપ." ચોબણે તેમની પ્રાર્થના સ્વીકારી લીધી અને તેમને તે મદનમોહનનો ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદ આપી દીધો. બસ, પછી શું વાત! તેમને તો તે માખણચોરની લપલપતી જીભે લાગેલા અન્નનો સ્વાદ લાગી ગયો, તેઓ હમેશાં તેજ ઉચ્છિષ્ટ અન્ન લેવા જવા લાગ્યા.

એક દિવસ સ્વપ્નમાં મદનમોહનજીએ કહ્યું: "ભાઈ! શહેરમાં તો મને હવે કંટાળો આવે છે, તમે પેલી ચોબણ પાસેથી મને લઇ આવો; હું તો બસ, જંગલમાંજ રહીશ." બરાબર તેજ રાત્રે ચોબણને પણ એજ સ્વપ્ન આવ્યું કે, તું મને સનાતન સાધુને આપી દે. બીજે દિવસે તેઓ ગયા અને તેમણે કહ્યું: "માતાજી! મદનમોહન હવે વનમાં રહેવા ઇચ્છે છે, તમારી શી ઇચ્છા છે?"

કંઇક પ્રેમયુક્ત રોષના સ્વરમાં ચોબણે કહ્યું: "સાધુ મહારાજ! આનાં આ બધાં કરતૂતની મને પહેલેથીજ ખબર છે. એક જગ્યાએ રહેવાનું તો એ જાણતોજ નથી, એ ભારે નિર્મોહી છે, તેનું કોઇ સગું નથી." ભલા, જે યશોદાએ તેનું લાલન-પાલન કર્યું, ખવરાવી-પીવરાવીને આટલો મોટો કર્યો, તેને પણ મુસાફરની પેઠે છોડીને ચાલ્યો ગયો!

હવે સનાતનજી મદનમોહનજીને [illegible] ભો- લાવવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું: "પ્રભો, મારી [illegible] થાન માંડ્યો. મારી પાસે તો આ સૂકા રોટલા છે, તમને ઘી-સાકરનો સ્વાદ લેવો હોય તો કોઈક ધનિકને ત્યાં જવું હતું; મારા જેવા ભિક્ષુકને ત્યાં તો આ સૂકા રોટલા મળશે. તમારે ગળે ઉતરે કે ગળે તો ન ઉતરે, હું કોઈ ધનવાન પાસે ઘી-સાકર માગવા નહિ જાઉં. એવા જમુનાના જળ સાથે ખાઈ લીધા કરો. મારી તો ખાઈ જવા દેતા." બિચારા મદનમોહન તો મરકીને ચૂપ થઈ ગયા. તે ચોવીસીમાના ચાખુને તેઓ લીલું કદીજ શું થાકે તેમ હતું!

બીજે દિવસે તેમણે જોયું કે, એક ઘણો મોટો ધનવાન તેમની પાસે આવે છે. તેઓ બેઠા બેઠા ભજન કરતા હતા, તેણે [illegible] તેમનાં ચરણોમાં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા અને પશ્ચાત્ કરુણ સ્વરે કહેવા લાગ્યો કે "મહારાજ! મારું વહાણ યમુનાજીમાં ભરાઈ ગયું છે, એવો આશીર્વાદ આપો કે તે નીકળી જાય. હું આપને શરણે આવ્યો છું." તેમણે કહ્યું કે "ભાઈ! હું કંઈ જાણતો નથી, આ ઝૂંપડીમાં જે બેઠા છે, તેમને કહો."

વેપારીએ ભગવાન મદનમોહનને પ્રાર્થના કરી
"હે ભગવન્! જો મારું વહાણ નીકળી જાય તો વેપાર
બધા દ્રવ્યથી હું આપની સેવા કરું." બસ, પછી શું વા
વહાણ તેજ સમયે નીકળી ગયું. તે દિવસોમાં નદીર
મારફત વહાણથી વેપાર થતો હતો. રેલ, તાર અને મોટ
વગેરે યંત્રો ત્યારે હતાં જ નહિ. વેપારી મહાજનનો માલ
બમણી કિંમતે વેચાયો. તેજ સમયે તેણે હજારો રૂપિયા
ખરચીને ઘણી ઉદારતાપૂર્વક મદનમોહનજીનું મંદિર બં-
ધાવી દીધું, અને ભગવાનની સેવા માટે પૂજારી, રસોઇયા,
નોકર-ચાકર તથા બીજા પણ ઘણા કામ કરનારા માણસો
રાખી દીધા. તે મંદિર વૃંદાવનમાં આજે પણ હયાત છે.

તેમની ખ્યાતિ સાંભળીને અકબર બાદશાહ તેમનાં

વ્રજમંડળમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા અત્યંત વધી હતી. પણ અસામાન્ય વ્રજની પવિત્ર ભૂમિનો પરિભ્રમણ કરીને તેઓ ક્યાંક પણ કેટલા આસક્તી વગર રહ્યા છે કે, એક વાર એકાએક આવીને નદીના કાંઠે તેમને આવા મેળાવડા હતા અને તેમની આજ્ઞાનુસાર તેમને ગોકુળમાં આવીને તેજ દિવસે રાત્રે વૃંદાવન પહોંચાડી દીધા હતા. તેમના મસ્તકની પણ એક પ્રસંગ આવ્યો.

આવી એક પ્રસંગે, એક વાર કોઈ દિગ્વિજયી પંડિત દિગ્વિજય કરવાની ઇચ્છાથી વૃંદાવનમાં આવ્યો. શ્રી રૂપ તથા સનાતનજીએ તો તેમની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કર્યા વિના જ વિજયપત્ર લખી આપ્યું. પરંતુ શ્રી જીવ ગોસ્વામી તેમની સાથે વાદવિવાદમાં ઉતરી પડ્યા અને તેને હરાવીને તેમને ભગાડ્યા. આ સમાચાર સાંભળીને શ્રી રૂપ ગોસ્વામીએ વૈષ્ણવ જીવોને માન આપી અલગ રહેવું એ જ ખરું તેથી કહી દીધું કે "એ વ્યાજબી નથી. આપણું જય-પરાજય સાથે શું કામ? તમે જયની ઇચ્છાથી તેની સાથે લડી પડ્યા, તેથી હવે મારી સમક્ષ આવશો નહિ." આથી તેમને પારાવાર દુઃખ થયું અને તેઓ અનશન કરીને યમુનાકિનારે જઈ બેઠા. પરંતુ શ્રીસનાતનજીએ જ્યારે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેમણે રૂપ ગોસ્વામી પાસે આવીને પૂછ્યું કે "વૈષ્ણવોએ જીવો ઉપર દયા કરવી જોઈએ કે અદયા?"

શ્રી રૂપજીએ કહ્યુંઃ "વૈષ્ણવોએ જીવમાત્ર પ્રત્યે દયાભાવ દર્શાવવો જોઈએ, એ તો સર્વસંમત સિદ્ધાંત છે."

બસ, આટલું સાંભળતાં જ તરત સનાતનજીએ જીવ ગોસ્વામીજીને તેમનાં ચરણોમાં પડવા ઈશારો કર્યો. જીવ ગોસ્વામી અધીરા થઈને તેમનાં ચરણોમાં આળોટી પડ્યા અને પોતાના અપરાધને યાદ કરી બાળકની પેઠે ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રુદન કરવા લાગ્યા. શ્રી રૂપજીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું;

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પાન તો ભક્તને આધીન છે; [illegible]
અન્યથા નથી કરતા. [illegible]
હાથ-પગ મોડ્યાં [illegible]
મુરલીધારી શ્યામ બની ગયા. [illegible]
રહ્યું નહિ. તેમણે ભગવાનને [illegible]
ભક્તિભાવથી તેમની સ્તુતિ કરી. [illegible]
નાજ શિષ્ય હતા. તેમના મંદિરના [illegible]
દાસજી પણ તેમના શિષ્ય હતા. તેમના [illegible]
શ્રી ગોપાલનાથદાસજીજ તે ગાદીના અધિકારી [illegible]
ળનાથ દાસજીના શિષ્ય શ્રીગોપીનાથ દાસજીને [illegible]
નાના ભાઈ દામોદરદાસજીને શિષ્ય [illegible]
કરવાનું કહી દીધું. હાલના શ્રીરાધારમણજીના [illegible]
એજ શ્રી દામોદરદાસજીના વંશજ છે. વૃંદાવનમાં [illegible]
રમણજીની એજ મનોહર મૂર્તિ [illegible]
અલૌકિક પ્રભાવને ધારણ કરીને [illegible]
શ્રી ગોપાલ ભટ્ટની ભક્તિ અને [illegible]
રહી છે. ભક્તવત્સલ ભગવાન શું નથી કરી શકતા!
શ્રીકૃષ્ણ ગોવિંદ હરે મુરારે, હે નાથ નારાયણ વાસુદેવ!!

[illegible]

[illegible]

છે, તેમાંથી [illegible]

[illegible]

[illegible] ન કરતાં બધી [illegible]

[illegible] તમારી તો [illegible]

[illegible] પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો નથી.

[illegible]

પોતાના અપકારી પ્રત્યે પ્રેમભાવ પ્રદર્શિત કરે છે. વૃક્ષ સ્વભાવવાળા તેની જ છાયામાં બેસીને શાંતિ મેળવે છે, ને પાછળથી તેની લીલી ડાળીઓ કાપવાની ઇચ્છા કરે છે. તે કોઇ પણ પ્રકારની આપત્તિ વિના પોતાના શરીરને કપાવીને તેનાં કાર્યો પૂર્ણ કરે છે. આ ગુણ પાદપોથી સહિષ્ણુતા શીખવી જોઇએ.

માન તો ઝાંઝવાના જળ જેવું છે, તેથી જે માનની પાછળ પડ્યો, તે તરસ્યા હરણની પેઠે હંમેશાં તરફડી તરફડીને જ મરે છે. માનનો ક્યાંય અંત નથી, જેમ જેમ આગળ વધતા જાઓ તેમ તેમ તે મૃગજળ વધારે ને વધારે આગળ વધતું ચાલશે. તેથી વૈષ્ણવે કદી પણ માનની ઇચ્છા ન કરવી જોઇએ; પરંતુ બીજાઓને હંમેશાં માન આપતા રહેવું જોઇએ. સન્માનરૂપી સંપત્તિની અનંત ખાણ ભગવાને આપણાં હૃદયોમાં આપી રાખી છે. જેની પાસે ધન છે, અને તે ધનની આવશ્યકતા રાખનાર વ્યક્તિને તેના માગવા છતાં નથી દેતો, તો તે "કંજૂસ" કહેવાય છે. તેથી સન્માનરૂપી ધન આપવામાં કોઇની સાથે કંજૂસાઇ પણ કરવું ન જોઇએ. તમે પરમ ઉદાર બનો, બન્ને હાથો વડે સંપત્તિ લૂંટાવો. જે તમારી પાસેથી માનની ઇચ્છા રાખે તેને તો માન આપવું જ જોઇએ, પરંતુ જે ન પણ માગે તેનેય બસ ખૂબાખૂબ આપ્યા કરો. આથી તમારી ઉદારતાથી સર્વાન્તર્યામી પ્રભુ ઘણા જ પ્રસન્ન થશે. બધામાં તેજ વહાલા પ્રભુનું રૂપ જુઓ. સૌ કોઇને તેમનું જ સ્વરૂપ સમજીને નમ્રતાપૂર્વક પ્રણામ કરો. એવા થશો ત્યારે જ આ સુમધુર નામોનું સંકીર્તન કરવાના તમે અધિકારી બની શકો છો–

શ્રીકૃષ્ણ ગોવિંદ હરે મુરારે, હે નાથ નારાયણ વાસુદેવ !!

(૪)

न धनं न जनं न सुन्दरीं कवितां वा जगदीश कामये।
मम जन्मनि जन्मनीश्वरे भवताद्भक्तिरहैतुकी त्वयि ॥

એ છે કે "હે [illegible]! [illegible]
આપના [illegible] [illegible]
ઇચ્છા રાખતો નથી. [illegible]
પણ [illegible]
મળો! તમારી સ્તુતિ [illegible]
ચરણકમળોનું ધ્યાન [illegible]
કરે. તમારા મારી [illegible]
કરે ને હું સદા [illegible]
શ્રીકૃષ્ણ મંદિર [illegible] [illegible]

(૪)

अपि नन्दतनूज [illegible]
कृपया तव पादपङ्कजस्थित [illegible]

આ સંસાર [illegible]
દીધો! હે નાથ! [illegible]
હું મારાં કર્મોને અધીન [illegible]
છું. વારે વારે ડૂબું છું અને [illegible]
ઉપર તરવા લાગું છું. આ [illegible]
હું કંઇ પણ જાણતો નથી કે [illegible]
મારા રમણ! હું એમાં [illegible]
છું. કોઇ કોઇ વાર [illegible]
તો ઉલટી થવા લાગે છે. [illegible]
જાય છે તો કોઇ વાર [illegible]
લાગે છે. કોઇ વાર આંખોમાં [illegible]
થાય છે. કોઇ કોઇ વાર નાકમાં [illegible]
[illegible]તિવાળા કર્ણધાર! મને આપનો [illegible]
[illegible]ને ક્યાંક બેસવાનું સ્થાન આપો. [illegible]
[illegible] છો ને! ઘણા ચપળ છો. [illegible]
[illegible] જળમાં હું બેસવા માટે તને ક્યાં સ્થાન [illegible]
પાસે નાવ પણ નથી કે તેમાં હું તને બેસાડી [illegible]
મારા રસિકશિરોમણિ! હું [illegible] કરતો [illegible]

થઈ જાય. ઓ મારા વિધાતા! એની શક્તિ ઉપરથી એમાં એવી શક્તિ ભરી દો કે જેથી ફુરતી આવ્યા કરે, જ્યાં તમારા નામનો અવાજ સાંભળું કે તરત જ મારાં નેત્રો ટપટપ આંસુથી ભરાઈ આવે, મારી અવાજ અટકી જાય અને શરીરનાં બધાં રૂંવાં ઊભાં થઈ જાય. વહાલા! તમારા આ મધુર નામો લેતાં લેતાં કોઈ દિવસ મારી એવી સ્થિતિ પણ થઈ શકશે શું?

શ્રીકૃષ્ણ ગોવિંદ હરે મુરારે, હે નાથ નારાયણ વાસુદેવ!!

(૭)

युगायितं निमेषेण चक्षुषा प्रावृषायितम् ।
शून्यायितं जगत् सर्वं गोविन्दविरहेण मे ॥

હાય રે વહાલા! લોકો કહે છે કે, આયુષ્ય ટૂંકું છે; પરંતુ વહાલા! મારું આયુષ્ય તો તમે અનંત કરી દીધું છે અને તમે મને અમર બનાવીને ક્યાં છુપાઈ ગયા છો? ઓ ચોર! જરા આવીને મારી દશા તો જુઓ! તમને જોયા સિવાય મારી કેવી દશા થઈ રહી છે! જેને લોકો 'નિમેષ' કહે છે, અને પલકવારમાં જે સમય વીતી ગયો કહેવાય છે, તે સમય મારે માટે એક યુગથી વિશેષ થઈ ગયો છે. એનું કારણ માત્ર તમારો વિરહ છે. લોકો કહે છે કે વરસાદ ચાર જ મહિના પડે છે; પરંતુ મારું જીવન તો તમે વર્ષામય જ બનાવી દીધું છે. મારાં નેત્રોમાંથી હમેશાં વરસાદની ધારાઓ જ છૂટ્યા કરે છે; કેમકે તમે દેખાતા નથી, ક્યાંય દૂર જઈને છુપાઈ ગયા છો. નૈયાયિક ચોવીસ ગુણ કહે છે અને સાત પદાર્થ કહે છે. આ સંસારમાં વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ બતાવવામાં આવે છે; પરંતુ વહાલા મોહન! મારે માટે તો આ સમસ્ત સંસાર સૂનો સૂનો જ જણાય છે, તેનું એકમાત્ર કારણ તમારું અદર્શન જ છે. તમે મને અહીં ફસાવીને કોણ જાણે ક્યાં ચાલ્યા ગયા છો? તેથી હું હમેશાં રડતો રડતો બૂમો પાડું છું—

શ્રીકૃષ્ણ ગોવિંદ હરે મુરારે, હે નાથ નારાયણ વાસુદેવ!!

મૂળ લેખકનું આભારદર્શન

[illegible]

[illegible] ... કરું છું.

શુભ નામ હું અહીં આપી શકું છું, કે [illegible] માં તેણે આપી [illegible] યાદીમાં હું આપું છું, તેમાંથી મેં કેટલાંક [illegible] કોઈની વિષયાનુક્રમણિકા [illegible] વાંચ્યું છે પણ [illegible] કોઈક વાંચ્યું હશે. [illegible] નથી, પણ રહેલ છે." [illegible] તેને મેં માત્ર સૂચવ્યાં છે, તેમ છતાંયે તેમનો ઉલ્લેખ કરી દેવો તો આવશ્યક છે. અહીં તેના લેખક, પ્રકાશક, અનુવાદક એ સૌના પ્રત્યે હું મારી કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરું છું.

વિનીત લેખક–પ્રભુદત્ત બ્રહ્મચારી

× આ યાદી આ પછીના પૃષ્ઠોમાં આપી છે

स्त्रीस्वतंत्रतानी झेरी हिलचाल!

[illegible] કુટુંબોમાં આનાકાની થઈ! આ દેશમાં સ્ત્રી-સ્વતંત્રતાની ઝેરી [illegible]

[illegible] ૨૧-૧૨-૩૦ના સાંજ-વર્તમાન [illegible]

“અહિંસાઓની [illegible]” [illegible]

[illegible]

(ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડીઆ તા. [illegible] ૧-૩૧).

ભયંકર પરિણામ આવ્યું! [illegible]

[illegible] નાખ્યો. અને તેથી [illegible] આપઘાત કર્યો હતો.

—“જન્મભૂમિ” તા. ૧૦-૧-૩૧

પ્રાર્થના—સ્ત્રીઓમાં પુરુષો સામે ધિક્કાર ફેલાય, સ્ત્રીઓ ઉદ્ધત બને, એવા ઝેરી લેખો તથા ભાષણો જ્યારે જ્યારે વર્તમાન-પત્રોમાં છપાય ત્યારે ત્યારે તે [illegible] ધિક્કાર ઉઠાવવાની [illegible] આત્માઓ [illegible] કરે અને તેને પરિણામે હજારો સ્ત્રીઓનાં ખૂન તથા આપઘાતના તથા તેમના પત્નીઓને [illegible] વગેરેની સાધના [illegible] મહાપુણ્ય મેળવે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

સ્ત્રી, પુરુષની અર્ધાંગના, ગુપ્તદાતા, દેવી તરીકે પૂજવાને સરજાયેલી છે; પુરુષની હરીફ થઈને બન્નેના સંસાર-સુખનો નાશ કરવા માટે નહિ.

स्त्रीओए सतीधर्म पाळवो नहि?

આ દેશમાં પુરુષોના અવિચારી વર્તનને પરિણામે લાખો સ્ત્રીઓ ઘણી દુઃખી છે. અને તેથી તે બાબતમાં વિદ્વાનો પ્રગતમત ફેલાવે તે ઇચ્છવાજોગ છે. પણ કમનસીબે કેટલીક સ્ત્રીઓમાં પુરુષો સામે ધિક્કાર ફેલાય તેવાં ઝેર આપે છે. દાખલા તરીકે—

[illegible] સેપ્ટીની માની માફ દેવામાં આવની હતી. [illegible]
[illegible]
[illegible] માફ [illegible]
[illegible] સેપ્ટી મરી ગઈ! ટાઈમ્સ ઑફ ઈંડીઆ. તા. ૨૧-૩-૩૨
[illegible]
[illegible] નિરાંત રીતે મારી
સેપ્ટી મરી ગઈ:—ટાઈમ્સ ઑફ ઈંડીયા તા. ૧૩-૮-૩૨

સેવાનાં ક્ષેત્રો

ઘરેણાંમાટે થતાં સેંકડો ખુનો સામે લોકોને ચેતાવો!

બીજું ખૂન! [illegible] બીજું ખૂન કરનારને ફાંસી-
ની [illegible] હતી.—હિંદી જમશેદ, તા. ૨૨-૪-૩૧

[illegible] સોનાની [illegible] ઘરેણાં માટે—સોનાની
[illegible]"—'સાંજ' તા.૨૯-૫-૩૧

[illegible] સોનાની
[illegible] હતી.)—હિંદી જમશેદ, તા. ૨-૬-૩૧

[illegible] મારી નાખ્યું—નજીવી કિંમતના
ઘરેણાં માટે બાળકીનું ખૂન."—હિંદી જમશેદ, તા. ૧૩-૬-૩૧

બે બેનો જેમની ઉમર અનુક્રમે આઠ વરસની, અને નવ મહિ-
નાની હતી, તેમનાં ગળાં નજીવી કિંમતનાં ઘરેણાં માટે એક કાનથી
બીજા કાન સુધી કાપેલાં હતાં.—બોમ્બે ક્રોનીકલ, તા. ૧-૭-૩૧

ભાગીના ખૂની બાપુજને ફાંસીની સજા! (ભાગીના
કાનમાં પહેરેલાં સોનાનાં એરીંગ માટે ખૂન કર્યું હતું.—)
ટાઇમ્સ ઓફ ઈંડીયા તા. ૪-૮-૩૧

છોકરી ખૂની—પાંચ વરસની છોકરીનાં ઘરેણાં માટે તેણીનું
[illegible]ગળું દાબીને મારી નાખનારી સોળ વરસની છોકરીને જન્મટેપ
[illegible] કાળાપાણીની સજા થઇ હતી—ટાઇમ્સ ઓફ ઈંડીયા, તા. ૧૧-૮-૩૧

આવા ગુન્હાઓ સંબંધી સમાચારો વર્તમાનપત્રોમાંથી
[illegible]ને લોકોને ચેતાવવાની નસીબદાર વિદ્યાર્થીઓ મહેરબાની કરે
[illegible] આ લોક-પરલોકમાં ઘણા સુખી થાય એવી મારી

વાવો તેવું પામો!

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૨૬	મોટા	મોટો
૧૩	૧૧	પહે ચી	પહોંચી
૫૩	૨૧	(ઠંડુ અને	(ધોળા અને
૫૩	૨૨	ગરમના)	કાળા)ના
૫૩	૨૨	દર્શનની	દર્શનથી
૬૫	૧૫	હલાવીને હલાવી	હલાવી હલાવીને
૭૨	૧૯–૨૦	વૃદાંવનની	વૃંદાવનની
૧૨૦	૩	व्रणपटवत्	व्रणपट्टवत्
૧૩૯	૧૧	વજાંગનાઓની	વ્રજાંગનાઓની
૧૪૪	૬	શુ ષા	શુશ્રૂષા
[illegible]	૩૦	બુદ્ધને	બુદ્ધિને
૧૫૫	૨૨	પરમાથનો	પરમાર્થનો
૧૫૬	૪	ભક્ત	ભક્તિ
૧૫૭	૫	વિનતિ	વિનંતિ
[illegible]	૧	[illegible]	શ્રીપ્રકાશાનંદજી
[illegible]	૪	[illegible]	देवस्तत्रैव
[illegible]	૧	[illegible]	શ્રી ચૈતન્યચન્દ્રોદય
[illegible]	[illegible]	[illegible]	ઉઘાડી
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	પરવા ન કરે ?
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

अनुक्रमणिका

વિષય — પૃષ્ઠાંક

ચતુર્થ ખંડ

પ્રભુ વૃંદાવન જવાથી ભક્તોનો વિરહ ૧
માતાનાં દર્શન ૯
વિષ્ણુપ્રિયાજીને સંન્યાસી સ્વામીનાં દર્શન... ... ૧૮
વૃંદાવનના માર્ગમાં ૨૭
શ્રી રૂપ અને સનાતન ૩૩
રઘુનાથદાસજીને પ્રભુનાં દર્શન ૩૯
પુરીમાં પાછા આવવું અને વૃંદાવનની પુનઃ યાત્રા ... ૪૮
શ્રીવૃંદાવન વગેરે તીર્થોનાં દર્શન ૫૬
પઠાણોને પ્રેમદાન-પ્રયાગમાં પાછા આવવું ... ૬૪
શ્રી રૂપને પ્રયાગમાં મહાપ્રભુનાં દર્શન ૭૧
મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય ૭૯
શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય અને મહાપ્રભુ ગૌરાંગદેવ ... ૮૦
રૂપની વિદાય અને પ્રભુનું કાશી પધારવું ૯૮
સનાતનની કારાગૃહમાંથી મુક્તિ અને કાશીમાં પ્રભુનાં દર્શન ૧૧૧
શ્રી સનાતનનો અદ્ભુત વૈરાગ્ય ૧૨૦
શ્રી સનાતનને શાસ્ત્રશિક્ષણ ૧૨૭
પ્રકાશાનંદજી ભક્ત બન્યા. ૧૪૧
પ્રકાશાનંદનું આત્મસમર્પણ ૧૬૦
શ્રી સનાતન વૃંદાવનમાં અને પ્રભુ પુરીમાં ... ૧૬૯
પુરીમાં ભક્તોનું પુનર્મિલન ૧૭૪
નીલાચલમાં સનાતનજી ૧૮૭
શ્રીરઘુનાથદાસજીનો ગૃહત્યાગ ૧૯૮
રઘુનાથદાસનો ઉત્કટ વૈરાગ્ય ૨૧૨

પંચમ ખંડ

મંગલાચરણ... ... ... ૨૨૯
સમર્પણ ૨૩૦
મૂળ લેખકનું અંતિમ નિવેદન ૨૩૧
પુસ્તકના વિષયો
નાના હરિદાસને સ્ત્રીદર્શનની સજા ૨૪૫
ધન માગનારા નોકરને સજા ૨૫૬
ગોપીનાથ પટ્ટનાયકનો શૂળીથી બચાવ ૨૬૦
શિવાનંદ સેનની સહનશીલતા ૨૭૩
પુરીદાસ યા કવિ કર્ણપૂર ૨૭૮
મહાપ્રભુની અલૌકિક ક્ષમા ૨૮૪

વિષય	પૃષ્ઠાંક
નિંદા કરનારનું પણ સન્માન	૨૮૯
મહાત્મા હરિદાસનો પરલોકવાસ	૨૯૫
ભક્ત કાલીદાસ પર પ્રભુની કૃપા	૩૧૦
જગદાનંદજી સાથે પ્રેમકલહ	૩૧૬
જગદાનંદજીની એકનિષ્ઠા	૩૨૫
શ્રી રઘુનાથ ભટ્ટને પ્રભુની આજ્ઞા	૩૩૭
ગંભીરા મંદિરમાં શ્રીગૌરાંગ	૩૪૪
પ્રેમદશાઓનો ટૂંક પરિચય	૩૫૪
મહાપ્રભુનો દિવ્યોન્માદ	૩૭૬
ગૌરહરિના ભ્રમથી ચટકગિરિ તરફ ગમન	૩૮૨
[illegible]	૩૮૬
[illegible] અદ્ભુત આકૃતિ	૩૯૩
[illegible]	૪૦૧
[illegible]	૪૦૬
[illegible]	૪૧૧
[illegible]	૪૧૬
[illegible]	૪૨૩
[illegible]	૪૩૩
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible] ...	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

[illegible]

[illegible]	[illegible]
[illegible] ...	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible] ...	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible] ...	[illegible]
[illegible] ...	[illegible]

श्रीचैतन्य महाप्रभु

चतुर्थ खंड

પૂર્વકથન

नमस्ते सर्वभावाय ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ।
कृष्णाय वासुदेवाय योगानां पतये नमः ॥

(શ્રીમદ્ભાગવત, ૧૦–૧૪–૨૯)

અર્થાત્ સર્વભાવે ભગવાનને નમસ્કાર છે, બ્રહ્મને નમસ્કાર છે, અનંત શક્તિને નમસ્કાર છે, શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર છે, વાસુદેવને નમસ્કાર છે અને યોગીઓના અધીશ્વરને નમસ્કાર છે.

એ [illegible] કૃષ્ણની લીલાને કોણ જાણી શકે છે! જે મનુષ્યમાં જેટલું વધારે અજ્ઞાન હશે, તે તેટલોજ વધારે [illegible] થશે. [illegible] મનુષ્ય ક્લેશમાં [illegible] કરે છે. પરંતુ "[illegible] જે પ્રમાણે [illegible] થાય છે." [illegible] નથી. કેમકે [illegible] અને [illegible] છે.

[illegible]

ચાર ખંડોમાં સમાપ્ત નહિ થતાં આ ગ્રંથ પાંચ ખંડોમાં સમાપ્ત થયો. અને આજે ચોથો-પાંચમો બન્નેજ ખંડો સમાપ્ત થઇ ગયા છે. હવે ભવિષ્યમાં શું કરાવશે તેની ખબર નથી. અસ્તુ. વાચકોને તેની સાથે શો સંબંધ! તેઓ આ શરીરવડે કંઇક કરાવવા ઇચ્છે તો કરાવે. પરંતુ વાચક તો પ્રેમથી શ્રીચૈતન્યચરિત્રનુંજ અધ્યયન કરે. તેથી હવે આગળ વધારે વાત નહિ લંબાવતાં વાચકોને સવિનય પ્રાર્થના છે કે, તેઓ ખૂબ મન દઇને શાંત અને અનન્ય હૃદયે તથા એકાગ્ર ચિત્તે મહાપ્રભુના વૃંદાવનગમનનો વૃત્તાન્ત આગલા અધ્યાયોમાં વાંચવાનો શરૂ કરી દે.

શ્રી હરિ બાબાનો બાંધ
ગંવાં (બદાયું)
વૈશાખી પૂર્ણિમાનો પ્રાતઃકાળ
વિક્રમ સંવત ૧૯૮૯

[illegible]
-પ્રભુદત્ત બ્રહ્મચારી

|| श्री हरिः ||

मंगलाचरण

वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात्
पीताम्बरादरुणबिम्बफलाधरोष्ठात् ।
पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात्
कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने ॥

[illegible] ન શકું, તો એ બીજી વાત છે; પરં-
તુ [illegible] મુરલી, આકાશ સમાન નીલા
[illegible] પીળું પીતાંબર, અરુણ-
[illegible] એવા પ્યારા પ્યારા ઠાકુ,
[illegible] અને [illegible] કમળોવાળાં
[illegible], એ સિવાય [illegible]
[illegible] કે અજાણું
[illegible].